

TEORIJA IN PRAKSA

REVUIA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1988, let. XXV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

6

IZ VSEBINE

Slavko Splichal: Pandorina skrinjica?

Janko Jeri: Boj za slovensko identiteto

Stane Južnič: Kaj naj bi bil socializem? (nekaj izhodiščnih razmišljanj)

Zoran Vidojević: Podmene in temelji legitimnosti današnje zveze komunistov

Mirjana Ule: Mladi v Sloveniji v precepu »modernizacije« slovenske družbe

Ekonomski vidiki ustavnih sprememb: prispevke so napisali
F. Černe, B. Kovač, I. Ribnikar, L. Rupnik in D. Pučko

Gramsci in sodobnost: prispevki z mednarodnega posveta
A. Bibič, B. Kovačević, A. Santucci, N. Visković, N. Pagon,
B. Debenjak

TEORIJA IN PRAKSA

1988

6

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 6, str. 737-936, junij 1988,
UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori
Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič,
Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnič (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič,
Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana
Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljčar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir
Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 20.000 din, za druge individualne naročnike 25.000 din, za delovne organizacije in
ustanove 70.000 din, za tujino 100.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 6.000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni
račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke
in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za recenzije, prikaze do 5 strani. Nenaročenih
rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

SLAVKO SPLICHAL: Pandorina skrinjica? 739

ESEJI

JANKO JERI: Boj za slovensko identiteto 743

JAVNA TRIBUNA

STANE JUŽNIČ: Kaj naj bi bil socializem? 757

PETER KLINAR: Teze k temi »Kaj naj bi bil sodobni socializem?« 769

PRENOVA ZVEZE KOMUNISTOV

FRANC ŠETINC: Demokratični socializem v prostoru in času 773

BORIS MAJER: Razmišljanja o drugačnem socializmu (3) 783

ZORAN VIDOJEVIČ: Podmene in temelji legitimnosti današnje zveze komunistov 793

ČLANKI, RAZPRAVE

MIRJANA ULE: Mladi v Sloveniji v precepu »modernizacije« slovenske družbe 801

BOGDAN KAVČIČ: Dejavniki japonske gospodarske uspešnosti 810

NAŠ INTERVJU

COSTANZO PREVE: Problemi izobraževanja 819

EKONOMSKI VIDIKI USTAVNIH SPREMENB

Uvodni zapis 824

FRANCE ČERNE: Ali res irelevantnost – ali z dosedanjjo ustavo naprej ali z amandmajsko ali celo brez nje? 825

BOGOMIR KOVAČ: »Ustavni absolutizem« in kriza jugoslovanske družbe 832

IVAN RIBNIKAR: Finance v ustavi in ustavnih amandmajih 837

LADO RUPNIK: Sistem dajatev v osnutku ustavnih amandmajev 844

DANIEL PUČKO: Temeljna celica sistema v ustavi 849

IZ ZGODOVINE OKTOBRA

MARIJAN BRITOVŠEK: Buharin in njegov čas (2) 859

GRAMSCI IN SODOBNOST

Zapis k mednarodnemu posvetu 880

ADOLF BIBIČ: Civilna družba in država pri Gramsciju 880

BRACO KOVAČEVIČ: Socializem in hegemonija 887

ANTONIO SANTUCCI: Opombe h Gramsciju in sodobna kritika ideologije 890

NIKOLA VISKOVIČ: Gramscizem na desnici 896

NEDA PAGON: Ob Gramsciju: O kulturi in intelektualcih 902

BOŽIDAR DEBENJAK: Razmišljanje o Gramsciju danes 909

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

MILAN ZVER: Jugoslovanski posvet o proučevanju politične misli 914

JELKA BRATEC: Sodobni feminizem na Slovenskem 916

ANTON KRAMBERGER: Mednarodno srečanje metodologov družboslovnega raziskovanja 919

JANEZ MALAČIČ: Struktura migracijskih tokov v mediteranski regiji 921

PRIKAZI, RECENZIJE

JOŽE PIRJEVEC: Tito, Stalin in Zahod (Iztok Simoniti) 925

Razprave in gradivo (Tomaž Rozman) 928

NIKOLA PASTUOVIČ: Edukološka izzivanja (Bogomir Novak) 929

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

932

AVTORSKI SINOPSIS

935

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 6, str. 737-936, Ljubljana, junij 1988

CONTENTS	
EDITORIAL	
SLAVKO SPLIHAL: Pandora's Box	739
ESSAYS	
JANKO JERI: The Struggle for Slovene Identity	743
PUBLIC TRIBUNE	
STANE JUŽNIČ: How Should Socialism be?	757
PETER KLINAR: Theses on the Theme "How Should Contemporary Socialism be?"	769
THE RENEWAL OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS	
FRANC ŠETINC: Democratic Socialism in Space and Time	773
BORIS MAJER: Contemplations on a Different Socialism (3)	783
ZORAN VIDOJEVIČ: Propositions and Foundations of the Legitimacy of the Present League of Communists	793
ARTICLES, DISCUSSIONS	
MIRJANA ULE: The Young in Slovenia: the Dilemma of the "Modernization" of the Slovene Society	801
BOGDAN KAVČIČ: Factors of the Japanese Economic Success	810
THE INTERVIEW	
COSTANZO PREVE: Problems of Education	819
ECONOMIC ASPECTS OF CONSTITUTIONAL CHANGES	
Introductory Note	824
FRANCE ČERNE: Irrelevance indeed: to go on with the Present Constitution, with an Amended One, or None at All?	825
BOGOMIR KOVAČ: "Constitutional Absolutism" and the Crisis of Yugoslav Society	832
IVAN RIBNIKAR: The Financial System in the Constitution and Constitutional Amendments	837
LADO RUPNIK: System of Taxes in the Preamble of Constitutional Amendments	844
DANIEL PUČKO: The Nucleus of the System in the Constitution	849
FROM THE OCTOBER HISTORY	
MARJAN BRITOVŠEK: Bucharin and His Time (2)	859
GRAMSCI AND THE PRESENT DAY	
A Note to the international Symposium	880
ADOLF BIBIČ: Civil Society and the State in Gramsci's Work	880
BRACO KOVAČEVIČ: Socialism and Hegemony	887
ANTONIO SANTUCCI: Notes on Gramsci and the Present-day Critique of Ideology	890
NIKOLA VISKOVIČ: Gramscism on the Right Wing	896
NEDA PAGON: On Behalf of Gramsci: On Culture and Intellectuals	902
BOŽIDAR DEBENJAK: Contemplation on Gramsci Today	909
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
MILAN ZVER: Yugoslav Encounter on the Study of Political Science	914
JELKA BRATEC: Contemporary Feminism in Slovenia	916
ANTON KRAMBERGER: International Encounter of Social Research Methodologists	919
JANEZ MALAČIČ: The Structure of Migration Flows in the Mediterranean Region	921
REVIEWS, NOTES	
JOŽE PIRJEVEC: Tito, Stalin and the West (Iztok Simoniti)	925
Discussions and Materials (Tomaž Rozman)	928
NIKOLA PASTUOVIČ: Educology Research (Bogomir Novak)	929
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	932
AUTHORS' SYNOPSSES	935

СОДЕРЖАНИЕ	
ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ	
СЛАВКО СПЛИХАЛ: Ящик Пандоры	739
ЕССЕИ	
ЯНКО ЈЕРИ: Борьба за словенскую тождественность	743
ОБЩЕСТВЕННАЯ ТРИБУНА	
СТАНЕ ЈУЖНИЧ: Каким должен бы быть социализм?	757
ПЕТЕР КЛИНАР: Тезисы на тему «Каким должен бы быть современный социализм?»	769
ПЕРЕСТРОЙКА СОЮЗА КОММУНИСТОВ	
ФРАНЦ ШЕТИНЦ: Демократичный социализм в пространстве и времени	773
БОРИС МАЙЕР: Размышления о социализме иного рода (3)	783
ЗОРАН ВИДОЈЕВИЧ: Предположения и основы законности сегодняшнего союза коммунистов	793
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
МИРЈАНА УЛЕ: Молодые в Словения в расщелине «модернизация» словенского общества	801
БОГДАН КАВЧИЧ: Деятели экономической успешности Японии	810
НАШ ИНТЕРВЬЮ	
КОСТАНЦО ПРЕВЕ: Проблемы образования	819
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ПЕРЕМЕН	
Передовая запись	824
ФРАНЦЕ ЧЕРНЕ: Действительно несовместимость с настоящей конституцией дальше, с ее поправками или даже без конституции	825
БОГОМИР КОВАЧ: «Конституционный абсолютизм» и кризис югословянского общества	832
ИВАН РИБНИКАР: Финансовая система в конституции и в конституционных поправках	837
ЛАДО РУПНИК: Система подати в проекте конституционных поправок	844
ДАНИЕЛ ПУЧКО: Основная ячейка системы в конституции	849
ИЗ ИСТОРИИ ОКТЯБРЯ	
МАРИЯН БРИТОВШЕК: Бухарин и его время (2)	858
ГРАМШИ И СОВРЕМЕННОСТЬ	
Запись к международному совещанию	880
АДОЛФ БИБИЧ: Гражданское общество и государство в творчестве Грамши	880
БРАЦО КОВАЧЕВИЧ: Социализм и гегемония	887
АНТОНИО САНТУЦЦИ: Заметки к творчеству Грамши и современная критика идеологии	890
НИКОЛА ВИСКОВИЧ: Грамшизм в тенденциях правых	896
НЕДА ПАГОН: Грамши о культуре и интеллигентах	902
БОЖИДАР ДЕБЕНЯК: Размышления о творчестве Грамши в наш день	909
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ	
МИЛАН ЗВЕР: Югославянское совещание о изучению политической мысли	914
ЈЕЛКА БРАТЕЦ: Современной феминизм в Словении	916
АНТОН КРАМБЕРГЕР: Международная встреча методологов общественного исследования	919
ЈАНЕЗ МАЛАЧИЧ: Структура миграционных течений в регионе Медитерана	921
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
ЈОЖЕ ПИРЈЕВЕЦ: Титто, Сталин и Запад (Изток Симонити)	925
Обсуждения и материалы (Томаж Розман)	928
НИКОЛА ПАСТУОВИЧ: Едукологические исследования (Богомир Новак)	929
БИБЛИОГРАФИЯ КНИГ И СТАТЬЕЙ	
СИНОПСИСЫ АВТОРОВ	935

SLAVKO SPLICHAL

Pandorina skrinjica?

Trije meseci novejše zgodovine Slovenije v Jugoslaviji

Kdo so prijatelji ljudstva, ki tako vneto skrbijo za narodov blagor, da bi mu raje natakneli plašnice kot dopustili nekaj oživiljajočega vznemirjenja? Kdo so blagovestniki, ki goreče izganjajo zlega duha specialnih vojakov iz narodovega telesa? Kdo so sovražniki ljudstva, ki širijo izmišljene govornice in vznemirjajo javnost? Kdo ustvarja napeto ozračje pričakovanja dneva D, kjer D ne pomeni nujno prve črke demokracije?

Nešteto je (novih pa tudi že ničkolikokrat ponovljenih) vprašanj, ki bi jih lahko zastavili ob junijskih aretacijah v Sloveniji, čeprav niso prve – tudi te vrste ne – v naši novodobni zgodovini. A prvič v tej zgodovini se je zgodilo, da so aretirani – Borštnar, Janša, Tasič – postali »medijske osebnosti«. Ne spomnim se, da bi množična občila pri nas kdaj na prvih straneh in v napovedih informativnih oddaj na radiu in televiziji dan za dnem govorila o državljanih, ki jim je bila (začasno?) odvzeta prostost. Da bi koga v Jugoslaviji priprli, pa bi ga potem politični tednik predstavil takorekoč v portretu tedna – ne kot razbojnika ali sovražnika, ampak preprosto kot medijsko zanimivega občana, zanimivega za občinstvo zaradi stvari, s katerimi se ukvarja, in idej, ki jih objavlja? Te vrste privilegij so doslej imeli le tuji državljani, ki so postali disidenti in so jim bili mediji pri nas tem bolj naklonjeni, čim manj so bili naklonjeni sistemu, ki jih je napravil za disidente. Je mogoče s takim vzorcem pojasniti tudi tokratno silovito vznemirjenje javnosti in zasuk v medijski konstrukciji dogodkov? To bi bilo vendarle preveč preprosto, čeprav so očitna tudi prizadevanja, da bi »afero« pojasnili natančno s tako dvovalentno logiko črno-belega slikanja stvarnosti, ki naj bi izhajala iz apriornega negativnega stališča do JLA, socializma, Jugoslavije.

Zadnje spremembe v medijski konstrukciji stvarnosti dovolj jasno pričajo tudi o spremembah v zunajmedijski stvarnosti, o (vse bolj jasnih) spremembah v množični zavesti, o družbenih odnosih in ne nazadnje tudi o razmerju sil v (slovenski) družbi, v katerem novinarstvo zlagoma pridobiva avtonomijo, brez katere novinarstvo kot poklic v pravem pomenu niti ne more obstajati. Spremembe v slovenskem novinarstvu v osemdesetih letih so neke vrste barometer sprememb v družbi. Obdobje mitologizacije »samoupravnega novinarstva« in »obveščanja za odločanje« – posredovanja znanja in »vzgajanja« občinstev, ki sta temeljno novinarsko delo v paternalističnih komunikacijskih sistemih – je bilo najprej načeto z avtonomizacijo novinarstva v odnosu do lokalnih oblasti, v bistvu sicer še vedno s posnemanjem hierarhičnih odnosov (»kritika periferije iz centra«), vendar brez ideološko-retorične govornice, značilne za vse poprejšnje povojno obdobje. Če je bil dotlej sistem (socializem, samoupravljanje) nedotakljiv – pač skladno z videzom njegove notranje neranljivosti – in je bilo »kritično novinarstvo« zvedeno na kritiko mednarodnega okolja (kapitalizma, državnega socializma), postane tedaj lokalna kritika legitimna novinarska praksa. So novinarji odprli Pandorino skrinjico?

Vse več nesreč, ki vznemirjajo javnost, je nato dobilo nacionalne barve: lokalna kritika je vse bolj dobivala mednacionalne razsežnosti, čeprav se je hkrati prostor svobodnega razpravljanja odpiral tudi navznoter in odmikal meje javno dopustnega (ne da bi se odprl kazenski zakonik in zdrznil javni tožilec) vse bližje političnim elitam. Vse bolj je postajalo očitno, da smo si v Jugoslaviji najbolj podobni v tem, da smo vsi med seboj različni. Nenadoma so nam mediji odkrili (ali smeli – ali morali odkriti), da imamo v Jugoslaviji Kosovo. Mit uspešne, nekonfliktne družbe se je podrl. Po letu ali dveh »preračunavanj« se je izkazalo, da je Jugoslavija čez glavo zadolžena – ne Jugoslavija, ampak nekateri v njej bolj, drugi manj. Da imamo (imajo) milijardne zavožene investicije. Na vrsto je prišla federacija – enim bolj, drugim manj po meri. Mit Revolucije, Štafete, Partije. In mit JLA.

Vloga medijev v teh mednacionalnih in nacionalnih diferenciacijah je bila pogosto določena z avtoriteto politike; če so mediji po eni strani nedvomno odpirali prostor javnega razpravljanja, jim po drugi strani tudi ni manjkalo jasne tendence političnega partikularizma. Če vsakršna in torej tudi nacionalna diferenciacija (lahko) prispeva k razvojnim spremembam, pa prav tako (lahko) spodbuja pretirane integracijske reakcije v sistemu, ki se zaradi konfliktnosti ciljev in/ali sredstev za njihovo uresničitev vzpostavlja na principu izključevanja (»zero-sum-game«) in je obremenjen s predsodki, frustracijami in blokadami. Da je Jugoslavija zelo dober primer takega sistema, ni treba posebej dokazovati: že naštetih primeri so dovolj. Bolj pomembno je vprašanje, zakaj je ta sistem dominanten, čeprav nas je politika dolgo prepričevala (in smo sami sebe prepričevali), da je prav različnost bistvena razvojna prednost našega sistema. Preprost je le načelen odgovor: zato, ker je v vseh sodobnih kompleksnih in notranje diferenciranih (četudi ne nacionalno) družbah mnogo težje »zmagovati« kot preprečiti drugemu, da bi »zmagal«. Najhuje pri tem je, da sistem izključevanja lahko hitro degradira na stopnjo, v kateri izgubljajo (izgubljam) vsi, naj se pojavljajo še tako »optimalni« programi (nacionalnih) delov celote. In v tem je gotovo »racionalno jedro« novih unitarističnih (in celo represivnih) tendenc, ki »naj bi rešile, kar se v Jugoslaviji še rešiti da«.

Medijsko poročanje o junijskih aretacijah le delno – marginalno – zaznamuje ta vzorec, ker se v aferi pač pojavlja JLA, v nekem smislu reprezentant »enotnosti«. Vendar gre v bistvu za proces, ki teži k lastnemu »zmagovanju«, ne pa »premagovanju« drugih – k dejanski demokratizaciji odnosov v družbi. Vse do zadnjega vznemirjenja javnosti v Sloveniji je visel nad novinarsko kritiko Damoklejev meč kritike novinarjev kot najbolj odgovornih za vznemirjanje javnosti. Naj so bili novinarji še tako blizu »dobro obveščenih« (nacionalnih) političnih krogov in so spoštovali njihove instrukcije, jih to ni moglo obvarovati nenadnih sprememb njihovih »delokrogov«: zamenjave urednikov in uredništev niso bile nič nevsakdanjega. Zdaj pa je videti, da je paternalizem načet tudi na morda najbolj občutljivi točki prikrita cenzura – v kadrovske politiki. In šele tu se začneja resnična avtonomija in odgovornost novinarstva.

Od prvih kritik političnih funkcionajev lokalnega formata do uzakonitve in udejanitve že davno deklarirane pravice občanov (in s tem tudi novinarjev) do objave lastnega mnenja tudi o političnem je minilo le nekaj let, pa vendar je ta družbeni čas mnogo daljši, kot pa ga lahko izmerimo s fizikalno mero. Pomembnejši, usodnejši. In spet tudi minljiv.

Spomin je sicer varljiv, pa vendar. Ne spomnim se, da bi doslej politika kdaj tako hitro, enodušno (SZDL, partija, predsedstvo republike, republiška skupšči-

na), javno in s tako malo varnostne distance (maneverskega prostora) podprla novinarje in javnost v njihovi kritiki neke, sicer v zakonu formalno utemeljene prakse. Takorekoč še včeraj se raje ni zmenila zanje ali jih je celo prepustila sodnim mlinom, da bi javnost obvarovala nevšečnega vznemirjenja. Danes pa politika sama opozarja, da aretacije (nič več poročanje o aretacijah!) vznemirjajo javnost in med občani ustvarjajo nezaupanje v institucije političnega sistema in državne organe. Novinarji so »čez noč« dobili pravico, ki jo je že pred petdesetimi leti prvi jasno formuliral B. Brecht – spremeniti poročila vladajočih v odgovore na vprašanja vladanih. Namesto objavljanja uradnih komunikejev v stilu »govorice o državnem udaru so neutemeljene in zlonamerne«, se v tisku in na televiziji pojavi intervju z notranjim ministrom, ki odgovarja na sicer še klecajoča novinarjeva vprašanja, čeprav tudi s farsičnimi odgovori, na primer, da je bil edini razlog za pičlost v obveščanju javnosti o aretacijah ta, da ne bi škodovali dobremu imenu osumljenca.

Nedvomno sicer drži, da novinarstvo samo ne obrača kolesa zgodovine, da je pač eden od številnih vzvodov demokratizacije družbe, a gotovo tudi ne najmanj pomemben. Če kje, potem so aretacije Borštnerja, Janše in Tasića v novinarstvu odprle novo stran demokratizacije. Ali nastežaj – Pandorino skrinjico?

Novinarskega »izziva prihodnosti« v Sloveniji niso sprejeli le JLA, ki je tak izziv neposredno sama izzvala s tem, da je vse postopke svojih pravosodnih organov zavila v plašč molka in vojaške skrivnostnosti, in večina jugoslovanskih politik. Če so slovenska množična občila v junijskih dogodkih prišla korak bliže svojemu pravemu značaju – v avtonomiji utemeljeni odgovornosti, pa to ne velja za poročanje ostalega jugoslovanskega tiska o novi »slovenski aferi«, ki junijske aretacije obravnava pretežno po tradicionalnem vzorcu »separatističnih teženj«, ki je postal dominantna interpretativna shema (že) ob dogajanjih na Kosovu. V začetku osemdesetih let je tudi slovenska politika še sistematično oporekala medijem pravico do mnenjske avtonomije, češ da hočejo postati »partner«, sogovornik politiki (državi in partiji), namesto da bi ostali njena transmisija. Danes je odnos oblasti do medijev po eni strani postal bolj toleranten, hkrati pa se je jasno razcepil; medtem ko je prevladujoči del (v Sloveniji) začel sprejemati »tisk novega tipa«, ki ga je mogoče povezati tudi z zatonom strogo partijskega tiska v vsej Zahodni Evropi, je manjšina (?) prignala novinarske in ostale »partnerje« zunaj državno-partijske oblastne strukture do »sovražnikov socializma« in »kontrarevolucionarjev«. Tak evolucijski vzorec ni značilen le za odnos do kritičnega novinarstva, ampak ga lahko spremljamo z določenim časovnim zamikom tudi v odnosu do gibanj in drugih (semi)organizacij v sferi politične javnosti. Specifičnost, če že ne prednost medijev v primerjavi z duhovnimi strujami v porajajoči se kritični javnosti v Sloveniji je nedvomo v tem, da so mediji že »tradicionalno« organizirani (institucionalizirani) za profesionalno specifične – komunikacijske funkcije, ki sicer segajo tudi v politično sfero, a nimajo neposredno političnih ciljev. Ker je njihovo družbeno učinkovanje zato relativno predvidljivo in omejeno, je oblast do njih kot institucij (ne sicer vedno tudi do posameznikov v njih) bolj tolerantna kot do fluidnih skupin v javnosti, npr. številnih gibanj, pa čeprav izgublja neposredno kontrolo nad njimi. Družbena gibanja pa so bila zaradi postavljanja alternativnih razvojnih (političnih) ciljev vrsto let in so ponekod še vedno na meji legalnega (oblastno dopustnega) z močno omejenimi možnostmi vsakršnega, kaj šele enakopravnega sodelovanja v javnem (političnem) razpravljanju. Tudi ob junijskih aretacijah ustanovljeni odbor za varstvo človekovih pravic je še v tem položaju; medtem ko ga je del

oblasti priznal za legitimen (političen) subjekt, ga je drugi del (zlasti JLA) postavil takorekoč izven zakona, ki ne more biti »partner« v pogovorih o pomembnih rečeh, še zlasti ne, če gre za vprašanja državne varnosti.

Kajpak ni nič manj pomembno vprašanje, ali slovenski junij '88 oziroma pomlad od marca naprej odpira ali zapira tudi druga obzorja. Junijske aretacije so očistile nekaj prahu z zastarele kazenske zakonodaje, ki je ne zanimajo »malenkosti«, kot so človeške pravice, pa čeprav deklarirane tudi z našo ustavo. A mar je res paradoks junijskega vznemirjenja (slovenske) javnosti samo v tem, da so aretacije in preiskovalni postopki v celoti skladni z zakoni, da je javnost torej nenadoma vznemirjena zaradi nečesa, s čimer in v čemer dejansko živi že desetletja, ne da bi se vznemirjala? Človeku, ki ni vpeljan v skrivnosti in zanke prava in zakonov, o tem ni mogoče kompetentno soditi, a nekaj je vendarle očitno tudi pravnemu laiku. Oblastniška skrivnostnost postopkov, ki naj bi zavarovali vojaške skrivnosti, ne more vzbujati zaupanja javnosti. Nasprotno, v vsaki civil(izira)ni družbi tako rožljanje z oboroženimi strahovi mora sprožiti vznemirjenost, naj bo zakonodaja taka ali drugačna, naj bodo preiskovalni postopki še tako formalno zakoniti. Gre torej za demonstracijo moči kot za naključje ali nepazljivost? Pripornikom je bila odvzeta ustavno zajamčena pravica jugoslovanskih državljanov, da so obveščeni o dogodkih v domovini in po svetu, ki so pomembni za njihovo življenje in delo. Prepovedati državljanu brati časopise na pragu 21. stoletja je podobno, kot bi ga stradali. Kako je tedaj z ustavno zajamčenim spoštovanjem človekove osebnosti in človekovega dostojanstva v kazenskem in vsakem drugem postopku, med odvzemom oziroma omejitvijo prostosti? Mar v interesu preiskave priporniki ne smejo biti obveščeni, da se je zaradi njihovega pripora zganila takorekoč vsa slovenska javnost in se povezala v Odbor za varstvo človekovih pravic?! In ne imeti stikov s svojo družino?

V številnih javnih obravnavaх junijskih aretacij, njihovih vzrokov in političnih posledic so bila upravičeno postavljena v ospredje vprašanja dejanskega značaja pravne države, v kakršni živimo in ki omejuje prostor civilni družbi – vprašanja, s katerimi sta se vsaj posredno pogosto ukvarjala tudi priprta Janša in Tasić. Nič nenavadnega torej ni, da aretacij ni mogoče obravnavati zunaj konteksta teh razprav. Tudi potem, ko je po več kot dveh tednih iz Beograda prišlo sporočilo, kakšne vrste dokument sta imela v posesti Janša in Tasić. Vojaška skrivnost, katere izdaje so obdolženi trije priporniki, se tako umešča v obče vprašanje birokratske skrivnosti, ki duši demokratizacijo, in represivnih postopkov, prek katerih se preteklost naseljuje v sedanosti.

Najvišja politična telesa so ob podpori zahtevam po varstvu ustavnosti, zakonitosti in človekovih pravic in prizadevanjem za civilizirano družbo izrazila zaskrbljenost, ker junijske aretacije do te mere vznemirjajo Slovence, da pozabljajo na uresničevanje gospodarske preнове in druge pomembnejše naloge. Toda, je mar kaj bolj pomembno od spoštovanja človekove osebnosti in dostojanstva? Se mar gospodarsko ne prenavljamo »po meri človeka«, ampak brez njega in ne zanj? In kaj storiti, da bi nas vznemirjenje ne odvrčalo od pomembnejših nalog?

Je v Pandorini skrinjici ostalo le varljivo upanje?

Boj za slovensko identiteto

Iz dunajske beležnice. Nadaljnja okrnitev materinega jezika v novem šolskem »modelu« na Koroškem. »Preživetje« mora odstopiti mesto perspektivi stvarnega in skladnega narodnostnega razvoja.*

Bilo je cmeravo deževno in decembersko nadležno jutro, ko so naši severni sosede praznovali osrednji državni pomnik. Ulice so bile še napol prazne, rahlo je pršelo, ko sem se napotil po stari relaciji (vsak dan sem namreč hodil od Knaflljeve ustanove v lasti ljubljanske univerze, kjer sem stanoval, v Avstrijski državni arhiv na Minoritenplatz št. 1). Proti Ballhausplatzu, Hofburgu na Heldenplatz (tod obvladujeta arhitektonsko imenitno ubrani prostor spomenika Evgena Savojskega, ki je potolkel Turke pri Petrovaradinu in Beogradu leta 1717 in nadvojvode Karla – oba sta seveda upodobljena na konju). Gneče ni bilo ravno posebne: več je bilo tujcev, ki so hoteli, potem ko so si podrobno ogledali nekdanje cesarjeve osebne apartmaje, prisostvovati tudi polaganju vencev v spomin na padle. Struna častna četa, oborožena z ročnimi strojnici je delovala, dobesedno brezhibno: povelja slokega, apolonsko čednega poveljnika so padala odsekano, razločno, a ne vznemirljivo, kar nekam spokojno, bi dejal. Predsednik Kurt Waldheim z gubami utrujenosti na podolgovatem obrazu (obujanje njegove nacistične vneme za časa svoje štabne nadporočniške službe med zadnjo vojno je polnila prve strani avstrijskih in drugih časnikov) je pregledal častno četo, pozdravil zastavo, sprejel raport in nato položil prvi venec. Ta ritual se je ponovil še z drugim vencem. Ko stopa mimo mene, oddaljen kakih 30 metrov, skušam ujeti v prvi plan svoje snemalne kamere njegov mrki obraz. Zoom v aparatu je rahlo zacvilil, komaj slišno, vendar se je varnostnik v značilnem »regenmantlu« bliskovito obrnil, presekal mene in kamero z enim samim pogledom. Ko sem drugič ponovil isti način snemanja, pa se ni več zmenil. Vojaška godba je ubirala Radetzky-marš. Zdaj je bila na vrsti vlada, da se tudi ona »pokloni«: mladostni kancler Franz Vranitzky in ob njemu podkancler in novi zunanji minister Aloisius Mock, za njima pa celotna »koalicijska« vlada. Dve dami, obe ministrici (ena iz SPÖ druga iz ÖVP) sta bili zatopljeni v globok pomenek. Sledila je repriza: pozdrav, častna četa, vojaška muzika in nova dva venca. Najvišja predstavnika iz avstrijske vojaške hierarhije čestitata poveljniku častnega ešalona, ki se nato skupaj z godbo v nekaj minutah vkrcava v svoja vozila, tudi »dobrodušna« mula, ki je vozila veliki boben. Njej je bil namenjen pravcati »Wohnwagen«. Preprosta ceremonija v imenitni kulisariji blišča palače nekdanje stoletne »dvojne monarhije«.

* Objavljeni esej je vsebinsko nadaljevanje in zaključek uvodnika »Konec utrakvistične šole na Koroškem?«, objavljenem v TiP št. 12/1987.

Vrnil sem se domov in si skuhal močan ekspresso. V spominu pa me je »preganjal« *novi avstrijski predsednik, ki je bil kar dvakrat plebiscitarno izvoljen na svoj visok položaj. Razmišljal sem o sedanji kričavi aferi, ki je potisnila »Austrio felix« v sečišče mednarodne pozornosti. Tiste dni sem zares veliko prebral raznih časnikarskih ocen; med njimi tudi take, ki so poskušale razčleniti globlje korenine avstrijske nacistične dediščine, nekajkrat tudi ob trdem spraševanju lastne vesti. Res, nikjer drugod ni doživel Adolf Hitler tako triumfalnega sprejema kot 12. marca 1938 po vkorakanju nemške vojske v Avstrijo – na celotni poti od meje do Dunaja. Rjovenje je bilo takrat nepopisno »Ein Volk, ein Reich, ein Führer!«.* »Ostmarka« *ga je pozdravila z zvonjenjem vseh zvonov kot »odrešitelja«.* Marsikaj sem doživel, je zapisal francoski kronist o tem dogodku, priznati pa moram, »da je bilo to enkratno doživetje«. In potem je avstrijsko ljudstvo zvesto služilo svojemu »firerju« *do zadnjega dne, do kapitulacije 9. maja 1945. Služilo mu je, vsaj v pretežni večini, z »mirno vestjo« zaradi zločinov in nešteti drugih nizkotnih grdobij, kar vse je opravičevalo »z ukazonom od zgoraj«. »Anschluss« je bil torej rojen iz obojestranske ljubezni in ni bil »kaka prisilna poroka«, nikakor ne. Niso se ali se niso hoteli zavedati nacističnih bestijalnih načrtov za takojšnje fizično uničenje Židov, medtem ko naj bi na primer Slovani in pripadniki drugih »nižjih ras« prišli na vrsto pozneje, po zmagi. Avstrijsko gibanje odpora (resistenca) je bilo šibko, nepovezano; na smrt so se z nacisti spopadli samo slovenski koroški partizani in nekaj pridruženih avstrijskih prijateljev. Nacisti so sicer izgnali 1942. leta 186 najbolj zavednih in vplivnih koroških slovenskih družin in spomladi leta 1943 na Dunaju obsodili in nato 29. aprila 1943 v gestapovskih zaporih obglavili trinajst Slovencev iz Sel. Mlajše avstrijske generacije danes o tem razmišljajo, tehtajo »grehe očetov« in ni slučaj, da so prav letos tako pogosti obiski (tudi uradni – samega kanclerja Wranickega in drugih) v nekdanjih nacističnih uničevalnih taboriščih. »Kriza vesti« je za nekatere huda, nanjo s svojim ravnanjem opozarja demokratično in levo usmerjena avstrijska mladina, ki se ji je pridružil tudi širok krog avstrijskih demokratov in vidnih izobražencev. Sobesednik me je prepričeval, da se to vsaj intimno, na znotraj ne bo tako kmalu poleglo, saj »zgodovinski občutek krivde« tli in skeli dalje, čeprav je zakopan globoko v podzavest.*

»Socialna« druga avstrijska republika

No, je pa še druga Avstrija, Avstrija iz ere Kreiskega in njegove socialne pravičnosti, polne zaposlenosti, dostikrat izvirne politike, ki pojmuje vlogo nove Avstrije kot povezovalca že zaradi svojega geopolitičnega (trajna nevtralnost) položaja na pragu realsocialističnega Vzhoda. In v tej novi »avstrijski izločki« je marsikaj, kar prepričuje in imponira. Od Dunaja do Semmeringa sem iz vlaka opazoval neštete lične, vendar zvečine male vikende, saj so »vikendaške palače« v našem obrtniškem slogu in na način nekterih naših »skorojevičev« zelo redko posejane. Morda so sodobni Avstrijci bolje cepljeni proti mentalni oholosti, pa tistemu duševnemu stanju, ki ga je mogoče povzeti s kranjsko zavistjo »naj meni ena krava crkne, če bosta hkrati sosedu dve«. To pa ne pomeni, da je sedanja Avstrija »brezmadežna«: zadnja leta se kar vrstijo večji in manjši škandali – od nekdanjega kreiskijevega miljenca, podkanclerja, »lepega« Androscha, do ponereb tudi višjih pravosodnih funkcionarjev in sodnikov. Celó do nedavna predsed-

nik socialistične stranke Fred Sinovatz je moral zaradi avstrijskih nečednosti s prodajo orožja odstopiti svoje mesto Vranitzkemu, čigar »kazenski list« je kljub kar dolgi funkcionski karieri, še vedno prazen. Le še pripis od včeraj: britanska televizija je v štiriurni oddaji »Preiskovalna komisija« oprostila Waldheima, saj je pravdorek petih mednarodnih sodnikov razsodil, da ni elementov za preganjanje sedanjega avstrijskega predsednika kot »vojnega zločinca«. Po tej oddaji 5. junija 1988 pač lahko nekdanji generalni tajnik OZN mirneje spi tudi med sedanjim državnim obiskom v Saudovi Arabiji.

In nacionalno vprašanje, saj je avstrijska socialna demokracija Karla Rennerja (bil je prvi predsednik prve in druge avstrijske republike), Adlerja, Bauerja in drugih o reševanju narodnostnega vprašanja s kulturno avtonomijo močno odmevala tudi pri nas. Njen otrok je bila tudi zamisel o kulturni avtonomiji za koroške Slovence v prvi republiki in so jo takrat poskušali prikazati kot pobudo za »vzorno rešitev narodnostnega vprašanja«. Ne da bi se spuščali v podrobnosti te sicer vsebinsko (po dejanskem obsegu posebnega manjšinskega varstva) vendarle relativno skromne zamisli; a je posebej značilno, da je bil ustrezni zakonski osnutek predložen brez dogovora s takratnimi kvalificiranimi zastopniki koroških Slovencev. Drugi, tudi za povojne koroške razmere značilen element pa je v tem, da je bila zasnova zgrajena na izpovednem (priznavalnem) načelu in torej ni upoštevala že od rojstva danih, objektivnih etničnih značilnosti, kot je na primer na prvem mestu materin jezik prizadetega. Koroški Slovenci so najprej (1925) zamisel zaradi »priznavalnega načela« zavrnil, a so pozneje (1929) vanj privolili. Dvomljiva je namreč »svobodna izjava« posameznika, če se celo tako močna narodnostna skupina takratnih sudetskih Nemcev, kakor to med drugim utemeljuje Rudi Kyovsky (pripombe k načrtu avtonomije za Slovence na Koroškem, sedem nadaljevanj v Sodobnosti leta 1940), ki se niti po svojem številu niti po svoji gospodarski moči (v vsem tem so daleč prednjačili pred koroškimi Slovenci – ob J. J.) ne da primerjati s Slovenci na Koroškem, ni zadovoljila z izpovednim načelom, temveč je zahtevala jamstva za objektivno ugotavljanje narodne pripadnosti. Po podrobni analizi načrta Koroške avtonomije R. Kyovsky med drugim sklepno ugotavlja, da je bilo v celotnem osnutku le malo sledi o dejanski avtonomiji in da takratni avstrijski oblastniki tega vprašanja sploh nikoli niso nameravali pošteno rešiti. Zamisel je propadla tudi formalno zaradi negativnega stališča takratnih avstrijskih (nemških) političnih strank, pri čemer pa je vendarle treba upoštevati nekatere nianse v tem stališču.

Avstrijski »nemški« kompleks

Dovolil si bom, da bi bolje zaokrožil podobo razmer, nekaj zgodovinskih punkcij: značilno namreč je, da tudi po avstroogrskem razsulu (1918) novi oblastniki niso radi pretrgali popkovine, ki jih je povezovala z nemškim deblom. Po razglasitvi 14 točk takratnega ameriškega predsednika W. Wilsona s poudarkom na pravici do narodne samoodločbe, so celo v socialdemokratskih vrstah omahovali. Viktor Adler je takrat javno izjavil, da priznavajo pravico slovanskih narodov do lastne državnosti, brezpogojno pa odklanjajo, da bi nemška ozemlja prišla v meje teh nacionalnih držav. »Zahtevamo, da se vsa nemška ozemlja Avstrije (tako Adler) združijo v nemškoavstrijski državi, ki bo svoje odnose do drugih narodov Avstrije in do nemške države (podčrtal J. J.) uredila po lastnih potrebah. Proti vsakemu nasprotnemu poizkusu bo nemški narod v Avstriji branil

svojo neomejeno pravico samoodločbe z vsemi sredstvi« (povzeto po Heinz von Paller, *Der grossdeutsche Gedanke*, Leipzig 1928).

Senžermensko pogodbo je takratna postmonarhična »uradna Avstrija« vrednotila kot diktat in omejevanje pravice do samoodločbe. V parlamentu pa so sprejeli slovesno izjavo, »v kateri so protestirali proti temu, da senžermenska mirovna pogodba pod pretvezo, da varuje neodvisnost nemške Avstrije, jemlje nemško-avstrijskemu ljudstvu njegovo pravico do samoodločbe in brani, da se izpolni njegova srčna želja združiti se z nemško materino zemljo, kar je gospodarska, kulturna in politična življenjska nujnost«. Težnje po priključitvi k velikemu »nemškemu bratu« so bile torej globoko zasidrane. Šele ženevski protokoli (1922) so vsilili Avstriji obveznost, da bo v smislu 88. člena senžermenske pogodbe »varovala svojo neodvisnost ter se vzdržala slehernega dejanja in vsake gospodarske ali finančne obveznosti, ki bi utegnila to neodvisnost neposredno ali posredno ogroziti«. Vendar so stare želje tele naprej: leta 1930 je takratni zunanji minister vlade s krščansko socialno večino v parlamentu J. Schober pripravljaval »carinsko zvezo« z rajhom. Naslednje leto so to zvezo podpisali ob podpori vseh relevantnih državnih teles ter politične avstrijske javnosti.

Do realizacije tega dogovora pa ni prišlo, ker je mednarodno haaško sodišče razsodilo, da je ta pogodba v navzkrižju z duhom s strani Avstrije podpisanih ženevskih protokolov. »Humus« za kasnejšo (1938) priključitev k Nemčiji je bil torej zrahljan. Nasprotno pa se zavest o avstrijski državnosti in s tem povezanim patriotizmom ni mogla uveljaviti. Zadnji avstrijski kancler Schuschnigg si je v tej smeri nekaj prizadeval in skušal črtati notranjo moč za »avstrijski patriotizem« iz izročil avstrijske kulture (Baher, Grillparzer, Hoffmansthal, Wildgans in drugi), vendar je bil pri vsem tem dvoumen in je slabo spravljal v sklad to dediščino avstrijske kulture s svojo sicer nemško splošno usmeritvijo. Politične sile proti združitvi v tedanji Avstriji praktično ni bilo in tudi usmeritev avstrijskih političnih strank je bila bolj ali manj poudarjeno »vsenemška«.

Razmere na Koroškem pa so bile še bolj radikalne. Nemški koroški »obrambni boj« je pospešil nacionalsocialistično (nacistično) gibanje na južnih vratih prve avstrijske republike in nemškega prostora. Nacizem se je na Koroškem poleg Štajerske najmočneje uveljavil, kar dokazuje tudi nacistični puč na Koroškem (25. 7. 1934). In ko je naposled prišlo do tako pričakovanega »Anschlusa« so firerja, ko je 4. aprila 1938 obiskal Celovec, pričakali nemški Korošci v narodnih nošah z izrazi »nepopisne vdanosti in hvaležnosti«. Tudi tu so korenine velikonemške agresivne zavesti, ki vidi v avtohtonih koroških Slovencih največjo nevarnost in zlo.

Pa povrnimo se spet v leto 1918. Po zlomu Avstroogrske so na koroškem divjali boji vse do polovice leta 1919, napeto pa je bilo vse do plebiscita (1920). Pri presoji takratnih razmer na južnem Koroškem velja upoštevati, da se je v tako imenovani plebiscitni coni A južno od Drave, preko polovice prebivalstva – narodno osveščenih Slovencev izreklo za takratno kraljevino SHS. Med občinami narodnostno mešanega območja (na osnovi podatkov avstrijskega popisa iz leta 1910) je bilo še leta 1923 48 občin in leta 1938 po priključitvi 44 občin s preko petino slovenskega prebivalstva, kar je bilo po senžermenski pogodbi (1919) »proportion considerable« za dolžno spoštovanje njenih manjšinskih določb (členi 62 do 69). Izdvojil bi 67. člen, s katerim se je nova republika zavezala zagotoviti pripadnikom manjšine ista jamstva kot drugim avstrijskim državljanom in jim je priznala pravico, da lahko z lastnimi sredstvi, med drugim, ustanavljajo, upravljajo in nadzirajo

dobrodelne verske in socialne ustanove, šole in druge vzgojne zavode ter v njih uporabljajo lastni (slovenski) jezik. 68. člen je zagotavljal šolsko izobrazbo v materinščini, medtem ko je 69. člen sankcioniral nadzorstvo takratnega Društva narodov, da nobenega izmed teh členov brez njegove privolitve niso mogli spremeniti.

Citirani R. Kyovsky v že omenjenih zapisih opozarja, da se je pri tem varstvu oziroma reševanju manjšinskega vprašanja že v začetku pokazala neenakost, ki je morala pozneje pripeljati do zloma tako imenovanega ženevskega sistema manjšinske zaščite. Takrat smo imeli (tako Kyovsky) dve kategoriji držav – prve, ki so morale s posebnimi pogodbami prevzeti mednarodno zajamčeno zaščito manjšin, in druge, ki niso bile vezane na nikakršne formalne obveznosti, razen na platonične izjave svojih državnikov v smislu »high european education«, »beau passe« in podobnih. Sicer pa so že takratni teoretiki manjšinskega prava skušali razlike med posameznimi manjšinami zakriti z različnimi delitvami v »prave in neprave, raztresene, močne, slabotne, zaščitene in nezaščitene« manjšine, kar je dalo povod za razne kontroverze. Sicer pa se tudi danes, če osebno poudarim ta vidik, srečujemo s podobnimi »rezervacijami«, ko so nekateri manjšinam velikih, denimo »zgodovinskih« narodov pripravljene priznati vrhano mero posebne zaščite, medtem ko se naj bi majhni, manj bogati in sploh slabotnejši zadovoljili z drobtinicami, delnimi, zvečine vsiljenimi rešitvami, kakršne jim kroji tako imenovani večinski narod. Dvoumnosti, zahrbtnosti tako imenovane manjšinske politike (splošna označba) so bile pogoste torej tudi že v komaj minulem razdobju. Razen tega pa je tudi spričo posledic prenekateri ugotovitev iz tistega časa veljavna še danes. V mislih imam zdaj že več kot petdeset let staro razpravo Leonida Pitamica »Pravna podlaga zaščite manjšin«, v kateri naš takratni prvi jugoslovanski ambasador v ZDA razčlenjuje zakonitosti in stranpota manjšinske zaščite po koncu prve svetovne vojne. Kot osrednjo hibo je namreč podčrtal dejstvo, da je že takrat vladala glede teh vprašanj »velika materialna neenakost« in se zavzel poudarjeno, »da ni samo zahteva pravičnosti, marveč tudi interes ohranitve miru, da se manjšine vsaj v Evropi, ki je na svojo civilizacijo tako ponosna (včeraj in danes – op. J. J.), povsod zaščitijo«.

»Vindišarstvo« in germanizacija

Sicer pa so bili meseci po plebiscitu in po predaji uprave v cona A v avstrijske roke (18. 11. 1920) za koroške Slovence, čeprav navajeni vsega hudega, še posebej trpkí, če ne najhujši v prvi avstrijski republiki. Heimatdienst je že takrat prisegal na tudi v zadnjih letih tolikokrat ponavljani slogan, da se s Slovenci ne bodo nikdar pomirili. »Z njimi bomo le obračunali, gladko, čisto obračunali in nato pretrgali z njimi vsako zvezo.« Le nekaj let pozneje, a že zelo zgodaj (1925) se je začela porajati teza o »vindišarstvu«, ki naj bi zasekalo zaznavno ločnico med »domovinsko zvestimi« Vindišarji in drugimi (nacionalnimi) Slovenci na Koroškem s ciljem, da bi drobili njihovo notranjo trdnost in narodno kohezijo. »Vindišarska teorija«, piše med drugim Lojze Ude, je služila samo kot sredstvo za razkranjanje slovenskih vrst in za utemeljevanje, vzdrževanje kar mogoče velikega števila Slovencev v stanju germanizacije, kot opravičilo za izganjanje slovenskega jezika iz javnega in privatnega življenja Koroške, posebej še iz šol (Koroško vprašanje, Ljubljana 1976). To strokovno nično, segregacijsko narodnostno ločevanje je nato »uzakonil« nacizem po priključitvi. Popis prebivalstva iz leta 1939 je namreč že uveljavil dve kategoriji: knjižni slovenski jezik in narečje »vindiš«, da bi tako tudi statistično kolikor je mogoče skrčil število avtohtonega slovenskega življa na Koroškem.

Germanizacijski pritisk se je po letu 1920 v primerjavi s stanjem v dvojni monarhiji na razne načine nenehno stopnjeval ob vzporednih poizkusih, da bi hkrati omejili gospodarsko in kulturno dejavnost ter politični vpliv takratnih slovenskih političnih, gospodarskih in kulturnih organizacij (Politično in gospodarsko društvo za koroške Slovence). Prva avstrijska republika je ohranila (v svojem vsebinskem bistvu) raznaradovalni model »utrakvistične šole« iz leta 1869 s spremembami in normativnimi novelami v kasnejših letih (1872, 1875 in 1891). Slovenščino je bilo mogoče v prvih letih uporabljati kot pomožni učni jezik, od tretjega razreda naprej pa je potekalo izobraževanje le v nemščini. Učenje slovenskega jezika pa je bilo od tretjega leta naprej le fakultativno. Sicer pa so bile osnovne šole z učnim načrtom iz omenjenega leta 1891 nato kar pol stoletja osrednji tip šole v slovenskem delu Koroške. V vsem tem razdobju Slovenci niso mogli doseči, da bi materinščina tudi od tretjega razreda naprej bila obvezen učni predmet.

Zakonsko je bila dana tudi formalna možnost, da bi odprli javne slovenske šole, kar je veljalo tudi za privatne osnovne šole, kakor je bil to primer v Šentjakobu v Rožu, ki je z ministrskim odlokom leta 1891 dobil šolo s slovenskim učnim jezikom ter nemščino kot obveznim učnim predmetom od tretjega šolskega leta naprej. Po dvanajstih letih pa so isto šolo razdelili v dvojezično in slovensko. Isto se je zgodilo v Globasnici in Šmihelu, vendar se slovenska šola poleg utrakvistične ni ohranila. Slovenske utrakvistične šole so se spet združile v enotne šole tako imenovanega globasniškega tipa, ki so nato vzdržale vse do nacističnega prihoda na oblast. Uvajanje v nemščino se je začelo s tretjim letom in je nato kot učni jezik postopoma zavzemalo mesto slovenščine. Kot predmet pa je slovenščina še ostala po tri ure tedensko od tretjega šolskega leta dalje. Tako šolo je leta 1900 dokončal tudi moj pokojni oče prav v Globasnici. Ko ocenjuje to razdobje M. Mažun, ugotavlja leta 1905, da je največ, kar lahko dosežejo Slovenci, to, da šolo razdelijo v slovenske in utrakvistične razrede; »nemčurstvo našega ljudstva, združeno z groznim pritiskom s strani učiteljev in šolskih oblasti, pa slovenske razrede navadno že v nekaj letih zatre, in vse je zopet pri starem« (Bodoča narodna in gospodarska šola v Šentjakobu v Rožu na Koroškem, samozaložba 1905).

Če bi pod vsem tem potegnili črto, je treba dodatno ugotoviti, da so si nacionalistični nemški krogi vzporedno prizadevali, da bi ostrili notranja nesoglasja, večali prepad med zavednimi Slovenci in tistimi slovenskega materinega jezika, ki so narodnostno omahovali in potem pogostokrat oportunistično pristali v nemčurskem taboru. Izigravanje renegatskih ali gospodarsko odvisnih ali nezavednih Slovencev proti zavednim Slovincem (tako L. Ude), ki so se borili za pravico slovenskega jezika, posebej na koroških osnovnih šolah, je bila vedno najnevarnejša metoda koroških oblastnikov. Pri izvajanju tega koncepta so nacionalistični krogi šteli za svojo primarno dolžnost »ščititi« nezavedno in renegatsko manjšino pred zavedno slovensko večino, nikoli pa ne zavedne slovenske manjšine pred večino nemških nacionalistov in renegatskih ali gospodarsko odvisnih in nezavednih Slovencev. To stanje se v prvi avstrijski republiki od časov monarhije ni spremenilo. Leta 1934 je bilo na narodnostno mešanem območju južne Koroške še 78 utrakvističnih šol, slovenščino pa so seveda na fakultativni podlagi poučevali od tretjega šolskega leta naprej samo še v sedmih šolah. Po priključitvi k Nemčiji so ukiniteli slovenščino v dotedanjih utrakvističnih šolah. Po nemškem napadu na Jugoslavijo 1941 pa so še dodatno prepovedali vse slovenske organizacije, njihovo premoženje pa delno podržavili.

Novo stran v slovenski koroški zgodovini so obrnili po koncu druge svetovne vojne: 8. maja 1945 je vkorakala v Celovec angleška vojska, istega dne, samo dve uri za njimi pa še enote Jugoslovanske armade. Ustanovljen je bil (16. maja 1945) Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za slovensko Koroško, ki pa ga je britanska okupacijska oblast razpustila. Oblast je prevzela provizorična deželna vlada iz rok nacističnega gauleiterja F. Rainerja ob obljubi, »da se bo borila za nedeljivo Koroško«. Avgusta 1945 je začela krožiti zamisel, da bi po zgledu nekaterih švicarskih kantonov tudi na Koroškem ustanovili dvojezične šole, v katerih bi bili vsi šoloobvezni otroci, se pravi slovenski in nemški, pouk pa bi bil v obeh jezikih. Na tej podlagi je bila sprejeta uredba od 3. oktobra 1945, ki je zajemala 62 narodnostno mešanih občin na Koroškem. To med drugim potrjuje, da je nemška stran natančno poznala dejanski obseg dvojezičnega območja in so bila njena kasnejša sprenvedanja okoli tega le laž oziroma falsifikat, namenjen posebej mednarodni javnosti. Tako ureditev je seveda narekoval tudi strah zaradi takratnih zahtev Jugoslavije po spremembi meje na Karavankah. Med diplomatskimi pogajanjmi je poskušala avstrijska stran prikazati prav takratno ureditev dvojezičnega šolstva kot posebno znamenje »dobre volje« in upoštevanja slovenske manjšine. Takratni avstrijski zunanji minister K. Gruber je na londonski konferenci namestnikov zunanjih ministrov (1948) zagotavljal, da je Avstrija zagotovila slovensko govorečim Koroščem časten kulturni razvoj. »Vzorna zakonodaja o dvojezičnih šolah,« je dejal 28. aprila 1948, »zavezuje celo popolnoma nemško govoreče prebivalstvo, da se uči slovenščine in tako zagotovi temu jeziku splošno razumevanje v deželi.«

Dvojezičnost je obojestranska

Res, dejanska dvojezičnost je lahko samo »dvostrana«, dvostranska in obojestranska. Ponovil bom nekaj svojih izhodiščnih razglabljanj o tej (jezikovni in šolski) zamejski problematiki: »Svobodna, dejansko neovirana možnost vsestranske uporabe (od šol do javnih uradov in v javnosti sploh) in gojitve materinega slovenskega jezika je temeljni pogoj za preživetje, obstoj in skladen razvoj narodnostnih (etničnih), jezikovnih manjšin v Avstriji, Italiji in na Madžarskem. In nasprotno: tam, kjer je materinščina kakorkoli okrnjena, je praviloma pohabljen, otežkočen predvsem duhovni, kulturni razvoj pripadnikov prizadete manjšine. Z materinščino so namreč povezana prva in globoko v notranjost zasidrana temeljna človekova življenjska spoznanja in zaznanja. Neovirana raba materinega jezika in odprte možnosti za njegovo nadaljnjo plemenitev sodi torej med neodtujljive, temeljne človekove pravice.

Ob tem je obvladovanje in poznavanje obeh jezikov (tako manjšine kot večinskega naroda) na narodnostno mešanih območjih eden izmed temeljev za strpno in plodno medsebojno sodelovanje ob hkratni negaciji izrastkov nacionalistične samozaverovanosti, egoizma in ozkosti. Sodobna manjšinska teorija upravičeno opozarja, da lahko le stvarna, resnično obojestranska dvojezičnost prispeva k skupni kulturni, pa tudi materialni obogatitvi. Dosledno spoštovanje materinščine je tudi močna pregraja proti kakršnikoli obliki asimilacije in narodnostne alienacije, učinkovita zavora proti poizkusom germanizacije, italijanizacije in madžarizacije pripadnikov avtohtone slovenske narodnostne skupnosti – še posebej na narodnostno mešanih območjih. Ta naš zgodovinski slovenski »mejni položaj« je še

zlasti občutljiv in terja nenehno budnost za ohranitev, pogostokrat že načete, narodnostne in jezikovne identitete.

Že pred podpisom državne pogodbe z Avstrijo 15. maja 1955 se je začelo rovarjenje proti sistemu dvojezičnega šolstva, uveljavljenega leta 1945. Osrednji argumenti so bili, da je ta »model« bistveno omejil »pravico staršev«, kar se je seveda odrazilo na stanje v takratnem dvojezičnem šolstvu. Utemeljena je sodba poznavalca, da je bilo v takratnem manjšinskem šolstvu na Koroškem le nekaj stalnega: labilni položaj, ki teži k poslabšanju. Ne glede na 7. člen avstrijske državne pogodbe (točka 2), ki zagotavlja pripadnikom slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem ter hrvatske manjšine na Gradiščanskem osnovni pouk v slovenskem in hrvaškem jeziku in sorazmerno število lastnih srednjih šol, je prišlo z odlokom koroškega Deželnega šolskega sveta od 22. septembra 1958 do drastične utesnitve v primerjavi z ureditvijo iz leta 1945. Od dvojezičnega koncepta iz leta 1945 je ostal samo še torzo, kar je z vsemi vzporednimi posledicami potisnilo slovensko manjšino (tako sem razmišljal leta 1967) v svojevrstno pat pozicijo, ki bi jo utegnil še kak podoben, soroden ukrep tudi docela paralizirati. Za boljše osvežitev spomina in poznavanje polpretekle zgodovine naj še dodam, da so takrat ta ukrep prizadeti predstavniki manjšine, kakor tudi naši strokovnjaki za manjšinska vprašanja ocenili kot ravnanje, »ki ruši temelje enakopravnosti manjšine in tako naravnost izpodbija ureditev, kakršno je državna pogodba potrdila, in s tem onemogoča izvedbo manjšinskih zaščitnih določb tudi na drugih področjih javnega življenja« (J. Pleterski, Državna pogodba in manjšina, Slovenski poročevalec, 29. novembra 1958).

Žal, seveda ni prišlo do vzpostavitve v prejšnje stanje, marveč je po omenjenem odloku prišlo do nenehnih svojevrstnih referendumov, ko so se morali starši sleherno jesen vnovič odločati, ali je za njihove otroke koristno in primerno, če se učijo tudi v materinem jeziku. Posledice spremembe leta 1958 so bile strašne in nepopravljive: od dvanajst tisoč sedemsto štiriinsedemdeset otrok se jih je odjavilo od dvojezičnega, slovenskega pouka preko deset tisoč (10.588). T. Veiter (prav nedavno sem imel priložnost poslušati njegova izvajanja o sedanji ravni in možnostih manjšinske zaščite na predavanju v okviru FSPN) je na primer na podlagi svojih raziskav ugotovil, da je bilo v razdobju do leta 1936 na koroških utrakvističnih šolah povprečno še enajst tisoč otrok s slovenskim materinim jezikom. Na 67 utrakvističnih šolah pa je v šolskem letu 1936/37 hodilo k slovenskemu verouku še preko deset tisoč otrok. Leta 1945 je bilo v dvojezičnih šolah 6733 otrok s slovenskim materinim jezikom, kar je leta 1958 padlo na 2399 in to je pomenilo, da je od tega leta naprej brez slovenskega pouka najmanj dve tretjini otrok s slovensko materinščino. V naslednjih letih pa je to število še nadalje kopnelo: tako je bilo v šolskem letu 1974–75 prijavljenih k dvojezičnem pouku 1292 učencev, naslednje leto 1224, v šolskem letu 1976–77 1138 in v letu 1987–88 1107 učencev. V izobraževalni sferi je bila edina pozitivnejša postavka (po podpisu Državne pogodbe z Avstrijo 1955) ustanovitev Zvezne (državne) gimnazije za Slovence v Celovcu (1957), ki je dala v enainvajsetih letih (do leta 1988) že skoraj tisoč slovenskih abiturientov.

Sadovi narodnostnega odtujevanja

V ozadju tega naglega »šolskega padca« je seveda asimilacijski, narodnostno odtujevalni pritisk. Leta 1951 naj bi bilo na Koroškem še 42 tisoč Slovencev

(podatke povzemam po publikaciji SAZU iz leta 1987), leta 1961 komaj 25 tisoč in pri zadnjem štetju leta 1981 pa so ugotovili samo še 16 tisoč Slovencev, kar naj bi znašalo tri odstotke vsega prebivalstva. V resnici pa uporablja danes na Koroškem (po dokumentu SAZU) slovenski jezik od 50 tisoč do 60 tisoč ljudi, čeprav se vsi seveda ne prištevajo več med Slovence. Asimilacija pa se ne razkriva le v šolstvu, marveč tudi v nenehnem krčenju upravnega ozemlja s slovenskim ali mešanim prebivalstvom. Slovenščina kot uradni jezik je namreč dovoljena le na tretjini narodnostno mešanega območja južne Koroške.

Ustavimo se še za hip ob tem kardinalnem vprašanju, ki pomeni »biti ali ne biti« za manjšinsko skupnost in še posebej za naše zamejske rojake onstran severne in zahodne meje. Koroška specifičnost – posebno značilna varianta odtujevanja pa je še dodatno v tem, da raznarodovanje povezujejo z nekakimi demokratičnimi vzgibi ob poudarjanju »vsemogočnosti« subjektivnega, priznavalnega načela. Celo avstrijski ustavni izvedenec in pozneje zunanji minister v Kreiskyjevi vladi Egon Pahr je še leta 1976 naravnost brutalno zagovarjal – prav ste prebrali – »demokratično pravico majšine do asimilacije«. Seveda pa ta »demokratična izjemnost« velja le za avstrijske koroške razmere, popolnoma drugačne strune pa ubira avstrijska politika in diplomacija, ko gre za pravice nemške, ali če hočete avstrijske manjšine na južnem Tirolskem. Tu pa naj bi bila demokracija predvsem v tem, da je treba Italijane nenehno krotiti z grožnjo o »samoodločbi nemške manjšine« na južnem Tirolskem. Toda danes je v sodobnem svetu že pregovorno: »Kdor je za asimilacijo, ni za temeljne postulate demokracije«, če parafraziram misel A. Vivateja iz prelomnice stoletja.

Na ljubljanskem simpoziju OZN (1965) sem dokumentirano zagovarjal tezo, da je treba predvsem ustvariti takšne razmere, ko se pripadnik manjšine ne bo čutil manjvrednega oziroma ne bo občutil nikakršnega strahu ali nelagodja, če se izjavi o pripadnosti določeni manjšinski skupnosti. »Ustvariti je treba zares in dejansko take ‚normalne‘ razmere, vzdušje, da bi se manjšina počutila zares svobodno in povsem enakovredno.« Ob tem sem izrecno opozoril, da to nikakor ne pomeni zagovarjati izolacionizem. Nasprotno, menil sem (delikatno vprašanje lojalnosti), da se lahko edino dejansko enakopravna manjšina konstruktivno odpira nasproti večinskemu narodu in tako bogati skupno življenje. Ob vsem tem sem vnovič podčrtal bistveno dejstvo, da je predvsem od širokosrčne strpnosti (Standpunkt der grössten Grosszügigkeit), razumevanja in stvarne dobre volje (politične, moralne in druge) tako imenovanega večinskega naroda odvisen narodnostni splošni status manjšinske skupnosti. Čemu to ponavljam? V omenjenih zgodovinskih punktacijah, fragmentih je pač dovolj dokazov, podlage za diagnozo izvorov klic notranjih, psihološko-mentalnih frustracij (od katerih se naši koroški rojaki še do danes niso docela opomogli).

Če bi poizkušali napraviti test, sem zapisal že leta 1966, prodreti v strukturo teh pojavov, si ni težko zamisliti, koliko moralnih, intimnih stisk, ‚kriz vesti‘ so morali ti ljudje premagati v vsakdanjem življenju spričo nenehne žgoče nervoze razpetosti med domačim, v širšem pomenu te besede, in tistim, ki jih je kot plaz zasipal od zunaj. In če k temu dodamo še najbolj raznotere odtenke manjvrednostnega razpoloženja, ki ima vrhu drugega korenine še posebej v številnih vidikih gospodarske in socialne odvisnosti, smo vsaj približno začrtali diagram notranje razklanosti sodobnega koroškega slovenskega človeka, pripadnika ‚boječega ljudstva‘, kakor ga je krstil pisoci izobrazenec in mlajše slovenske koroške generacije«. Največjo krivdo za tako stanje je ugotovil takrat na mladinskem seminarju v Dobr-

li vasi koroški pravnik M. Grilc, ima slab gospodarski položaj. »Slovinci so bili v zgodovini vselej gospodarsko odvisni, in to so zvečinoma še danes. Kmetje, ki so relativno neodvisni, vendar gospodarsko slabi, sploh nimajo prihodnosti. Zelo slaba industrija je povsem v rokah večinskega naroda in nikaka ni redkost, da delodajalci izvajajo gospodarski pritisk, da bi izsilili odločitve posameznikov, ki niso v prid slovenski narodni skupnosti. Povrh vsega se čuti pred vsakim ljudskim štetjem – in to bi bilo tudi pri tajnem ugotavljanju manjšine – množična propaganda nemškonalističnih krogov, ki je usmerjena proti prizadevanju posameznikov zavoljo pripadnosti k slovenski manjšini«.

Zares spontane asimilacije ni

Še dodatni pripis h kompleksnemu vprašanju asimilacije: po mojem trdnem prepričanju je povsem nesprejemljiva teza, da je namreč že po nekakšni »sili vsakdanjih razmer«, nekakšni objektivni nujnosti manjšini usojeno, da postopoma slabi in nazaduje. Tak pristop ni niti strokovno niti politično sprejemljiv. Tudi v sodobnih razmerah tretje industrijske revolucije namreč ni nikakor moč govoriti o neizbežnosti »spontane asimilacije« ali podobnem; obstaja le lestvica bolj ali manj direktnih in indirektnih, vidnih in nevidnih pritiskov večine na manjšino, s čemer soglaša tudi večina novejših strokovnih raziskav. Isto velja za tako imenovano »tiho asimilacijo«; ne gre pa ob tem prezreti tudi narodnostnih mlačnežev, koristolovcev, omahljivcev in podobnih, »ki bi za skledo lačje prodali svojo narodnostno pripadnost, z materinščino vred«. O teh in podobnih vidikih razmišlja tudi A. Trstenjak v citirani publikaciji SAZU in med drugim piše: »Vemo, da ljubezen govori vse jezike in da je docela naravno, če se Slovenka ali Slovenec zaljubita v osebo druge narodnosti; saj bi načrtno omejevanje dišalo malone že po rasni diskriminaciji ali vsaj o šovinizmu. In vendar: ali ni porazno, če se otroci najvidnejših branilcev naše narodnosti poročijo z drugorodci in tako potujčijo svoj izvor in rod? Ali bi ne bila tu potrebna nekakšna večja budnost, za katero v jedru ni treba drugega, kakor pač samo večja narodna slovenska zavednost. Seveda: nomina sunt odiosa. Dalje: ali smo dovolj gospodarsko budni, da nas ne potujčijo kar 'tiho' po gospodarski strani? Priznati moramo, da se je tu že marsikaj storilo, vendar imamo v primerjavi z vsemogočnim kapitalom večinskih narodov vse premalo kapitala, zlasti pa zopet vse premalo nacionalno gospodarske budnosti in načrtnosti v smeri ohranjanja našega nacionalnega premoženja in narodnosti prek njega.« Dodajmo še mnenje tega uveljavljenega strokovnjaka o nekaterih vidikih »koroških posebnosti«: »Koroški Nемец, ki nam je naklonjen in prepričan, da je Avstrija dolžna manjšino podpirati, ne da jo celo zatira, mi je potožil rekoč: 'Veste, najhujše pa je to, da se Slovenci sami sramujejo govoriti slovensko'. Najhujše od najhujšega pa je to, da isto opažamo na Koroškem tudi mi sami ob svojih rojakih. Dokler smo z njimi sami, radi govorijo slovenski, kakor hitro pa pride blizu Nемец ali celo nemčur, so takoj v zadregi, utihnejo s slovensko besedo in preklopijo v nemščino. To opažate v trgovini, gostilni in na cesti, celo doma na njihovem domu. Res je, da to ne velja za vse in povsod, vendar je dovolj hudo, če je tako obnašanje tako rekoč že slog njihovega življenja. Ko smo na Koroških dnevih obravnavali to vprašanje, smo trčili tudi na to mesto: Slovenec ima pred Nемcem čut manjvrednosti, gleda ga 'kvišku' kot večvrednega, močnejšega. To pa ne velja tako za Slovence v odnosu do Italijana; tega gledamo prej od zgoraj navzdol, čeprav v narodnostno ogroženem okolju (v Italiji) marsikateri Slovenec

gleda prav tako, 'navzgor', kolikor se čuti od njega gospodarsko ali službeno odvisnega«.

Če sklenem to »medpoglavje« o asimilaciji, se mi zdi umestno poudariti, da se narodnostnemu odtujevanju ni mogoče upreti (zaježiti asimilacijo) z govoričenjem (iskrenim ali svetohlinskim) o njunosti »pospeševanja« prizadete manjšine, marveč s sprejemom ogrlice trdnih, nedvoumnih pravnih (normativnih) in drugih jamstev, ki gredo preko meščanskega pojmovanja formalne enakopravnosti pred zakonom, se pravi z izjemno, posebno, uravnovešeno manjšinsko zaščito, ki terja vsakodnevno akcijo in kvalificiran nadzor nad njenim uresničevanjem. Historija docet.

Vrnimo se še k sedanjim – aktualnim koroškimi vprašanjem. Že več let je stara zamisel, ki sta jo predvsem forsirala Heimatdienst in Haiderjeva Svobodnjaška stranka za nadaljnjo krnitev dvojezičnega šolstva in za drastičnejšo ločitev med učenci slovenskega in nemškega jezika. V tem smislu izdelani predlog predvideva med drugim na sedanjih dvojezičnih šolah ustanovitev paralelnih razredov z enim samim učnim jezikom ter nastavitve dodatnih učiteljev (od 80 do 100), ki naj bi poučevali le v enem jeziku. Ta nov, zdaj še bolj restriktiven koroški dvojezični model so podprle na osnovi poprejšnjega dogovora tri glavne v dunajskem parlamentu zastopane politične stranke 18. novembra 1987. Koroška slovenska javnost se je ob prepričljivi podpori številnih nemških izobražencev odločno uprla tej novi »dvojezični demontaži«, ki jo lahko s končnimi posledicami označimo tudi za praktično ukinjanje dosedanjega dvojezičnega šolstva ob drugih neizbežnih vzporednih negativnih pojavih. Slovenščina bi bila s tem dokončno potisnjena na družbeno obrobje. Zaman so bila tudi opozorila konference rektorjev avstrijskih univerz, ki so predloženi »model« jedrnato zavrnil, »da bolj ločuje kot združuje in da ga predvsem ni mogoče uveljavljati proti volji prizadete manjšine.«

Zaradi nasprotovanja koroške deželne vlade se je tudi izjalovil (sicer za slovenske vsebinsko bistveno šepajoč) prvi kompromisni poizkus v parlamentarnem pododboru štirih strank, zastopanih v dunajskem parlamentu (1988). Njegov pobudnik je bil v začetku z delno podporo »stranke zelenih« slovenski poslanec, izvoljen na njeni listi, Karel Smolle. Pripišem naj, da je to »sporazumno možnost« zavrnila velika večina kvalificirane slovenske koroške javnosti, ki se je, sodeč po anketi, gibala med 80 in 90 odstotki. Za slovensko narodno skupnost pač ne pridejo v poštev kozmetične retuše očitno ločevalnega in restriktivno usmerjenega modela, ki vodi v nadaljnjo narodnostno getoizacijo sedanjega koroškega šolskega sistema, hkrati pa pomenijo podpihovanje raznaradovalne sle proti avtohtonim sodržavljanom slovenskega jezika, kar vse še bolj ostri že tako težko premostljiva narodnostna nasprotja na Koroškem. Resolucija, ki je bila soglasno odobrena na občem zboru Zveze slovenskih organizacij na Koroškem 28. maja 1988 v Celovcu, naslovljena pa na zveznega kanclerja F. Vranitzkega in poslance v avstrijskem parlamentu, namreč vnovič opozarja, »da ločevanje po učnem jeziku omejuje, še bolj kot sedaj veljavna šolska ureditev, enakopravnost in mesto slovenskega jezika v javnem življenju. Ločevanje odločno zavračamo, ker bi uveljavitev načela ločevanja po jeziku izpodkopala zajamčeno pravico do osnovnega pouka v slovenski materinščini. Dejanska vsebina predloga za novo ureditev manjšinskega šolstva,« posebej opozarja resolucija, »ni v skladu z načeli avstrijske državne pogodbe in drugih mednarodnopravnih predpisov. Nasprotuje pa tudi temeljnemu znanstvenim spoznanjem.«

Tudi na sestanku odbora pri avstrijskem zveznem ministrstvu za pouk je Smol-

le privolil v ločitveni model, ker je menda dosegel zagotovilo, da bo pri nastanitvi drugih razrednih učiteljev odločala kvalifikacija (večje ali manjše poznavanje slovenskega jezika) in da bo dežela na osnovi »objektivnih« kriterijev (kako so ti na Koroškem praviloma izkrivljeni je znano – op. J. J.) določila ravnatelj šol, kar pa že iz uradnega zapisnika ni razvidno, saj govori le o »prednosti tistih, ki so opravili slovenski jezikovni tečaj«. Toda v zadnji inačici, ki so jo sankcionirali v parlamentu (zanjo je glasoval tudi K. Smolle) pa še tega ni. Zveza slovenskih organizacij je vnovič zavrnila tak po njenem mnenju vsiljeni »kompromis«. Kar pa je pri tem še posebno značilno, je dejstvo, da se je še isti dan (31. maja 1988) pridružil temu mnenju tudi tiskovni predstavnik »zelenih« Pius Strobl z izjavo, da njegova stranka zavrača takšno rešitev in sploh sleherno rešitev, ki ločuje otroke po jezikovnih merilih in s tem uveljavlja ‚apartheidsko pozicijo‘ in dalje, da je šlo pri vsem tem za Smollejevo samovoljno ravnanje. Dodal je še, da so v zadnjih dneh večkrat interno in tudi v javnosti apelirali na Smolleja, naj ne glasuje za ločevanje. Zgodilo pa se je nasprotno, da je slovenski poslanec »zeleni« Smolle v parlamentu 8. junija 1988 glasoval za spremembo dosedanjega zakona, se pravi za uveljavitev »šolskega ločevanja«. Zdaj je deležno ostre kritike njegovo »kabaretistično ravnanje«, ker s podpisom, kakor piše Slovenski vestnik (8. junija 1988), »ni osmešil samo sebe, ampak je trem avstrijskim strankam napravil veliko uslugo, saj se bodo lahko sklicevale, da je ‚predstavnik‘ slovenske narodne skupnosti glasoval za ločitveni model.«

Oportunistični »epilog«

»Šolske zdrahe« so se torej grdo in klavrno končale. Karel Smolle si pa je sam oslabil »legitimacijo«, da bi lahko v bodočnosti kot parlamentarec govoril v imenu slovenskega ljudstva na Koroškem. Skrajno neprijetna zabloda, vendar »vrč je razbit«. Nauk iz polpreteklega razdobja je več kot drastičen, če se ozremo le za dobrih petnajst let nazaj: pogrom v »vsenemški – šentjernejski noči« 1972, ko so nacionalisti v nekaj urah zruvali in polomili vseh 205 komaj postavljenih dvojezičnih krajevnih napisov (1972). Sledila je štiri leta pozneje (1976) sedmojuljska manjšinska zakonodaja, ki je pomenila nadaljnjo restrikcijo tako glede obsega »dvojezičnega ozemlja« kakor tudi glede pravice do uporabe materinega jezika. Tako imenovano »štetje posebne vrste« istega leta, ki so ga koroški Slovenci bojkotirali, pa je docela »razdrobilo« slovensko narodnostno ozemlje. Tako so pri tem štetju, če ponazorimo njegovo grotesknost, »ugotovili« na Koroškem 3941 Slovencev, medtem ko na Dunaju celo 806 več. Na osnovi teh rezultatov naj bi bili poslej dvojezični napisi samo še v devetih občinah (upravna razdelitev iz leta 1955), medtem ko naj bi bila slovenščina dovoljena kot »dodatni uradni jezik« le še v petih občinah od 62 po prej omenjeni upravni razdelitvi. Z vsem tem se je narodnostni položaj Slovencev ponovno bistveno poslabšal.

V dunajskem parlamentu pa je 8. junija spet »zmagala« zlohota, nehumana in egoistična nacionalistična miselnost. V pomenkih med celovškim obiskom pred dnevi sem naletel na dosti pesimistov ob preudarjanju: če se bo tako nadaljevalo, bo slovenstvo v nekdanji »slovenski kulturni zibelki« pač kmalu izginilo, zamrlo. Sam pa nisem tako črnogled in ne verjamem v tak ekstremni razplet, v tak vsiljeni »slovenski samomor« na Koroškem. Vedno več je tudi avstrijskih, nemško govorečih demokratov, pa velik del eminentnih nemških izobražencev, ki se docela zavedajo, da bi taka »tiha« uresničitev kulturno narodnostnega genocida vtisnila neiz-

brisen madež »demokratičnosti« druge avstrijske republike, da bi zgodovinsko pomenila osiromašenje za vse in da bi bila posledica vsega tega travma, zabloda, ki jim ga nove mlajše generacije ne bi nikoli odpustile.

Sklenil bom zapis subjektivno, kot to sam čutim: v meni je še živa podoba »široke reke« koroške slovenske in druge mladosti, povorkè, ki se je deževnega dne 19. decembra lani zlila na trg pred Opero, obrazložila svoje nasprotovanje vsem ločitvenim eksperimentom in se nato po »kertnerici« napotila proti predsedstvu vlade. Bil je to iskren protest mladostne vneme, svežega življenjskega zagona, izčiščene notranje prepričanosti, predvsem pa dokaz moči, poguma in odločnosti, da bodo koroški Slovenci ramo ob rami z avstrijskimi demokrati zanesljivo kos sedanjim in morebitnim jutrišnjim še hujšim preizkušnjam.

O tej »zanesljivosti« sem tudi sam trdno, za vselej prepričan.

Post scriptum

Povod za ta pripis je pripomba kolege-urednika, da je sicer moj sklepni odstavek v zapisu osebno prepričljiv, da je sicer razumljiva patriotska zavezanost, zavest in prizadetost, seveda ob upoštevanju v glavnem grenkih stvarnih dejstev in razpleta. Prav. Prepričan sem pa, da nobena stvar (tudi tak esej) ne more biti dober, še več, celo strokovno pošten, če avtor te občutljive in tudi sicer zamotane ter pogostokrat kar poudarjeno protislovne problematike, kar je sploh koroška značilnost, ne občuti »na lastni koži« in pri svojem pisanju ni osebno angažiran. To je ena stran; druga pa je v tem, da umazana igra okoli usode materinega jezika v koroških osnovnih šolah (kljub toči narodnostnih udarcev po koroških Slovencih še posebej po letu 1958) nikoli ni bila sklenjena in je vnovič z vso silo udarila na dan z zadnjo, po mojem preudarku lahko tudi v nekaterih ozirih prelomno restrikcijo dvojezičnega šolstva in da so torej, kakor to nekateri presojujejo, le še vprašanje časa, »okolščin in priložnosti«, da bo v koroških šolah pouk samo enosmerni, se razume – nemški.

Taka predvidevanja so lahko celo »računalniško« točna, vendar se spričo drugih v življenje prepletenih in vpletenih veljavnih zakonitosti, redkokdaj izidejo tako, kot so jih načrtovali njihovi duhovni in materialni pobudniki. Če bi taka hladna logika zares splošno veljala, potem Slovencev v globelih Matajurja in v Nadiških dolinah že zdavnaj več ne bi bilo; resnica pa je, da je prav zdaj že kar precej otipljivih znamenj začetka prebujanja in skromne a pomembne narodnostne renesanse. Tudi Slovenci v Kanalski dolini bi po teh računih morali že pred pol stoletja optirati za večji nemški ali italijanski narod, kljub temu pa je ta dolina še danes trojezična.

Dandanašnji slovenski narod na meji »ljubljskih vrat« sicer pesti mnogo križev in težav, a klonil ni nikoli. Izpodrinil ga ni niti nacistični preračunani morilski stroj, niti fašistični »ricinus«; pa tudi ne tako ali drugače pojmovana »demokracija« različnih inahčic zahodnega pedigreja. Ne verjamem, da bi glede tega karkoli spremenil tudi morebitni uspešni vzhodni »glasni in bolj demokratični« model. Isto velja za naše zamejstvo ob zahodni in severni meji: iz korenin človeka ponikli prvi materinsko vsajeni čut bo zgodovinsko resnično prevladal nad vsemi (še tako pretkanimi) nacionalističnimi in potujčevalnimi zasedami.

O vsem tem sem za našo številčno majhno matično in obmejno občutljivo (in iz tega izviraajočimi prednostmi in, žal, tudi minusi) slovensko domovino povsem

prepričan, in to v enakovredni meri kot za naše – v primerjavi z nekaterimi drugimi narodnimi manjšinami v Evropi – dokaj manjše zamejske slovenske skupnosti.

14. rožnika 1988

STANE JUŽNIČ

Kaj naj bi bil socializem?

(nekaj izhodiščnih razmišljanj*)

»Incertitudes, ô mes délices
Vous et moi nous nous en allons,
Come s'en vont les écrevisses
A reculons à reculons.«
(Apollinaire)

Splošne puncijs:

Ko se je evropska civilizacija odlepila od religioznega dogmatizma, razprla mentaliteto predindustrijske družbe, ker se je izvila iz statičnosti srednjeveških družbenih struktur, se je odprla znanosti in postulatoma »modernosti«. To odpiranje je utemeljilo **teorijo progressa in evolucije**.

Ta teorija postane skorajda temeljni zakon, v evropsko zavest se vrine kot zgodovinska neizogibnost (tako rekoč »železna nuja« in naravni zakon). Po svoji apodiktičnosti postane paralelna Newtonovim zakonom (ali aksiomom) mehanike in razvojnemu nauku (darvinizmu) o nastanku živih vrst.

Jedro te teorije hkrati poudari človekovo zaupanje v **moč razuma**, ker je prav ta odkril zakonitost razvoja. Iz tega sledi logičen preskok k prepričanju, da ta razum zmore nadaljnji razvoj stimulirati in uravnati in prav tako predvidevati.

Sta se pa neizogibno temu razvoju nove zavesti zoperstavili dve »projekciji« družbenega izboljšanja, in kmalu jima je dodana še tretja:

– Kapitalizem je razdril tradicionalno družbo in zagotovila njene varnosti in notranje uravnovešenosti, zato ni malo razmišljanjajočih ljudi, ki iskreno menijo, da se je treba vrniti »nazaj« in razvoj če že ne zaustaviti, vsaj ublažiti njegovo razdiralnost v odnosu na tradicionalno moralno tkivo s poudarjanjem tradicionalnih vrednot.

V vseh »prehodnih dobah«, kriznih situacijah in najavah novega, še ne preizkušenega, obstaja tako retrogardno razmišljanje. Tudi seveda v naši.

– Industrializem je utrl pota k povsem oprijemljivim možnostim napredka, zlasti tehnološkega, čemur sledi nezadržan optimizem, ki se zlije v »družbeno arhitekturo« v smeri načrtovanja prihodnosti, gledanja naprej, v težnjo po neprestanem izboljševanju in izpopolnjevanju ne le proizvodnje materialnih dobrin, temveč tudi same družbe.

Tovrstni optimizem je botroval idealiziranim utopijam kot modelom družbe, ki je sicer še ni, jo je pa možno izgraditi na temelju neomejenih možnosti, ki jih ima človeštvo na voljo.

– Tej ideji je kmalu dodana revolucionarna vizija, domneva, da je moč posega-

* Objavljeni besedili prof. dr. Staneta Južniča in prof. Petra Kljnarja ponujata široko paleto tez, na katere pričakujemo odziv – posebej zato, ker so mnoga stališča še nepreverjena; revija »Teorija in praksa« bo v letošnji jeseni o tej problematiki organizirala tudi pogovor za okroglo mizo.

ti v neizogibni, zakoniti in predvidljivi tok zgodovine, ga pospeševati in, sit venia verbo, prisiliti to isto zgodovino, da podviza svoj korak. Kdor znanstveno obvlada razumevanje zgodovinskih zakonitosti, bo pri tem prehitevanju posebej uspešen.

Le majhen je preskok od te samozavesti in neke vrste ošabnosti k **voluntarizmu** kot ideološki in politični »volji«, ki hoče spreminjati, premikati in usmerjevati napredek. In ni potem daleč do zanemarjanja objektivnih okoliščin oziroma do njihovega zanikanja, če ne ustrezajo določeni viziji.

Na prvi pogled je morda presenetljivo, kako se v cirkulaciji idej, ki se gibljejo v obzorjih pofevdalne družbe, obnavljajo **eshatološke nestrpnosti**, akopprav v eshatologiji, ki naj bi slonela na znanstvenem spoznavanju, ni govora o nastopu božjega kraljestva in onostranstvu, marveč je »konec zgodovine« vstavljen v tostranske meje človeku dosegljive izpolnitve njegove družbe.

Aplikacija omenjenih punkcij:

Konkretna izvedbena »praksa« sledi na splošno označenim dilemam in zagotovljenostim »moderne« razvoja in »izhodom« iz krize, ki jo je kapitalizem pravzaprav dejansko ustalil:

– Verske (religiozne) rešitve so šle v milenarizem, hiliastična gibanja so se oprla na **mesijanizem** in **soterizem**, ki je kar močno vgrajen v evropsko kulturo, kakršna se je oblikovala v okvirih judejsko-krščanske preobrazbe.

Na koncu zmot in trpljenja, blodenj prevelikega zaupanja v človeka in njegove možnosti, pride rešitev iz nadnaravnih virov.

Obnavljajo se predstave o odrešeniku (soterju) izmučenega in v brezizhodnost potisnjenega človeštva.

– Utopične zamisli povsem drugačne družbe glede na obstoječo se ne le zamišljajo, marveč naj bi bile preizkušene kot povsem natančno konstruirane **kontra-družbe**. Utemeljili naj bi jih in vodili prosvetljeni in dobronamerni reformatorji v vlogi priznanih ljubiteljev človeštva.

Ti »ljubitelji človeštva« pa se pojavljajo v različnih izdanjih: kot **dobri pastirji** izoliranih in do dovršenosti in popolnosti urejenih srenj, kot **revolucionarna elita**, ki je pripravljena žrtvovati se za »trpeče ljudstvo« in pozneje, postavimo, za razred.

Prav ideja »žrtvujoče se manjšine« je postala izredno izpostavljena in njena konkretna podoba in akcija gre od babuvizma do čegevarizma naših dni.

Tudi k pozi dobrega pastirja se vztrajno zatekajo ne le v sakralizirani sferi, ni jih malo v sekularizirani.

Vsa predvidevanja boljše družbe so slonela na dokaj nedvoumnih **antropoloških domnevah**:

1. da je moč prepričevanja v »pravo stvar« neizmerna in da skorajda brezmejnna, če sloni na racionalnih premisah, torej na razumu in še posebej, če gre za znanstveno ugotovljene »resnice«;

2. da je sila prosvetljevanja, ki izhaja iz zaverovanosti novoveškega humanizma (po dobi razsvetljenstva) v človeka in njegovo »mero«, nezadržna, in se ji pravzaprav nihče ne more učinkovito upreti; tisti, ki bi se drznili upirati, bodo prej ko slej eliminirani, če ne drugače pa s prosvetljeno diktaturo;

3. da je neudržljiva privlačnost zgleda, kar pomeni, da je treba ljudem pokazati boljšost in zato je potrebna elita, tako rekoč izbranci usode, ki pa naj bodo tisti, ki znajo razgrniti oblake neznanja in odkriti »zgodovinske zakonitosti razvoja«; ko bo pokazana pot, ji bodo ljudje sledili.

Kar zadeva splošno mnenje o **lastnosti človekove narave**, bi iz tega sledilo, da

je človek v bistvu racionalno bitje, da je po naravi dober in da je njegova porednost bodisi posledica nepoučenosti ali pa slabe družbe.

Pomembni so tisti nadstavki te ideologije, ki sodijo, da bo človek, ki morda še ni dovršen, to postal, če se ga bo postavilo v perfekten sistem; pravi, resničen, popoln človek (nastajaščij človek) bo »sledil« odličnemu družbenemu in političnemu redu.

Skozi tako prepričanje je, postavimo, moči disidentstvo v kakem realsocialističnem režimu proglasiti za duševno bolezen, ali, nekolikanj evfeministično, za neprilagodljivost posameznika, ki ima patološke motnje.

Vse te podmene so kolaborirane z dvema idejama, ki so ju negovale in elaborirale številne religije in še posebej izvirno krščanstvo:

1. da so vsi ljudje enaki (vsaj pred obličjem božjim), iz česar je derivirana ideologija **egalitarizma**, in

2. da mora med ljudmi vladati **pravičnost**,

3. da je za vse najboljše stanje **harmonija**, kar naj temelji na združništvu; temu pa lahko rečemo **kolektivizem**,

4. da je svet (in v njem človeštvo) razklan po **manihejsko**, kar pomeni, da je razdeljen na absolutno dobro in na absolutno zlo (kot je na svetlobo in temo, na telesno in duhovno in v tej diadičnosti brez konca in kraja); gre torej le za to, katero načelo bo zmagalo (dobrega ali zla), za človeka pa ima to dalekosežne posledice: postaviti se pač mora na stran dobrega ali zla.

Tudi te ideje še cirkulirajo v različnih redakcijah. Verjetno ni nič paradoksalnega v dejstvu, da imajo večjo moč v situacijah družbenih kriz, kolektivnih stisk in zbežnosti, danes pa bi morda govorile o razvojnih blokadah, ki jih kaka družba ne ume ali ne more reševati in se zateka k moraliziranju, ki naj bi spremenilo slabosti v vrline.

Zgodnje zamisli socializma so podedovale prej omejene ideje (radikalno teorijo progressa in evolucije, ki je dobila značaj sekularizirane religije, manihejsko podobo sveta in zgodovine, soterizem in idejo žrtvovanja itd.).

So pa mnoge med temi »že cirkulirajočimi idejami« v socializmu **elaborirane**, predvsem zaradi

– razkroja srednjeveških družbenih struktur in izginotja tradicionalnih spon lojalnosti ter nastajanja povsem drugačnih (med njimi na primer bistvena sprememba nocije državne suverenosti in nastanek **nacionalnih** zavezanosti, da ne naštevamo druge spremembe),

– grozot družbene disolucije zgodnje faze prvobitne akumulacije kapitala (še posebej razkroj tradicionalnih primarnih skupin, mizerija proletariziranih množic itd.).

Tako so v idejo socializma vpeta:

1. nasprotovanja **individualizmu**, kar je postala ena od središčnih »točk« samega pojma socializma z izjemnimi posledicami, vse do zanemarjanja posameznika in nespoštovanja temeljnega antropološkega dejstva (vsak posameznik v človeški vrsti je neponovljiva, enkratna »enota«).

Napad na individualizem se je zdel kot bistveno oporekanje še posebej postulatov liberalnega kapitalizma, v katerem je prevladovala misel, da mora vsak posameznik poskrbeti najprej zase in maksimizirati osebni interes, le po tej poti se lahko oblikuje ali nekako sintetizira skupni interes.

Iz odločnega zoperstavljanja individualizmu nastane 2. **poudarjanje kolektivizma**, kar je bil, posplošeno povedano, nauk, ki je zatrjeval, da je družbena celota

(skupnost) pomembnejša od posameznika (individuuma); posamični interesi skupine razdirajo in podirajo, od česar naj bi imeli škodo vsi posamični deli skupnosti.

Da bi se individualizem kot razdiralna silnica odstranil in kolektivizem kot konstruktivna družbenost uveljavil, je moral socializem poudariti že omenjeno idejo harmonije. Tako učvrsti ideal ubranosti in soglasja in postavljena je miselna pot, ki pelje k teoriji **komunizma** kot končnega cilja socialistične eshatologije.

To je izhodišče za predvidevanje **brezkonfliktne družbe**. Brezkonfliktnost kot ideal je izhajala iz zavračanja **eksploatacije človeka po človeku**, ki temelji na **zasebnem prisvajanju sredstev** za proizvodnjo in le-ta je povzročil nastanek **razredov** in njih razporeditev na družbeni lestvici ali osi dominacije in podrejenosti. Potemtakem je brezkonfliktna družba v bistvu **odprava družbenih razredov**.

Tako se socializem konstituira okoli

- odprave zasebnega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo in
- iskanju poti k človekovi dezalienaciji (razodtujitvi), ker je pač človekova odtujitev locirana v povezavo odtujenosti dela, ki ga povzroča kapitalistični način produkcije, temelječ prav na **kontrastu med delom in kapitalom**.

Socialistične šole, ki so vzpostavile v splošnem orisano diagnostiko kapitalističnega načina produkcije in hkrati iskale izhoda iz tega načina produkcije, so bile in ostale kar močno raznotere.

Tako so, postavimo, **socialisti-utopisti** kritizirali zasebno lastnino, neenakost in eksploatacijo, zahtevali novo ureditev, ki naj bi uokvirila svobodo in srečo vseh ljudi.

Sredstva za dosego takih ciljev pa so utemeljevali na omenjenem prepričanju o »naravno dobrem« v človeku in pričakovali, da bo moč odvrniti družbeno privilegirane in bogate od eksploatacije nepriviligiranih in revnih, v istem smislu pa bo mogoče prevzgojiti izkoriščane za harmonično družbo.

Omenjene kontradružbe so do potankosti načrtovali, nekateri so poizkusili načrte uresničiti. Verjeli so v moč zgleada. In prav ta moč zgleada je imela dolgo trajanje kljub temu, da so vsi poskusi zglednih kontradružb propadli. Ni torej ta ideja nastala šele z Oktobrsko revolucijo v Rusiji. Ta je idejo le modificirala: kontradružba ni več nemočna, osamljena srenja v obkrožitvi »slabe družbe« kot model boljšosti; z nastankom Sovjetske zveze je to država – velikanka. Ostane pa »obkroženje«, ki je v odnosu na boljšo družbo ne le sovražno, marveč vztrajno subverzivno.

Mnoge socialistične šole so propagirale **preprostost življenja**, ki temelji na visokih etičnih in moralnih načelih. Tudi ta zahtevnost ima skorajda religiozne pimesi, njen dodatni namen pa je vsekakor zavreči kakršnokoli sumničenje nasprotnikov, da socialistični nauk predstavlja moralno deterioracijo v odnosu na stroga pravila, denimo, religij, ki so tudi na takih načelih gradile svojo vzvišenost in popolnost.

Socialisti so se že zgodaj razdelili na tiste, ki bi jim rekli **gradualisti**, kar pomeni, da so pristajali na postopnost in hkrati nenasilnost propagiranja socialističnih teorij, in na tiste, ki so, če rečemo poenostavljeno, bili nestrpni in so skušali pospešiti prihod nove družbe. Slednjim pa bomo rekli **revolucionarji**.

Pojem revolucije kot nasilnega in obenem korenitega in takojšnjega spreminjanja, ki ga izvajajo ljudje v polni posesti svoje usode, je pravzaprav velika novost. Spet jo lahko pripišemo evropski civilizaciji. Tak pojem ni mogel nastati v kulturah, ki ne verjamejo v možnost, da bi človek kot tak zmogel spreminjati tisto, kar so ustvarile, regulirale in uravnale nad njim gospodujoče »višje sile«, ali kon-

kretnjeje rečeno Bog. Človek nima tudi ne take pravice, in če si jo vzame, je ta aroganca, ki bo kaznovana.

Skozi idejo revolucije je evropski človek potemtakem izrazil svojo **avtonomnost** in **supremat** (vrhovnost), postavil je samega sebe ne le v ospredje, marveč celo v središče vsega, kar je in obstaja. Pravzaprav je to logična konsekvence modernega racionalizma.

Naj naredimo kratko digresijo. Razlikovati je treba med uporom in revolucijo. Upor je kaj pogosta reakcija človeka in nič kaj redko postopanje. Tudi naši kmečki panti so bili upor, še zdaleč pa ne revolucija, kajti »boj za staro pravdo« ni napadal obstoječega reda, družbenega, političnega in moralnega, še manj je redefinirana kaka alternativna stvarnost. Kmečki panti so zahtevali povratek k »boljši preteklosti«, bili so pogled nazaj, temeljna značilnost revolucionarne ideje pa je zazrtost naprej.

V konkretizaciji revolucionarnega postopka pa je v teoriji **socialistične revolucije** prišlo do združitve (ali pridružitve), kar zadeva njene izvedbene možnosti, dveh dejavnikov:

1. Soterizem,

kakršni se je izoblikoval v judijsko-krščanski tradiciji odrešitve in so mu bili predhodniki preroki »stare zaveze«, tisti, ki so najavljali »prihod Gospodov«. Najavljevalci pa so igrali tudi vloge **političnih vodij** in bili so neusmiljeni moralni opozorjevalci. Socialistični soterizem je prevzel iz te tradicije že zlasti:

- dokazovanje, da zgodovina ima pomen in da je smiselna,
- pričakovanje, da se bo človek v smiselnosti te zgodovine vtrajno izpopolnjeval in
- dvigal k večji moralnosti, kar bi lahko v modernejšem jeziku pomenilo, da bo razvijal svoje možnosti (potenciale) od gole in enostavne človeškosti k človečnosti (od hominitas k humanitas).

Svetopisemski soterizem je predvideval božje vodenje, socialistični je, kot rečeno, zaupal človeku. Človek se je sam pridela iz narave, to bi sledilo spoznanjem razvojne nauka, je potemtakem avtokreativno bitje.

Tako tudi sekularizirana zgodovina postane smiselna.

Krščanska cerkev, ki je postala okvir evropske civilizacije, in jo je utemeljil Sveti Pavel, je v veliki meri proces človekovega izpopolnjevanja premestila v onostranskost in je sama cerkev postala sinonim »prave in dobre družbe« v tostranskosti; očitno pa to ni zmogla postati. Socializem naj bi to popolnost dosegel prav v tostranskosti in ni mu bila potrebna transcendenca.

2. Delavski razred

vstopa v kontekst soterizma in naj bi postal instrument zgodovine v njenem revolucionarnem preobratu.

Najpopolnejši izraz je ta ideja dobila v Marxovi viziji pokapitalistične družbe. Ni nam treba razpravljati, v kaki meri je Marx izšel iz judijsko-krščanske tradicije in tudi ne, ali je prav on sekulariziral idejo soterizma. Predvsem mu je treba priznati, da je vložil ogromen in ploden znanstveni napor, ki ostaja mejnik človeške misli o razvoju in bil je vsekakor ante literam prodoren sociolog in politolog.

Kar je posebnega pomena, pa je bila Marxova združitev soterizma z razrednimi interesi proletariata, ker je prav ta razred žrtev eksploatacije in alienacije.

V tem je videl tudi neizogibnost **osmoze med socializmom in delavskim gibanjem**, končna sinteza te združitve pa naj bi bila komunistična družba.

Je pa v dodelitvi izjemnega in usodnega zgodovinskega poslanstva delavskemu razredu že v samem začetku razvidna vsaj naslednja kontroverza:

– teorija o vlogi, ki jo ima delavski razred, ni delo samega razreda, ki si v svoji podrejenosti in duhovnem uboštvu niti ni mogel privoščiti kaj prida razmišljanja o »dokončnih zadevah«; to je bilo delo misleče inteligence prav Marxovega kova,

– močan je bil pritisk ideologije vladajočih razredov in s tem je bila izrazito omejevana avtonomija delavskega razreda, ki se je prej prilagajal razmeram kapitalizma, kot pa jih spreminjal; akoprav se je upiral, je ostal v mejah upora in ni prešel zahteve revolucije,

– razredni boj in z njim učvrščevana razredna zavest sta bila dokaj uspešna in uspešnost je zameglila »končne cilje« v korist neposrednim.

Zgodovinsko izkustvo **delavskega razreda** smemo vzeti kot preveritev in le deloma kot preverljivost **funkcioniranja osmoze socializma** in njegovega zgodovinsko apuntiranega **transmitorja**.

Pri tem vsekakor veljajo empirija in dejanski dosežki tega gibanja ter vse manj pripisana vloga, ki so jo določili teoretiki socialistične preobrazbe.

Organiziralo se je to gibanje v **dvojnosti**:

– za neposredne cilje: politične pravice, izboljšanje delovnih pogojev, socialna varnost itd.

– za temeljitejše poseganje v obstoječi sistem in naravo produkcijskih odnosov, kar naj bi bilo regulirano prav s socialističnim naukom in je dobilo najpopolnejši izraz v revolucionarnem krilu gibanja.

V tej dvojnosti je moč zapaziti še drugo dvojnost v smislu

– samostojnega nastopanja ali

– delovanja v okviru »razrednih« in drugačnih zavezništev.

Tako je, postavimo, čartizem v Angliji izpostavil to vprašanje zavezništva v nastopu, ki je zahteval pravzaprav izpopolnjevanje volilne pravice, na čemur je slonel razvoj predstavniške (ali tudi parlamentarno imenovane) demokracije.

Posebno izkustvo se je insertiralo skozi povsem drugačne nastope, in te bi v določeni posplošitvi imenovali **zarotništvo**. Ta organizacijska praksa sloni na delovanju ilegalnih skupin, ki so imele namen rušiti **formalne ustanove sistema** v prepričanju, da bo s tem prizadeta v fundamentu družbena in politična ureditev.

Več virov te tradicije je moč najti, naj omenimo le karbonarje, kakršni so delovali v Italiji z nacionalnimi in celo liberalnimi cilji zoper vladarski absolutizem, s čemer se je izoblikoval njihov izrazit republikanizem (republikanstvo). Mnoge tajne politične zveze te vrste so prevzele rituale starejših skrivnostnih združenj, kakršni so bili na primer masoni.

V delavsko gibanje je ta tradicija prehajala skozi združevanja, kakršno je bilo v Nemčiji Zveza pravičnih (Bund der Gerechten), ki je podstavek prve Zveze (lige) komunistov.

Tradicija zarote in torej subverzije skozi tajno delovanje sploh ni nepomembna in se je povezovala z idejo **revolucionarne manjšine**, ki smo jo že označili kot žrtvujočo se manjšino.

Zarotništva v tem smislu ni bilo vselej moč ločiti od **ideje revolucije**, še zlasti ko je nastopil revolucionarni voluntarizem.

Spet drugačno izkustvo je izšlo iz tako imenovane Prve internacionale (International Workingmen's Association, utemeljena v Londonu v letu 1864). Delavsko gibanje je označeno za **mednarodno**, torej za gibanje, ki presega nastale ali nastajajoče nacionalne meje (»Proletariat nima domovine . . .« in poziv: »Proletarci vseh dežel združite se!«).

To izkustvo seveda ni bilo ne dolgo ne enoznačno: v Prvi internacionali so bili nacionalisti, politični izgnanci iz neuspešnih revolucij »pomladi narodov« leta 1848, angleški sindikalci in socialistične šole različnih usmeritev. Vidno je prišel do izraza **nastop anarhizma**, in prav ta je obeležil velik del prevratništva v odnosu na obstoječi red in kaj rad je prehajal v **individualni teror**, ki ga je nemalokrat zamenjal z revolucionarno dejavnostjo.

Delavske **stranke** in **sindikati** so nastajali nekako paralelno. So pa razlike med izrazito sindikalno (Trade Unions) usmeritvijo angleškega delavskega gibanja in poudarkom na političnih strankah, ki naj bodo nosilke delavskih interesov v Nemčiji.

Druga internacionala je bila tip združevanja delavskih strank že po načelu njihove nacionalne identitete (ustanovljena je ob stoti obletnici padca Bastille, torej francoske revolucije leta 1789). Sicer je v njej izrazita dominacija nemške socialdemokracije, pa vendar ni delovala kot enotna, zapovedovalna mednarodna organizacija.

Prav nemška socialdemokracija je vnesla ne le v delavsko gibanje, marveč sploh v strankarsko združevanje bistvene novosti:

- stalnost in disciplinarno vezanost članstva in
- jasnost programa in načel.

Prav to je utemeljilo uspehe nemške socialdemokracije, še posebej pa tiste, ki so šli skozi vse bolj odprt vodilni sistem.

Uspeh pa je peljal v **reformizem** v odnosu na že utrjene postulate, ki so se koncentrirali okoli teorije socialistične revolucije.

Ta socialistični reformizem je odprl pota k **razrednim kompromisom**, ki si jih še vedno lahko različno tolmačimo:

ali kot »normalen« razvoj predstavniške demokracije,

ali kot zgodovinsko kapitulacijo delavskega gibanja v naponu svoje moči pred obstoječim sistemom.

Ima pa kompromis vsaj dva obraza:

– dejansko je sledil izboljšavam položaja delavskega razreda in utiral možnosti popolne integracije delavstva v obstoječi način proizvodnje,

– v času krize sistema, ki je ostajal kapitalističen, pa je odvzemal delavskemu gibanju strateško in taktično oporo v smeri prevzemanja oblasti.

Naj poudarimo delovanje socialističnega reformizma kot **integracijskega dejavnika**, ob tem pa moramo dodati, da je bil neizogiben **razcep** ideološke narave in okoli smotrnosti revolucije.

Uspeh pa je imel še druge konsekvence:

kot vsaka ustanova se je tudi delavska stranka zlahka vdala inerciji, ustaljenostim in se ob tem **birokratizirala**.

Parlamentarizem omogoča razmah vodstva v sferah političnega odločanja in odtujenost te sfere v mnogočem prispeva k nastanku podobnega procesa v sami stranki.

Revolucionarna tradicija delavskega gibanja seveda ni mogla povsem zamreti v reformizmu in celo v le-tem se je vsaj verbalno nekaj časa ohranjala.

Prvo veliko konfrontacijo med »integriranim« in v sistem »neintegriranim« delavskim gibanjem je izzvala prva svetovna vojna. Mednarodno povezano delavsko gibanje naj bi jo preprečilo, oziroma konflikt med državami naj bi dislociralo v razrednega.

Nič takega se dejansko ni zgodilo, z izjemo Rusije, kjer obstoječa državna struktura ni vzdržala prenapenjanj, ki jih je vojna povzročila.

Spet je možno o **Oktobrski revoluciji**, kjer je bilo pravzaprav povsem enostavno

prevzemanje oblasti, »ki se je valjala po cesti,« v konfuznosti revolucionarnega vrenja v letu 1917, različno razmišljati. Boljševiki so ostali verni revolucionarni tradiciji in hkrati zaverovani v svetovno revolucijo, ki naj bi ji tista v Rusiji bila le prva iskra. Če ne bi bili v to prepričani, bi se v zaostali državi kaj težko odločali za »socialistično revolucijo«.

Svetovne revolucije ni bilo in to spoznanje je vtisnilo močan pečat boljševiske-mu dosežku, ki je moral do zmage »hoditi po mukah« grozovite državljanske vojne. »Graditev socializma v eni državi« je postala morda velelepni izrek, ni pa mogel odvreči dejstva, da je prva socialistična revolucija izvedena skorajda na periferiji kapitalističnega sistema, ki je postajal svetovni.

Izhodiščna splošna nerazvitost in rušilne posledice svetovne in državljanske vojne so postale šibka najava dejanske socialistične preobrazbe.

Je pa Sovjetska zveza v fazi svoje konsolidacije poklicala na pomoč revoluci-onarno krilo mednarodnega delavskega gibanja in ga skomponirala v tako imeno-vano Tretjo internacionalo (Kominternu). Komunistične partije, včlanjene vanjo, pa so bile le sekcije, ki niso imele dejanske samostojnosti.

Razdor v delavskem gibanju je bil seveda s tem popoln in še zlasti potem, ko je iz njegovega revolucionarnega (komunističnega) krila Sovjetska zveza naredila privesek svoje državne politike.

Nevarnost **fašizma**, verjetno največjega udara zoper doseženi racionalizem evropske civilizacije, je postavila mostove zbližanja, kar je vezano za tako imeno-vano politiko ljudske fronte. Antifašistično združevanje v koalicijo sil – zoperstav-ljenih fašizmu – je bila možnost za potrditev te usmeritve, se je pa žal po drugi svetovni vojni takoj prelila v hladno vojno, v kateri se je utemljila blokovska delitev sveta z domnevo, da sta se oblikovala dva svetovna tabora: **kapitalistični** in **socialistični**.

Socialistični tabor je združil države tako imenovane ljudske demokracije, kar je kmalu postalo bolj znano kot realni socializem po sovjetskemu modelu – sociali-zem se je **radikalno razcepil** v »socialistično« in »komunistično« verzijo.

Postopoma so postala izkustva enega irelevantna za drugega.

V tem je morda moč videti določeno statičnost, jo je pa okrutno rušila dokaj naglo se spreminjajoča situacija v »produkcijski bazi«, kar je izpostavilo povsem **novе izzive socializmu** vseh smeri in denominacij.

V jasni binarnosti smo opredelili

dvojno izkustvo socializma

– skozi doktrino in ideologijo in

– v praksi delavskega gibanja;

poenostavljeno bi ji danes rekli socialdemokratsko, na eni strani in realsociali-stično (pri čemer na primer ne upoštevamo »presežka« komunističnega gibanja zunaj »socialističnega« tabora in se ne ukvarjamo posebej s kakim evrokomuniz-mom).

Kljub tej binarnosti pa je zanimivo **vrednotenje celovitosti socializma**, še pose-bej glede usklajevanja s **spremembami načina produkcije** in v luči neizogibnosti nove teorije razvoja v času, ko v gospodarsko najrazvitejših državah nastaja **poin-dustrijska družba** (in fieri).

Ta družba, kakor se najavlja, nam izpostavlja kar nekaj **nevralgčnih točk**, ki prebijajo ali »dislocirajo« nekatere razvojne supozicije (podmene), na katerih je utemeljen socializem 19. stoletja in ki ostajajo proti koncu 20. stoletja zunajzgodovinske ali, naj rečemo, nadzgodovinske. Dejanskost razvoja kar ni »hotela« slediti

sicer močno zasidranim projekcijam in se je izmuznila v marsičem utrjeni ideologiji.

1. Izginjajo v luči novih znanstvenih spoznanj (ali, naj rečemo, kot se je dikcija ustalila po Thomasu Kuhnu, paradigem) včasih že aksiomatične trditve o naravi kozmosa; celo Newtonova mehanika se je omajala (naj omenimo le preboj, ki ga je naredila Einsteinova teorija relativnosti).

Nova spoznanja v biologiji in še posebej v njej se napajajoči antropologiji ne sprejemajo poenostavljenih pojmovanj iz časa, ko se še ni razvila genetika ali, postavimo, molekularna biologija.

2. Prav zato se je razprava o značilnosti človekove narave razpršila in vdirajo v nekdanje še kar verjetne domneve o človekovi telesnosti in duševnosti nova definiranja človeka kot takega in »teže« človeškega posameznika ne glede na družbo ali kulturo.

3. Manihejska slika sveta, tako dragocena za ločitev zla od dobrega, teme od svetlobe, izjemno uporabna za zakoličenje ideologije boja med progresom in regresom, naprednim in nazadnjaškim, se razblinja. Ni več vir gotovosti in hkrati izključitev kompromisov. Vsekakor tone v nedokazljivost in je kopromitirana skozi izkustvo človeštva po dveh velikih svetovnih vojnah.

Ni več absolutno dobrega in absolutno zlega, kar kaže tudi gospodarski razvoj – in to je posebej izpostavila ekološka kriza (ali celo najava ekološke katastrofe). Nujna je nova ekološka zavest (ali osveščenost).

4. Spremenjeni so okviri predvidevanja človekove dezalienacije. Ne zagotavlja je nastopajoči način produkcije, še manj je k tej najčudovitejši projekciji bodočnosti prispeval realni socializem, ki je problem prej izostril kot nakazal njegovo rešitev. Spreminjajoča se narava dela (še zlasti kopičenje prostega časa) v razvitih državah pa tudi ne obeta izhoda.

5. Soter, ki naj bi bil delavski razred (proletariat), se umika iz vloge, ki mu jo je namenil znanstveni socializem. Temu ni tako le zato, ker ni izpolnil zaupnega poslanstva, vsled revizionizma revolucionarnega nauka ali kakih drugih svojih porednosti, nedoslednosti ali zaradi premajhnega posluha za lastne interese, marveč predvsem zato, ker kot razred izginja v skladu s stopnjo razvoja.

6. Privlačnost optimistične vizije bodočnosti ugaša, oziroma se umika še nejasno profiliranim težnjam. Kritičnost našega časa pa spremljajo vse bolj razprostranjena ravnodušnost, nezaupanje v javne zadeve in smiselnost politične akcije, dezideologizacija in umik v zasebnost.

Vsekakor lahko govorimo o številnih simptomih krize zavesti.

Poindustrijska družba (in fieri) je verjetno tista »paradigma«, ki izpostavlja omenjene nevrvalgične točke.

Gre pa v prvi vrsti za spreminjajoči se način proizvodnje. Da bi ga ilustrirali, si bomo predstavili že dokaj znano **prerazporeditev** (npr. Marko Kos) **proizvodnih faktorjev** na relaciji: delo – kapital – znanje:

– v **obrnem** načinu dela so bili faktorji razporejeni takole:

70% »živega dela«, dokaj rutinske narave,

20% kapitala in

10% znanja, ki skorajda ni poznalo zahtevnih obnov;

– v **industrijskem** načinu produkcije je razporeditev bila:

25% dela, ki je postopoma »kvalificirano«,

50% kapitala in

25% znanja;

– v **poindustrijskem**, naj mu rečemo **informativnem** produkcijskem procesu se razporeditev radikalno spreminja: na 5–10% dela (s tendenco padanja), 25% kapitala in kar 70% znanja (s tendenco rasti).

Za informativni način produkcije je značilna avtomatizacija proizvodnih procesov in izginotje manualnega (fizičnega) dela. Nobelov nagrajenec za ekonomijo (1987) Robert Solow je dokazal, da je vse manjši del gospodarske rasti rezultat povečanja kapitala in da predvsem naglo izginja delež dela, vse večji je prispevek **tehnološkega dejavnika**. Slednji je za povečanje proizvodnje »odgovoren« z več kot polovično udeležbo.

V tem smislu se gospodarski razvoj odločno pomika od kvantitativnih h kvalitativnim faktorjem.

Tako bistvenim spremembam v načinu produkcije sledi **prestrukturiranje družbe**, kar ima v prvi vrsti za posledico že omenjeno izginjanje klasičnega delavskega razreda. Tisti, ki tentativno v tak razred še sodijo, so lahko **delavci iz gospodarsko nerazvitih držav**, kjer ni prišlo do preureditve proizvodnih faktorjev, ali pa lahko štejemo v določenem ironičnem smislu za »klasične« delavce tiste, ki jih iz sfere dela iztiska tehnologija in so torej evfemistično imenovan **tehnološki presežek**.

Vsekakor tako prva kot druga kategorija sodita v družbeno margino.

Pa še nekaj je treba poudariti: izginja tradicionalna **delitev dela** na **umsko in fizično**, meja se briše v tem smislu tudi v nekakšni zoperstavljenosti, nastaja pa nova na relaciji: **znanje – neznanje**, ali, če to povemo nekolikaj drugače: **izobraženost** in usposobljenost vs. **neizobraženost**.

Pa še nekaj: do popolnega izraza prihaja kreativna in v njej zapopadana inovacijska sposobnost in v marsičem čisto **individualna nadarjenost** in čisto **osebni napor**.

Izjemno so pomembne **konsekvence** nastopajoče družbe, ki sloni na spremenjenih faktorjih proizvodnje. Prav za **bodočnost socializma** se reljefno izpostavljajo z vprašanji, kot so:

1. Kdo (kateri razred, sloj) je zgodovinski nosilec napredka?
2. Kakšni so novi zgodovinski parametri socializma in kaj naj bi ta označeval v poindustrijski družbi?
3. Kako naj se ta družba imenuje v domnevi, da v veliki meri postaja irelevantno imeti jo za kapitalistično v klasičnem pomenu te besede, kaj težko pa ji je reči socialistična tudi zato, ker še zlasti tisti del sveta, ki si je nadel socialistični naslov še ni sposoben vstopati v poindustrijsko družbo?

Tudi po tej poti smo izpostavili **temeljno nasprotje** sodobnega sveta: **razviti vs. nerazviti**. Razvoj in nerazvoj se pravzaprav zgodovinsko, naj rečemo, zgostita ali kumulirata skozi dihotomičnost vseh omembe vrednih gospodarskih pokazateljev in se izražata še posebej v skorajda že popolnem **razmiku družbenih struktur**.

Slednjemu se v polni meri pridružujejo že dolgo obstoječi elementi asimetričnosti svetovnega sistema. Ta rastoča asimetričnost in vse vidnejši kontrasti imajo morda usodne **ideološke konotacije**:

- na prvem mestu je vztrajanje nerazvitega sveta pri nomenklaturi 19. stoletja v smislu družbenih delitev in še huje
- uvajanje povsem irelevantnih teorij o »svetovnem proletariatu« (kar naj bi bili nerazviti) in »svetovni buržoaziji« (kar naj bi bili razviti).

Je pa morda zrnce resnice v takih ideologijah:

razredni boj »dveh temeljnih razredov« kapitalizma postaja v razvitih državah v marsičem preteklost,

ni pa več moč prikrivati zoperstavljenosti razvitih in nerazvitih držav.

Še posebno ima to razmišljanje povezano s tistim, kar smo tudi v jugoslovanski viziji poimenovali **socializem kot svetovni proces**.

Konkretnije bi zadevo izpostavili z vprašanjem:

Kakšna je bodočnost socializma, ko proklamirani socialistični režimi (ali projekcije) nastajajo na robu svetovnega gospodarskega in zlasti tehnološkega razvoja, ko se torej praktično vsi »realni socializmi« nahajajo v nerazvitem delu sveta?

Še huje bi zvenelo vprašanje:

Ali je v tem smislu proklamacija »socialistične poti razvoja« hkrati izkaz nerazvitosti?

Je to morda celo desperatni poskus »varanja zgodovine«, ko se postavijo kulisе, ki naj skozi zanemarjanje dejanskega razvoja prikrijejo nerazvoj z domnevnimi »višjimi fazami«, kar naj bi bil socializem?

Pa še eno plat zadeve bi kazalo vsaj omeniti, in rekli ji bomo **emotivna**.

Antinomija kapitalizem – socializem je postala preobremenjena z **moralnimi naboji** in v tem je njeno odražanje na ideološkem obzorju vseh generacij našega stoletja še vedno živo pričujoče.

Mnoge so bile zavezanosti posameznikov, gibanj, strank, ki ne morejo kar izginiti – kljub dokazanim zablodam in celo zločinom, ki so storjeni v imenu socializma.

Nepriumno težje pa je vprašanje tistih ljudi ali celih slojev, ki so v domnevnem socializmu ne le našli svoje življenjske kariere, marveč so mu **zavezani z družbeno pozicijo**. Pri tem pa ne mislimo le na opozicijo sovjetski perestrojki, marveč na situacije v nerazvitih državah, kjer se je pod naslovom socialistične avantgarde vgnezdila **privilegirana elita**.

Po tem insertu o kontrastu med razvitimi in nerazvitimi se bomo morda lažje razgledovali po **socioloških vidikih** nastopajoče poindustrijske družbe.

Najprej nekaj supozicij:

Ali velja trditev, da družbeni razredi v »pokapitalističnem« sistemu izginjajo?

Ali pa bi bilo bolje meniti, da gre le za drugačne razporeditve družbenih strat, ki se bodo prej ko slej formirale kot »novi razredi«?

Nastopajoča družba z drugačnim »družbenim tkivom« naj bi bila v danes zaznavni perspektivi povsem mimo in zunaj kapitalistične (industrijske) ureditve oziroma razredne polarizacije, razporejena na tri velike »družbene kategorije« – in zaznavnost te razporeditve se kaže v prvi vrsti v odnosu na spremenjeni način proizvodnje, ali bolje rečeno v relaciji do razvidnih tendenc razvoja v smeri poindustrijske družbe.

Takole naj bi bile te »kategorije« približno videti:

1. »Avantgarda«, ki se je postavila »na čelo« tehnološkega razvoja in pričakuje zase izjemne blagodati v odpiranju novih razvojnih možnosti; izjemna je samozavest tega »sloja«.

2. Dokaj široke kategorije »zavarovanih«, ki svoje zagotovljenosti iščejo v solidarnosti kakega »kolektiva«, ali pa še prej v zakonskih zaščitah, kakršne nudi tako sindikat z močjo »pandana« menedžmentu, pa še bolj »socialna država« (ki ji je nadet naslov »države blaginje« in je poskrbela za zdravstvo, pokojnine itd.); to bi tentativno smeli imenovati »novi srednji razred«, dasiravno ne v klasičnem pomenu razreda, marveč le s konotacijo »vmesnosti«.

3. Tretjo »socialno skupino«, močno heterogeno, bi tentativno imenovali za dejanske ali potencialne »izobčence razvoja«; navdaja jo občutek ogroženosti še zlasti zaradi nujnega prestrukturiranja celotne družbe okoli omenjenega novega načina produkcije; semkaj sodi omenjeni tehnološki presežek, nezaposleni, stari ljudje, ki jih odlagajo v avfemistično imenovane domove počitka, sezonski delavci, mladi, ki ne najdejo zaposlitve, tisti, ki se ne morejo vključiti v »svet dela«.

Distanca med omenjenimi »kategorijami« se večja in prividna difuznost ali celo konfuznost politike v razvitih državah to izraža.

Še posebej je problematična tista kategorija, ki smo jo imenovali »zavarovana«, v katerem so uslužbenci, birokrati. O tej »kategoriji«, ki se je silno namnožila, je seveda treba posebej razpravljati.

Postavlja se pravzaprav temeljno vprašanje:

- **kdo vodi inovacijski proces,**
- kdo utira pota k novi nujni **družbeni integraciji** v situaciji, ko so razbite stare družbene strukture in nastajajo povsem drugačne.

V tej luči je treba gledati na iztiskanje »levice«, ki je imela take ali drugačne socialistične programe in projekcije, s političnega prizorišča. Ne zmore »slediti« razvoju, izgublja popularnost, popušča pred vsakovrstnimi predlogi neoliberalizma ali pa se zapira v čisto »korporativistične« ograde in medlo vztraja pri obrambi »delavskih interesov«, ki postajajo nejasni, ko, postavimo v Veliki Britaniji, ki ni v razvojnem vrhu, le kaka četrtnina delavcev »dela z rokami«. Razlikovanja med ljudmi niso več na relaciji razredne pripadnosti, marveč postajajo stvar življenjskega stila.

»Nova desnica« se vzpostavlja, *horribile dictu!*, ne kot vrnitev v preteklost, kot je bila včasih »dobra navada« reakcije. Njena moč pa ima dva kontradiktorna vira:

- kak *thatcherizem* v Veliki Britaniji je lahko vprežen v modernizatorske tokove in zlasti in demoliranje gospodarskega etatizma, torej se meri z možnostmi, ki jih nudi tehnološka revolucija;
- kaka drugačna pa izkorišča strah ljudi pred bodočnostjo in se »hrani« z razočaranjem nad levico, ki se je porazgubila med resignacijo in terorizmom.

Veliko »politične energije« se je začelo odlivati v alternativna gibanja, med katerimi izstopa ekološko.

Vsekakor bi rekli, da je levica doživela »zgodovinsko praznjenje« in še zlasti »revolucionarni profetizem«, ki je zadnjič izbruhnil v študentskih nemirih leta 1968, se izteka. »Če ni možna perfektna družba, tudi povsem slabe ni več,« bi bila splošna sodba, ki temu zatonu sledi.

Tako se morda končuje tudi disput med možnostmi **neskončnega reformiranja kapitalizma** (kar so zagovarjali socialistični reformisti) in njegovim **koncem s prehodom v drugačno »formacijo«** (kar je ostala zaveza revolucionarne tradicije). Nastala je nova družba, ki zahteva drugačne razporeditve in tudi razvojne ideje.

Še eno razsežje krize ostvaritev socialističnega impulza, ki dela hude preglavice sodobnim družbam, bi morda omenili. Gre za tako imenovani **državnokapitalistični** gospodarski sektor, okoli graditve katerega se je dejansko v neki daljnosežnosti koncentriral napor socialističnih sil.

Kriza, birokratsko-etatistična degeneracija tega sektorja je dobila svetovne razsežnosti: v tako imenovanem razvitem kapitalizmu, kot tudi v realnem socializmu ali zategadelj voljo še najbolj v nerazvitih državah. In prav to je znova izpo-

stavilo začetne premise socialističnega premišljanja, ki je še posebej zanimalo prakso poddržavljenja kot sinonim za socializem. Nič ne pomaga evfemistični naslov: podjetja v javni lastnini!

Tako je sklenjen krog socialističnih pričakovanj v številnih izpraznjenjih začetnih impulzivnih projekcij in v »revoluciji« upanj in pričakovanj. In prav v problemu **državnega intervencionizma** se zdi, da se je klobčič dokončno zamotal:

Zbledelo je stališče, da je država »končni arbiter«, ki zagotavlja nemoten razvoj, in sicer vsaj v naslednjih točkah:

- rastejo državni dolgovi in postali so ponekod enormni,
- država »kot proizvajalec« se kaže praviloma neuspešno in s tem se postavlja bistveno vprašanje razvoja: državno (kolektivno) vs. zasebno (individualno) podjetništvo,
- državni intervencionizem je zapletel gospodarjenje z velikanskim številom regulacij, predpisov in s tem zavozljal potrebo po naglih presnovah in proizvodnih preusmeritvah,
- uveljavljajo se specialni interesi državne birokracije, ki se kot posebna družbena strata dejansko zoperstavlja razvoju.

Zapisano pri Fari v Kostelu, 12. junija 1988.

PETER KLINAR

Teze k temi: »Kaj naj bi bil sodobni socializem?«

Zgodnje ideje socializma – nasprotovanje individualizmu in poudarek na kolektivizmu:

- povzroča zanemarjanje razvoja individualnih političnih pravic in svoboščin te razglaša klasične meščanske pravice in svoboščine za formalizirane, deklarativne;

- prihaja do naglašanja ekonomskih kolektivnih pravic proletariata v smislu »osvobajanja« od mezdnih odnosov, delitve dohodka, in samoupravljanja;

- nezadostno upoštevanje, uveljavljanje in razvijanje svobode misli, vesti, mnenja, izražanja, zborovanja, združevanja, pravic v kazenskih postopkih, pravice do stavke;

- neuveljavljanje ideje političnega in širšega strukturalnega pluralizma zaradi dominacije dogmatske ideologije in načela enopartijskega monizma ter notranje partijskega »demokratskega« centralizma;

- neprisotnost pravne države kot zaščitnice človekove osebnosti in avtonomije.

Konsekvence dejstev za socializem:

Kako imenovati postkapitalistično družbo?

1. Stališča o socialističnih družbah kot o družbah »prehodnega« obdobja:

odpravljanje zasebne lastnine, izkoriščanje proletariata ob zanemarjanju obstoječe koncentracije politične moči in izkoriščanja; konflikt med trgom in planom; birokracija in nezadostna kontrolna vloga proletariata.

2. Stališča o socialističnih družbah kot posebni verziji družb državnega kapitalizma: so le segment svetovnega kapitalizma, ki zaostajajo v razvoju za klasičnimi kapitalističnimi družbami; birokracija, tehnokracija, politokracija so frakcije dominantnega eksploatacijskega razreda; ne gre za odpravljanje razredov; konflikt med birokracijo in tehnokracijo; možnosti sodelovanja proletariata s tehnokracijo v spopadu z birokracijo.

3. Stališča o socialističnih družbah kot razrednih družbah »sui generis«: konflikt proletariata: birokracija in politokracija; izkoriščanje kot pojav koncentrirane politične moči; razvoj odvisen od izhoda konflikta med tehnokracijo in politično birokracijo, politokracijo; pomen politične moči in meritokracije za izkoriščanje.

Kdo je nosilec postkapitalističnega družbenega razvoja?

- družbeni razvoj teče v smeri postindustrijske, informistične družbe,
- nosilci takšnega razvoja utegnejo biti: sloji inteligence, strokovnjakov, meritokracije in tehnokracije,
- proletariata z buržoazijo temeljna nosilca industrijskega razvoja,
- konservativna usmeritev klasičnega, manj kvalificiranega proletariata v obdobju uveljavljanja postindustrijske družbe,
- naraščajoči pomen srednjega, storitvenega servisnega razreda in modernega srednjega sloja – ob uveljavljanju pomena kvartalnih in tercialnih dejavnosti ter različnih oblik neformalnega dela.

Družbeni razredi, sloji v pokapitalističnem sistemu; razredna struktura v družbah realnega socializma:

1. proletariata: v vlogi podrejenega razreda, obstoj mezdnih odnosov in eksploatacije, ne vključenost v procese odločanja;

- kvaziproletarske karakteristike: neavtonomnost, neorganiziranost, neartikularnost ideologije, fragmentirani razredni konflikti, razblinjeni antagonizem, omejene in regulirane migracije;
- ideologija o prijateljskih razredih in ideologija razredne stratifikacije;
- nerazvita stratifikacija proletariata;
- počasnost preraščanja proletariata v moderni razred in nerazvita stratificiranost;
- vloga proletariata v družbeni in tehnični delitvi dela;
- deprivilegirani položaj kmečkih delavcev, kolhoznikov;
- ideje egalitizma: (distributivna) uravnilovka in pristajanje na avtoritarno politično reguliranje;
- vključevanje v kulturne revolucije in množične manifestacije kontrolirane participacije;
- konflikt med proletariatom in politokracijo: izhod ni v spreminjanju produkcijskih odnosov, marveč v zaviranju razvoja produktivnih sil (tehnološka modernizacija) zaradi ohranjanja socialne varnosti, življenjskega standarda; ta konflikt ne sproža tehnoloških in strukturalnih sprememb;
- konflikti med proletariatom in strokovnjaki, meritokracijo in tehnokracijo; izhodi v zaviranju reform, zaradi ogrožanja stabilnosti delavcev; ustvarjanje koalicij med proletariatom in politokracijo ter birokracijo;

2. Politokracija – koncentrirana politična moč; kadrovske nomenklature;

vloge kolektivnih lastnikov produkcijskih sredstev in privilegirano uporabljanje družbenih sredstev;

- konflikti med politokracijo in množico;
- konflikti med različnimi segmenti politokracije;
- konflikti med politokracijo in tehnokracijo ter strokovnjaki, meritokracijo; pogostnost njihovih izhodov v utrditvi dominacije politokracije in njeni kontroli nad tehnokracijo; onemogočanje tehnološkega razvoja, tržne ekonomije, strukturalnega pluralizma in demokracije;

- konflikti med politokracijo in birokracijo.

3. Birokracija

– izrazita birokratizacija na vseh področjih; neučinkovita birokracija; opravljanje funkcij legitimizacijskih agentov: administrativne in represivne dejavnosti; privilegiji;

- konflikt med birokracijo, tehnokracijo in meritokracijo; med delom birokracije, ki razpolaga z znanjem, in delom birokracije, ki ne razpolaga z znanjem;
- konflikti med različnimi nivoji birokracije;
- konflikti med birokracijo in množico;
- konflikti med birokracijo in politokracijo;
- vpliv njihovih izidov na izhode drugih konfliktov; sodelovanje med birokracijo in politokracijo.

4. Tehnokracija, strokovnjaki, meritokracija, inteligenca

– omejena družbena moč in privilegiran položaj;

– konformna in kritična ter disidentska usmeritev; protislovne elitistične in marginalne manifestacije; strokovni nevtralizem in izrazita politična determiniranost; reformistično-empirično, humanistično in nacionalno usmerjeni intelektualci;

– težave pri ohranjanju avtonomije strokovnjakov, njihovo vključevanje v politično strukturo in spreminjanje v tehnokracijo;

- konflikti med segmenti strokovnjakov;
- konflikti z množico, politokracijo in birokracijo;
- zahteve po modernizaciji: več možnosti za vključevanje strokovnjakov v politične strukture in njihovo spreminjanje v tehnokracijo; odpiranje možnosti profesionalizacije.

5. Srednji sloji in razredi

– disproporci med klasičnimi srednjimi sloji in modernimi srednjimi sloji ter servisnimi razredi zaradi počasnega razvijanja slednjih;

- problemi zasebnih in neformalnih dejavnosti;
- zaostajanje modernih storitvenih dejavnosti;
- konflikti med srednjimi sloji, ki se ukvarjajo s proizvodnimi in storitvenimi dejavnostmi ter politokracijo in birokracijo.

6. Nekatere splošne značilnosti razredne in slojne strukture

– kvazirazrednih, nerazvitih razrednih struktur, k modernejšim razrednim strukturam (meritokraciji, servisnemu razredu);

– moderne brezrazredne strukture, temelječe na razviti stratifikaciji, znanju, informatiki, kooperaciji, strukturalnem pluralizmu, stvarni demokraciji, funkcionalni neenakosti, profesionalizaciji, uveljavitvi individualnih pravic in svoboščin v smislu humanizacije družbe, so še dokaj oddaljene;

– bodo sedanje družbe realnega socializma pred tem morale doseči stopnjo razvoja modernih razrednih družb?

– doseganje značilnosti razvoja modernih razrednih družb: tržna ekonomija, konkurenca, tekmovanje, pojavne oblike pluralizma, funkcionalno načelo rentabilnosti; uveljavljanje individuuma in posamičnih interesov; organiziranost interesnih skupin; institucionalizacija razrednih konfliktov; odpiranje kanalov vertikalne mobilnosti in prostora za neformalne dejavnosti; omejevanje nekaterih nesmiselnih pojavov statusne inkongruence ipd.

– preživelost ideje o bipolarnosti razredne strukture;

– obstoj drugih pomembnih konfliktov, ki zastavljajo vprašanje, če so razredni konflikti temeljni; vojna in mir; ekološke katastrofe in preživetje; problemi svobode in represije; svobode in determiniranosti mišljenja, znanosti; lokalne in širše enote; (ne)kontrola investicij; proizvajalci in potrošniki; mesto in vas; življenjski standard; kvaliteta življenja in dvig proizvodnje za vsako ceno; (ne)informiranost ipd.

FRANC ŠETINC

Demokratski centralizem v prostoru in času*

Za izhod iz krize so potrebne globlje gospodarske in politične reforme, ki bodo omogočile osvoboditev vseh ustvarjalnih in inovativnih sposobnosti družbenih proizvajalcev.¹ Temeljito moramo spremeniti razmere v družbi, preseči stanje, ki bi moglo prerasti v splošno politično krizo.² Pogumno moramo vztrajati pri opredelitvi za globljo preobrazbo družbenih proizvodnih sil, vsekakor na socialističnih samoupravnih temeljih. Da nas ne bi kriza še bolj potisnila nazaj, se moramo zavzeti za hitrejšo uvajanje tržnih in ekonomskih zakonitosti, predvsem tistih, ki učinkovito razmejujejo dobre od slabih, saj tisti, ki uspešno in bolje dela, ni pripravljen delati v nedogled za tistega, ki dela manj in slabo. Razbremeniti se moramo miselnosti, da more biti le država poglavitno gibalno napredka, vsekakor država, ki lahko mirno reče »da«, drugim »ne«, ki lahko od enih jemlje, drugim daje. Boris Kidrič je že leta 1953 dejal, da praktičizem v gospodarstvu poraja birokratizem, administrativna regulativa »od zgoraj« duši ekonomske zakonitosti, nepoštovanje teh zakonitosti pa vodi v stagnacijo ali celo v nazadovanje.

Toda do organske selekcije mora prihajati tudi v politični, ne le v gospodarski sferi. Ne bo napredka v naši družbi, dokler ne bo v okviru splošne smeri razvoja socialističnega samoupravljanja prihajalo tudi do organske selekcije idej in kadrov. V družbenih odnosih moramo vpeljati globoke notranje vezi, ki bodo zgodovinske zahteve delovnih ljudi nenehno združevale z zgodovinskimi zahtevami znanstvenega in tehnološkega razvoja informacijske družbe.³ Zdaj tudi v Sovjetski zvezi in na Kitajskem spoznavajo, da se je treba odločiti za gospodarske in politične reforme, da bi socializem ne ostal ujet v številnih blokadah. Priznati sta morali, da je vprašanje demokracije in svobode še vedno odprto. Kritika bo naposled morala seči do točke, v kateri bodo mogoče korenite spremembe in nova izhodišča socializma, prilagojena spremembam, ki jih terja prehod v 21. stoletje.

Globljih družbenih sprememb pa ne more biti brez prenove zveze komunistov in te spet ne brez drugačne vloge socialistične zveze v političnem sistemu in pluralizmu samoupravnih interesov. Zveza komunistov Jugoslavije ni partija v klasičnem pomenu te besede, temveč je integralni del socialističnega samoupravljanja, kjer številna središča pobud in odločanja uresničujejo socialistično samoupravno demokracijo.⁴ Partiji ni naloženo, da bi upravljala družbene zadeve. Ne sprejema

* To so avtorizirani odlomki iz predavanja »Demokratski centralizem v teoriji in praksi ZKJ« na politični šoli »Josip Broz-Tito« v Kumrovcu. O tem sem pisal tudi v Komunistu 5. junija 1981 in potem v polemiki z Antonom Žvanom iz Zagreba (Komunist, 28. avgusta in 11. septembra 1981). V tej polemiki sem ugovarjal predlogu, naj bi načelo demokratskega centralizma nadomestili z novim načelom – demokratske enotnosti, saj s tem ne bi ničesar bistvenega pridobili, izzvali pa bi veliko neproduktivnega omahovanja in zmedo med članstvom. Povedati velja tudi to, da sem ob tej priložnosti neupravičeno prezrl ali podcenjeval nekatera Žvanova umestna razmišljanja o nevarnosti, da se demokratski centralizem spreverje v partijski birokratizem. O teh in drugih problemih pišem v četrti izdaji knjige »Kaj je in za kaj s bori ZK«, ki je v slovenščini in srbohrvaščini izšla v izdaji zagrebškega Globusa, TOZD ČGP Delo, Ljubljana.

¹ dr. Janez Stanovnik v intervjuju za »Naše razglede«.

² dr. Stane Kranjc v razpravi na 10. seji CK ZKS, 16. 10. 1987.

³ Roger Garaudy: Velika preusmeritev socializma, Komunist, Ljubljana 1970.

⁴ Roger Garaudy: Velika preusmeritev socializma, Komunist, Ljubljana 1970.

vneprejšnjih odločitvah, ki bi jih morale delegatske skupščine ali vlade samo še uradno potrditi. Zveza komunistov je demokratično združenje v ideološkem pogledu enotnih ljudi, katerih družbeno, politično in socialno-ekonomsko delovanje temelji na načelih Marxovih znanstvenih odkritij in na nadaljnjem razvoju znanstvenega socializma. ZKJ ne zahteva zase monopola v državnem aparatu ali gospodarstvu, temveč se bori za uresničevanje socialističnih načel v praksi delavskih množic in njihovih samoupravnih organov (Kardelj).

Tako bi moralo biti, toda v praksi smo še daleč od teh načel. Zaradi prepada med dejanskim in normativnim je nastal dualizem, ta pa poraja boleč konflikt, ki ga doživlja vsak med nami in ga po svoje – manj ali bolj uspešno – tudi rešuje. Večina delovnih ljudi in članov zveze komunistov je nezadovoljna zaradi slabega stanja v družbi, zaradi počasnega odpravljanja tega dualizma in reševanja nakopičenih protislovij. To nezadovoljstvo lahko pripomore k napredku ali pa tudi k nazadovanju, kar pomeni, da je izziv za napredne socialistične in druge sile, opogumlja pa tudi retrogradne težnje.

Ce smo bili med prvimi sposobni izdelati celovito kritiko državnega socializma, zakaj ne bi bili sedaj kos zahtevam po prenovi ZKJ? Ko smo na VI. kongresu ZKJ spremenili ime svoje organizacije, smo s tem tudi na zunaj pokazali, da naša zveza komunistov nima nič skupnega s klasičnimi političnimi partijami, najmanj seveda s stalinistično. Toda sprememba imena je terjala tudi globlje spremembe vsebine, ki pa jih nismo dosledno izpeljali. V marsičem smo obtičali na polovici poti, v kakšni stvari pa smo celo nazadovali. V praksi ZKJ je ostalo še dosti uniformnega razmišljanja, monolitnosti, razumevanja demokratičnega centralizma po meri in volji partijske birokracije. Zlasti v življenju partijskih forumov je ostalo precej inercije starega. To ni nič čudnega, saj sami priznavamo, da smo šli z državo v »zakonsko zvezo«, ki je rojevala politični voluntarizem, samovoljo in arbitražo glede vprašanj, o katerih bi se morali kompetentno izrekati strokovni, politični, skupščinski in drugi mehanizmi. Tudi novo ime se ni udomačilo, saj v vsakodnevem besednjaku prevladuje naziv »partija«, ne pa zveza komunistov.

Način notranjega organiziranja

Demokratični centralizem je po Statutu in Programu ZKJ temeljno načelo delovanja članov, organizacij in vodstev zveze komunistov. Čeprav Marx načela demokratičnega centralizma ni eksplicitno razvil, bi lahko rekli, da je bil za organski spoj demokratičnih odnosov in enotnosti kot pogoja za učinkovitost. Enotnost brez različnosti vodi v mrtvilo, stagnacijo – v kasarniški tip socializma, pri katerem se zdi, kot da bi ljudi z gorjačo gonili v socializem. Različnost brez enotnosti poraja anarhijo, poveljevanje »nihilistične vrednosti čiste spontanosti«. Poleg tega mora demokratični centralizem služiti uresničevanju ciljev, za katere se bojuje zveza komunistov, to pa so socialistično samoupravljanje, enakopravnost narodov in narodnosti, neodvisna zunanja politika in širitev razsežnosti človekovih pravic in svoboščin. To načelo potemtakem ne more biti veljavno samo po sebi, zunaj časa in prostora, kot nekakšna magična formula, ki uspešno rešuje vse probleme. Najmanj je sprejemljivo poenostavljeno razumevanje v takšnemle slogu: »Zame je demokratični centralizem sklep plus izvrševanje plus pika!« Takim je Boris Kidrič rekel, da akcija komunistov ni akcija avtomatov, ki ne mislijo s svojo glavo. Misli pa, hvala bogu, niso uravnane po vnaprej določeni valovni dolžini, ki potrebuje eno razglasno postajo in veliko zvočnikov. S takšno »enotnostjo« so hoteli, kot vemo, »osrečiti« ljudi v totalitarnih sistemih.

Demokratični centralizem je način notranje organizacije, delovanja in obstoja zveze komunistov kot ustvarjalne vodilne sile v socialističnem samoupravljanju in pri federativni ureditvi naše države. Ko pravimo vodilna, ne mislimo na nekaj, kar je vnaprej dano. Kardelj je na XI. kongresu ZKJ dejal, da ni dovolj, da se trkamo

na prsi in govorimo, da smo avantgarda, da nosimo avreolo naprednosti in revolucionarnosti samo zato, ker se tako imenujemo. Zveza komunistov je vodilna, če ji uspe, da je notranja povezovalna sila delavskega razreda in družbe kot celote, vseh naših narodov in narodnosti, v njenem napredku, pri osvobajanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi vseh razrednih in drugih oblik odtujitve. Veljko Vlahović je o tem dejal, da vodilna sila pomeni, da mora biti sposobna za družbeno akcijo, ki združuje in organizira vse napredne družbene sile. Zveza komunistov vsekakor ni zadnja sodnica, saj je to – dolgoročno gledano – družbena praksa, vključno z znanostjo.

Demokratski centralizem bi moral omogočati usklajevanje funkcij oziroma številnih vlog znotraj organizacije. S tem bi se vzpostavljale in ostajale vedno mobilne in ustvarjalne njene notranje zmogljivosti uresničevanja temeljnih vrednot in ciljev. Pogoj je, da organizacija ni statična, sklerotična in senilna, da ne duši sveže, neposredne misli, ne sme pa biti tudi poligon za razne frakcijske spopade.⁵ Najnevarnejši je tako imenovani sindrom oblasti, ki preprečuje, da bi zveza komunistov sestopila med ljudi, v socialistično zvezo, v živi pluralizem samoupravnih interesov, kot je dejal Milan Kučan v referatu na konferenci Zveze komunistov Slovenije. Dokler se zveza komunistov ne bo »razdržavila«, bo v nevarnosti, da bo »večina« pasivno sprejemala veljavne obrazce obnašanja brez tveganja, ki ga terja vsako ustvarjalno iskanje poti naprej. Strah pred takšnim tveganjem je bilo opaziti tudi v nekaterih razpravah na konferenci ZKJ.

Trojna funkcija načela demokratičnega centralizma

Funkcija demokratičnega centralizma je trojna. Prvič, integrirati mora posameznike v organizaciji in jim omogočati, da z njo uresničujejo temeljne vrednote in cilje, česar neorganizirani ne bi mogli storiti. Drugič, omogočati mora povezovanje dejavnosti posameznikov in delovanja osnovnih organizacij v širšo celoto in njeno izražanje v smislu enotne družbene sile, ki deluje v razredu, za koristi razreda in vse družbe, vseh narodov in narodnosti, ne pa kot dejavnik kateregakoli monopola. Tretjič, posamezniku mora omogočati, da na podlagi globljega znanja in teoretičnega dela nenehno bogati svojo osebnost. Tako lahko več prispeva k razvoju organizacije ter k uresničevanju njenih vrednot in ciljev.

Pogoj je bogato teoretično in ideološko delo »na dolge steze«, tega pa ni brez sistematičnosti, metodičnosti, samostojnosti in ustvarjalnega duha. Imeti moramo več znanja o družbenih protislovjih ter o poteh in načinih njihovega premagovanja. Sodoben odnos do razvoja in idej znanstvenega socializma in potreb po nenehnem oplajanju z novimi spoznanji je v tem, da na nauke klasikov marksizma ne gledamo kot na zbirko večnih resnic in dogem, kot na knjigo, v kateri so odgovori na vsa vprašanja. V zakladnici marksizma so tudi naše izkušnje, rezultati naše prakse, zlasti po letu 1948, po spopadu s Stalinom in stalinizmom. Takrat smo kritično pretehtali tako imenovane marksistično-leninistične postulate, ki smo jih od prej poznali v Stalinovi razlagi, in jih končno teoretično osmislili v Programu ZKJ. Doumeli smo, da je prišlo pri razlaganju teorije države, partije, v odnosih med socialističnimi državami do strahovitih pačenj in samovolje. Tudi mi bi napravili medvedvo uslugo našim marksističnim revolucionarjem, če bi njihovo misel in delo sprevažali v dogmo, na katero bi prisegali, kot da se je z njo življenje ustavilo za vse večne čase. Ko so me pred kratkim vprašali, kaj bi v sedanjem položaju storili Tito, Kardelj in drugi naši revolucionarji, sem odgovoril, da gotovo ne bi omahovali kakor mi, temveč bi šli pogumno naprej, ne glede na to, da bi morali kakšno svojo misel in spoznanje dopolniti, korigirati ali celo spremeniti.

⁵ Stane Pučko, Vjesnik z dne 31. maja 1988.

Demokratski centralizem terja kar največjo udeležbo članstva pri oblikovanju politike zveze komunistov. Z njim je povezana tudi odgovornost članstva, da se vse tisto, kar je demokratično sprejeto, tudi uresniči. To ne more in ne sme biti stvar prisiljevanja, temveč rezultat svobodne, zavestne opredelitve. Aktivnosti članov in vodstev ne moremo meriti samo s formalno disciplino, deklarirano enotnostjo, lepo oblikovanimi normami, številom sestankov, temveč s konkretno politiko in konkretnim družbenim angažiranjem, ki pripomore k razvoju socialističnega samoupravljanja.

Veliko govorimo o enotnosti in to je prav. Toda včasih to počnemo tako, kot da je mogoče enotnost vzpostaviti z dekretom. Sprejmemo sklep o enotnosti in – vse je urejeno. Pot do enotnosti mora biti ustvarjalna in demokratična, ne pa z dekreti. V Programu ZKJ je med drugim rečeno, da prepričanje, da so dekreti vse, deformira komuniste, slabi v njih čut za odgovornost pred delovnimi ljudmi, povzroča njihovo idejno zaostajanje in nazadovanje, ker v takšnih razmerah pozabijo, da se morajo za svoje prepričanje bojevati in da ga morajo preizkušati v praksi. Vprašanje demokratičnega centralizma namreč ni samo vprašanje formalne discipline, pač pa tudi vprašanje načina in izbire poti in sredstev za uresničevanje sprejetih stališč. Ni vseeno, ali so te poti demokratične ali pa delujemo s pozicij oblasti. Tudi v tem smislu je pravilno razumevanje načela demokratičnega centralizma v prostoru in času zelo pomembno, morda celo odločilno vprašanje prenove zveze komunistov. S prenovo bomo ustvarili možnosti, da bosta ideologija in politika dobivali v družbi podobno mesto kot znanost in kultura. O njuni uporabi bodo delovni ljudje v samoupravni demokraciji odločali glede na to, kakšne neposredne in dolgoročne rezultate bosta lahko dajali na posameznih področjih življenjskih, delovnih in ustvarjalnih interesov ljudi.⁶

Kardelj je dejal, da potrebujemo namesto resolucij več konkretnih sklepov in dogovorov v družbenih in samoupravnih strukturah, v katere morata biti vtkana tudi delo članstva in politika zveze komunistov, odvisno od moči njihovih argumentov in prepričanja. Dejal je tudi, da imamo resolucije, ki niso zasnovane na sistemu demokratičnih zvez z ljudmi, zato visijo v zraku in samo ustvarjajo videz, da se nekaj rešuje. Najprej sprejmemo resolucijo, s katero opozorimo na problem, potem pa živimo v prepričanju, da se bo vse uredilo samo po sebi. Ker pa se še naprej nič ne spremeni, sprejmemo čez čas drugo, potem tretjo, četrto . . . resolucijo. Tako pričaramo videz, da rešujemo odprta vprašanja, ki jih brez sodelovanja ljudi in brez konkretnih sklepov samoupravnih ali državnih organov ni mogoče rešiti. Če bomo še naprej podcenjevali ustvarjalni proces vzpostavljanja enotnosti glede temeljnih strateških opredelitev, utegne priti do nevarnih deformacij. Te nevarnosti prav zdaj ne smemo spregledati.

Nekateri mislijo, da je dokaj uspešen samo prvi del političnega procesa – sprejemanje sklepov in stališč, medtem ko smo neuspešni pri njihovem uresničevanju. V resnici pogosto niti eno niti drugo ni dobro. Če bi bili pri sprejemanju stališč zares demokratični, bi ob pravem času opazili številne slabosti in napake, manj bi bilo neuresničljivih nalog in napovedi, to pa pomeni, da bi bili tudi uspešnejši pri pridobivanju ljudi za akcijo. Skratka, boleče nasprotje med besedami in dejanji nastaja predvsem takrat, kadar ne slišimo vseh mnenj, kadar bežimo od razlik v stališčih in mnenjih, kadar oblikujemo stališča presplošno in preveč abstraktno, zaradi česar nastane praznina med načelno usmeritvijo in praktičnimi postopki, ki načelo pogosto postavljajo na glavo.

Največja zabloda je mišljenje, da smo doslej načelo demokratičnega centralizma popačili z avtoritativno absolutizacijo demokracije. V resnici je v vsej zgodovini komunističnih partij odločno prevladoval centralizem, včasih zaradi objektivnih ovir

⁶ Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

(ilegala, vojna itd.), največkrat pa zaradi samovolje. Tudi pri nas so demokratični centralizem v precejni meri »decentralizirali«, potem pa na raznih ravneh (tudi občinskih) izvajali predvsem njegovo centralistično stran. Včasih se je zdelo, da je dovolj k sklepu pritakniti še besede demokratični centralizem, pa je njegova avtoriteta s tem že zagotovljena. V resnici je bilo ravno narobe, kajti moralna, ne samo disciplinska, moč stališča izvira iz njegove utemeljenosti in argumentiranosti v demokratičnem postopku, torej iz moči njegovega prepričanja, nikakor pa ne iz argumenta moči posameznega foruma ali funkcionarja.

Diferenciacija ni sama sebi namen

Diferenciacija ni sama sebi namen: njena primarna funkcija je krepiti naše vrste, vendar brez oportunitizma in sektaštva. Omogočimo, da se okoli dolgoročnega programa stabilizacije in predloga ustavnih sprememb (uradnih in tistih, ki jih slišimo šele v javni razpravi) zberejo vse ustvarjalne sile, sposobne vpliva na nadaljnji pozitivni razvoj. Odpravljati moram razlike in dvome, zgladiti nesporazume, kajti le tako se bomo idejno in akcijsko okrepih. Moramo se torej zavzemati za to, da bomo gradili, ne pa rušili. To je tudi najzanesljivejša pot, da z močjo svojih idej in ustvarjalnih rezultatov v praksi usmerjamo družbeni razvoj k napredku, ne pa da predvsem branimo obstoječe institucije. Načelo demokratičnega centralizma nalaga vsem organizacijam, vodstvom in vsakemu članu posebej, da vzpostavljajo odnose vzajemnega zaupanja in odgovornosti. To ni samo organizacijsko načelo ali zgolj vprašanje discipline. Zaupanje pomeni odnos vzajemnega spoštovanja osebnosti. Struktura notranjih odnosov v zvezi komunistov mora omogočati, da presežemo hierarhične odnose. Kardelj je na proslavi ob obletnici prve konference po ustanovnem kongresu Komunistične partije Slovenije leta 1938 dejal, da takrat nihče razen njega ni vedel, da je Tito generalni sekretar Komunistične partije Jugoslavije, vendar pa so ga vsi sprejeli zaradi njegove argumentirane razprave.

Zavest in spontanost

Družbenega napredka in socialistične demokracije ni mogoče zagotoviti le s spontanim izražanjem ali celo slepim soočanjem parcialnih interesov. Precej je »stihijskega« delovanja osnovnih organizacij zveze komunistov. Za to so predvsem krivi partijski forumi, ker zanemarjajo živo komunikacijo, pretok idej, predlogov, kritiko »od spodaj navzgor« in obratno. Upoštevati moramo dejstvo, da želijo člani zveze komunistov najkonkretnje vplivati na procese oblikovanja politike zveze komunistov na vseh ravneh. Nočejo biti zgolj izvrševalci, ki stališča in sklepe forumov zveze komunistov pogosto doživljajo kot nekaj, kar se je izvilo iz nekakšnega labirinta, v katerem ne vidijo svojega ustvarjalnega angažmaja. Hkrati se moramo postaviti po robu in ostro kritizirati sleherno absolutizacijo »modrega vodstva«, ki dozdevno vse ve in ki lahko stori tudi nemogoče, ne glede na objektivno stvarnost, zavest in voljo delavskega razreda in delovnih ljudi. Stalin je poistovetil zavest delavskega razreda z državo in partijskim vrhom, na koncu pa je to zavest izenačil s seboj, s kultom osebnosti in se tako razglasil za sodnika zgodovine. Nenehno moramo poudarjati, da v socialistični teoriji in praksi ni priznana samo spontanost niti samo organizirana zavest, temveč se moramo zavzemati za enotnost obojega. Lahko se zgodi, da se demokratični centralizem sprevrže v birokratski centralizem, krepitev partijskega aparata ali forumov. To se dogaja tudi pri nas. Do tega lahko pride zaradi nezaupanja v ustvarjalno moč širokega spektra subjektivnih sil in njihove redukcije na nekakšno partijsko elito, zaradi idejne nemoči ali zaradi anarhističnega stališča, po katerem so vse institucije delavskega

razreda in tudi sama avantgarda a priori žarišče birokratizacije. Zato je tudi potekala polemika med Leninom in Roso Luxemburg, ki je očitala Leninu, da absolutizira organizirano zavest in podcenjuje spontanost. Rosa Luxemburg ni dovolj upoštevala zgodovinskih okoliščin, je pa preroško predvidevala nevarnost birokratizacije partije tudi v razvitem svetu in ne samo v zaostali Rusiji. Bila je proti temu, da bi bil miselni proces prilagojen pretežno kontroli partijske aktivnosti, namesto njenemu oplojevanju in bogatenju. Bila je zoper zaljubljenost v zvišane cilje, v enotnost po vsej sili. Nevarnost je videla v »konzerviranju« partijskega vodstva, kar je nujna posledica pomanjkanja nenehne plodne interakcije, ne le s članstvom, marveč tudi s širokim delavskim in ljudskim gibanjem.

Tudi Lenin se je kasneje zavedal te nevarnosti, kot da je slutil, da bo Stalin spontanost razglasil za obstrukcijo in končno celo za kontrarevolucijo. Tudi pri nas so ljudje, ki vidijo v vsaki spontanosti prikritega sovražnika. Kardelj je v Smereh razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja postavil socialistično spontanost na svoje mesto – med subjektivne faktorje socializma.

Ustvarjalna uporaba demokratičnega centralizma

Ustvarjalna uporaba demokratičnega centralizma hkrati pomeni tudi demokratičen boj mnenj in v tem okviru svobodno razpravo o delu zveze komunistov in vsakega njenega telesa posebej. Sklepe, stališča in smernice, sprejete po takšni razpravi, moramo seveda enotno uresničevati. Ne smemo siliti tistih, ki so ostali v manjšini, da se pretvarjajo in obnašajo, kot da so sprejeli stališče večine, če pri sebi še mislijo, da imajo prav. Ni jih treba izključevati iz partije in delati iz njih sovražnikov. Bolj moramo zaupati drug drugim, seveda pa tudi od njih pričakujemo solidarnost, da se bodo ravnali po odločitvi večine, po statutu pa imajo pravico sprožiti to vprašanje, zlasti če družbena praksa pokaže, da večina ni imela prav. Takšno enotno delovanje vsekakor ne pomeni, da po sprejetju sklepov ne bi smeli razmišljati in iskati še naprej. To je naša dolžnost, če hočemo premagati statičnost in anemičnost v zvezi komunistov. Zato moramo nenehno preizkušati in v praksi potrjevati svoja stališča in sklepe. Če bi bilo tega že poprej več, bi bilo manj napak in deformacij. Pogosto smo ploskali tudi ljudem, ki so menili, da so povsem brez napak. Kasneje se je izkazalo, da vendarle ni bilo vse tako idealno. Bilo je torej preveč enosmernosti, ki nas je večkrat onesposabljala za akcijo in ustvarjalnost.

Značilnost forumskega načina dela je vsiljena hierarhija informacij in komunikacij. Posledice so: neustvarjalnost, stereotipnost, idejna in akcijska jalovost. Lažna marksistična apologetika pa vse to prikriva.

Demokratični centralizem mora spodbujati komuniste, da bodo dejavnejši, da se bodo z delom in ne s frazami borili za uresničevanje strateških ciljev zveze komunistov. Komunisti tudi ne smejo pozabiti, da država in partijski aparat ne moreta biti pglavitna nosilca družbene akcije, marveč predvsem organizirani delavci, delovni ljudje in občani. Temu moramo prilagajati vsebine in oblike našega delovanja. Moramo torej vzpostaviti dialektično zvezo med pobudami članstva in vlogo vodstev, med teorijo in prakso, med programom Zveze komunistov Jugoslavije in revolucionarnim delovanjem v sistemu. Politika zveze komunistov se uresničuje samo v akcijah, torej v neposrednem in konkretnem delu. To je najboljšo zdravilo zoper birokratizacijo.

Član zveze komunistov mora biti kos presoji, kaj je samoupravljanje, kaj pa birokratska manipulacija, kaj partijnost, kaj pa frazersko povečevanje ciljev ob hkratni negativni praksi, kaj je razrednost kaj pa radikalistične fraze, pa demokracija in svobodnjaška modrost. Pomemben je tudi lik komunista, seveda ne svetopi-semski, kot da so komunisti angeli, ne pa navadni ljudje. Bili so časi, ko so mnogi izkoristili papirnate karakteristike. Bili so tudi takšni, ki niso želeli postati komunisti, ko pa so se srečali z zahtevo po »moralnopolitični primernosti«, se pravi, ko so

začutili, da je ogrožen njihov položaj, so se včlanili v zvezo komunistov. To je bilo obsojeno kot deformacija, ki je v naši družbi pustila sledove. Zaradi teh »moralno-političnih primernosti« so prihajali v zvezo komunistov tudi različni sopotniki in karieristi. Če se kdo vpiše v zvezo komunistov samo zato, ker je direktor, potem je bolje, da še naprej ostane direktor, vendar kot nečlan partije. To je bolj pošteno tako zanj kot za zvezo komunistov in za družbo.

Širiti moramo meje demokracije in svobode. Brez tega ni socializma. To pomeni, da širimo demokracijo za socializem, ne pa za boj proti njemu. Širiti se morajo idejna obzorja naše organizacije, od osnovne organizacije do centralnega komiteja. To bo prineslo novo kvaliteto boju za naš napreden program in napredne ideje. Moramo se boriti za vsakega posameznika. Nasprotnikom socialističnega samoupravljanja moramo postaviti nasproti ustvarjalne dosežke socialistične revolucije, ki smo jih dosegli pod vodstvom Zveze komunistov Jugoslavije. Če bi jih bilo več, bi bilo to močnejše od vseh sovražnih idej in akcij. Vsak problem moramo osvetliti in pokazati, da je marksistična metoda široka in močna; prodreti moramo do jedra problema, zbrati dovolj dokazov in argumentov za rešitve. To pa ni mogoče brez razvitega teoretičnega in idejnega dela – brez vzdevka »uradni«, ki potisne vsako razmišljanje na tirnice pragmatizma in apologetike.

Ne le vprašanje notranje discipline

Komunisti delujejo v svojem okolju s pozicije gibanja kot celote. Gre za dva načina uresničevanja vodilne vloge zveze komunistov. Njeni člani delajo v celotni strukturi družbe, predvsem kot posamezniki, kot posamezniki so vključeni v vse dele našega življenja in v različne oblike družbenopolitičnega, samoupravnega delovanja kot enakopravni občani. Voljeni so v različne organe, v katerih se samostojno, svobodno opredeljujejo za različne predloge in rešitve, ne torej s pomočjo nekakšnih privilegijev, marveč kot enakopravni občani. V teh okoljih potemtakem enakopravno z drugimi delovnimi ljudmi iščejo najboljše napredne rešitve. Ob tem seveda ni nobene potrebe, da bi zahtevali od vsake osnovne organizacije stališča za vsako vprašanje, saj bi to objektivno omejevalo in zoževalo dejansko samoupravljanje. Če bi morali člani nenehno za vsako stališče samoupravnega organa čakati na direktivo svoje osnovne organizacije, bi se samoupravljanje sprevrglo v transmisijo. Seveda morajo komunisti v takšnih dejavnostih ravnati v skladu s splošnimi smernicami, zapisanimi v programu ZKJ in v drugih njenih temeljnih dokumentih ter delovati kritično in z močjo argumentov. Vloga Zveze komunistov Jugoslavije ni v tem, da se vmešava v vse zadeve kot nekakšen vrhovni sodnik, ki nepreklicno in nezmotljivo razsoja o različnih problemih družbenega življenja, o znanstvenih, gospodarskih in drugih vprašanjih. Morajo se torej demokratično boriti za ta stališča in se zavedati, da utegnejo doživeti tudi poraz. To jim ne sme jemati poguma, če so pripravljeni dolgoročno delati in se boriti za napredek.

Drugi način je delovanje zveze komunistov kot vodilne organizirane idejnopolitične sile, ki ima svoje delegacije oziroma delegate v institucijah idejnopolitičnega sistema. Svojim delegatom oziroma delegacijam v teh telesih zveza komunistov neposredno nalaga, da se borijo za stališča, ki so v skladu z načelom demokratičnega centralizma določena in sprejeta v forumu oziroma v organu zveze komunistov. To seveda ne pomeni, da smejo delegati oziroma delegacije zveze komunistov v teh telesih vsiljevati svoja stališča. Prav nasprotno, tudi tu morajo delovati demokratično, z močjo argumentov morajo razvijati ustvarjalni dialog in pri tem izhajati iz temeljnih interesov delovnih ljudi in občanov, naših narodov in narodnosti.

Vsebina in oblike našega demokratičnega centralizma se bistveno razlikujejo od zasnove stalinističnih partij, saj je pri nas podrejen razvoju socialističnega samoupravljanja. V tem duhu se, denimo, ne more in ne sme postavljati zoper enakopravnost naših narodov in narodnosti. Vselej mora biti v funkciji teh strateških opredelitev in nikoli zoper nje. Demokratični centralizem mora vselej odsevati temeljne družbene težnje in samoupravno integracijo družbenega dela v skladu z ekonomskimi zakonitostmi in socialistične blagovne proizvodnje.

Rad bi se pomudil prav pri vprašanju dialektike razrednega in nacionalnega, ker nekateri menijo, da je možno načelo demokratičnega centralizma uporabljati tudi mimo te dialektike. Znano je namreč, da je v delavskem gibanju dolgo veljalo prepričanje, da revolucija ni v ničemer povezana z nacionalnim vprašanjem, ki je dozdevno proizvod buržoazne politike. Toda prav KPJ je dokaj zgodaj zavzela jasna stališča o nacionalnem vprašanju in ga spremenila v orožje delavskega razreda in vseh delovnih množic za ekonomsko, socialno in kulturno osvoboditev ljudstva, za njegovo ekonomsko samostojnost, za ustvarjanje njegove državnosti itd. Partija je morala, če je želela nacionalno vprašanje spremeniti iz abstraktnega ali celo akademskega v stvaren problem z jasno perspektivo za njegovo reševanje, streti lupino sektaštva in si pridobiti več življenjske moči in širine v akciji. Skratka, morala je postati vodilna sila v vsakem izmed jugoslovanskih narodov. Predvsem je morala doumeti, da ni dovolj samo razredni boj, ki bi bil ločen od reševanja nacionalnega vprašanja in da z zmago nad buržoazijo še zdaleč ni vse opravljeno. Zapostavljati nacionalno vprašanje bi pomenilo spregledati gibalne sile revolucije, vzeti tej širino, zreducirati revolucionarno gibanje na ozko sekto, ki sicer lahko pridiga o prihodnosti in idealu komunizma, ne more pa nič praktičnega storiti, da bi se želeno tudi uresničila.

Kaj kmalu se je izkazalo, da je samoupravljanje posebna oblika nacionalne samoodločbe. Če bi samoupravljanje razvijali uspešneje, bi bila to lahko višja sinteza vsega pozitivnega; pomenilo bi nov napredek v razvoju naroda, poglobljanje njegove eksistence, razvijanje vsega tistega v njem, kar pomeni novo kakovost zanj in za vse narode, s katerimi je povezan v isti zvezni državi in najširši jugoslovanski samoupravni skupnosti.

Toda, tudi socialistična država in z njo naša se bo morala še dolgo soočiti z različnimi vidiki nacionalnega vprašanja. Jugoslovanski narodi so vnesli v novo državo izjemno heterogeno socialno in razredno strukturo. Iz tega se porajajo tudi negativni nacionalistični pojavi. Končno ne smemo pozabiti tega, da je bila državna lastnina dolgo temeljni vzvod za materialno krepitev nove Jugoslavije. To je bilo takrat nujno, toda v mnogih glavah je še danes ideal centralistično in etatistično urejanje problemov. To pomeni, da še niso odpravljeni vsi viri možnega mednacionalnega zaostrovanja in sporov. Kasneje je sicer prišlo do decentralizacije, ki naj bi vzpostavila nove subjekte, dejal bi, nove temeljne nosilce samoupravne integracije. Ta proces je stekel žal precej enostransko, tako da smo dobili več »decentraliziranega etatizma in birokratizma« kot pa resničnega samoupravljanja. To enostranost in popačenost naših družbenih odnosov poskušamo zdaj z reformarnim sistema in novo prakso odločno preseči.

Uporaba demokratičnega centralizma mora biti potemtakem tudi v funkciji vzpostavljanja dialektičnega razmerja med nacionalnim vprašanjem in internacionalizmom. To razmerje je najbolje označil Tito rekoč: »Brez enakopravnosti in suverenosti narodov je internacionalizem gola deklaracija...« Internacionalizem je mogoč le, če so narodi zares samostojni in zmožni usklajevati konkretne nacionalne interese s splošnimi interesi boja za socializem.

Tito je dejal, da je vsakdo pač tisto, za kar se sam šteje in da mu nihče nima pravice vsiljevati kakršnekoli nacionalne pripadnosti, če tega noče. Hkrati pa je opozarjal na nevarnost jugoslovanstva, razumljenega kot ustvarjanje nove nacije.

Dejal je, da pomenijo nacionalne specifičnosti tradicijo našega družbenega in kulturnega življenja. S tem je bil na ravni idej velikanov napredne misli, ki so bili globoko prepričani v to, da je nacionalna osvoboditev eden od nepogrešljivih ciljev revolucije proletariata.

Avtoriteta: da ali ne?

Če v statutu zapišemo, da so sklepi »višjih« forumov in vodstev obvezni za nižje forume, vodstva, organizacije in člane zveze komunistov, s tem ne mislimo na demokratično hierarhijo, v kateri so forumi izolirani in neodvisni od članstva. Nasprotno, mislimo na takšno avtoriteto, kakršna je potrebna, da bi organizacija funkcionirala, da bi učinkoviteje deloval sistem demokratične kontrole in koordinacije in da bi bila zagotovljena enotnost akcije.

V tem duhu moramo presojati tudi pomen vodstev. V katerem pomenu morajo biti vodstva avtoriteta? Nikakor ne v svoji učinkovitosti na račun demokratičnih odnosov. Revolucionarnost vodstev mora biti neprestano povezana s članstvom, z avtoriteto, ki raste iz teoretične moči ter iz organizacijske in akcijske sposobnosti, iz ugleda, ki ga imajo v razmerju do organizacij in članov zveze komunistov. Odnos med vodstvom in člani nikakor ne sme biti razmerje med aktivno manjšino in pasivno večino!

Nekateri neupravičeno enačijo vodstva s forumskim načinom dela. Vodstva so nenadomestljiv element celovitosti zveze komunistov, medtem ko gre forumski način dela na rovaš te celovitosti. Forumsko deluje tisto vodstvo, ki je osamljeno, ločeno od članstva, ki se obnaša, kot da je popolnoma neodvisno od tega. Takšno vodstvo redko upošteva pobude in predloge članstva, »nižjim« forumom, vodstvom organizacije in članstvu pa namenja le »svetovalno pravico«. Takšno je tudi vodstvo, ki hoče imeti prvo besedo pri sleherni pobudi, pri čemer so pobude članstva drugorzredne in bolj stvar »demokratičnega postopka«.

Postopka in norm torej ne smemo mehansko ločevati od vsebine in odnosov v zvezi komunistov. Norme in postopek seveda omejujejo svobodo člana, vendar le toliko, kolikor mu po drugi strani zagotavljajo svobodo akcije in ustvarjalnosti.

Večina in manjšina – sestavni del ustvarjalnega procesa

Ko sem na konferenci ZKJ razmišljal, da se mora v ZKJ – v konkretnih političnih procesih – oblikovati odnos med večino in manjšino, ne kot frakcijo in tudi ne samo kot načinom glasovanja, temveč kot neločljivo sestavino vsakega ustvarjalnega procesa, je bilo takoj slišati ugovore. »Ali tako piše v Statutu in Programu ZKJ?« je vprašal delegat. »Ali sploh še imamo demokratični centralizem?«

Pa vendar moramo ta odnos artikulirati na nov način, če hočemo v prenovi zveze komunistov. Kjer ne dopuščamo odnosa večine in manjšine v iskanju novih, boljših poti naprej, hočemo, da vsi enako mislijo, to pa hkrati pomeni, da dejansko omogočajo samovoljo posameznih forumov in posameznikov. Večina in manjšina kot možnost opredelitve za ali proti določeni ideji oziroma rešitvi pomeni ustvarjalni proces samokritike in samopreizkušanja znotraj celote gibanja. Pri tem nikakor ne mislim na večino in manjšino v institucionalnem pomenu te besede. Ideja ima ta trenutek večinsko podporo, že jutri pa se predlog manjšine lahko izkaže kot pravilen. Takšne odnose pa je mogoče ustvarjati samo, če odstranimo tudi najmanjše prvine hierarhičnih odnosov v zvezi komunistov, če prevladujejo v njih stil svobodne razprave, kritični duh, pobuda, iskrenost in zaupanje med tovariši in vodstvi. Enotnost ne sme biti puhlica, ob kateri ne veš, kaj kdo z njo misli. Strah pred razlikami v pogledih na posamezna vprašanja in probleme je lastnost države

in partijske birokracije. Zaupanje je izraz širine gibanja in humanosti njegovih ciljev.

Večina in manjšina morata biti seveda odgovorni, spoštovati morata pravila igre, določena v Statutu ZKJ. Obe se oblikujeta od vprašanja do vprašanja, ad hoc, kot pravimo, obe morata biti odprti, ne vase zaprti, sebični skupini.⁷ Takšni druga drugo nadzorujeta in dopolnjujeta, spodbujata in bogatita. Iz njiju rase profesionalna in politična analitična sposobnost, sposobnost javnega in argumentiranega dialoga, sposobnost idejne in teoretične razprave.⁸ Seveda pa morajo biti izpolnjeni potrebni organizacijski, teoretični, moralni in drugi pogoji za to. Skratka, ustvarjati moramo možnosti za demokracijo, da bi imeli ljudje možnost razpravljati in da se ne bi bali posledic za svojo kritično besedo. Dogaja se, da vodstvo samo rešuje posamična vprašanja, potem pa se sklicuje na demokratični centralizem. Tak centralizem je birokratski, ne demokratičen. Najnevarnejša oblika frakcionaštva je pojav, da se katero od vodstev ali skupin sklicuje na večino, ki ni imela možnosti v demokratični razpravi izreči svojega »da« ali »ne«.

Kardelj je malo pred smrtjo v pogovoru s političnim aktivom spregovoril o tem, da ne smemo podcenjevati nevarnosti poskusov vračanja zveze komunistov nazaj. Dejal je, da dolgo ne bo ljudi z lastnostmi, kakršne je imel Tito, bodo pa posamezniki, ki se bodo ponujali za takšno vlogo. Zato se je zavzel za temeljite spremembe v vodstvih zveze komunistov, za to, da postanejo kolektivni demokratični organi brez primesi hierarhičnih odnosov, v katerih vsak, ki ima kaj povedati, mora imeti možnost, da to stori, četudi ostane v manjšini.

* * *

Ko smo se pred šestintridesetimi leti odločili za novo ime, smo se pravzaprav vrnili k Marxovi zvezi komunistov, prilagojeni novemu času in novim nalogam. To odločitev moramo speljati do konca.

⁷ Dr. Adolf Bibič v razpravi na 17. seji CK ZKS, 18. 3. 1988.

⁸ Dr. Stane Kranjc v razpravi na 10. seji CK ZKS, 16. 10. 1987.

Razmišljanja o drugačnem socializmu (3)

ZVEZA KOMUNISTOV V PRENOVI

Ko razmišljamo o prenovi zveze komunistov, imamo vse preveč obrnjen pogled v sedanost in preteklost, mnogo manj pa v prihodnost, ki se je že začela. Posledica tega je, da se še zmerom ne moremo odtrgati od številnih stereotipov preteklosti, ki že zdavnaj ne ustrezajo več niti potrebam sedanosti, današnjega, tako protislovnega in nepreglednega časa, kaj šele prihodnosti. Eden izmed takih stereotipov je že sama notranja struktura, notranja organizacija zveze komunistov, podedovana iz časov njenega ilegalnega obstoja, zgrajena po modelu Leninove boljševiške partije, ki je ustrezal predvsem ilegalnim okoliščinam političnega boja pred revolucijo in v času revolucije, tudi še v prvem porevolucijskem, povojnem obdobju. V porevolucijskem obdobju, ko so komunistične partije postale vladajoče politične stranke, pa spremenjenim zgodovinskim okoliščinam ni več ustrezal. Točneje rečeno: vzdrževal je lahko – v povezavi z državo – monopolni položaj partije v družbi, njeno vodilno idejno in politično vlogo pri usmerjanju in programiranju družbenega razvoja, ni bil pa sposoben v novih okoliščinah spodbuditi in sprostiti ustvarjalne energije množic ter odpreti družbi zgodovinsko nove etape v razvoju demokracije po socialističnih načelih in po meri človeka.

Največji korak v osmišljanju novega značaja komunističnih partij sta napravila v povojnem obdobju Tito in Kardelj, Kardelj zlasti v svojem znanem spisu »Smeri razvoja«, ta načela pa so bila v precejšnji meri vgrajena v Ustavo iz leta 1974, čeprav tudi tu ne povsem dosledno in do konca, in sicer zaradi vrste nujnih kompromisov, ki se jim tudi njuna poglobljena tvorca nista mogla izogniti. Kljub temu pa se je zveza komunistov v svoji notranji organiziranosti mnogo prepočasi spreminjala, prilagajala novim zgodovinskim okoliščinam, novemu konceptu socialističnega samoupravljanja in na samoupravni socialistični demokraciji temelječem političnem sistemu. Še bolj kot v teoriji, ki pa tudi ni prišla daleč – če izvzamemo Kardelja –, pa je to očitno v vsakodnevni idejni in politični praksi in delovanju zveze komunistov sploh.

Eno izmed teoretično in praktično nerazjasnjenih vprašanj, ki po mojem mnenju strahovito ovira zvezo komunistov, da bi se hitreje in uspešneje prilagajala novim zgodovinskim okoliščinam in posebej političnemu sistemu socialistične demokracije, je vprašanje, kaj je pravzaprav današnja zveza komunistov, oziroma kaj naj bi bila: kadrovska ali množična politična stranka. V času ilegalnega boja v stari Jugoslaviji, pa tudi med revolucijo in narodnoosvobodilnim bojem ter prva povojna leta je bila komunistična partija Slovenije (in Jugoslavije) izrazito kadrovska stranka, z maloštevilnim članstvom izbranih in preverjenih revolucionarjev, ki so prestali najtrše življenjske in politične izkušnje. Idejne, moralne in človeške lastnosti, ki so v tem času odlikovale resničnega komunista, so bile vzor in spodbuda tudi mladim generacijam skojevcev, ki so po enakih preizkušeni načelih vstopali v partijo ter se idejno, moralno in politično kalili v revolucionarnem boju. Ne po svoji strukturi ne po številu članov ne po ničemer drugem to ni bil posnetek množičnih meščanskih političnih strank, v katerih je bila poglobljena naloga in dolžnost članov, da so na volitvah glasovali za strankine kandidate. Tu je seveda bila odločilna množičnost stranke, ne pa vrline posameznega člana, če izvzamemo vodstvo. Po osvoboditvi pa se je komunistična partija začela spreminjati iz kadrovske v množično, z vse večjim dotokom novo sprejetih članov, zlasti v prvem povojnem obdobju, pa tudi še pozneje, vse do nastopa krize, ki jo danes doživlja

tako naša družba v celoti kot tudi sama zveza komunistov. Kljub merilom, kdo lahko postane član zveze komunistov, ki so v veliki meri bila podedovana iz njenega ilegalnega obdobja – med njimi je tudi še danes kot eden glavnih pogojev nereligioznost –, pa je prišlo v partijo oz. pozneje v zvezo komunistov tudi veliko število vsakovrstnih karieristov, špekulantov, oportunistov, ki so vstopali vanjo izključno zato, ker so videli v partijski legitimaciji pogoj za uspešno družbeno kariero in promocijo, pa tudi zaščitno fasado za skrivanje raznih nečednih dejanj in poslov, ki so bili v popolnem nasprotju s komunistično moralo in likom komunista sploh. Zveza komunistov se je upravičeno odrekla kampanjskim čistkam, s kakršnimi se je boljševiška partija še za Leninovega življenja skušala otresti te vrste »sopotnikov«, da ne govorim o tem, kakšni so bili resnični motivi in dejanske posledice stalinističnih čistk v poznejšem obdobju, kar je splošno znano. Dejstvo pa je, da zveza komunistov vse do danes ni našla učinkovitega demokratičnega instrumenta, s katerim bi se kontinuirano, brez kampanj, po demokratični poti razbremenjevala ljudi, ki resnično ne spadajo vanjo in ki z njo tudi nimajo – ne po svojih nazorih ne po svojih moralnih lastnostih, pa tudi ne po svojih političnih izkušnjah – ničesar skupnega. Zveza komunistov je v svojem razvoju sicer zmerom postavljala članstvu za vzor predvojni in medvojni lik komunista, vendar s tem ni dosegla kakih večjih uspehov.

Današnja zveza komunistov je po svojem statusu, po zahtevah, ki jih postavlja svojim članom, kadrovska partija oziroma hoče biti kadrovska partija, vendar je hkrati po številu svojih članov, predvsem pa po kvaliteti dokajšnjega dela svojega članstva, tipična množična partija. Rekli bi lahko, da je današnja zveza komunistov nekakšen hibrid kadrovske in množične partije, a prav to je tisto, kar po mojem mnenju v veliki meri povzroča znano neučinkovitost v delovanju zveze komunistov, akcijsko neuspešnost, idejno in politično neenotnost itd. Ta hibrid pa je za uspešno delovanje v sistemu politične demokracije, kakršnega si je zamislil Kardelj v Smereh razvoja, vse prej kot uspešen. Njegovo temeljno protislovje je v tem, da na eni strani postavlja pred vse članstvo v zvezi komunistov zahteve in načela, ki jih je sposobna uresničevati le kadrovska manjšina (prednjačenje v teoriji, visoke moralne lastnosti, visoko strokovno znanje, inovativnost, iniciativnost itd.), po drugi strani pa – hočeš nočeš – dopušča in prenaša prakso, ki izvira iz množičnosti članstva, ki pa je po večini v globokem nasprotju tako z zahtevami in načeli statuta kot s pogledi, zavestjo in pričakovanji vse bolj izginjajoče kadrovske manjšine. Prav ta konceptualna nerazjasnjenost podobe zveze komunistov v današnjem času, torej tega, ali naj bo kadrovska ali množična, kajti oboje hkrati ne more biti, je po mojem mnenju tudi eden izmed izvirov stalnega konflikta med načeli in prakso, deklarativnostjo in stvarnim življenjem tudi znotraj same zveze komunistov, kar vse bolj doživljamo kot enega temeljnih vzrokov tudi za našo današnjo družbeno krizo.

Dejansko pa v današnjih družbenih okoliščinah niti kadrovska niti množična partija – še manj pa hkrati eno in drugo – ne moreta zagotoviti zvezi komunistov tiste njene avantgardne vloge v družbi, ki jo sicer tudi ustava prav deklarativno uzakonja, in kakršno naj bi po Kardeljevih »smereh razvoja« imela v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja. Kadrovska partija je namreč možna, uspešna in smiselna le v okoliščinah nelegalnega boja in obstoja, v obdobju revolucij in narodnoosvobodilnih bojev, nikakor pa ne v porevolucijskem obdobju ali sploh v razviti samoupravni socialistični demokraciji. Takšna, po starem boljševiškem vzoru organizirana kadrovska partija s svojo konspirativnostjo, hierarhično organiziranostjo, idejnopolitično monolitnostjo itd., bi s svojo ideološko ekskluzivnostjo nikakor ne mogla biti kohezijska sila sodobne visoko razvite samoupravno socialistične demokracije. Delovala bi zgolj enosmerno, od zgoraj navzdol, in kot taka sploh ne bi bila zmožna zbrati okrog sebe in mobilizirati vseh ustvarjalnih družbenih sil, brez česar nobena politična avantgarda danes ne more računati na politično in družbeno uspešnost svojih programov. Množična politična stranka pa

ima spet smisel samo v političnem sistemu večstrankarske parlamentarne demokracije, kjer odloča število glasov tako na volitvah kot v parlamentu, da lahko posamezna politična stranka sama ali v koaliciji z drugimi zagotovi realizacijo svojega političnega programa.

To je po mojem mnenju temeljno protislovje zveze komunistov danes, protislovje, ki pa ni rešljivo ne z vračanjem k modelu stare kadrovske partije boljševiškega tipa ne s spogledovanjem z modelom meščanske množične politične stranke, še manj pa z nekakšno kombinacijo obojega, kar je zveza komunistov dejansko danes. Rešitev vidim edinole v povsem novi zasnovi zveze komunistov, ki bo ustrezala možnostim in potrebam razvite samoupravne socialistične demokracije na ravni 21. stoletja. Zato pa je potrebno, da se razbremenijo vseh iz preteklosti podedovanih stereotipov, tudi posnemanja modelov političnih strank, ki so smiselni v sistemih večstrankarske parlamentarne demokracije, ne pa v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja (kar pa ne pomeni, da ni treba upoštevati njihovih demokratičnih mehanizmov in dosežkov). Menim pa, da si tega koncepta ni treba na novo izmišljati, ker ga v implicitni, deloma pa tudi v eksplicitni obliki vsebujejo Kardeljeve »Smeri razvoja« kot posplošitev in rezultat več desetletij trajajočega političnega izkustva naše družbe z razvojem samoupravljanja in samoupravne socialistične demokracije. Vendar pa bi bilo treba hkrati upoštevati tudi izkušnje naše sedanje družbene ekonomske in politične krize, ki je hkrati tudi kriza zveze komunistov, ter v obojem iskati odgovor na vprašanje, kako posodobiti in prenoviti zvezo komunistov, da bo ustrezala novim okoliščinam, ki nastajajo in ki so deloma že tukaj, predvsem pa, kako jo usposobiti, da bi premagala svojo lastno krizo in hkrati krizo naše družbe v celoti. Ali konkretnije: kako bi morala biti organizirana in kako bi morala delovati zveza komunistov v današnjih razmerah, da bi lahko uspešno uresničevala tisto svojo vlogo v sistemu samoupravne socialistične demokracije, ki si jo je in kakor si jo je zamislil Kardelj v »Smereh razvoja«, in ki je vgrajena tudi v temelje našega ustavnega sistema, v temelje ustave iz 1974. leta, ki pa je zaradi krize, v katero smo zašli, danes v vse hujšem ognju kritike, češ da je prav ona – ta vloga in ta ustava – pglavilni povzročitelj naše današnje krize.

Po mojem mnenju je temeljni nesporazum – in tudi eden pglavilnih vzrokov za današnjo krizo zveze komunistov – v tem, da Kardeljeva zasnova oz. vizija vloge zveze komunistov v političnem sistemu socialistične demokracije zahteva bistveno drugačno organizacijsko strukturo zveze komunistov, bistveno drugačne oblike in metode njenega delovanja, bistveno drugačno povezavo zveze komunistov s svojo razredno in družbeno bazo, kot so to dopuščali in dopuščajo iz preteklosti prevzeti in v bistvu le malo modificirani organizacijska struktura zveze komunistov, način in oblike njenega delovanja in povezovanja z lastno razredno in družbeno bazo. Kardelj je v tem svojem delu implicitno sicer opredelil pogoje za novo vlogo in tudi za novo organizacijsko strukturo in nove oblike načina dejavnosti zveze komunistov v političnem sistemu socialistične demokracije, ni pa eksplicitno o tem razmišljal naprej, ker je bila že sama ideja o novi vlogi zveze komunistov v samoupravnem socialističnem političnem sistemu zgodovinsko epohalna, ni pa bilo v tem obdobju še čutiti tiste notranje krize zveze komunistov, ki je prišla in prihaja vse globlje do izraza v današnjem času, ko Tita in Kardelja in drugih zgodovinskih strategov naše revolucije in našega družbenega razvoja ni več med živimi.

Naj navedem nekaj točk, v katerih so obstoječa organizacijska struktura zveze komunistov, oblike in metode njenega delovanja v globokem neskladju s takšno vlogo zveze komunistov, kakršno si je Kardelj zamislil v »Smereh razvoja«, ki jo zveza komunistov v celoti tudi plebiscitarno sprejema.

Zveza komunistov še zmerom vleče za seboj številne preživle stereotipe kot nekakšne nedotakljive svetinje, o katerih je malone pregrešno razmišljati, a se vendar vse bolj kažejo kot hude in čedalje hujše ovire tako v razvoju nje same kot

celotne naše družbe. Organizacijska struktura zveze komunistov kljub bistveno spremenjenim zgodovinskim okoliščinam njenega delovanja še zmerom v precejšnji meri posnema organizacijska načela in iz njih izvedeno organizacijsko strukturo konspirativne, hierarhično zgrajene, v ilegali delujoče komunistične partije – ne glede na današnjo vse večjo odprtost svojih sestankov, sej, konferenc, kongresov, forumov. Da deluje današnja zveza komunistov vse bolj javno, da sprejema svoje sklepe in se zavezuje za svoja stališča pred vso javnostjo, to je gotovo pomemben napredek v njeni demokratizaciji, vendar pa je ta napredek mnogo manjši v odnosu do njenih lastnih članov in do njene razredne baze. Prav tu pa so se ohranili mnogi, iz preteklosti podedovani stereotipi, nekritično prevzeti iz obdobja njenega ilegalnega ali pollegalnega delovanja, ki pa v sistemu razvite samoupravne socialistične demokracije in v odnosu do vloge zveze komunistov v tem političnem sistemu postajajo vse bolj nesmiselni in anahronistični. Prav v odnosu do svojih članov se zveza komunistov še zmerom obnaša kot nekakšna bolj ali manj konspirativna organizacija, ki se mora skrbno varovati in braniti pred tem, da ne bi prišel v njene vrste kak policijski provokator, ki jo lahko izda, ali pa vsaj kakršenkoli zagovornik tujih idejnih tokov, frakcionaš, malomeščanski omahljivec itd. To se kaže med drugim že pri sprejemanju novih članov v zvezo, o katerem odloča izključno »celica«, osnovna organizacija sama, njeni vsakokratni člani, ne pa – na primer – širša razredna baza (o čemer nekoliko podrobneje pozneje). Vstop v zvezo komunistov ni dejanje avtonomne odločitve posameznika, da želi delovati v zvezi komunistov in postati njen član, temveč je odvisen predvsem od tega, ali ga vsakokratni člani določene osnovne organizacije spoznajo za vrednega in primernega, da ga sprejmejo medse, v članstvo zveze komunistov. To je seveda bilo nujno in smiselno za ilegalno delovanje komunistične partije, ne vidim pa, zakaj bi bilo to nujno in potrebno in sploh smiselno v razmerah, ko je zveza komunistov ne samo legalna družbeno politična organizacija, temveč celo vodilna družbena sila. Pri tem pa je popolnoma jasno, da ostaja temeljni motiv avtonomna odločitev posameznika, da želi biti član zveze komunistov, njegova opredelitev za socializem in komunizem, za socialistično samoupravljanje, za samoupravno socialistično demokracijo, za temeljna programska načela zveze komunistov. Prav tako ni jasno, zakaj bi se morala v današnjih družbenih okoliščinah vezati ta opredelitev tudi na vnaprejšnjo, dokončno in dosmrtno sprejetje določene *filozofske* doktrine oz. svetovnega nazora, kolikor že same opredelitve za socializem in komunizem ne štejejo za svetovnonazorsko opredelitev. Seveda pa bi morala biti opredelitev za članstvo v zvezi komunistov povezana tudi s pripravljenostjo posameznika, boriti se za uresničenje načel samoupravne socialistične demokracije, socializma in komunizma v družbeni praksi, v političnem življenju, v gospodarstvu, v medčloveških odnosih, v znanosti, umetnosti, morali, filozofiji itd., vendar na podlagi lastnega svobodnega razmišljanja, s pravico do »javne rabe svojega razuma« brez kakršnihkoli doktrinarnih omejitev. Pri tem pa ne mislim, da bi moral biti vsakdo, ki želi postati član zveze komunistov, že kar avtomatično sprejet vanjo. Avtonomna odločitev posameznika za vstop v zvezo in opredelitev za samoupravljanje in socializem v zgoraj opisanem smislu je samo nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za sprejem v zvezo. Imenoval bi ga – pogojno – kandidatata za članstvo v zvezi komunistov, sprejet pa bi bil v zvezo komunistov šele po tajnem glasovanju tako članov osnovne organizacije, kot – in to je bistvena novost, ki jo predlagam, celotnega kolektiva, v katerem posameznik dela in živi. Tu pa bi morale priti v poštev še druge nujne vrline bodočega člana zveze komunistov, in sicer: osebna poštenost, znanje, sposobnost, inovativnost, iniciativnost, trajnost in načelnost v boju za avtentične samoupravno socialistične odnose, in tako dalje. To so lastnosti in odlike, ki jih nedvomno mora imeti komunist, če hoče uživati ugled v svojem okolju, v delovni organizaciji, v krajevni skupnosti, v stroki, v javnem življenju itd. Za presojo teh lastnosti pa nikakor niso kompetentni in odločujoči zgolj že obstoječi člani zveze komunistov – vemo, kako je s tem v praktičnem vsakdanjem

življenju in delovanju zveze komunistov –, temveč prav širša, če smem tako reči, razredna baza, skupnost vseh delovnih ljudi v določenem okolju – tako komunistov kot nekomunistov. Kdor takega ugleda nima in takšnega zaupanja ne uživa, tudi ne bi mogel biti član zveze komunistov. To bi nedvomno povrnilo ugled in zaupanje javnosti v zvezo komunistov, v njene člane, ter ustvarilo tisto neposredno povezavo zveze komunistov z njeno razredno bazo, z ožjim in širšim okoljem, ki se v današnji krizi vse bolj zmanjšuje in ki se je, marsikje tudi že povsem pretrgala. To bi hkrati poglobilo in marsikje na novo ustvarilo občutek ljudi, da je zveza komunistov njihova organizacija, da oni po svojih najboljših spoznanjih in merilih odločajo – ali bistveno soodločajo – s tajnim glasovanjem o tem, kdo izmed kandidatov, ki žele vstopiti v zvezo komunistov, to res tudi zasluži, in kdo tega ne zasluži. Mislim, da bi se tako zveza komunistov – vsaj procesualno – postopoma, po demokratični poti osvobajala raznih oportunistov, karieristov, špekulantov in drugih, ki po svojih osebnih lastnostih resnično ne spadajo v zvezo komunistov in jo s svojo navzočnostjo v njej samo diskreditirajo v očeh javnosti, pa tudi napravljajo neučinkovito v boju za spreminjanje odnosov v družbi, za resnično samoupravno socialistično demokracijo. Zavedam se, da bi bila to globoka sprememba v življenju in delovanju zveze komunistov, tudi v njenem organizacijskem ustroju, menim pa, da bi veljalo o tem vsaj razmišljati.

Drug tak stereotip je povezan z vprašanjem odhoda oz. izstopa iz zveze komunistov. Tu se je zveza komunistov malone do nedavnega obnašala kot nekakšna dogmatična religiozna sekta, ki svojim članom ne dopušča, da bi lahko organizacijo zapustili svobodno in prostovoljno, brez madeža izobčenja in sramote. Če je to imelo še kakšen smisel v ilegalnem delovanju, pa v razviti samoupravni socialistični demokraciji ne le da nima nikakršnega, temveč je tudi v globokem nasprotju z normalnim demokratičnim občutkom človekovega dostojanstva in njegove svobode. Odhod iz zveze komunistov bi moral biti prav tako stvar avtonomne odločitve posameznika, brez kakršnihkoli političnih in drugih posledic zanj, in tudi brez obveznosti, da to svojo odločitev utemeljuje z raznimi razlogi. Seveda ima tudi zveza komunistov kot vsaka organizacija pravico, da opominja svoje člane, da vzgojno vpliva nanje in da jih v določenih primerih tudi izključi iz svojih vrst, če ravnajo v nasprotju s temeljnimi načeli, cilji in programom organizacije, ki ji pripadajo. V ozračju politične in družbene svobode pa je konec koncev nesmiselno ostajati v organizaciji, če se z njenimi načeli, delovanjem, programom itd. več ne strinjaš in če je odhod iz organizacije stvar svobodne človekove odločitve, brez kakršnihkoli negativnih političnih ali družbenih posledic. Brez jasnosti glede tega vprašanja nove generacije ne bodo hotele vstopati v zvezo komunistov. Mislim, da bi s tem tudi tako imenovani protestni izstopi iz zveze komunistov izgubili svoj smisel in svojo privlačnost, saj bi bilo jasno, da je mnogo bolj načelno in moralno boriti se proti raznim negativnim pojavom tako v sami zvezi komunistov kot širše v družbi, in da je tudi mnogo bolj učinkovito, če vztrajaš v Zvezi komunistov, kot če se umakneš iz nje in prepustiš stvar, naj tečejo, kakor pač tečejo.

Tretji tak stereotip je po mojem mnenju dosmrtno članstvo v zvezi komunistov, če ga smem tako imenovati. Po dosedanji praksi pač ostaneš član zveze komunistov do smrti ali do trenutka, ko si iz nje bodisi izključen bodisi sam izstopiš, kar pa je danes še vedno zvezano z raznimi nevšečnostmi ali vsaj moralno političnim madežem.

Načelo dosmrtnega statusa članstva v zvezi komunistov ustreza liku komunista revolucionarja iz obdobja ilegalnega obstoja Komunistične partije in časa revolucije, ki se je tako poistovetil z revolucionarnim bojem in revolucionarnimi cilji gibanja, da si smisla in vrednosti svojega življenja sploh ni mogel zamišljati drugače. Takšno pojmovanje članstva pa je upravičeno in smiselno le za strogo kadrovske formirane partije, ki je kot taka nujno maloštevilna, ne pa za množično partijo, kakršna je postala v povojnem obdobju zveza komunistov in v kateri je lahko takšna drža prej izjema kakor pravilo. Naravna posledica tega dosmrtnega

statusa članstva v zvezi komunistov je po eni strani staranje zveze komunistov – zlasti če začne pojemati dotok novih mladih generacij vanjo –, po drugi strani pa naraščanje števila utrujenih, naveličanih, malodušnih, tako ali drugače razočaranih in pasivnih članov, ki so tako po svoji zavesti kot po svoji dejavnosti daleč od tega, da bi bili lahko resnična idejnopolitična avantgarda družbe, ki bi bila sposobna vleči družbo in partijo za seboj, temveč jo prej vlečejo nazaj in ovirajo v njenem razvoju. Ali ne bi mnogo bolj ustrezalo sodobni vlogi zveze komunistov, če članstvo v zvezi komunistov ne bi bilo dosmrtno (ali do morebitne izključitve oz. izstopa), temveč vezano na določeno mandatno obdobje, v katerem bi moral komunist dokazati svoje kvalitete ne samo v odnosu do organizacije, temveč tudi – če bi odločala o sprejemu posameznika v zvezo komunistov tudi širša razredna baza – v odnosu do te baze same in do javnosti sploh. Statutarne določbe, po katerih je posameznik v zvezi komunistov za svoje delovanje odgovoren neposredno svoji osnovni organizaciji in višjim organom zveze komunistov, ne pa hkrati tudi svoji razredni bazi, je po mojem mnenju ostanek klasične strankarske organizacije, nikakor pa ne ustreza nestranskarškemu značaju in nestranskarški vlogi zveze komunistov v sistemu samoupravne socialistične demokracije. Politični sistem samoupravne socialistične demokracije je po svojem bistvu nestranskarški politični sistem, ki vlogo klasičnih političnih strank nadomešča z neposredno nestranskarško politično in ekonomsko demokracijo, ki je kot taka demokracija novega tipa, ki se v celi vrsti bistvenih značilnosti razločuje tako od monopartijske, državnosocialistične ureditve kot od klasične meščanske parlamentarne demokracije. Danes slišimo veliko očitkov na račun zveze komunistov, njenega ideološkega in oblastvenega monopola kot enega od poglobitvinih vzrokov tudi za našo današnjo politično in ekonomsko krizo. Ti očitki so upravičeni toliko, kolikor naš politični sistem še ohranja nekatere značilnosti enopartijskega političnega sistema in kolikor zveza komunistov še ohranja posamezne značilnosti klasične politične stranke oz. se vede kot klasična politična stranka na oblasti. Prav zato menim, da se bo morala zveza komunistov postopoma razbremeniti vseh tistih atributov klasične politične stranke, ki so se še ohranili tako v njeni organizacijski strukturi kot v njenem praktičnem delovanju, ki pa so v protislovju z nestranskarško zamišljenim sistemom samoupravne politične demokracije, v kateri pluralizem med seboj za oblast bojujočih se političnih strank nadomešča pluralizem iniciativ, programov, alternativ znotraj globalne družbene opredelitve za samoupravno socialistično demokracijo, za samoupravljanje in socializem v okviru globalne socialistične opcije, ki pa ostaja odprta za vsrkavanje vseh sodobnih izkušenj in pridobitev ekonomskega, znanstveno-tehnološkega, političnega razvoja, vključujoč tako izkušnje socialističnih revolucij in porevolucijskega družbenega razvoja, narodno-osvobodilnih gibanj, nič manj pa tudi demokratičnih izkušenj in pridobitev meščanske parlamentarne demokracije in sodobne, visoko razvite kapitalistične ekonomike (njene poslovnosti, konkurenčnosti, tržnosti, marketinga itd. – da ne naštevam dalje).

Menim, da bi načelo reelekcije članstva zveze komunistov, njegova časovna omejitev na določeno število let (z neomejeno možnostjo ponovne izvolitve) ustvarilo možnosti normalne, humane selekcije članstva zveze komunistov – brez odioznih stalinističnih čistk, izključevanj, ekskomunikacij, protestnih izstopov itd. – hkrati pa bi to odprlo vrata dotoku novih svežih kadrov v zvezo komunistov, s tem pa tudi novim svežim idejam, iniciativam, alternativam itd., brez česar je Zveza komunistov nujno obsojena na stagnacijo in nazadovanje. Nehumano prakso izključevanja, črtanja iz evidence, samovoljnega izstopanja itd. bi nadomestila praksa normalnega prenehanja članstva: kdor iz takih ali drugačnih razlogov ne bi želel ali mogel več aktivno delovati v zvezi komunistov ali kdor ne bi bil ponovno izvoljen v njo, ne da bi zato prenehal biti komunist po svojem prepričanju, ne da bi se zato odpovedal političnemu delovanju, kjer bi to še želel ali zmoget, brez občutka krivde ali izgube ugleda, ob priznanju vsega pozitivnega, ustvarjalnega in

revolucionarnega, kar je posameznik v času, ko je bil član, napravil za zvezo komunistov, za družbo, za razvoj socializma in samoupravljanja.

Prav tako bi bilo treba razmišljati tudi o drugačnem, bolj smiselnem povezovanju članov zveze komunistov, ki bi bilo v skladu z njihovimi individualnimi interesi, sposobnostmi, nagnjenji.

Posamezni komunist naj bi bil povezan tam, kjer bi lahko najbolj uveljavil svoje individualne sposobnosti, svoje znanje, svojo iniciativo, kjer bi dejansko lahko največ prispeval k spreminjanju stvari, namesto da – kot se to sedaj dogaja – izgublja čas na jalovih sestankih, ki ostajajo sami sebi namen in brez kakršnega-koli učinka na stanje stvari.

Prav sestanki kot poglavitna oblika notranjega življenja zveze komunistov so eden najtrdovratnejših stereotipov, ki postaja v eri sodobne komunikacijske tehnologije in informatike vse bolj jalova in anahronistična institucija, preostanek monopartijskega delovanja komunistične partije v preteklosti, nezdružljiva z novo vlogo zveze komunistov v sistemu samoupravne socialistične demokracije. V obdobju ilegalnega boja, revolucije, pa tudi v prvem porevolucijskem obdobju – pred uvedbo samoupravljanja – je bil sestanek nujen kot dogovor članov partije za izvedbo določene akcije na podlagi smernic, stališč in direktiv višjih partijskih forumov, priprava na takšno akcijo in preverjanje uspešnosti ali neuspešnosti na prejšnjih sestankih dogovorjene akcije. Takšna oblika delovanja je bila smiselna tudi še po izvedbi revolucije, v obdobju državnega socializma, v katerem so druge družbenopolitične organizacije (sindikati, socialistična zveza, mladinska organizacija itd.), imele predvsem vlogo transmisije za uresničevanje v partijskih organih sprejetih sklepov in stališč na posameznih področjih družbenega življenja. Sistem državno-administrativnega socializma, v katerem ima vsemogočna država absolutni gospodarski monopol, partija pa idejnega in političnega, tudi drugače ne more delovati. Nasprotno pa sistem socialističnega samoupravljanja zahteva obstoj avtonomno delujočih gospodarskih in družbenopolitičnih subjektov (organizacij združenega dela, skupščinskega sistema, strokovnih društev, znanosti, tiska itd.), kar pa je nezdružljivo tako z ekonomskim monopolom države kot z idejnopoličnim monopolom partije. Kakor sistem državno-administrativnega socializma ne more delovati brez monopola države in partije, tako sistem socialističnega samoupravljanja ne more delovati na podlagi teh istih monopolov.

Vendar pa je v zavesti precejšnjega dela članstva zveze komunistov še vedno globoko zasidran prav iz tega obdobja državno-administrativnega socializma prevzet stereotip delovanja, po katerem naj se komunisti sami med seboj o vsem dogovorijo in o vsem vnaprej odločijo, naloga komunistov pa je nato, da o pravilnostih teh stališč prepričajo samoupravne organe, socialistično zvezo, sindikate itd., ki jim ostane samo še »pravica«, da se z njimi strinjajo in jih formalno izglasujejo. Ker pa to danes v praksi več ne uspeva – ne v skupščinskih organih ne v delavskih svetih ne v socialistični zvezi itd., da ne govorim o strokovnih društvih in tisku – takšne organizacije in takšni komunisti razočarano zmigujejo z rameni, njihovi sestanki pa se vse bolj spreminjajo v nemočno prazno tarnanje in vsesplošno krizerstvo.

Praksa vnaprejšnjega odločanja – v osnovnih organizacijah ali v forumih zveze komunistov, to je v bistvu vseeno, – je preostanek monopolnega položaja komunistične partije v preteklosti in kot tako upravičeno izpostavljeno očitku partijskemu monopolizmu. Ker pa danes v večini primerov ne gre več le za splošne politične opredelitve, temveč za povsem konkretna gospodarska, strokovna, znanstvena, tehnološka in druga vprašanja in odločitve, je nujna posledica ohranjanja tega monopolizma strokovno nekompetentno odločanje in strokovno nekompetentne »ideološke« odločitve, z večkrat katastrofalnimi ekonomskimi, socialnimi in političnimi posledicami za vso družbo. Zaradi takšne prakse pa je hkrati odločanje v kompetentnih strokovnih in skupščinskih telesih goli videz in s tem tudi celotna skupščinska vladavina le navidezna. Ni treba posebej poudarjati, da povzroča ta para-

lelizez odločanja nenehne konflikte, da hromi iniciativo in odgovornost kompetentnih organov in teles za svoje odločitve, in da samo zvezo komunistov potiskajo nazaj v vlogo državne partije, ki pa je nezdržljiva s sistemom samoupravne socialistične demokracije in avtonomnostjo njenih subjektov.

Prav zveza komunistov bi se morala v skladu s svojo dolgoročno samoupravno socialistično usmerjenostjo najbolj boriti za to, da se dejansko odločanje prenese v kompetentne strokovne, politične in skupščinske organe brez kakršnihkoli vnaprejšnjih obvezujočih partijskih odločitev, posebno še, kadar so te odločitve dejansko odločitve posameznih lobijev, ne pa izraz volje velike večine tako same zveze komunistov kot delavskega razreda in celotne družbe. Precejšnji del komunistov še zmerom misli, da bo vse narobe, če o vseh pomembnih družbenih vprašanih ne bodo (vnaprej) odločali komunisti. Izkušnje našega razvoja, posebej pa še kriza, v katero smo zašli, dokazujejo, da je to velika samoprevara. Prav nekompetentno in neodgovorno delujoči lobiji komunistov, ki so za hrbtom delavskega razreda, za hrbtom javnosti, celo za hrbtom samega skupščinskega sistema sprejemali daljnosežne gospodarske in druge odločitve (od najemanja posojil prek zgrešenih investicij, za katere so bile potrošene milijarde družbenega premoženja), so povzročili našemu družbenemu razvoju največjo škodo in jo še povzročajo. To je težak, še neprevladan preostanek državno-partijskega monoplizma, ki ima danes največ opore v gospodarsko, tehnološko in politično zaostajajočih nerazvitih področjih in panogah, ki vidijo rešitev iz krize prav v obnovi takšne monopolne vloge in moči države in partije.

V čem je potemtakem bistvo nove vloge zveze komunistov v sistemu razvite samoupravne socialistične demokracije? Ali je – oziroma bo – v takšnem sistemu taka ali drugačna vloga zveze komunistov sploh še potrebna? Gotovo je, da razvitemu nestranskarskemu političnemu sistemu samoupravne socialistične demokracije zveza komunistov kot klasična vladajoča politična stranka, z idejno in politično monopolno vlogo v družbi, ki se naslanja na moč države, ne samo da ni potrebna, temveč je s takšnim sistemom sploh nezdržljiva, če naj bi ta sistem avtonomno deloval po svojih lastnih zakonitostih. Vendar pa je sodobni socializem še vedno obremenjen in bo še dolgo obremenjen tako z mnogimi še neprevladanimi preostanki svojega doseganega razvoja – in njihovi analizi je predvsem namenjeno to razmišljanje –, kot s številnimi protislovji sodobnega sveta sploh, ki se jim tudi socializem ne more izogniti, ker se ne razvija v praznem prostoru, temveč v zgodovinskih okoliščinah, v katerih se mora nenehno soočiti s svetom kapitala, ki ima na svetovnem trgu in v svetovnem razmerju moči še zmerom, tudi zaradi svoje dosežene visoke ekonomske, tehnološke, znanstvene in kulturne razvitosti, če ne več docela prevladujočo, pa nedvomno dominantno vlogo. Predstava socializma kot geografsko zaključenega dela sveta s socialistično družbeno ureditvijo je danes presežena. Na drugi strani je presežena tudi predstava o kapitalizmu kot družbeno ekonomski formaciji, ki je izčrpala možnosti svojega ekonomskega, tehnološkega in političnega razvoja, kar stvarni odnosi prav v primerjavi z ustreznimi rezultati in razvojem dosedanjih socializmov vseskozi demantirajo. V današnjem tako zapletenem in protislovnem svetu se nobena družba ne more več zanašati na docela spontani, stihijski razvoj, temveč se mora zavestno opredeliti za takšno ali drugačno ekonomsko, tehnološko in politično strategijo svojega razvoja v skladu in na podlagi družbenoekonomske ureditve, za katero se je opredelila ali ki jo zgodovinsko nasledila.

Kriza, v katero smo zašli, je našo družbo znova postavila na razpotje: ali nazaj, v družbo realnega socializma z monopolno vlogo partije in države ali naprej, v družbo ekonomsko, tehnološko, politično in kulturno razvite samoupravne socialistične demokracije 21. stoletja, ki boj političnih strank za oblast nadomešča z neposredno ekonomsko in politično demokracijo samoupravljalcev, ki pa ostaja odprta za vsrkavanje vseh ekonomskih, političnih in socialnih dosežkov sodobne

parlamentarne demokracije in sodobne visoko razvite svetovne tehnologije, organizacije dela in tržno planske ekonomike.

Dejansko stanje naše družbe, posebej pa še kriza, v kateri se danes nahajamo in ki se nenehoma še pogloblja, nikakor ne govorijo v prid teoriji spontanosti, po kateri naj bi naša družba kar sama po sebi stopila na to pot; treba jo je samo osvoboditi varuštva partije in njenega ideološkega monopola. Kolikor gre tu za ideološki monopol partije in države, ne more biti ugovora. Vendar pa v tej teoriji ne gre za odpravo ideološkega monopola partije, temveč za odpravo zveze komunistov kot tiste subjektivne sile v naši družbi, ki ima vodilno vlogo pri razvijanju in uresničevanju samoupravljanja in socializma v naši družbi; z njenim odhodom s politične scene bi se odprl prostor drugačnim opcijam našega družbenega razvoja, predvsem tisti, ki vidi izhod iz krize v obnovi privatne lastnine produkcijskih sredstev in kapitalskega odnosa sploh in v obnovi večstrankarskega političnega sistema.

Menim pa, da se kljub krizi, v kateri se danes nahajamo, večina napredno mislečih ljudi v Jugoslaviji – tako znotraj zveze komunistov kot zunaj nje – še vedno opredeljuje za perspektivo ekonomsko, tehnološko, politično in kulturno visoko razvite samoupravno socialistične demokracije 21. stoletja, za takšno razvojno strategijo naše družbe, ki bo ta prehod tudi omogočila in zagotovila. Takšno razvojno smer pa v današnjih zgodovinskih okoliščinah v Jugoslaviji zagotavlja le zveza komunistov, ki pa se mora za to svojo vlogo bistveno usposobiti, prenoviti in posodobiti, odpovedati se številnim, iz preteklosti podedovanim ideološkim stereotipom in dogmam, ter se iz stranke oblasti spremeniti v idejno avantgardo gibanja z vsemi atributi moderne politične demokracije.

V pluralistični družbi, kakršno hočemo ustvariti, ki priznava legitimnost različnosti interesov posameznih delov družbe in ki razlike in nasprotja med njimi skuša odpravljati po demokratični poti, je nujno potrebna tudi kohezijska sila, ki zastopa in brani interes gibanja kot celote, vendar tako, da interese posameznih delov gibanja usklajuje v produktivno sintezo, ne da bi podlegala vabam unitarizma ali skušnjavam partikularizma. To znova vrača zvezo komunistov k tisti klasični Marxovi opredelitvi pojma in vloge komunista v delavskem gibanju, ki pravi, da komunisti v odnosu do delavskega razreda nimajo nobenih posebnih interesov, da pa so tisti njegov del, ki najbolj dosledno, daljnovidno in zgodovinsko upravičeno zastopajo interese gibanja kot celote – v tistem medsebojnem dialektičnem razmerju dela in celote, o kateri je bil pravkar govor. Brez upoštevanja te dialektike se »zastopanje interesov celote« lahko spremeni – kar se je v dosežanju razvoja socializma tudi večkrat dogajalo – bodisi v absolutizacijo nekakšnega nadzgodovinskega splošnega interesa družbe, ki je pohodil in uničil vse individualno, bodisi v različne partikularizme, ki so absolutizirali posamezne strani gibanja ter tako razkrojili in onesposobili gibanje kot celoto.

Preneseno v jezik vsakodnevne politične prakse pomeni to naslednje: zveza komunistov se mora odpovedati praksi vnaprejšnjega paralelnega odločanja v svojih organizacijah in forumih ter pojmovanju drugih družbenopolitičnih organizacij, skupščinskih organov in skupščinskega sistema sploh kot svojih transmisij, ki naj samo potrjujejo v zvezi komunistov vnaprej sprejete konkretne odločitve in stališča. Takšna praksa – kjer in kolikor še obstoji – pomeni ohranjanje ideološkega in državnega monopola partije, onemogoča razvoj samoupravno socialistične demokracije in krepi tiste družbene sile, ki žele obrniti kolo zgodovine nazaj ter obnoviti model državnega socializma z monopolno vlogo partije in države. Zveza komunistov se mora zavestno odpovedati takšnemu vnaprejšnjemu opredeljevanju in odločanju ter mora prenesti odločanje v strokovno in politično kompetentne organe sistema, omogočiti jim, da kompetentno, avtonomno in odgovorno odločajo v okviru svojih pristojnosti. Naloga članov zveze komunistov v teh organih in ustanovah pa je, da se kot enakopravni člani teh organov z močjo argumentov borijo po demokratični poti za takšne konkretne odločitve, ki so v skladu z dolgo-

ročno strategijo družbenega razvoja v smislu sprejete opcije, zastopajoč »interese gibanja kot celote«. To pa je prav tista platforma, na kateri lahko komunisti zberejo okrog sebe najbolj ustvarjalne ljudi ter zagotovijo resnično demokratičen dialog in proces demokratičnega odločanja, brez kakršnegakoli vsiljevanja strokovno nekompetentno vnaprej sprejetih ideoloških sklepov in stališč. In prav za takšno vlogo in delovanje članov Zveze komunistov, diferencirano, kontinuirano usposabljanje v javnosti, v strokovnih in zdravstvenih društvih, v ekonomskih enotah organizacij združenega dela, v skupščinskih organih itd., bi morala biti bistvena vsebina sodobnih »partijskih sestankov«, aktivov, političnih šol, celotnega idejnopolitičnega izobraževanja in usposabljanja zveze komunistov. Zveza komunistov se mora tudi v svojem praktičnem delovanju osvoboditi razpravljanja in dogovarjanja o povsem konkretnih sklepih in odločitvah samoupravnih, političnih, strokovnih in drugih organov, ter se osredotočiti na bistvena, temeljna, strateško najpomembnejša vprašanja našega družbenega razvoja, naše konkretne ekonomske politike – tako družbe kot celote kakor tiste njene enote, v kateri posamezni komunist dela in samoupravno odloča. To pa seveda zahteva ne samo idejno privrženost programu zveze komunistov, temveč mnogo konkretnega strokovnega znanja, inovativnost, sposobnost pobude in mobilizacije ljudi za uresničenje skupaj sprejetih sklepov in odločitev, temu ustrezen ugled v svojem okolju in širše v javnosti. Skratka vrsto osebnih in karakternih lastnosti in sposobnosti, ki jih mora danes član zveze komunistov imeti, če hoče v svojem neposrednem okolju in v javnosti opravljati tisto vlogo zveze komunistov, ki jo zahteva današnji čas, današnja stopnja v razvoju demokratičnih odnosov v naši družbi, današnja stopnja kulture, znanja, tehnologije in nenazadnje ekonomike. Tako kot avantgardna vloga zveze komunistov ne more biti enkrat za vselej dana, pa če je še tolikokrat zapisana in deklarirana v ustavi, temveč jo mora vedno znova dokazovati in uresničevati; enako velja tudi za vsakega posameznega komunista, za vsakega posameznega člana zveze komunistov, in to je pglavitni motiv, ki me je vodil k razmišljanju o novem načinu elekcije in reelekcije članstva v zvezi komunistov kot enem temeljnih pogojev njene resnične prenove, posodobitve in povrnitve nekdanjega, danes vse bolj kopnečega ugleda in zaupanja. Nikdar ni bilo lahko biti komunist, danes pa je še posebej težko. In tudi ni treba, da bi bil vsakdo član zveze komunistov. Naj postanejo njeni člani in naj ostanejo v njej tisti, ki so kos izzivu časa, ki so po svojih osebnih, moralnih in strokovnih kvalitetah, po svojem znanju, po svoji iniciativnosti, inovativnosti, svoji demokratični usmerjenosti, po svoji sposobnosti, spoštovanju, upoštevanju tudi drugačnega, če je prepričljivo in argumentirano, in navsezadnje – po svoji globoki privrženosti delavskemu razredu, zgodovinskim interesom in ciljem samoupravljanja in socializma. In naj v njej ostanejo tudi samo tako dolgo, dokler to želijo in dokler so pripravljeni in sposobni delovati kot sodobna demokratična družbena avantgarda.

Seveda ne mislim – in tudi ne predlagam – da bi bilo mogoče omenjene konkretne predloge za spremembo notranje organizacijske strukture zveze komunistov uresničiti kar čez noč, naenkrat in v celotni zvezi komunistov. Skoraj nemogoče je predvideti vse njihove možne posledice. Za to bi bila potrebna mnogo podrobnejša in vsestranejša analiza, kot jo lahko ponudi tole razmišljanje. Toda potreba po vsestranski prenovi zveze komunistov, tudi organizacijski in konceptualni, je v zraku, zato menim, da bi bilo lahko tudi to moje razmišljanje – kakorkoli je že nepopolno in morda tudi enostransko – spodbuda za nadaljnje iskanje odgovora na ta vprašanja.

Podmene in temelji legitimnosti današnje zveze komunistov

Teoretično razpravljanje o partiji »danes in tukaj« se mora začeti s problematizacijo podmen in temeljev *legitimizacije* politične vloge in sistemskega položaja zveze komunistov v razmerah današnje družbene krize.

Kriza ni okolje zveze komunistov, je njena imanenca. Zveza komunistov, takšna, kakršna je, je eden poglavitnih (kakor kaže pa tudi poglaviti) ustvarjalec krize, dasiravno ni mogoče preseči krize brez tistega, kar je dejansko emancipatorsko in demokratično v njej sami. Tisto, kar je v njej živo in zgodovinsko tvorno, naj bi gradilo enotnost z ustreznimi materialnimi, politično institucionalnimi in kulturno-duhovnimi preobrazbami in postavkami za preboj meja obstoječega stanja. Kriza zveze komunistov in zveza komunistov v globoki krizi se izražata med drugim v tem, da usihajo domala vsi tradicionalni temelji njene legitimizacije, ker se kažejo kot prešibki za težavna opravila, ki so povezana z izhodom iz celotne družbene krize.

Legitimizacija politične vloge in sistemskega položaja zveze komunistov je temeljila na praksi in pridobitvah revolucionarnih sprememb, na odpiranju socialne perspektive delovnim razredom in slojem, na občutku in prepričanju, da vsa družba stopa po poti zgodovinskega napredka. Ta legitimizacija se je v ideološko-vrednostnem smislu utemeljevala na vodilni ideji socializma kot najpravičnejše in najbolj človeške družbe, družbe občega, nepovratnega in nepretrganega revolucionarnega vzpona. V tej »viziji« socializma ni bilo nikakršne sence in razpoke. To vodilno zamisel smo posredovali z idejami, ki so imele funkcijo konkretno-zgodovinske legitimacije KPJ-ZKJ in ki so bile nekakšna ideja »osrednjega pomena«. To so: 1. ideja osvobajanja (delavskega razreda) in samoupravljanja v njegovi celotnosti; 2. ideja vse bolj pravične družbe, družbe, v kateri se zmanjšujejo in v relativno bližnji prihodnosti zginevajo socialne neenakosti razrednega tipa in odpravljata razredna razklanost družbe; 3. ideja teoretičnega, praktičnopolitičnega in moralnega prednjačenja KPJ-ZKJ; 4. ideja boljšega življenja za današnje rodove in zavračanje filozofije žrtvovanja v imenu »svetle prihodnosti«.

Te ideje-vrednote so bile ogrodje tistega, kar je sestavljalo uradno »samoupravno« ideologijo z njej lastnim velikim zgodovinskim optimizmom.

Sedanja kriza jugoslovanske družbe, ki je globoka, vseobsegajoča, sistemska in dolgotrajna, je zamajala, in to zelo hudo, vse naše temelje legitimizacije sistemskega položaja in politične vloge ZKJ – kot tudi ideje-posrednice, ki so imele funkcijo legitimizirajočih idej – to pa spričo dejstva, da so se v družbeni stvarnosti zasidrili in začeli prevladovati povsem drugačni in nasprotni družbeni trendi. Hkrati se je izkazalo, da apriorni zgodovinski optimizem »samoupravne« ideologije nima empiričnega kritja. Njegova znanost so bolj in bolj vstopali razočaranje, ravnodušnost, pesimistični občutki in celo katastrofične vizije prihodnosti. Ideološki pol se sprevrača v svoje nasprotje. Številne individualne človeške tirnice nekdanjih revolucionarjev-borcev in intelektualcev-marksistov dobijo drugačno smer: vera brez dvomov in ideologija, v kateri ni bilo prostora za preverjanje postavk zgodovinskega optimizma in za racionalno skepso, sta se sprevrgli v ognjevito oporekanje obstoječemu sistemu in v njegovo zavračanje. Na tej podlagi vznikajo različne oblike *ideoloških zasukov*. In spet, le da na drug način, plahni *logika geneze sistema* in se krepijo sistemski vzroki pospešenega pojemanja temeljev legitimizacije celotne družbene ureditve in zveze komunistov kot njenega osišča.

Slej ko prej je problem legitimizacije položaja in vloge političnih strank, insti-

tucij oblasti in celotnih političnih sistemov splošen svetovno-zgodovinski problem. Vendar so okoliščine, ravni in posledice krize legitimnosti sistemov in političnih strank zelo različne. Če je dialektika metoda konkretne analize nekega konkretne-ga zgodovinskega stanja, se ta ne sme, upošteva je svetovno-zgodovinski kontekst naših dogajanj, vtopiti v njem, marveč mora venomer postavljati težišče spoznanj na tisto, kar sestavlja splet posebnih determinirajočih razmer in dejavnikov, ki proizvajajo in obnavljajo obstoječo družbeno krizo, s tem pa nakazujejo, da so pridobitve in zasluge iz preteklosti nezadostne kot temelj legitimizacije ter terjajo *ново podlago za legitimizacijo* celotnega družbenega sistema, položaja in vloge zveze komunistov.

Navedimo nekaj kazalcev razrahljanih temeljev sedanje legitimizacije ZKJ in celotnega političnega sistema.

V svetovno zgodovinskih okvirih, zlasti pa v »balkanskem miljenju« sta omajana ideja in praksa socializma kot nepretrganega in vse hitrejšega napredka. Prevladujeta stagnacija in nazadovanje v gospodarskem in širšem družbenem življenju (izgube v gospodarstvu presegajo akumulacijo, zelo velika je brezposelnost, večina delovnih razredov in slojev je osiromašena, kronična in zelo velika je neučinkovitost investicij). Proces nujnih sprememb je zavrt predvsem zaradi obstoječe strukture moči, pa tudi zato, ker velik del prebivalstva reagira s »trebuhom« na spremembe, ki gredo pod prag socialne varnosti. Potemnelo je obzorje Jugoslavije kot enotne, kar pomeni tudi demokratično povezane socialistične družbe in državne skupnosti. Narašča socialno nezadovoljstvo v najširših delih družbe, in to z zelo različnimi predznaki in možnostmi »objektivizacije«. Eksplozije tega nezadovoljstva in resni socialni nemiri in spopadi niso abstraktna možnost. Samoupravljanje kot sistem in stvarna praksa doživlja krizo in degeneracijo. Kot ideja-vrednota lahko kaj hitro izgubi svojo privlačnost. »Kontekst« krize ne more ostati brez vpliva na »usodo« same ideje samoupravljanja pa tudi socializma. Namesto institucionalizacije konsenza socialistične večine družbe glede bistvenih vprašanj družbenega razvoja, obstaja dejansko enopartijski, točneje, »funkcionarski« sistem oblasti, kjer razen članov zveze komunistov (seveda ne tistih »navadnih«, marveč pripadnikov vodeče plasti) skoraj ni »nepartijcev« (ali pa jih je zanemarljivo malo) v nominalno temeljnih organih oblasti (skupščini SFRJ, republiških in pokrajinskih skupščinah). Še manj ugodno je to, da deluje na številnih strateških točkah ekonomske, politične in ideološke organizacije družbe *vzporedni sistem dominantne moči* – z njemu lastnimi zakonitostmi *reprodukcije osebnega in posamičnoskupinskega oblastništva* in temu ustreznih stebrov takšnega sistema – *negativne selekcije kadrov, političnega pučizma in ostrakizma, lizunstva, oportunitizma in karierezma, ideoloških gonj in borbenega dogmatizma. Tanjšata se razredna, intelektualna in moralna identiteta ter integriteta zveze komunistov.* Ta deluje vse manj kot sila zgodovinskega prednjačenja in vse bolj kot sila *ohranjanja nemoči*; plahni zaupanje (pa tudi samozaupanje) v njeno praktično sposobnost, da bi spodbudila k pozitivnemu prelomu v družbenih tokovih.

Kaj je lahko potemtakem v takšnih razmerah temelj njene legitimizacije? Kate-re ideje in vrednote bi bile posredujoča oblika te nove legitimizacije?

Ta vprašanja se komajda zastavljajo. Zato skoraj ni elementov za prave odgovore nanje.

Zlasti pomemben vidik problema legitimizacije današnje zveze komunistov je zasnovanost te legitimizacije v *zaupanju mlade generacije* v njeno konkretno družbeno vlogo, zaupanju, ki bi bilo zasidrano v upih in stvarnih možnostih mladih, da rešijo svoje bistvene eksistenčne probleme, da bi bili subjekt lastne današnjosti in prihodnosti. Ta vidik legitimizacije je središčnega pomena za celoten sistemski položaj in prihodnost zveze komunistov, zlasti če pomislimo na skrajno opominjajoče podatke, ki pričajo o naglem plahnenju želja mladih, da bi bili člani zveze komunistov. Prav nič naključno ni, da se kriza v zvezi komunistov najbolj izostruje pri odnosu delavskega razreda in mladih do nje. Podatki o gibanjih v razredno-

slojni strukturi zveze komunistov niso zgolj odstotki, ki pričajo o razmerju količinskih aglomeratov, marveč so znanilec globinskih procesov imanentne krize zveze komunistov; so nekakšen politično-ideološki barometer, s katerim se merijo notranji pritiski, napetosti in konfliktna stanja v njej. Partija, ki nima ob sebi napredne mladosti, razredno najbolj vitalne moči delavskega razreda in najbolj kreativnih intelektualnih ustvarjalcev, ne more biti ne revolucionarna ne progresivna – niti v najbolj običajnem pomenu te besede. Ni še prišlo do drastičnega krčenja deleža vseh teh kategorij v zvezi komunistov, do njihovega naglega in množičnega oddaljevanja od nje – to pa zaradi zelo različnih razlogov in ne samo zaradi ohranjanja zaupanja v svoje napredne zgodovinske opredelitve. Toda do tega bi utegnili priti hkrati z »napredovanjem«, širjenjem, obnavljanjem in splošenjem družbene krize.

Drugo vprašanje, ki je središčnega pomena za teoretično razpravljanje o današnji zvezi komunistov, je: kako stojijo stvari glede vsebine in zgodovinske verodostojnosti samega pojma avantgarde ob vse globlji družbeni krizi? V čem naj bi bila sodobna avantgardnost zveze komunistov? Ali bo njena morebitna reavantgardizacija zadosten razlog za zasnovanje celovite strategije strukturnih in dolgoročnih sprememb – in ali je to tisto poglavito v tej strategiji? Ali je sam pojem avantgardnosti dovolj širok in docela ustrezen za to, da bi z njim zajeli celoto nujnih preobrazb v smeri revitalizacije samoupravne alternative in sodobnega osmišljanja razmerja: razred – partija, država – partija, družba – partija?

Zvezi komunistov je seveda nujno potrebna reavantgardizacija, vendar na podlagi sodobnih družbenih zahtev. Ta njena avantgardnost, ki bi ustrezala željeni obnovi moči in prepričljivosti samoupravnega projekta, bi morala vključevati tudi nekatere doslej zapostavljene in na rob odrinjene vsebine in vrednote, najpogostejše označene kot vrednote »formalne buržoazne demokracije«. Ta obnova pa ni možna brez *uveljavitve celotnega korpusa pravic in svoboščin človeka*, ki presegajo horizont razvite meščanske demokracije in niso pod njeno ravnijo; ni možna brez boja za *odpravo velikih političnih neenakosti* v družbi in ustvarjanja institucionalnih poroštev za popolno enakopravnost vseh državljanov pred oblastjo, brez vzpostavljanja *socialistične pravne države in razvite politične javnosti*. Vendar to še ni dovolj, dasiravno je sila potrebno za uresničenje polnosti te vsebine. Te potrebe oziroma zahteve se še vedno gibajo v dobršni meri na ravni neuresničenih postavk meščanskega liberalizma. Pojem sodobne avantgardnosti zveze komunistov bi morali napolnjevati predvsem ideja oziroma praksa obnove, pa tudi drugačno razumevanje in praktično politična objektivizacija *socialne revolucije*. Poudariti pa velja, da to ne sme biti edini *vladajoči* pojem, ki vsrka vase vse druge pojme socialistične teorije, niti ne smemo *avantgardnosti zveze komunistov razumeti in prakticirati kot občo prisotnost, kontrolo nad vsem in njeno vsemogočnost*.

Bistveni pogoj sodobne reavantgardizacije zveze komunistov je *demonopolizacija* oblasti in moči, osredotočene zdaj v krogu peščice najvišjih funkcionarjev (ki so obvezno člani te organizacije) na vseh pomembnih točkah politične ureditve družbe. Kot je zelo potrebna *samoupravna pravna država*, je prav tako nujna družbeno (demokratsko) *nadzorovana* partija, ki je v slehernem trenutku odgovorna za rezultat svojih posegov. Brez tega nista možni ne samoupravna pravna država ne partija kot dejanska obnoviteljska demokratska sila. Slabim rezultatom in nazadovanju v ekonomskem in celotnem razvoju bi morala slediti *zamenljivost* ljudi na oblasti, na vodilnih položajih v partiji in gospodarstvu in to kot povsem *normalen* element življenja samoupravne in notranjepartijske demokracije, kot pravilo in ne kot izjema. Zamenljivost ljudi, predvsem odgovornih za takšno stanje, ne pomeni »zamenljivosti« socializma s kakšnim drugim tipom družbene ureditve, in to tudi ne more biti. Socializem kot strategija, ureditev in gibanje se zavaruje tako, da *institucionalno ne dopušča*, da bi se nosilci najvišjih funkcij oblasti in politične moči z njim poistovetili.

Obnova in desakralizacija samoupravljanja kot socialne revolucije predpostav-

lja odmik od sleherne oblike političnega monopola v zvezi komunistov in z njenim posredovanjem, obstoj in sistemsko upoštevanje pluralnosti socialnih in političnih subjektov socialistične preobrazbe. Upošteva tudi spreminjanje vladajočih teoretičnih, ideoloških in političnih paradigem. Namesto paradigme dominacije in osrednosti oblasti bi morale zadobiti težiščno mesto paradigme demokratične komunikacije, političnega dialoga v okviru najširše socialistične politične platforme, kulturne hegemonije v Gramscijevem pomenu tega pojma, svetá življenja in spontanosti. Namesto prvorojenstva partije bi morala dobiti ontološki primat samoopredelitev človeka in njegovih pristnih skupnosti.

Sodobna reavantgardizacija zveze komunistov in zasnutek njene sedanje legitimitnosti domnevata sposobnost za oblikovanje in udejanjanje nekega novega veliko bolj prožnega, bolj dialektičnega programa socialistične preobrazbe v primerjavi z vsemi dosedanjsimi, veliko večje upoštevanje potreb po zgodovinskih kompromisih, prehodih in posredovanjih. Skratka, veliko večje upoštevanje dejstva o nepopolnosti meščanske družbe, njenih materialnih in splošnih civilizacijskih določnic. Glede tega stopa v ospredje tudi celoten kompleks teorije in prakse prehodnih zgodovinskih procesov, potrebe, in to strateške, po blagovnem načinu proizvodnje, po pluralnosti oblik lastnine, po tem, da mora družbena lastnina kot temeljna oblika lastnine dobiti jasen, ekonomsko racionalen pomen, da pa se sama družbenost te lastnine pojmuje in sistemsko oblikuje večplastno, kot proces, ki ima različne ravni svoje razvitosti in ki mora stopati v »zveze« z drugimi oblikami lastnine, da bi se sama ohranila in bila dejansko vodilna oblika lastninskega odnosa. To seveda terja tudi ustrezno politično ureditev družbe, ideologijo in prakso zveze komunistov, ki bo na ravni bistva zgodovinskih prehodnih procesov, v katerih ne zginja obzorje socialističnih ciljev, ki pa jih tudi ni moč prisilno uvajati in vcepljati v družbeno stvarnost. Nasploh se nakazuje potreba, da se problem obnove, kar pomeni tudi spremembe systemskega položaja in vloge zveze komunistov, umesti v okvire drugačnega razmišljanja o relacijah: lastništvo – emancipacija; oblast – lastništvo; pluralizem lastnine in interesov – socialistični politični pluralizem; proizvodne sile – proizvodna razmerja; samoupravna demokracija – organizacija dela; tehnološka disciplina – individualna in kolektivna svoboda proizvajalcev. V tem sklopu tudi ne bi smeli postavljati enačaja med večstrankarstvom in nujnim, samoupravnim političnim pluralizmom.

Kot bistvena se kaže potreba po konkretno-zgodovinsko zasnovani marksistični teoriji prehodnih zgodovinskih procesov današnje jugoslovanske družbe in na njej zasnovani strategiji družbenih sprememb, ki bodo izhajale iz stvarnosti »protosocialistične« družbe in bodo zdaleč bolj kot doslej upoštevala tisto pod-meščansko, pol-meščansko in nedokončano meščansko v »drobovju« biti te družbe. Zato je toliko bolj težaven celoten problem posredovanja kot preskusni kamen sposobnosti sleherne stranke, ki se poteguje za to, da bi bila revolucionarna. Primat politične volje (in ne tako redko tudi samovolje) mora nadomestiti primat inovativnega znanja, primat partije, primat obnovljenega, rekonceptualiziranega in rekonstruiranega samoupravljanja, skromneje razumljenega v pogledu njegovih zgodovinskih dosežkov, zato pa boljše teoretično in praktično-zgodovinsko utemeljenega.

S tem pa že prihajamo do praga spoznanj, da za obnovo, rekonceptualizacijo in rekonstrukcijo samoupravnega socializma še zdaleč ne zadošča morebitna reavantgardizacija zveze komunistov, pa naj bi bila še tako sodobna.

Razmišljanja je treba preusmeriti – h konstituiranju socialnih, proizvodnih, institucionalnih in idejnih postavk samoupravljanja. Ni možna obnova samoupravne alternative na podlagi razdrobljenega delavskega razreda, razcepljenih proizvodnih sil dela, na persistemci neofeudalnega etatizma, na nerazločevanju funkcij strokovnosti, vodenja in neposredne demokracije. Obstoječi sistem in praksa samoupravljanja sta prišla do svojih zgodovinskih mej. Kažeta jasna znamenja involucije in »utrujenosti« zgodovinskega materiala. »Stvari« samoupravljanja ne

moremo reševati z nenehnim ponavljanjem stališča, da to ni krivo za sedanje razmere v družbi, da je pravzaprav premalo samoupravljanja, da tam, kjer je, tudi ni krize. Vse to so nerefektirana stališča, ki sama ob sebi držijo, niso pa tudi v nekem globljem konkretno-zgodovinskem smislu resnična. Ne sežejo do jedra problema in se gibajo v mejah metafizike neke konkretno-zgodovinske podobe samoupravljanja, katerega inovativne moči so opešale. Toda ta forma ni le edino mogoča, marveč je prav kot izvedbeni projekt v marsičem zmotno zastavljena. Poglavitne imanentne meje te podobe, ki je pravzaprav v marsičem podoba preteklosti, so: skrajno zožena sposobnost ali celo nesposobnost, da uspešno razvija proizvodne sile dela, da opravlja funkcijo družbene integracije, da znotraj sebe zasnuje dejansko splošne interese, da tendenčno zares pelje k odpravi razrednosti delavstva in k približevanju delavskega razreda položaju zgodovinskega subjekta. Slepili bi se, in to na moč naivno, če bi verjeli, da je zgodovinski razred v današnji jugoslovanski družbi zgodovinski subjekt in da to »bolj in bolj postaja«, ko pa domala vsak dan stavka, ko se pospešeno in vsestransko slabša njegov gmotni in celotni družbeni položaj, ko je njegova politična vloga le obrobna. Seveda to ne pomeni, da so utemeljena tista stališča, ki obravnavajo ta razred kot apriorni subjekt zgodovinskega napredka in ki ne vidijo tudi konservativno-regresivnih lastnosti njegove biti, kot tudi tista, ki ga dokončno pokopavajo kot potencialni subjekt obnove socializma, seveda nikoli edinega, nikoli totalnega, niti takrat, ko ima dejansko središčno vlogo v tem procesu.

Poglavitni problem revitalizacije samoupravne alternative je torej v odpravljanju teh imanentnih in velikih notranjih in zunanjih omejitev obstoječega modela samoupravljanja, v opuščanju nekaterih njegovih sistemskih, delovno-organizacijskih in idejno-teoretičnih določnic. Potrebna je radikalna reforma samoupravljanja kot ideje, kot strategije in kot sistema. Toda ta kliče na dan močan subjekt te reforme in koncentracijo kolektivnega teoretičnega uma, ki naj bi navdihnil tej reformi smisel. Ne eno ne drugo se še ni razvilo, niti ni še tega na obzorju.

Zasejala se je ideološka formula, po kateri je poglavitni problem avantgardne vloge partije v njeni *zraslosti z državno oblastjo*, zaradi česar je razveza te funkcionalne, statusne in personalne unije prvi pogoj za splošen zasuk k socialistični demokraciji. Vse to drži, vendar ostaja vprašanje, zakaj že enkrat navzlic tej ugotovitvi ne pride do te razveze? Kaj nenehno obnavlja to partijsko-državno simbiozo, kaj državo dela partijsko in kaj partijo državno, bolje rečeno, nacionalno-državno partijo? Pred tem vprašanjem ostajata ideološka misel pa tudi dobršen del teorije, ki se ukvarja s partijo in razmerjem partija-država, nema.

Toda proces ločevanja partije od države na *obstojećih postavkah* preprosto ni mogoč. Bistvo je v tem, da sama partija, točneje, njene vodilne instance po logiki svoje biti deluje objektivno in prvenstveno kot *dejanska in glavna oblast*, kajti partija kot organizacija in struktura moči *ne more in ne zna delovati drugače kot predvsem oblastno*. Skratka, ves sistem je odvisen predvsem od partije, ne pa tudi partija od sistema. Sistem je ukrojen predvsem po meri partije ali partije-države, ne pa po meri samoupravljanja. Izpuliti »vraslost« partije v sistem, odpraviti stanje, v katerem so partijska vodstva osišče sistema, je mogoče le s poenotenjem dveh procesov: z občutno *demokratizacijo same partije in globalno demokratizacijo vse družbe*, katerih bistveni elementi so politična avtonomija in jasen profil drugih političnih organizacij, pluralizem socialnih in političnih subjektov socialistične družbene preobrazbe, radikalne spremembe volilnega sistema in kadrovske politike, odpiranje dejanskih možnosti za to, da bodo vsi posamezniki, ki sprejemajo projekt samoupravnega socializma in ki imajo strokovne, moralne in druge kvalitete, izvoljeni ali imenovani za najvišje funkcije oblasti v družbi – in to neodvisno od volje različnih krogov monopoliziranih

rane formalne in neformalne moči. Kar pa zadeva zvezo komunistov, gre za to, da bo lahko vsak njen, tudi »navaden« član, ki je poleg naštetih kvalitiet sposoben še za idejno-teoretično, delovno in praktično-politično prednjačenje, zares lahko voljen in imenovan v najvišja politična vodstva – neodvisno od volje partijske oligarhije.

Politokratske arbitrarnosti ne moremo zatirati le z antifunkcionarskim nastrojenjem. Negativnega pluralizma centrov moči (pogosto nelegitimnih in neinstitucionaliziranih) ni mogoče odpraviti zgolj z ideologijo in prakso izenačevanja vseh nosilcev vodilnih funkcij. Če sistem (logika njegove reprodukcije) narekuje neki način obnašanja vodilnofunkcionarske plasti kot celote, obnašanje, ki je zdaj pretežno v znamenju reprezentacije lastnega naroda-države in dejanskih teženj zgolj po neznatnih modifikacijah, ne pa po bistvenih spremembah obstoječega stanja, to ne pomeni, da sta vsak konkretni pripadnik in vsaka »struja« v tej plasti samo proizvod in refleks reprodukcije tega sistema. To je stališče vulgarnega sociologizma. Gre torej za navaden diletantizem, če ne spoznamo zakonitosti obnašanja, vsebine bista tega sloja kot sloja. Vloga demokratično-emancipatorskih sil v vseh teh »centrih« politične moči v zvezi komunistov in zunaj nje je potencialno zelo pomembna, čeprav so te sile, sodeč po zdajšnjem stanju v družbi, očitno v manjšini. Vendar se lahko politično pozitivno uveljavljajo le v povezovanju z vsemi emancipatorskimi silami v zvezi komunistov in v vsej družbi. Nasploh je v političnih in splošnih krizah socialističnih družb zelo pomembno to, kaj delajo, nemara pa še bolj to, česa ne storijo, kar je naloženo političnim vodstvom, kakšno je razmerje sil med »toplim« in »hladnim« strujanjem v vodstvih.

Teoretično, razredno ali, bolje rečeno, zgodovinsko ozaveščanje zveze komunistov in vseh socialističnih sil in posameznikov bi moralo potekati veliko dlje od tradicionalnih ideoloških obrazcev. Doseči mora raven samozavedanja o vseh vzrokih, subjektivnih-proizvajalcih in možnih posledicah sedanje nepriznane vendar obstoječe in prevladujoče strategije sovisnega razvoja. Lažna je dilema: ali paradigma »albanizacije« ali paradigma odvisnega razvoja. Obe sta pogubni za razvoj jugoslovanske družbe kot socialistične, kar pomeni tudi napredne demokratične in humane. Tu sploh ne gre zgolj za tehnološko in finančno odvisnost, niti za vračanje k primitivnemu izolacionalizmu kot lažnem socializmu. Problem se nanaša na nekaj, kar je zdaleč bolj pomembno: gre za možnost, da se naša družba razvija kot samoupravna socialistična družba, da se Jugoslavija kot neodvisna država in zveza komunistov kot inovativna družbena sila vključujeta v napredne svetovno-zgodovinske tokove. To je jedro stvari. Nobena nova ideološka zavest, nobene razžarjene politične strasti, ki prihajajo na dan ob delitvi relativno čedalje manjšega narodnega proizvoda, nikakršne institucionalno-normativne spremembe niti kakšen političen superaktivizem zveze komunistov ne pomagajo, če se vse to ne dogaja znotraj paradigme sovisnega razvoja. Vendar pri tem ne pozabimo, da razen te paradigme in paradigme »albanizacije« (čeprav ta druga za našo stvarnost ni docela primerljiva eksplikativna kategorija), obstaja neka, na obzorju tistih, najhujših zgodovinskih možnosti, še neka paradigma, in sicer v okviru sprevačanja krize socializma v dramo socializma, če bi na teh tleh zmagale sile teme – paradigma »libanizacije«. Še enkrat se je izkazalo, da je konstituiranje sedanje avantgardnosti in legitimnosti zveze komunistov bistveno povezano z zasnovanjem ustreznih strategij razvoja, z njeno razvojno sposobnostjo, ki presega tradicionalne ideološke in politično-elitistične kriterije avantgardnosti. Ni mogoče biti del najnaprednejših svetovno zgodovinskih procesov, če v lastni družbi ne prevladujejo zgodovinsko najnaprednejše težnje, če te ne dajejo pečata celotnemu družbenemu razvoju moderne, z znanostjo posredovane proizvodjalne sile, če ne prihaja do njihovega »spajanja« z emancipatorsko zavestjo in demokratizacijo družbe, z nekim novim samoupravljanjem. Sleherno odpiranje v svet, ki ga krijajo konservativne in neofeudalne sile, mora biti nujno odpiranje znotraj paradigme odvisnega razvoja, padanja globlje in globlje v odvisnost. Ni sporno, da se je potrebno odpirati k vsemu naprednemu svetu, pač pa gre tu za naravo, tip, stališča in osnovne

socialne agense tega odpiranja. Odgovor na uklenjenost v paradigmo odvisnega razvoja ni v vserešujoči zdravorazumski, populistični formuli o opiranju »na svoje moči«. Na katere in kakšne moči? Že doslej smo se opirali na svoje moči. Vendar so bile to prevečkrat sile političnega monopola, neznanja, polznanja, egoizma in grabežev, voluntarizma in improvizacij. Seveda to ne pomeni, da so sile razuma, znanja, komunističnega etosa in socialistične demokracije zatrte. So pa zagotovo manj močne, manj strnjene in manj dejavne. Če ne bi bilo tako, tudi ne bi bilo krize, v kateri smo – vsaj ne takšne in tolikšne. Zato je opirati se na lastne sile smiselno le tedaj, če so to sile najgloblje in najširše socialistične demokracije, znanja in strokovnosti, torej zgodovinsko inovativne sile, ki jih položaj, interesi in zavest motivirajo h globokim družbenim spremembam v smeri sinteze uspešnega razvoja proizvodnih sil dela, pronicanje demokracije v globino, širino in višino samoupravne integracije jugoslovanske družbe.

Sam pojem revolucionarnih sprememb moramo dandanes razumevati drugače, kot so bile zarisane v dosedanjih prevladujočih nazorih. Predvsem v odnosu do celotnega spleta razmer »socializma« pomanjkanja bi morali revolucionarne spremembe pojmovati kot tisto zvrst konkretne dialektike, v kateri prevladujejo evolutivne zgodovinske spremembe, kombinirane z nujnimi in radikalnimi sistemskimi rezi v neposrednem družbenem trenutku. Strategija samoupravnih strukturnih reform, zavest o potrebah in ciljih sedanosti, bližnje in daljnje prihodnosti, posredovanja med temi potrebami in cilji postajajo središčno polje z Marxovo metodo spodbujene in teleološko naravnane teorije in politične prakse.

Obnoviteljskih procesov na tirnicah samoupravne alternative in temu ustrezne strategije sprememb v družbi in zvezi komunistov ni mogoče zasnavljati zgolj na interesih, pa naj bodo ti še tako napredni. Sicer pa, kaj pomenijo »obnošeni« interesi za prakso socialistične preobrazbe, za socializem kot možnost in za njegovo svetovno zgodovinsko prepričljivost in privlačnost? Obnoviteljska strategija mora temeljiti predvsem na zamisli, na znanju, na vrednotah, na boju, torej mora v odnosu do celotnega vulgarnega materializma in njegovih današnjih bohotnih oblik – spet temeljiti na »glavi«, na subjektu, ne pa na hromih institucijah in metafiziki odtujenih kolektivov. Zato ni dovolj le iskati izhode iz sedanje krize. Problem je veliko težji in globlji: strategija obnove socializma mora biti eminentno dialektična, vsebovati mora enotnost sedanjih etapnih in končnih ciljev, hkrati pa v sebi strniti dovolj možnosti za uveljavljanje človeške ustvarjalne subjektivnosti.

Kriza je bistvena določnica empirične biti zveze komunistov, vendar pa ni le ta bit v znamenju krize. Razlikovati moramo med zvezo komunistov kot strukturo moči, kot organizacijo; spletom notranjih odnosov, sistemskim položajem in vlogo – ter med njenim človeškim, nemirnim, humanističnim, demokratičnim, transcendirajočim elementom in med njeno dejanskostjo in njeno potencialnostjo, pri čemer pa se iz tega razlikovanja spet ne smemo ujeti v zanko, da bi totalno ločevali njeno (mistificirano) »zgodovinsko« bit in njene empirične stvarnosti. Pa vendar se ti dve ravni ne ujemata in v tem neujemanju, v tej napetosti odnosov med njima je zajeta možnost za progresivno notranjo preobrazbo zveze komunistov, ki bi utegnili imeti tudi širše pozitivne družbene implikacije. Na prvi od teh ravni so bloka-de za progresivne spremembe v sami zvezi komunistov in tudi v širših družbenih okvirih, na drugi pa so možnosti za te spremembe.

V zvezi komunistov so skriti številni in različni latentni emancipatorski potenciali. Zdaj so še zavrti zaradi obstoječe strukture notranjepartijske moči in zaradi organizacijske in praktično-politične oslabilnosti zveze komunistov. Vendar so realna opora obetom, da more postati zveza komunistov tisto kar zdaj ni, da lahko v sebi uveljavi enotno (seveda protislovno, vendar dejavno) demokracijo in politično učinkovitost, da svobodno išče različne rešitve v mejah najširše samoupravne politične zasnove, da se izogne nevarnosti organizacijsko-političnega razsula, da deluje in se konstituira v duhu enotne organizacije jugoslovanskih komunistov ter ohrani smisel in goji občutljivost za tisto pozitivno-posebno – za enotnost v razli-

kah. Latentne sile revolucionarne zavesti in prakse od časa do časa vendar vse pogosteje spregovorijo in se preobražajo v manifestne oblike političnega obnašanja. Radikalizacija političnega obnašanja in socialistične zavesti »baze« kot čedalje izrazitejše težnje v empirični biti zveze komunistov je že zaznavna, toda nikakor »čista«, enopomenska in povsem emancipatorska. Vsekakor pa vsebuje najbolj močne želje opraviti s sistemom osebnih in skupinskih oblasti, s privilegiji na podlagi posesti funkcije, s pokorščino »navadnih članov«, s samovoljo političnih oblastnikov in njihovih neformalnih skupin, s skorumpiranimi funkcionarji, z vsemi pojavi moralne gnilobe v zvezi komunistov in v vsej družbi, z ideologijo lažne kritičnosti in prakso brezmočnosti v prizadevanjih, da bi se stanje izboljšalo. To radikalizacijo bi le težka zaustavili. Poleg tega hotenja pa se širi tudi povsem drugačna težnja – težnja k političnemu in idejnemu mrtvilu, molčanju, zavlačevanju v izpolnjevanju partijskih zadev in nalog, ki so naložene »od zgoraj«, umikanju v zasebnost. Kategorija protislovnosti ne more povsem pojasniti dvojnosti teh procesov v zvezi komunistov. Gre za nasprotujoča si tipa reagiranja: prvi, politično avtonomen, spontan, samozavesten, in drugi, ki je nekakšna zavestna pasivna rezistenca in odklonskost do političnih in ideoloških klišejev, neživljenjskih institucionaliziranih vsebin in oblik notranje partijskega življenja kot odsev nezaupanja v tisto, kar prihaja »od zgoraj«. Zato tu ne gre za »običajno« protislovje, marveč za dva bistveno različna modela političnega odzivanja. Obnoviteljski procesi v zvezi komunistov se lahko utemeljujejo le v prvem izmed teh tipov (modelov) reagiranja, in to ne s stališča apriornega sprejemanja vsega, kar je v njem vsebovano, marveč tistega, ki gre korak dalje od neposrednega ogorčenega nezadovoljstva in upravičenega socialnega revolta; to zrenje utegne doseči raven splošnih vprašanj razredne, družbene in partijske emancipacije, torej ne seže le do tistega skupnega v položaju in v zavesti zaradi krize najbolj prizadetih, marveč opozarja na možnosti in sile za izhod iz krize v celoti.

Mladi v Sloveniji v precepu »modernizacije« slovenske družbe

Čeprav ne moremo homogenizirati dogajanj med mladimi v dejavnost kakršnegakoli družbenega subjekta, ki bi uresničeval določene družbene projekte, cilje itd. (pa naj jih ocenjujemo kot napredne ali konservativne) – in takšne homogenizacije ne morejo doseči niti sami mladi –, pa vendar ne moremo odreči delovanju različnih skupin mladih pomembnih družbeno in zgodovinsko usmerjenih učinkov. Za sodobno mladino v razvitem svetu lahko rečemo, da so mladi vidno angažirani v tako rekoč vseh pomembnejših gibanjih za spremembo dosednjih oblik družbene integracije in integracije posameznikov v družbo. Zlasti se angažirajo v gibanjih za reafirmacijo pomena individualnega življenjskega sveta ljudi nasproti birokratskemu in tehnokratskemu zanikanju tega sveta. Res je, tega večidel ne počno kot »mladi«, temveč izhajajo iz svojega neposrednega življenjskega položaja, osebnih in drugih stisk in kriz. Toda množična zastopanost mladih v teh gibanjih daje misliti, da se prav med člani mlajših generacij razvija in aktivira pomemben potencial družbenih sprememb.

Podobno je v sedanjih slovenskih razmerah. Če pogledamo katerekoli važnejše procese transformacije slovenske družbe, od obče političnih, npr. demokratizacije politične diskusije in odločanja, preko kulturnih (pojav mreže različnih kulturnih središč in ustanov, »delavnic« nove vrste kulturne ustvarjalnosti), ekonomskih (ustanavljanje fleksibilnih obratov in podjetij, informacijsko prestrukturiranje industrijske proizvodnje), izobraževalnih (kritika šolske reforme), do osebno-individualnih (alternativni življenjski stili, ukinjanje stigem nad marginaliziranimi skupinami ljudi) – povsod so mladi močno ali pretežno zastopani in kažejo tudi velik interes za takšne transformacije.

Ti procesi niso sovpadli slučajno. Prav tako jih ne moremo le formalno povezati s skupno oznako, npr. »procesi demokratizacije« ali »razvoja civilne družbe«. Značilna je namreč strateška podobnost in globlja zgodovinska povezanost glavnih smotrov transformacijskih procesov. Zato je tudi angažiranje mladih v njih znak objektivnega inovacijskega potenciala mladih v Sloveniji. To ne dopušča stiliziranja mladinskih dejavnosti v goli učinek splošnodružbenih sprememb v Sloveniji, ali še slabše, v trditve o prevzemanju tujih modelov aktiviranja mladine pri delu urbane mladine v Sloveniji.

Kje vidim zgodovinsko povezavo in globji pomen sedanjih inovativnih potencialov in novih oblik družbenega angažiranja med mladimi v Sloveniji?

Slovenska družba je danes že dosegla prag tistega stanja, ko se nujno lomijo paradigme tradicionalnega industrializma in modernega ekonomskega in socialnega razvoja, ki vedno bolj zavrača in presega industrializem. Za tradicionalni industrializem je značilno, da gradi na veliki porabi energije in potrebnih ekonomskih resursov, prav tako na veliki izrabi delovne sile. Intenziviranje proizvodnje dosega bolj s koncentracijo kapitala, materialnih sredstev, z združevanjem podjetij in delovne sile, kot pa s spretno organizacijo v primarnih produkcijskih enotah, z bogatitvijo informacijskih pretokov ter z investicijo v znanje. Ta ekonomska,

tehnološka in družbena paradigma je bila značilna za vse hitro razvijajoče se dežele v začetku in sredi dvajsetega stoletja – tudi za povojno izgradnjo Evrope. Zato jo lahko zasledimo tako na Zahodu kot na Vzhodu. Zlasti v socialističnih deželah je do nedavnega ta paradigma gospodarskega razvoja veljala za nespodbitno resnico.

O dveh stopnjah modernizacije – racionalizacija življenjskega sveta

Industrializacija predstavlja prvo stopnjo in obliko modernizacije družb, v prvi vrsti evropskih družb. Najprej je pomenila odločno ukinjanje fevdalnih in drugih tradicionalnih oblik družbenih odnosov v meščanskih družbah, kritiko religij in mitologij (razsvetljenje), ukinjanje stanovsko določenih socialnih vlog in njihovo preseganje z delovno-storilnostno in kapitalsko definiranimi socialnimi vlogami. V njej gre za premagovanje materialnih in socialnih stisk ter človekove nemoči nasproti naravi s pomočjo industrijske tehnologije, razvoja trga dela, blaga in kapitalov, birokratske organizacije institucij in družbe v celoti. Kljub velikim obetom te modernizacije so se začeli zgodaj kazati tudi številni neugodni in protičloveški »stranski učinki« industrijske modernizacije družb in vsega življenja ljudi.

Zlasti v drugi polovici dvajsetega stoletja so se začele kazati tudi mnoge splošne, ne nujno na kapitalizem vezane destruktivne posledice industrializma – zlasti na področju ohranjanja zdravega življenjskega okolja, nagle izrabe snovnih in energetskih resursov človeštva in danes celo možnosti katastrofalnega posega v genetski potencial človeka. Kot pravi U. Beck v svoji knjigi »Družba rizika – na poti v drugo moderno«, je bila paradigma prve moderne predvsem reševanje problemov in konfliktov delitve dela in proizvodov, medtem ko sodobne družbe stojijo pred dolgoročnimi riziki; zato je nova moderna »rizična«, in s tem je njena paradigma refleksija osnov prve moderne in rizikov industrializma (Beck, 1986, str. 26–27).

Zahodne družbe so že razmeroma zgodaj začele spreminjati to paradigmo razvoja, zlasti z razvojem naglo spreminjajoče se in fleksibilne industrije za vsakodnevno potrošnjo, z razvojem terciarnih dejavnosti, ki so glede ekonomske uspešnosti in pomena začele konkurirati primarnim ekonomskim vejam, medtem ko je večina socialističnih dežel ostajala zvesta industrializmu. V tem času se je na Zahodu začel tudi nagel in spočetka neopazen vzpon informacijske tehnologije in njene vpeljave v vse oblike produkcije. Močno je deloval tudi naftni šok v začetku sedemdesetih let. Ti in drugi dejavniki (med njimi je tudi velik priliv vedno bolj izobražene mlade delovne sile, ki je bila sposobna produktivno izkoristiti nove vire znanja in nove tehnologije) so privedli najbolj razvite dežele do tega, da naglo spreminjajo svojo ekonomsko strategijo oz. paradigmo razvoja. Že vsaj nekaj let se vlečejo razprave o t. i. »postindustrijski« družbi, danes o »informacijski« družbi, ki so ideološki izraz teh sprememb.

Za industrijsko paradigmo je značilna potreba po relativno obsežnem birokratskem aparatu, ki je nadzoroval in vodil alokacijo resursov, delovne sile, kapitalov, informacij. Ta aparat je imel svojo oporo v državi. To je prišlo najjasneje do izraza v socialističnih državah, ki so se sploh najdosledneje ravnale po imperativih industrializma. Seveda je tu delovala še ideološka zaslepitev z idealom planskega državnega vodenja gospodarstva. Vendar so tudi zahodne države razvijale močne državne aparate, z močnim kapitalom in drugimi sredstvi za poseganje v ekonomijo. Ideološko pokritje tega je bila keynesijanska ekonomska doktrina oz. doktrina o »socialni državi«. Pa tudi podjetja sama so se navznoter organizirala kot strogo hierarhizirane in birokratsko vodene institucije. Ideali tega tipa vodenja ekonomije in družbe so: prenašanje modelov tehnološkega upravljanja na vse zvrsti in oblike socialnih odnosov in procesov, skratka podredivet družbenega življenja »instrumentalnemu razumu«, tj. takšnemu tipu racionalnosti, ki vidi kriterij racionalnosti le v stopnji primernosti sredstev za doseg zastavljenih ciljev, ne pa tudi v smotrnosti in človeškosti ciljev.

To obliko delne racionalnosti je analiziral najprej Max Weber v svojih delih, posvečenih nastanku in razvoju evropske »moderne«, tj. razpadu fevdalnih družb in nastanku kapitalizma v Evropi. Njegove analize je potem nadaljevala in poglobila funkcionalistična sociologija, ki je prikazovala instrumentalno racionalnost kot edino možno. Nasprotno tej je poskušala zlasti markistična kritika dokazati ideološko vezanost instrumentalne racionalnosti na kapitalizem in na potrebo po preseganju te racionalnosti, če naj človeštvo sploh preživi.

Sodobni teoretiki instrumentalne racionalnosti povezujejo družbeno uveljavitev moderne instrumentalne racionalnosti s sistemsko diferenciacijo družb. Zaradi vse bolj razvejane delitve dela, organizacije družbe na podsisteme, zlasti na podsisteme ekonomije, politike, kulture, vsakodnevnega življenja (družine), je postala družba prekompleksna stvarnost, da bi jo lahko kdorkoli zajel in dojel v nekem skupnem imenovalcu, da bi jo imeli za organsko celost ipd. Edini tip racionalnosti, ki naj bi ustrezal takšnim družbam, je ravno instrumentalna racionalnost, torej takšna, ki se zavzema za raziskovanje sredstev oz. adekvatnih metod za dojanje smotrov, medtem ko izbiro smotrov, ciljev prepušča posameznikom oz. drugim družbenim subjektom. Temu tipu racionalnosti ustreza birokratska organizacija družbe, kjer se odloča in deluje po formalnih, brezosebnih kriterijih, oz. po merilih funkcionalnosti sprejetih rešitev za dane probleme.

Med posameznimi področji družbenega življenja po tej optiki obstaja le mreža formaliziranih kontaktov. Vendar se s pomočjo hierarhične organizacije družbe dosega delna ureditev družbene celote, seveda ob pogoju, da posamezni podsistemi ne poskušajo prekoračiti meja svojih pristojnosti, torej tedaj, ko se ohranja neke vrste sistemsko ravnotežje družbenih funkcij (Luhmann, 1968). Tak sistem se zdi kot velikanski aparat, kot nekakšen megastroj. To podoba je dobro zarisal že Max Weber v svojih spisih o nastanku moderne birokratske države:

»Stroj brez življenja je utečeni duh. Le to, da je tak, mu daje moč, da sili ljudi v njegovo službo in da tako mogočno določa njihovo vsakodnevno delovno življenje, kot se to dejansko dogaja v tovarni. Utečeni duh je tudi oni živi stroj, ki ga predstavlja birokratska organizacija z njenimi specializacijami strokovnega dela, z njeno razmejitvijo kompetenc, z njenim upravljanjem in hierarhično stopnjevanimi odnosi poslušnosti.« (Weber, 1964, str. 1060.)

Ta razvoj družb v »megastroj« je imel svoj odmev tudi v individualnem subjektivnem dojanju družbe. Družba nastopa kot fragmentirana abstraktna celota, kot precej nepovezan sestav raznih institucij in njim ustreznih funkcij. Tudi vsakdanje življenje posameznika poteka razbito na posamezne partikularne življenjske sfere – vsaka ima svoje institucije, predpisane vloge, načine interakcije in komunikacije med ljudmi, ni pa enotnega, vse življenjske sfere povezujočega principa ali točke sinteze. Vsakodnevno življenje posameznika poteka razbito v različnih »svetovih«, pri čemer se v vsakem od njih poskuša vesti v skladu z merili instrumentalne racionalnosti. Ali drugače povedano, objektivni smisel delovanj ne sovпада več samorazumljivo s subjektivnim smislom delovanja.

V tej točki se na tezo o vladavini instrumentalne racionalnosti navezuje večina njenih kritikov. Gre za ugotovitev, da »industrijsko-tehnološka« racionalnost razbija oz. pohablja vsakodnevni življenjski svet ljudi, da v temelju odvzema smisel njihovim dejanjem in njihovem celotnemu življenju. Ta kritika je v neki meri nadaljevanje marksistične kritike odtujitve, namreč tega, da odtujeno delo spremi nja človekovo življenje v sredstvo za nekaj drugega in s tem vse odnose med ljudmi podredi človekovim zunanjim interesom. Sodobne teorije »življenjskega sveta« so močno heterogene in hkrati kompleksne, saj se navdihujejo iz nezdružljivih teoretskih tradicij – npr. iz Husserlove fenomenologije, iz Marxove kritike odtujitve in postvaritve, iz etnometodologije in simboličnega interakcionizma, iz sociologije znanja, iz antropoloških študij itd. V zadnjem času je za sociologijo ponovno tematiziral ta pojem K. Habermas (1981).

V grobem zarisu pomeni življenjski svet tisto »področje« socialne realnosti in

njene razlage, ki je na nek način vedno soprisotno v delovanju in razumevanju sveta posameznika; je nevprašljivo in samo po sebi postavljeno kot dejansko. To je posameznikov »bližnji« svet, kjer se odvija njegov vsakokratni pogovor z drugimi ljudmi, njegovo vsakodnevno konkretno delovanje. Ni ga mogoče stlačiti le v eno od »sfer« življenja, npr. privatni svet ali ga s tem zoperstavljati »javnemu« delovanju, kajti vse dejavnosti, celo najbolj formalne, predpostavljajo nek življenjski svet kot zadnjo referenčno točko sporazumevanje in kooperacije posameznikov. Zaradi tega so pritiski s strani družbenega sistema, ki silijo v razbijanje življenjskega procesa ljudi na medsebojno ločene sfere, na podrejanje vse racionalnosti instrumentalizaciji, neposredno nevarni za konstitucijo identitete oz. osebnosti posameznika.

Diferenciacija med družbenim sistemom in življenjskim svetom posameznikov, oz. drugače, med svetom »medosebnosti« (primarne intersubjektivnosti) in »nadosebnimi« družbenimi odnosi, je bila zgodovinsko nujna. Ni je povzročila šele industrijska revolucija in kapitalizem, temveč že prva razredna delitev dela. Moderne družbe torej le pripeljejo razdelitev med življenjskim svetom in družbenim sistemom do vrhunca, jo tako rekoč institucionalizirajo. Tu je bistveno vlogo odigrala »industrijska« paradigma družbenega razvoja in za njo prihajajoča birokratska organizacija družbe. To torej ni le značilnost kapitalizma, temveč vseh industrializiranih dežel. Le da zadobi v socialističnih državah drugačno, nemara bolj zamaskirano podobo kot v kapitalizmu.

Kot piše Habermas (sklicujoč se na A. Arata), obstaja tudi v birokratsko-socialističnih družbah instrumentalizacija življenjskega sveta, le da tam namesto odkrite vladavine postvarjenih komunikacij nastopi igra videza pristnih komunikacijskih odnosov, namreč v birokratsko izsušenih, nasilno humaniziranih območjih psevdopolitičnih odnosov med ljudmi. Tu imamo opravka s »psevdopolitizacijo« družbenega življenja, ki se ponaša do neke mere simetrično v primerjavi s postvarjeno privatizacijo odnosov v meščanskih družbah. V socialističnih deželah življenjski svet ni neposredno asimiliran v sistem, se pravi v pravno urejena, formalno organizirana področja delovanja. Raje obratno: sistemsko osamosvojene organizacije državnega aparata in gospodarstvo so fiktivno predstavljene v nek zgolj igrani horizont življenjskega sveta.

Prav s tem, ko se sistem navidez gradi na emancipiranem življenjskem svetu, sistem življenjski svet vsrka (Habermas, 1981, 567). Končni rezultat je tudi tu enak kot v kapitalističnih družbah – le da je do tega prišlo na drugačen način. Modernizacija družb pa je v socialističnih deželah privedla do še večjega razmaha birokracije kot v kapitalizmu. Toda to ni več webrovska birokracija, ki pozna vendarle določene interne principe delovanja, etiko poklica in racionalnost. Zdi se, da je prav totalizacija birokratskega aparata v socialističnih deželah pripeljala do njegove negacije, saj je to svojevoljna politična moč, ki deluje iracionalno, celo če jo merimo z vatli instrumentalne racionalnosti.

Socialistično samoupravljanje – vsaj v izvedbi, kot ga poznamo pri nas – ni prineslo rešitve iz aporij modernizacije, prej obratno. Zdi se, da smo »za hrbtom« humanistične ideologije samoupravljanja strnili vse »slabe« strani obeh sistemov modernih družb, namreč postvarjanje vseh odnosov, vdor instrumentalne logike v življenjski svet kot tudi psevdopolitizacijo vsakdanjega življenja, videz humanizacije, izza katerega se odvija birokratska samovolja. Predvsem pa smo, tako kot druge socialistične dežele, nasedli paradigmi industrializma in ji sledili tudi tedaj, ko za to ni bilo več nobene gospodarske ali tehnološke nuje, saj se je tudi razviti svet že začel odmikati od te paradigme.

Prelom z dosedanjim paradigmo modernizacije, ki temelji na industrializmu, zarisuje družbenozgodovinski okvir, v katerega so vpeta sodobna mladinska in druga družbena gibanja. Njihova glavna zgodovinska vloga je, da se upirajo totalni prevladi industrializma in z njim povezane politične in kulturne paradigme in da ob tem gradijo »poskusne« zasnove novih socialnih odnosov in nov tip družbene

racionalnosti – z njo pa tudi nov tip sistemske organizacije družb. Zagotovo bi bilo iluzorno pričakovati, da gre za ponovno združitev življenjskega sveta in družbenega sistema ter temu podobno, za ponovno zблиžanje človeka z naravo. Lahko pa rečemo, da je njihov cilj bolj reflektiran odnos med temi vidiki človekovega sveta in tudi nov tip družbene racionalnosti, ki bo sicer priznaval instrumentalno racionalnost kot svojo sestavino, ki pa jo bo hkrati tudi presegal. Tega ne omenjam zato, ker bi na to navajala nekakšna izjemna moč družbenih gibanj, ker bi v njih samih lahko spoznavali utelešenost te racionalnosti, pač pa zaradi obče tendence, ki jo nakazujejo in zaradi objektivne moči te tendence.

Čeprav se včasih zdi, kot da mladi danes pogosto zavračajo moderno družbo, da bežijo v nekolikšno izolacijo pred hiperkompleksno družbo, pa vendar ni tako. Prav novi individualizem in subjektiviranje socializacijskih potekov, ki sta nemara najbolj značilni posebnosti sodobne mladine, namreč soustvarjata subjektivne pogoje za predelavo silovitih sprememb, ki jih prinaša s seboj prehod od industrijske k postindustrijski paradigmi družbenega razvoja. Pri tem pripomnjamo, da nam »postindustrijsko« ne pomeni negacije industrije, tehnike itd., temveč tak družben razvoj, v katerem industrijsko-tehnična komponenta produkcijskih sil ni več edino ali najvišje merilo racionalnosti, uspešnosti in proizvodnosti ljudi in človeških kolektivov. To komponento v tendenci nadomešča odgovorno in tudi družbeno reflektirano znanje, ki si ga mora po možnosti prisvojiti vsak posameznik. Le s tem je mogoče računati na obvladovanje stalnih in hudih rizikov modernizacije.

Zaradi tega se strinjam z Beckom, ko piše o dveh stopnjah moderne – in ne o moderni in postmoderni, kot se danes pogosto piše in razpravlja. Druga moderna pomeni refleksijo osnov prve in obenem njene radikalnejše izpeljave, namreč s tem, da ukinja nekatere industrijsko-imanentne tradicionalizme. Ti tradicionalizmi (npr. trdne razredno-slojne delitve, nerefleksivna diferenciacija delovnih in socialnih vlog, trdne definicije spolnih in generacijsko specifičnih vlog, jedrna družina v njenem privatniškem izolacionizmu, hierarhija vodilnih in podrejenih itd.) so danes že postali cokla nadaljnega razvoja same industrije oz. modernizacije. Razkroj nekaterih tradicionalizmov pomeni vsekakor uspeh moderne, ne pa njen poraz, čeprav ga danes mnogi zaznavajo kot »katastrofo« moderne. Industrialistična moderna je po Becku »polovičarska«, je »polmoderna«, zato elementi protimoderne ne podirajo vsega, temveč le konstrukte ter socialne produkte industrijskih družb (Beck, 1986).

»Koordinatni sistem, na katerem je temeljilo življenje in mišljenje industrijske moderne – osi družine in poklica, vere v znanost in napredek –, se je zamajal in nastaja nov somrak možnosti in rizikov – obrisi rizične družbe.« (Beck, 1986, str. 19–20)

Prehod v novo stopnjo modernizacije terja od ljudi kot posameznikov spremembe tudi v življenjskih in vrednostnih strategijah. Te spremembe so danes še latentne in se kažejo kot protislovna zmes individualizma, privatizma in kolektivizma. Le tak posameznik, ki bo sposoben subjektivno predelati izkustvo sveta, ne pa le sprejeti svet vase ali se svetu podrediti, bo namreč sposoben delovati na postindustrijski način – namreč v takšnih pogojih, ki bodo terjali stalno in naglo kritično selekcijo informacij, racionalno odločanje, in to v skladu z dolgoročnimi koristmi ljudi in ne le z lastnimi partikularnimi interesi. Drugačno delovanje bo namreč tudi ekonomsko neuspešno (nazoren primer tega je npr. neupoštevanje ekoloških zakonitosti, kar danes že zelo hitro pripelje v gospodarsko zaostajanje in končno v ekonomski propad ekonomskega subjekta).

Ta prehod pa ni stvar proste izbire, volje, revolucij, temveč ga neizogibno prinaša s seboj prav sprememba značaja produkcijskih sil – ko se namesto znanja kot orodja moči postavlja kot vodilni družbeni princip samoreprodukcija znanja in s tem moč kot orodje znanja. To seveda predpostavlja sila alternativnostni proces sedanjih družbenih sprememb, kar izključuje avtomatizem zgodovinskega dogajanja – sleherni vnaprejšnji optimizem ali pesimizem.

Slovenska družba je v zadnjih desetletjih doživela izredno pospešeno modernizacijo v smislu industrijske paradigme. Hitra deagrarizacija, urbanizacija, izgradnja gostega prometnega in komunikacijskega omrežja so omogočili hitro alokacijo kapitalov, sredstev, delovne sile, tudi znanja. Ima nekaj »megacentrov« industrijske vrste, ki so ekstenzivni porabniki energije, delovne sile, surovin, ki uničujejo okolje in ljudi, ki v njih delajo. Koeficient znanja, ki se v njih uporablja v enoti proizvodnje, pa je (še) relativno majhen. Te strukture gotovo zadržujejo proces nove modernizacije proizvodnje in s tem premik celotnega ekonomskega in družbenega življenja na višjo raven (to nikakor ni le tehnološko prestrukturiranje proizvodnje, kot se to pri nas poimenuje in razume). Vendar pa je v Sloveniji prav za razliko od drugih predelov Jugoslavije tudi največ organizirane podlage za premik k »novi paradigmi« ekonomskega življenja in k analognim novim paradigmam v kulturnem in političnem življenju družbe.

Omenili smo precejšnjo povezanost Slovenije z razvitim svetom, kar pomeni fleksibilnost v odnosu do zunanega okolja. Poleg te smo pri nas dosegli tudi določeno notranjo fleksibilnost, npr. v policentričnosti razvoja, v hitrih izmenjavah informacij, v razmeroma visokem socialnem standardu. Imamo pa tudi nekaj centrov novih razvojnih tokov v gospodarstvu, šolstvu, kulturi in politiki. Vse to je sicer še dokaj nepovezano, brez zavesti o svoji družbeni vlogi, doživlja blokade s strani konservativnih birokratskih sil, vendar predstavlja objektivno izhodišče za novo modernizacijo družbene biti. V tem okviru torej poteka tudi delovanje mladih v Sloveniji.

Daleč od tega smo, da bi bila slovenska mladina enotna – nasprotno, še celo močno diferencirana je. Razlike so med urbano in neurbano mladino, med bolj in manj izobraženo mladino, med mladimi delavci, nezaposlenimi in študenti. To v glavnem odseva razlike v tipih mladosti. Tisti mladi, ki doživljajo manj ali povsem netradicionalno mladost (nesinhronizirano mladost ali podaljšano mladost), so po svojih stališčih precej bližje novi paradigmi družbenega razvoja, novi političnosti in subjektiviranju mladosti kot pa mladi, ki doživljajo pretežno tradicionalno mladost (Ule, 1986a). Torej del mladih doživlja sedanjo družbeno krizo tako, da se preusmerja k postindustrijskim vrednotam in potrebam. Poskuša vsaj subjektivno preseči meje dosedanje industrijske paradigme družbenega razvoja in z njo povezane politične paradigme delitve moči. Drugi del mladine pa je še vedno ujet v meje do sedaj vladajočih paradigem. Zato se zateka v privatizem in vstopa kvečjemu v formalni politični sistem.

Posebnost sedanje jugoslovanske družbene situacije, zlasti še slovenske je, da mora bojevati boj na vseh frontah modernizacije. Na eni strani mora voditi boj za pripoznavanje osnovnih ekonomskih zakonitosti, za vnašanje pravnega reda v družbo, za funkcionalno delovanje institucij itd., skratka za funkcionalno delovanje družbenega sistema v celoti. Tak del problematike pravzaprav pomeni utrditev sistema funkcionalne in instrumentalne racionalnosti v tistih celicah družbe, zlasti v gospodarstvu, kjer je nujno potrebna. Paradoksalno je, da gre pri tem za pravilno »birokratizacijo« družbe, namreč za normalno funkcioniranje institucij države in gospodarskih subjektov, v skladu z določenim formalnim redom, lahko bi celo dejali, za uveljavitev prvotne »moderne«, ki jo je opisal npr. Weber.

To se ujema z ukinjanjem psevdopolitizacije družbe, prav tako njene navidezne »humanizacije«, ki je bila le krinka za samovoljo »naddružbenih« subjektov. Toda po drugi strani nujnost primikanja k razvitemu svetu in preseganju industrializma zahtevata omejitev instrumentalne racionalnosti, birokratske organizacije, posegov države v ekonomijo na čim manjšo mero. To je vsaj deloma nasprotno prvemu prizadevanju. Poenostavljeno rečeno v Jugoslaviji moramo naenkrat izbojevati »dve« modernizaciji: tisto, ki je pripeljala do razbitja »organske« celote

predkapitalističnih družb na sistem funkcionalnih čnot, povezanih med seboj s formalnimi mehanizmi države, s trgom in neformalnimi ideološkimi aparati države, ter drugo, ki prvo modernizacijo postavlja v razumne meje. Pri tem so pomembne velike razlike v razvitosti posameznih delov države.

Tako se npr. v nerazvitih republikah in pokrajinah prizadevajo v glavnem za uveljavitev prve oblike modernizacije družbe, namreč za preboj iz konservativnega spleta tradicionalistične miselnosti in psevdosocialistične ideologije o »dogovorni« ekonomiji ipd. Druga modernizacija je šele v zametkih. Medtem si v razvitejših delih Jugoslavije, še zlasti v Sloveniji, prizadevamo tudi za preseganje industrializma, birokratskega in ekonomskega načrtovanja in instrumentalističnih ter birokratskih posegov v življenjski svet ljudi. Te razlike se odražajo tudi v položaju in stremljenjih mladih v Jugoslaviji.

Mladi iz nerazvitih okolij še doživljajo mešanico tradicionalne mladosti in pogledov na življenje ter pritiskov prve modernizacije, ki sili ljudi, da se podredijo formalnim mehanizmom in institucijam države, ekonomskega in pravnega reda, zlasti še discipliniranju v industrijski proizvodnji. To se zlahka povezuje s tipičnimi realsocialističnimi predstavami o državi kot vseobvladajočem birokratskem ustroju, ki ureja vse probleme ipd. Mladi iz razvitejših okolij pa doživljajo mešanico pritiskov prvotne modernizacije in nove modernizacije, ki prvo relativizira. Del mladih sledi premisam industrializma, zlasti strogemu segmentiranju privatne sfere od javne sfere življenja, izkorišča omejene otoke svobode, ki so dopuščeni socialnemu otroštvu. Drugi del pa sledi novim premisam »postindustrializma« in konec koncev ukinja status mladosti in mladinskosti.

Menim, da so te razlike poglaviti vzrok pomembnih, često drastičnih razlik med mladimi iz Slovenije in drugimi deli Jugoslavije (Ule, 1986b). S tem pa ni rečeno, da tudi v nerazvitih republikah ni mladih s stališči, ki so podobna slovenskim. Mladi iz urbanih okolij, oz. iz velikih mest npr. kažejo veliko podobnost z mladimi iz Slovenije, tako da lahko domnevamo, da so prej opisane razlike v položaju in perspektivah mladine izrazito prehodne in da se bodo verjetno v prihodnosti zmanjšale, še zlasti, če bo prebita ekonomska in socialna avtarkija posameznih »okolij« v Jugoslaviji in če bo proces dejanske modernizacije družbe zajel vso državo. Zato posebnosti slovenske mladine niso nekaj »večnega« ali izvirajočega zgolj iz slovenskega narodnega značaja ipd., temveč izrazito zgodovinska in relativna stvarnost.

Danes se nekateri v Sloveniji »polni upanja« ozirajo v »mladino« in pričakujejo od nje pametnih odgovorov ali rešitev za sedanje družbene probleme. Pri tem se zanašajo na inovacijske tendence med mladimi, ki jih npr. artikulirajo nova družbena gibanja ali ZSMS. Vendar pozabljajo pri tem na dejstvo, da mladi kot mladi nimajo nobene socialne moči in nobenega privilegiranega položaja v družbi, iz katerega bi lahko kritično in pametno ocenjevali družbo. Takega položaja tudi sicer ni. Če se med mladimi bolj kot drugje v družbi artikulirajo inovacijske spremembe, potrebne za prehod k informacijski družbi, to še ne pomeni, da so mladi lahko subjekt sprememb.

Moramo upoštevati, da tendenca k večji individualizaciji in subjektivizaciji socializacije in življenjskega poteka obremeni posameznika z novimi, nemara težjimi problemi in protislovji, kot smo jih poznali doslej. Po mnenju družboslovcev se v sodobnih družbah ukinjajo in presegajo pomembni tradicionalni mediatorji med posameznikom in družbo (družina, skupine, trdne institucije z jasnimi socialnimi vlogami, socialni sloji, razredi). Ti mediatorji namreč niso več vnaprej določen in trden okvir socialnih vlog, akcij, orientacij posameznikov. To pomeni, da se mesto družbene psihosocialne reprodukcije pomika k posamezniku samemu. Na mesto stanov ne vstopajo več družbeni razredi. Družbenih razrednih vezi ne zapolnjujejo stabilne družine. »Ta posameznik ali tista posameznica sama postaneta reprodukcijska enota družbenega v življenjskem svetu.« (Beck, 1986, str. 209.)

Tak položaj pa je težko vzdržati. Pomeni namreč, da se centralna družbena

protislovja sedaj prelamljajo v samem posamezniku, da postajajo družbene krize krize identitete. Le če se ob individualizaciji/subjektivizaciji razvija tudi nova družbenost, ki ima svoj koren v vsakdanjem svetu, v mediju medosebnosti (sega pa tudi v višje socialne institucije in kolektive), je mogoče, da posamezniki sploh vzdržijo spricho pritiskov, ki jih prinaša postindustrijska modernizacija. Tudi »novi« individualni je odvisen od institucij. Sele razvejana mreža tržne ponudbe, ki mu dopušča individualno zadovoljevanje potreb, razvita mreža šol, ki mu odpirajo različne smeri izobraževanja; institucije medicinskega, socialnega, psihološkega svetovanja in skrbstva, razvita prometna infrastruktura itn., dajejo ljudem objektivno možnost postindustrijske individualizacije in družbenosti. Tudi »novi« individualni je skrajno odvisen od institucij in s tem podvržen različnim kontrolnim instancam.

Ta protislovja obremenjujejo zlasti mlade, ki iščejo svoj individualni, a vendar družbeno priznan življenjski in vrednostni prostor. Običajno pri odraslih, pri institucijah ne najdejo opore in podpore za svoja iskanja. To je zlasti pereč problem v slovenski in jugoslovanski družbi. V tem pogledu je odpor proti novim iskanjem mladih še zelo velik.

Pri nas se moramo boriti za prvo in drugo modernizacijo hkrati, saj tudi od prve še nismo realizirali nekaterih osnov, kot so npr. pravna država, dobro delujoča in usposobljena birokracija, racionalno ekonomsko poslovanje in racionalno načrtovanje sploh, demokratična politična javnost, neodvisen tisk itd. Pri tem so si nekatere zahteve obeh stopenj modernizacije medsebojno v nasprotju: npr., prevlada instrumentalne racionalnosti v prvotni industrijski moderni in reflektivna, rizična racionalnost v postindustrijski moderni; redukcija delavca na živ avtomat v prvi in prisila k visoko strokovnemu, na znanost temelječem delu v drugi moderni. Ta nasprotja po eni strani izzivajo mlade k alternativnim potem, k družbenemu protestu, k refleksiji družbe in lastnega življenja, po drugi strani pa jih družba skuša disciplinirati, jih zadržati v socialnem otroštvu.

Boj za novo modernizacijo slovenske družbe je hkrati spopad z negativnimi, konservativnimi tradicijami industrializma in socialistično maskiranimi predindustrijskimi socialnimi strukturami. Prisotnost in stopnja razvitosti alternativnih oblik socializacije, kulture, politizacije nam govori o tem, kako poteka omenjeni spopad obeh oblik moderne v slovenski družbi.

Mladi so hočeš nočeš življenjsko vpleteni v ta spopad, čeprav še daleč niso njegov subjekt. Za sedaj edino mladinske ali alternativne scene in nova družbena gibanja nudijo socialno in kulturno oporo in okvir »subjektivni modernizaciji«, h kateri težijo mladi. Če pa mladi ne najdejo socialnega, kulturnega in političnega prostora za svoja iskanja, potem se uveljavijo regresivne, celo infantilne oblike individualizacije.

Ne moremo vnaprej jasno razmejiti regresivnih in progresivnih tendenc individualizacije v sedanjih gibanjih in dogajanjih med mladino. Vendar pa lahko rečemo, da bo regresivnih oblik toliko več, kolikor manj možnosti bo naša družba dajala razvoju alternativnih oblik podružbljanja, socializacije in družbenega angažiranja mladih. Iz tega lahko sklepamo, da pomeni alternativno ali drugače angažiran del mladine prej znamenje latentne pripravljenosti mladih na globalne družbene spremembe, kot pa to, da so mladi danes družbeni subjekt ali zavesten dejavnik teh sprememb. Ali se bo ta pripravljenost sprostila v ustvarjalnem delovanju, v dejanski aktivizaciji mladih, tj. v njihovem »socialnem odraščanju«, to ni več odvisno od samih mladih, temveč od družbe, namreč od tega, ali bo odstranila vidne in nevidne ovire za prodor nove, postindustrijske miselnosti.

LITERATURA

1. Beck, U. (1986): Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp, Frankfurt/M.
2. Habermas, J. (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Zv. 2: Zur kritik der funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp, Frankfurt/M.

3. Luhmann, N. (1968): Zweckbegriff und Systemrationalität. Westdeutscher Verl., Opladen.
4. Ule, M. (1986a): Odnos omladine prema mladosti, odraslosti i budućnosti. v: Aleksić, J., Vrcan, S. idr.: Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije. CIDID, IDIS, Beograd.
5. Ule, M. (1986b): Mladina in politika. Raziskovalno poročilo za MC CK ZKS, Ljubljana.
6. Weber, M. (1964): Wirtschaft und Gesellschaft. Wickelmann, Köln, 1964.

Dejavniki japonske gospodarske uspešnosti

1. Povojni razvoj

Japonska nedvomno sodi z vidika gospodarskega razvoja po drugi svetovni vojni med eno najuspešnejših držav. Ko je leta 1951 podpisala mirovni sporazum z ZDA in z naslednjim letom dobila polno neodvisnost, se je začelo relativno dolgo obdobje konstantnega razvoja.

Japonski povojni razvoj običajno delijo v dve ali tri obdobja. Razlika je v tem, ali upoštevajo čas od kapitulacije leta 1945 do pridobitve neodvisnosti 1952 ali pa ne. Z vidika zunanega opazovalca japonskih razmer je tudi to obdobje sorazmerno pomembno. Ameriška vojaška uprava je takrat z vso silo poskušala razgraditi staro družbeno ureditev in uvesti novo, po ameriškem vzoru. Čeprav ji je to uspelo na celi vrsti področij, posebej glede politične in gospodarske ureditve, pa je Japonska vendarle še vedno ostala dežela z drugačno kulturo. Tako se je, recimo, cesar moral javno odpovedati svoji božanskosti, leta 1947 so sprejeli ustavo, v kateri so se za zmeraj odpovedali svoji vojski (za obrambo so dolžne skrbeti ZDA), razbili so velike trgovinske organizacije na desetine manjših in šibkejših, itd.

Vendar so Japonci tudi v tem primeru, tako kot že večkrat v zgodovini, te vplive v daljšem obdobju obrnili sebi v prid ali pa spremenili v formalnost. Da morajo ZDA poskrbeti za obrambo dežele, je za Japonsko nedvomno bistveno ceneje, kot če bi imeli lastno armado (Mikes: 1986, 136). Tudi to se pozna pri gospodarskem razvoju.

Morda najpomembnejše obdobje japonskega povojnega razvoja je obdobje od 1952 (ali 1954) do 1973. To je obdobje, ko je Japonska dosegala povprečno letno stopnjo gospodarske rasti približno 10% in povečala realni družbeni proizvod za šestkrat (Patrick: 1986, 9). Japonska je v tem času razvijala predvsem tradicionalne industrije: premogovništvo, jeklarstvo, proizvodnjo gnojil, transport, kasneje pa tudi kemično in petrokemično industrijo.

Morda ni odveč pripomniti, da je Jugoslavija med letom 1954 in 1964 dosegala le nekoliko nižjo stopnjo rasti družbenega proizvoda (pribl. 9%) in da je bila izhodiščna razvitost v začetku petdesetih let precej podobna. Tako je tudi Japonska leta 1950 imela še 48,3% kmečkega prebivalstva (Japan 1987: 1987, 20).

Od sredine sedemdesetih let naprej navadno govorijo o tretjem obdobju razvoja. Za to obdobje je najprej značilna naftna kriza, ki je imela zelo močne in zelo hitre posledice za japonsko gospodarstvo. Tako je bil družbeni proizvod Japonske leta 1974 za 1,2% manjši kot v prejšnjem letu, kar se seveda ni nikdar več ponovilo (Japan 1987: 1987, 12). Naftni šok je bil za Japonsko intenzivnejši kot za druge države, vendar si je hitro in bolj opomogla kot preostale. Čeprav je povprečna stopnja gospodarske rasti po tem šoku padla na 4 do 5% letno, je bila vendarle v povprečju do leta 1985 višja kot v drugih razvitih državah.

Morda je za to obdobje pomembnejše nekaj drugega. Do sredine sedemdesetih let je japonska industrija temeljila predvsem na posnemanju drugih (Patrick: 1986, XIV). Takrat pa je na civilnem področju približno dohitela najbolj razvite. Zato je prešla v novo industrijsko politiko – razvoj visoke tehnologije. Ta pa zahteva tudi več vlaganj, posebej če sloni tudi na lastnem raziskovalnem delu.

Danes je Japonska visoko razvita država, vsaj po nekaterih znakih. Tako je bil družbeni proizvod leta 1984 10.474 \$ na prebivalca, kar jo je uvrščalo nekako na raven Danske, nekoliko nad Zvezno republiko Nemčijo, precej nad Anglijo, Francijo, itd. – toda pod ZDA (15.949 \$ na prebivalca leta 1984), Kanado, Avstralijo, itd. (Japanese working life . . . : 1986, 8–9). Leta 1985 je imela že več kot 10%

prebivalstva, starega nad 60 let, in za leto 2000 predvidevajo, da bo japonska družba najstarejša na svetu (prav tam, 10). Za leto 1985 so izračunali, da je pričakovana življenjska doba na Japonskem že najvišja na svetu: 75 let za moške in 80 let za ženske (Japan 1987: 1987, 8). V Indiji je to pričakovanje okrog 50 let (prav tam).

Glavni japonski problem je prostor. Površina Japonske je dobrih 370 tisoč kvadratnih kilometrov. Od tega je obdelovalne površine le 15%, 68% je gozdov, preostalo pa so druga (neuporabna) zemljišča. Na tem prostoru živi nekaj nad 120 milijonov prebivalcev ali 319 na kvadratni kilometer (v Jugoslaviji npr. le 88). Japonsko prebivalstvo je dejansko skoncentrirano na nekaj več kot 3% površine. Zato so mesta velika in gosto naseljena (približno desetina prebivalstva je samo v Tokiu).¹

2. Dejavniki gospodarske uspešnosti

Kot običajno do takšnih vprašanj, tudi do tega, kaj je koliko prispevalo k uspešnosti japonskega gospodarskega razvoja, ni enotnih stališč. Različne nazor ali »šole« je mogoče razvrstiti vsaj v tri skupine (Watanabe: 1987, 2–4):

1. vloga vlade oziroma državna industrijska politika;
2. ekonomska šola, ki poudarja predvsem ekonomske dejavnike, kot sta tržna usmerjenost, koncentracija kapitala, itd.
3. prispevek socialnih in kulturnih dejavnikov, kot so sistem zaposlitve, etika dela, načelo senioritete, itd.

Prav tako bi bilo mogoče navesti še številne druge dejavnike. Pa tudi tisti, ki jih omenjajo pri navedenih, so večpomenski. Delo in delovne navade niso samo socialni, ampak tudi ekonomski dejavnik; takšna vloga države je možna glede na kulturno tradicijo, itd. Zato bom v nadaljevanju na kratko predstavil nekatere dejavnike, za katere menim, da so najpomembnejši. Pri tem seveda tvegam pristranost zaradi premajhne obveščenosti, napačnega posploševanja itd. To je skoraj nujno, saj sta japonska kultura in družbena zgradba oziroma pravila družbenega funkcioniranja toliko različna od naših, da jih je skoraj nemogoče na kratko in dovolj prepričljivo prikazati.

2.1 Vladna industrijska politika

V Tokiu je bila leta 1986 natisnjena knjiga, ki vsebuje poročilo širše skupine strokovnjakov, ki je analizirala, zakaj je Japonska v najrazvitejši tehnologiji na vrsti področij dohitela in prehitela ZDA. Ta skupina je opravila tudi sorazmerno natančno primerjalno analizo državne industrijske politike Japonske in ZDA (Patrick H., Meissner L. (eds.): *Japans High Technology Industries*; University of Tokyo Press, University of Washington Press, Tokyo 1986).

Ugotovitve te analize se skladajo tudi z nekaterimi drugimi viri na isto temo. Zato bom kot vir uporabljal predvsem ugotovitve te analize.

Za industrijsko politiko japonske vlade je prav gotovo pomembno, da je na oblasti liberalno demokratska stranka že vseskozi od svoje ustanovitve leta 1954. Za to stranko je značilno, da ima veliko premoč v parlamentu, tako v spodnjem kot v zgornjem domu. V letu 1987 ima npr. ta stranka 304 od 512 mest v spodnjem

¹ Velika gospodarska uspešnost je povečala zanimanje za Tokio kot poslovno središče, zato v njem cene zemljišča rastejo izjemno hitro. Pripovedovali so, da na tokijski Ginzi stane kvadratni meter več kot 300 tisoč \$. Cene zemlje so se v enem letu podvojile, zato razmišljajo o zamrznitvi. Po uradnih podatkih so se cene potrošnega blaga od leta 1955 povečale (1955 = 100) na indeks 513 v letu 1986; cene zemlje v petih največjih mestih pa na indeks 8935 (Japan 1987: 1987, 88). Tokio pri tem vodi.

domu ter 143 od 252 v zgornjem domu (Japan 1987: 1987, 95). Preostala mesta so razdeljena na sedem strank, ki med seboj slabo sodelujejo in ne sestavljajo strnjene bloka. Za liberalno demokratsko stranko trdijo, da je zelo poslovno usmerjena. To je omogočilo, da je vladna birokracija sorazmerno depolitizirana, toda visoko profesionalno usposobljena. Čeprav nimam celovitega pregleda, je bil moj vtis, da je strokovnost japonskih vladnih institutov (pri ministrstvih) na višji ravni kot pa na univerzitetnih institutih.

Japonska gospodarska politika je bila usmerjena v pomoč pri razvoju najboljšim ter v olajšanje propada oziroma preusmeritve najslabšim. Vlada je sforsirala davčno politiko v korist zasebnega kapitala (ki odločilno podpira vladajočo stranko). Nadalje je zagotovila sorazmerno obsežne in poceni investicijske sklade (preko bank). Gre za spodbujanje varčevanja prebivalstva in kreditiranje razvoja iz teh sredstev ob sorazmerno nizkih obrestih. Na kratko rečeno, vloga države je bila razvojna v primerjavi z urejevalno vlogo v zahodnoevropskih državah in ZDA.

Za japonsko državno industrijsko politiko je bilo značilno, da jo je država uveljavljala na velikih podjetjih. Vztrajala je pri konkurenčnosti in svetovnih cenah. Trdijo, da je bil eden ključnih dejavnikov prav to, da je bil razvoj industrije vezan na trg, domači in tuji. Japonska država ni spodbujala velikih družb z velikimi državnimi nakupi za vojaške namene, ker vojske nima. Prav velike nakupe za vojsko ocenjujemo kot komparativno pomankljivost ameriškega razvoja. Japonska vlada je torej vplivala predvsem na večjo ponudbo, ne pa na povpraševanje (pri dobavah za ameriško vojsko so cene manj pomembne).

Japonsko državno industrijsko politiko je izvajalo predvsem Ministrstvo za mednarodno trgovino in industrijo (MITI-Ministry of International trade and Industry). To ministrstvo tudi ni razpolagalo s kakšnimi posebnimi sredstvi. Pač pa je svojo razvojno politiko uveljavljalo na drug način. Predvsem so strokovnjaki ministrstva v glavnem pravilno predvideli prihodnji razvoj povpraševanja. Trdijo, da so bili pri tem večinoma uspešnejši, kot pa če bi to prepustili povsem ali predvsem trgu. Tako so ravnali po treh načelih:

1. Dobra in razvojno sposobna je tista industrija, ki je zadosti velika in močna na področju, kjer hoče prednost v prihodnosti;

2. Za razvoj pride v poštev proizvodnja, kjer je domače in tuje povpraševanje zelo elastično;

3. Izbrali so področja, kjer je Japonska želela postati cenovno konkurenčna v svetu.

Glavna vloga MITI je bila predvidevanje strateških potreb gospodarstva in trga.

MITI je za predmet svoje usmerjevalne dejavnosti izbralo neko industrijo, ne posamezno firmo. Za to je potem:

1. izdelalo širok program podpore, ki je vseboval različne ukrepe, od olajšav pri amortizaciji, spodbujanju raziskovalno-razvojnih oddelkov do davčnih ugodnosti, itd.

2. zadržalo je v osnovi tržne pogoje razvoja, s tem da je doseglo potrebne oziroma spodbudne omejitve uvoza, toda obenem je spodbujalo domačo konkurenco; ter

3. kombiniralo je kompetitivno domače okolje z zadostno velikostjo podjetij, da so bila konkurenčno sposobna.

Čeprav ni izbiralo posameznih firm, ampak panogo oziroma skupino, so vendarle imele prednost velike firme.

Poleg spodbujanja dobrih se je MITI ukvarjalo tudi z olajševanjem zmanjševanja upadajoče industrije. Tako so brez večjih bankrotov uspeli zmanjšati ladjedelništvo za tretjino, proizvodnjo aluminija za petino, itd. Ni jasno, kako je MITI to uspelo (Patrick: 1986, 24).

Za japonsko državno industrijsko politiko je značilno, da se je precej posluževala tudi neformalnih kanalov. Funkcionarji ministrstva in velikih gospodarskih

združb so neformalno (kosila, tovariška srečanja, itd.), ne le obsežno razpravljali o posameznih pomembnih ukrepih, ampak tudi dosegli veliko stopnjo vnaprejšnjega soglasja za neko odločitev vlade. Takšen način je posebna lastnost japonskega načina odločanja tudi v podjetjih.

Takšnemu načinu delovanja ministrstva je ustrezala tudi organizacijska struktura japonskega gospodarstva. Obstojijo tri vrste velikih organizacijskih tvorb, ki šibko povezujejo veliko samostojnih in konkurenčnih podjetij, ki pa so vendarle pomenile tehnično možnost za neformalno vplivanje ministrstva na gospodarstvo veliko bolj, kot bi to bilo mogoče po le formalnih poteh. Te so:

1. *Sogo shosha*: velike, predvsem trgovinske firme, ki obvladujejo velika področja domačega in predvsem tujega trga. Deloma se povezujejo tudi s proizvodnjo. Za te firme ocenjujejo, da so bolj kot z investicijami pripomogle k industrijskemu razvoju s transferom tehnologije in informacijami iz tujine (Kunio: 1982, 226).

2. *Zaibatsu*: velike družinske proizvodno trgovinske firme, ki so nastale še v prejšnjem stoletju s prodajo državnih podjetij zasebnikom. Te firme obsegajo tudi bančništvo, predelavo, rudarstvo, ladjedelništvo, itd. (Reichsauer, 1977, 180–181).

3. *Keiretsu*: gre za klaster povezanih družb pod šibko skupno strukturo. Znotraj obstoji odvisnost od keiretsu banke in medsebojnega delničarstva. Notranje povezave vključujejo tudi financiranje, dobiček, tehnologijo, itd. Niso zaprte, ampak je znotraj njih sorazmerno širok pretok. Zakonodaja omogoča, da znotraj njih lahko pokrivajo nekatere stroške in s tem zmanjšujejo dobiček, itd. Za industrijsko politiko imajo vrsto prednosti, saj pomenijo že obstoječo mrežo, preko katere se zbirajo in posredujejo informacije, itd. (Patrick: 1986, 46–48).

Japonska država je tudi sama sorazmerno poceni: Primerjalni podatki kažejo, da japonska vlada porabi le 19% družbenega proizvoda, medtem ko je analogna poraba v zahodnih državah med 30% in 40%. Ker je državni proračun v velikem deficitu, je dolgoročna usmeritev še večje zmanjšanje proračunske porabe.

2.2 Ekonomska šola

Med ekonomskimi dejavniki poudarjajo predvsem pomen usmerjenosti na zasebni kapital. Tudi na Japonskem velike nacionalizirane družbe postopno ponovno prehajajo v zasebno last. Vendar zasebnega lastništva v japonskem gospodarstvu ne kaže razumeti kot ločeno od državnih podjetij in državnega vpliva. Že pri opisu načina državnih intervencij v gospodarstvo je bil omenjen način državnega vplivanja tudi na privatne firme. Tega dosega bolj z neformalnimi kot s formalnimi sredstvi.

Med gospodarskimi dejavniki je nadalje pomembna tržna usmerjenost japonskih proizvajalcev. Ta je razumljiva sama po sebi. Delajo to, kar lahko prodajo. Zato je iskanje novih artiklov in novih možnosti za uspešno uveljavitev podjetja stalna naloga. Med najpomembnejše vrline menežerjev, ki vplivajo na uspešnost podjetja, štejejo prav letni delež uvedenih novih proizvodov. Ta naj bi bil kar kakih 20% (Shimizu: 1986, 201). V zadnjih letih, ko postaja gospodarjenje pod pritiskom zunanjih dejavnikov vse težje (zlasti ZDA zahtevajo večje uravnoteženje uvoza-izvoza), pa je značilna tudi težnja k diverzifikaciji dejavnosti podjetja (Ishikawa, 1987, 12).

Nadalje poudarjajo pomen velikega domačega trga, ki je pomenil veliko domače povpraševanje, posebej v času hitre gospodarske rasti, ko je sorazmerno hitro rastla tudi kupna moč prebivalstva. Tako velik trg je obenem spodbujal domačo konkurenco proizvajalcev. Država pa je z omejevanjem uvoza v celoti dobro zaščitila domače proizvajalce na domačem trgu. To je pripomoglo tudi k vedno večji izvozni usmerjenosti, ko so posamezne firme postale dovolj močne in konkurenč-

no sposobne. Da so uveljavljali sistem svetovnih cen, pa je bila tudi pomembna spodbuda za proizvajalce.

Država je spodbujala tudi razvoj oddelkov za raziskave in razvoj. Ker pa so razvoj teh oddelkov morale bistveno bolj, kot recimo v ZDA, financirati velike družbe same, so bili ti oddelki izrazito tržno usmerjeni. Država je velike družbe tudi prepričala, da so skupaj financirale nekatere bazične projekte, posebej povezane z visoko tehnologijo. Vendar pri tem niso bili posebno uspešni.²

2.3 Vodenje podjetij

Vodenje podjetij nekateri štejejo med ekonomske dejavnike. Drugi ga navajajo med kulturnimi dejavniki, itd. Vsi pa ga ocenjujejo kot izjemno uspešno.

Japonski menežerji nasplošno bolj upoštevajo dolgoročne koristi podjetja (razvoj!) kot pa kratkoročne koristi delničarjev (dobiček). V glavnem se rekrutirajo izmed zaposlenih v podjetju z dolgoletnim stažem, le 10% jih pride od zunaj (Watanabe: 1987, 30). Ti, ki pridejo od zunaj, so pogosto upokojeni visoki državni uradniki ali pa pridejo v podjetje malo pred upokojitvijo. Večinoma so s tem podjetjem imeli veliko stikov še na prejšnjem položaju.

Socialno poreklo sodobnih japonskih gospodarskih voditeljev je zelo različno. Mannari (Mannari: 1974, 122) npr. navaja, da so bili starši pri 24% sedanjih gospodarskih voditeljev kmetje, pri 22% lastniki ali vodilni v velikih podjetjih, pri 22% lastniki majhnih podjetij, pri 21% vladni uradniki, pri 9% uslužbenci in pri 2% delavci. Najpogostejši so torej sinovi lastnikov. Pomeni, da so iz višjih družbenih slojev in pomembnih družin. Niso pa taka skupina, kot npr. kaste. Nimajo skupne razredne podlage. Njihova izobrazba je visoka, v povprečju višja kot v ZDA ali Veliki Britaniji. V tem smislu so homogena elita. Študirali so pravo, ekonomijo, upravne vede, inženirstvo. Večina je iz elitnih univerz. Po študiju so šli takoj v podjetja in se vzpenjali od navadnega delavca preko vodje oddelka, itd. do visokih položajev. Te so dosegli šele precej stari. Torej sta odločilna poleg izobrazbe tudi starost in talent. Velika stopnja lojalnosti do podjetja se razume sama po sebi in se kaže v obnašanju v celotnem času in na vseh ravneh njihovega vzpona.

Stil vodenja je bistveno drugačen, kot ga pozna zahodna Evropa ali ZDA. Japonski menežerji so usmerjeni v ustvarjanje ugodnejših razmer v podjetju in imajo kot prvo nalogo ustvarjanje primerne organizacijske kulture: vzgajanje skupnih vrednot, skupnih prepričanj itd.

Odločanje temelji na soglasju tudi zaposlenih na nižjih ravneh. Uporabljajo »U« krivuljo odločanja: vodje dajo predlog, ki ga nižje ravni podrobneje obdelajo in dosežejo konsenz o predlogu odločitve, to formalno potrdi višje vodstvo. Hierarhija, ki je v japonskih organizacijah izrazita, ne pomeni oblastništva nadrejenega in vsiljevanja njegove volje oziroma avtoritarnega odločanja. Vodja je dolžan predvsem ustvarjati vzdušje medsebojnega zaupanja, sodelovanja in možnosti vpliva vseh članov skupine. Med različnimi organizacijskimi ravnmi ni natančne razdelitve pristojnosti. Organizacijska struktura je zelo decentralizirana, z veliko stopnjo samostojnosti nižjih ravnmi. Organizacija bolj sledi organskemu modelu in nima sestavin birokratske organizacije.

Za najvišje menežerje so najpomembnejše naslednje funkcije (Watanabe: 1986, 20–22):

1. Oblikovanje vizije prihodnjega razvoja podjetja ob upoštevanju zunanjih

² Japonska industrija je danes veliko bolj usmerjena v izvoz. Tako recimo Toyota izvozi 45% proizvodnje, Nissan Motor 58%; Honda Motor 71%; Sony 69%; itd. (Japan 1987: 1987, 45) – medtem ko npr. General Motors 9%; Ford Motor 13%; IBM 7% itd. (prav tam). Izvozijo 82% vse proizvodnje 35 mm kamer, 89% ur, 90% videorekorderjev, 41% pralnih strojev, itd. (prav tam, 35). Od leta 1980 dalje je zunanjetrgovinska bilanca vseskozi (vedno bolj) pozitivna.

dejavnikov (ekonomija, tehnologija, politični odnosi, kultura, mednarodni odnosi, itd.) ter notranjih dejavnikov (dobre in šibke strani podjetja).

2. Strateško odločanje, ki obsega a. odločanje o poslovni politiki, b. pripravo dolgoročnega poslovnega plana za uresničitev strateških ciljev. Japonski menežerji običajno izbirajo ofenzivno strategijo.

3. Vodenje in nadzor poslovanja za uresničitev poslovne strategije (načrtovanje, organiziranje, usklajevanje, motiviranje in nadzor nad zaposlenimi).

Najpomembnejše je, da imajo vizijo strateškega razvoja. Sicer ni seznama standardnih potrebnih lastnosti, vendar poudarjajo, da mora biti vodja podjetja ambiciozen, imeti občutek za dolžnosti, biti širokopotezen, pripravljen na tveganje itd.

2.4 Delovne navade in razmere

Delo ima za Japonce v osnovi drugačen pomen, kot ga ima v evropski kulturi. Predvsem je delo že na podlagi zen budizma aktivnost, ki je potrebna za vzdrževanje zdravlja. Ni kazen za greh. Zato vsi Japonci delajo, vsak opravlja delo, ki je primerno njegovemu položaju v družbi. Vendar delajo tudi višji razredi. Bogastvo ni sinonim za brezdelje. Delati pomeni, da se človek disciplinira. Čeprav na povsem drugih podlagah kot zahodna »protestantska etika« je etika dela ena temeljnih značilnosti japonskega delavca.³

Japonski delavci delajo več kot ameriški ali evropski. Razlika ne gre na račun, vsaj ne predvsem, daljšega delovnega dne, ampak predvsem na račun krajšega dopusta in manjšega absentizma ter boljše organizacije dela. Urna storilnost japonskega delavca ni večja kot v razvitih zahodnih državah, pač pa so izračunali, da je leta 1970 japonski delavec na leto delal 291 ur več kot ameriški (Kotaro: 1980, 67). To pa pomeni pomembno povečanje storilnosti na enoto kapitala. Neto delovnih ur na teden je leta 1983 opravil japonski delavec 41,4, medtem ko ameriški 36,7, zahodnonemški 31,0; itd. (Japanese working life profile: 1986, 40). Standardna dolžina letnega dopusta, ki ga dejansko izkoristi japonski delavec, je 4–5 dni, seveda poleg različnih praznikov, verskih in državnih, ki jih je približno toliko kot drugje. Nadalje so mi v tovarnah povedali, da je absentizem pri njih v celoti le 3–4% (pri nas npr. več kot 20%). Nadalje, če japonski delavec zasluži na uro 100, zasluži ameriški 155, kanadski 145, evropski pa manj kot japonski. Podatki kažejo, da je storilnost na Japonskem najvišja, stroški dela pa najmanjši – v primerjavi z razvitimi evropskimi in ameriškiimi državami (Japan 1987: 1987, 71).⁴

Japonski delavci prejemajo plačo mesečno. Pri določanju plač nastopa vrsta dejavnikov, tako da so skoraj v vsakem podjetju nekoliko drugače določene. Najprej kaže omeniti, da so v velikih podjetjih večje kot v majhnih. Tako je odnos med povprečnimi letnimi prejemki v individualnih podjetjih in zelo velikih 1:1,8; med majhnimi podjetji in največjimi pa približno 1:1,5 (Japan 1987: 1987, 70). Razmerje med letnimi prejemki zaposlenih moških in zaposlenih žensk je 2:1. Dejansko gre pri tem za razlike v izobrazbi, delovni dobi, itd. Vendar so ženske za isto delo avtomatično 20–30% manj plačane kot moški.

³ Zgodovinsko jo je morda mogoče pojasniti s tem, da so trde naravne življenjske razmere zahtevale, da si ljudje v znatnem delu Japonske med klimatsko ugodnim delom leta zagotovijo sredstva za preživetje preostalega časa (Reischauer: 1985, 14–15). Ta dejavniki je še okrepjen s skupinskim življenjem in pomenom skupine za posameznika. Dober član skupine je tudi dober delavec in prijateljsko delo v skupini je vir veselja (Reischauer: 1985, 154). Z delom se krepi volja človeka, ta pa je bistvena za premagovanje vseh težav.

⁴ Delovni dan japonskega delavca se začne večinoma ob devetih dopoldne in traja do petih popoldne, z enournim opoldanskim odmorom za kosilo. Prej mora priti na delo, kar pogosto pomeni celo uro ali več vožnje, posebej v velikih mestih. Čeprav je prevoz vzorno organiziran, je koncentracija ljudi v mestih vendarle tako velika, posebej v Tokiu, da so ob »rush hours« gneče velikanske. Po delu navadno še posedijo v podjetju ali v gostilni, tako da se domov vrnejo pozno. Nemanualni delavci večinoma nesejo delo še s seboj domov. Gre za delo za podjetje. Torej ni niti časa niti možnosti za »fuš« ali druge oblike pridobitnega dela izven podjetja (ni dohodkov iz sive ekonomije).

V osnovi še vedno velja sistem plač, ki so ga uvedli leta 1976. Po tem sistemu je delavčeva plača sestavljena iz dveh delov. Glavni del je redna plača, ki jo prejema delavec mesečno. Ta znaša 91% vseh letnih denarnih prejemkov. Preostalih 9% pa je dodatna plača (bonus), ki ga izplačujejo običajno dvakrat letno. Bonus je odvisen od gospodarskih rezultatov firme, za državne uslužbenke pa ga določi država. Če je redna plača 100%, potem je v tej plači temeljna plača 84%. Ta je določena na podlagi kombinacije treh meril: starosti, izobrazbe in delovne dobe v podjetju (Tsuneo: 1980, 161). Preostalih 16% pa so razni dodatki: za gospodinjstvo 8%, za dosežene rezultate 2%, za poklic 4% itd. Različna podjetja uporabljajo zelo različno število dodatkov, ki jim dajejo tudi različno težo (Tsuneo: 1980, 167).

Takšen sistem plačevanja naj bi zadovoljeval tri cilje: 1. pri zaposlenih naj bi ustvaril vtis, da so pošteno plačani, 2. posameznika in podjetje naj bi motiviral za delo ter 3. zagotovil naj bi potrebno stabilnost za napredovanje podjetja.

Za povečanje plač se na Japonskem borijo predvsem sindikati, sicer pa gre za sporazum med delavci in delodajalci. Sindikalno je organizirano sorazmerno malo delavstva (leta 1985 npr. 29%), ta delež se postopno zmanjšuje. Sindikati so močni predvsem v velikih podjetjih. V majhnih zasebnih podjetjih sindikatov skoraj ni. Sindikati se vsako pomlad pogajajo z delodajalci za povečanje plač (»pomladanska ofenziva« – shunto). Na tak način so sindikati v letih 1980–1986 dosegali letno povečanje plač najmanj od 4,40% leta 1983 do 7,68% v letu 1981 (Japan 1987: 1987, 70). Druga podjetja, kjer ni sindikatov, približno sledijo istim trendom, vendar na nekoliko nižji ravni. Tako je bilo, recimo, povprečno povečanje plač v letu 1981 5,3%, v letu 1983 pa 3,5% (Japanese working life profile: 1986, 27). Realno povečanje plač je seveda manjše: leta 1980 je bilo celo negativno (-1,6%), leta 1981, 0,4%, leta 1984 2,3%, itd. (Japanese working life . . . : 1986, 27).

V zadnjih letih je opazen prodor ameriškega vpliva na plačevanje delavcev na Japonskem. K temu je prispevala tudi zaostrena gospodarska situacija. Visoka vrednost jena je tako podražila japonski izvoz, da imajo številne firme velike težave in morajo preusmerjati proizvodnjo. Pri iskanju izhodov iz tovrstnih težav je tudi pri plačah opaziti dve novi težnji: od plačevanja po starosti k plačevanju po sposobnosti in od skupinskega k individualnemu plačevanju (Ishikawa: 1987, 10).

Med zaposlenimi na Japonskem je približno 87% takšnih, ki bi jih lahko primerjali z zaposlenimi za »nedoločen čas« pri nas. Zanje veljajo pravila, zakonodaja, itd. Preostalih 13% pa so priložnostni delavci. Med moškimi je takih približno 5%, med ženskami pa približno 26% (Japanese working life . . . : 1987, 24). Za te delavce ne velja delovna zakonodaja, niso sindikalno organizirani, itd. Zato so ti delavci zelo fleksibilen del zaposlenih. Najamejo jih, če je delo; če ga ni, pa jih ne potrebujejo. Zato je stopnja (uradne) brezposelnosti na Japonskem zelo nizka (pod 3% v zadnjih letih).

Socialna varnost zaposlenih na Japonskem je urejena zelo raznolično (navedbe v nadaljevanju povzemale po: Hiraishi: 1987). V glavnem je naravnana tako, da spodbuja k delu. V veljavi je vsaj pet sistemov zdravstvenega in trije sistemi pokojninskega zavarovanja. Med njimi so manjše razlike. Zato nadaljnje navedbe držijo le približno in v povprečju. Zdravstveno zavarovanje v načelu pokriva vse stroške za zavarovanca. Vendar mora plačati 20% participacije za zdravila in za dneve v bolnišnični oskrbi. Za člane njegove družine pokrije zdravstveno zavarovanje 70% stroškov. Za velike izdatke (npr. daljše zdravljenje člana družine v bolnici) veljajo posebni sistemi, če se zaposleni v člani in plačuje prispevke. Če je zaposleni v bolniški, za prve tri dni ne dobi nadomestila, potem pa v višini 60% njegove povprečne plače, če je v bolnici, je nadomestilo 40%. Porodniška doba znaša 98 dni (42 pred in 56 po porodu) in se obravnava kot bolniška. Zdravstveno zavarovanje financirajo pol delavci pol delodajalci.

Leta 1986 so uvedli nov sistem pokojninskega zavarovanja, prej so bili v veljavi trije sistemi. Po novem sistemu gre za kombinacijo temeljne nacionalne pokojnine

in pokojnine na podlagi zaposlitve. Pokojnina je odvisna od starosti upokojenca, od dobe, za katero je plačeval zavarovanje, in seveda višine prispevkov. Precej zapleten izračun pokaže, da je pokojnina precej nižja kot pa redna plača. Redna plača je sicer najvišja pri starosti okrog 50–55 let, potem pa se zmanjšuje. Ker je pritisk, da se upokojijo relativno mladi (po starosti populacije v povprečju), posebej v državnih službah (60 let), nekaj let pred upokojitvijo začnejo intenzivno iskati druge zaposlitve, posebej pri zasebnikih, kjer je dovoljeno delati tudi starejšim.

Tudi druge oblike zavarovanja (invalidsko, za brezposelnost, za družinske člane) so takšne, da spodbujajo k delu. Po svoje prispevajo k manjšemu absentizmu, manjši fluktuaciji, itd., torej k nižjim stroškom dela.

2.5 Velika in majhna podjetja

Kadar govorimo o Japonski, si navadno predstavljamo industrijo s fantastično razvito tehnologijo, visoko izobraženimi delavci, itd. To je deloma res. Res predvsem za velika podjetja, ki so dejansko »paradni konji«. Ta so dejansko visoko razvita, imajo najboljše delavce, ki so najboljše plačani, itd. Zaradi dobre plače, ugleda zaposlitve, možnosti za napredovanje, dobrih delovnih razmer, itd. je tekmovanje za delovna mesta v teh podjetjih veliko. Podjetja lahko izbirajo najboljše diplomante (večino zberejo po dobrih rezultatih pri testu). Dobijo torej (že tradicionalno) tudi diplomante z najboljših univerz.

Velika podjetja v glavnem sama opravljajo le nekatere faze v proizvodnji; razvoj in raziskave, načrtovanje novih proizvodov, trženje, komercialno, proizvodnjo najpomembnejšega dela in sestavljanje izdelkov. Torej za izrazito intelektualni del aktivnosti in ohranjanje nadzora nad celoto.

Neposredno proizvodnjo posameznih sestavin (sestavni delov) pa organizirajo s pogodbami z manjšimi firmami. Te manjše firme dejansko nosijo breme tržnih nihanj. Če povpraševanje raste, imajo veliko dela in dobro zaslužijo, če pada, se obseg dela zmanjšuje njim. Zato v teh majhnih in srednjih firmah položaj delavcev ni niti približno tako stabilen kot v velikih. Lastniki oziroma menedžerji obseg potrebnih delavcev in dela prilagajajo povpraševanju. Ker v takšnih podjetjih tudi ni sindikata, so delavci dokaj nezaščiteni. V majhnih in srednjih podjetjih je zaposlenih približno 50% vseh delavcev.

V teh podpogodbnih firmah je tudi tehnološka raven sorazmerno nizka. Videl sem nekatere in lahko trdim, da je bila njihova tehnološka raven nekako na ravni naših organizacij z enako proizvodnjo ali ponekod celo nižja. Tudi delovne razmere (položaj telesa pri delu, osvetlitev, prah, kemikalije, itd.) so bile sorazmerno slabe. Povsem drugačne kot pa, recimo, v tovarni velike firme, kjer so izdelovali čipe, elektronska vezja, polprevodnike, itd. Velike firme od majhnih zahtevajo tudi nizke cene in natančne roke dobave. Zaradi velike konkurence majhnih firm in dobre organizacije poteka proizvodnja skoraj brez vmesnih zalog. Tudi to poganja proizvodnjo.

Prav odnos med velikimi in majhnimi firmami je eno pomembnih pojasnil japonske gospodarske uspešnosti.

CITIRANA LITERATURA:

1. Hiraishi, N.: Social Security; The Japan Institut of Labour, Tokyo 1987
2. Japan 1987; Keizai Koho Center, Tokyo 1987
3. Japanese Working Life Profile; The Japan Institut of Labour, Tokyo 1986
4. Ishikawa, A.: Changes in the Management of Organizations in Contemporary Japan; The Second World Bank Congress, October 5–7, Vitoria Spain
5. Kotaro, T.: The Effects of Reductions in Working Hours on Productivity. V: Nishikawa S. (ed.): The Labour Market in Japan; University of Tokyo Press, Tokyo 1980
6. Kunio, Y.: Sogo Shosha; Oxford University Press, Tokyo 1982

7. Mannari, H.: *The Japanese Business Leaders*; University of Tokyo Press, Tokyo 1974
8. Mikes, G.: *The Land of Rising Yen*; Penguin Books; Harmondsworth 1986
9. Patrick, H., Meissner, L. (eds.): *Japans High Technology Industries*; University of Tokyo Press, Tokyo 1986
10. Reischauer, E.: *The Japanese*; Tuttle Company, Tokyo 1985
11. Shimizu, R.: *Top Management in Japanese Firms*; Chikura Shoko, Tokyo 1986
12. Watanabe, T.: *Demystifying Japanese Management*; Gakuseisha Publishing Co., Tokyo 1987
13. Tsuneco, O.: *Postwar Changes in the Japanese Wage System*. V: Nishikawa, S. (ed.): *The Labour Market in Japan*; University of Tokyo Press, Tokyo 1980

COSTANZO PREVE

Problemi izobraževanja

Constanzo Preve, Torino, Italija. Rodil se je leta 1943. Študiral je staro grščino in latinščino, zgodovino in filozofijo. Govori deset jezikov: italijanski, angleški, francoski, nemški, grški, španski, portugalski, starogrški, latinski in turški. Je profesor na srednji šoli (znanstveni licej) v Torinu. Deluje v CIPEK (centru za politične in kulturne pobude). CIPEK je znanstveni inštitut parlamentarne skrajno leve stranke Democrazia proletaria, ki se je edina izmed levih strank, ki so vzniknile v šestdesetih letih v Italiji, obdržala v političnem življenju. Generalni sekretar DP je Mario Capanna. Costanzo Preve formalno ni član te partije, na volitvah pa glasuje zanj in sodeluje v glasilih in revijah, ki so blizu tej stranki. Je avtor vrste esejev in razprav. Njegovo najbolj znano delo je knjiga *La filosofia imperfetta*. Pred kratkim je postal glavni urednik revije *Marx 101*.¹ Je član mednarodnega sveta revije *Actual Marx* (Pariz). Na mednarodni tribuni *Socializem v svetu* v Cavtatu, ki ga je organiziral Center za družbene raziskave pri CK ZKJ, je sodeloval dvakrat, leta 1986 in 1987, s prispevki, ki so vzbudili pozornost udeležencev. Constanzo Preve je zelo komunikativen in neposreden. Sobesednika prevzame njegov način razmišljanja, pripravljenost, s katero prizna, da o kakšnem vprašanju ni razmišljal, po temeljitem premisleku pa bi utegnil najti dovolj argumentov tudi za drugačen odgovor.

*Nadežda Radović:*² *Povej mi kaj o sebi. Imaš kakšen poseben razlog, da si se odločil za ta poklic, zlasti za delo z mladimi v tej starostni dobi?*

Constanzo Preve: Star sem 44 let. Sem profesor filozofije in zgodovine na znanstvenem liceju v Torinu. To je velik mestni licej. Ta poklic sem izbral pred dvajsetimi leti, ko sem končal fakulteto. Takrat, proti koncu šestdesetih let, sem bil politično angažiran. Bil sem komunist, eden izmed tistih, ki so hoteli revolucijo kot številni mladi ljudje moje generacije. Delo profesorja zame ni bilo naključna izbira, prav nič naključna. Rad sem imel študij, seveda pa tudi samo življenje, katerega sestavni del bo študij. Filozofija in zgodovina sta me zares prevzeli. Mislim, da imam dober odnos do mladih. Sodil sem, da z njimi nikakor ne smemo manipulirati, da moramo upoštevati čas njihovega dozorevanja, njihovo občutljivost. Zame torej delo profesorja v Italiji ni bila samo poklicna, marveč tudi kulturno-politična izbira. Govorim o času pred dvajsetimi leti. To je v državi, kakršna je Italija, pomenilo imeti nizko plačo, saj so pri nas profesorji slabo plačani. Vendar se je hkrati pred menoj odpirala možnost, da živim s poklicnega in kulturnega

¹ Marx 101 leto kasneje.

² S prof. Prevejem se je pogovarjala Nadežda Radović, strokovna sodelavka Centra za družbene raziskave pri CK ZKJ Beograd.

vidika zanimivo življenje. Moji dijaki so stari 16, 17, 18 in 19 let. V treh letih končajo italijanski znanstveni licej.³

Nadežda Radovič: *Razmišljati o razvoju izobraževanja pomeni preizkusiti temelje, na katerih to stoji, pa tudi misliti na prihodnost.*

S pomočjo znanosti in tehnologije so ljudje ustvarili številne dobrine. V človeških rokah sta taista znanost in tehnologija postali sredstvo strahotne rušilne moči. Izkušnje Hirošime, Černobila, Bhopala... in druge ekološke katastrofe naše dobe pričajo o moralni ambivalentnosti moderne znanosti. Znanost in tehnologija ne nastopata le kot osvobodilni, marveč tudi kot zasužnjevalni sili. To je povzročilo zmedenost v vrednotah. Resno so se omajale vrednote zahodne civilizacije. Marsikaj resnega lahko očitamo materialnemu napredku družbe socialne enakosti, politični demokraciji, znanstveni in kulturni racionalnosti kot vrednotam kulture in civilizacije Zahoda. Prav na teh vrednotah temelji sodobno izobraževanje.

Vprašam, na čem, na katerih vrednotah, na katerih splošnih načelih graditi izobraževanje v prihodnosti?

Costanzo Preve: Gre za inteligentno vprašanje, katerega duha sprejemam v celoti. Drži, da moramo ambivalentnost moderne znanosti in tehnologije razumeti kot bistveno pomanjkljivost izobraževanja, kar pomeni, da mora biti bistvena vrednota izobraževanja emancipatorska kritika. Očitno je težko izpeljati sintezo in z nekaj besedami povedati, katero je temeljno načelo, ob katerem naj se navdihuje naše šolsko delo. Vendar menim, da bi lahko to načelo opredelili kot kritiko, ki je usmerjena k emancipaciji. To bom nadrobneje pojasnil. Seveda mora biti vsak učitelj predvsem dober v svojem poklicu, kar pomeni, da mora dobro obvladati svojo obrt, mora poznati vse, o čemer predava, to pa terja nepretрган študij do konca življenja. Slab učitelj daje slab zgled svojim učencem. Oseba, ki se ne uči, ki ne bere knjig, ne dela – je slab zgled, saj učenci dobro opazijo, da je tisti, ki je nehal aktivno živeti, končal svoje učenje. Če naj kaj sporočim učencem, je to, naj nikoli ne nehajo z učenjem in naj ohranijo kritično stališče.

Torej, govorila si o Černobilu, Hirošimi... Jasno je, da hočejo mlade generacije živeti in imeti prihodnost. Celo če je množična kultura, če se lahko tako reče, lepilo sedanosti, če celotno življenje nima prihodnosti, če lahko okusimo le sedanji trenutek, vemo zelo dobro, da mladi hočejo, da imajo pravico do prihodnosti. Toda to prihodnost moramo varovati. V kakšnem smislu? Prihodnost ne vznikne kot goba po dežju niti ne pade z neba. Prihodnost moramo graditi. Če naj torej gradimo prihodnost, moramo biti kritični do sedanosti, do literature, do znanosti. Vzemimo znanost. Gre za vprašanje, ki ga je treba preučiti kritično, saj znanost ponuja po eni strani emancipatorske možnosti, po drugi strani pa je faustovsko nevarna in jo je treba obvladovati. Veliko je učiteljev, ki ne znajo mladim ljudem prikazati kritične zasnove znanosti ali pa jim posredujejo slepo apologijo znanosti, ki jo opazujejo, kot da gre za mit. Prav tako veliko profesorjev književnosti razlaga samo koncepcijo docela negativne znanosti, pojmovane kot nevarnost. Nasprotno,

³ Izobraževalni sistem v Italiji ima štiri stopnje. Od sedmega do petnajstega leta je izobraževanje obvezno. V teh osmih letih končajo učenci šest let osnovnega (I. stopnja) in dve leti srednjega izobraževanja (II. stopnja). Od petnajstega leta naprej je izobraževanje stvar proste izbire. Mladi nadaljujejo šolanje: 1. na licejih, ki odpirajo možnosti za nadaljevanje študija na univerzah in fakultetah, 2. na tehničnih inštitutih, 3. na inštitutih za šolanje učnega kadra, 4. na šolah za vzgojitelje in 5. na drugih poklicnih inštitutih. Na ravni srednjega izobraževanja traja šolanje pet let. Naš sobesednik predava dijakom treh zaključnih razredov srednje šole (liceja). Gre za prvo etapo izobraževanja na tretji stopnji. Druga etapa je univerzitetni in fakultetni študij. Četrta stopnja zajema pridobivanje akademskih naslovov po končani univerzi.

poskušati moramo, da najdemo valovno dolžino, način, kako razgrniti kritično zasnovo vseh temeljnih življenjskih vprašanj, od seksualnih odnosov, odnosov do staršev, do znanosti, politike, literature. Če učitelj podaja takšno kritiko, če je takšna miselnost kritično usmerjena k emancipaciji, opravlja svoje delo brez napake.

Nadežda Radović: Kaj misliš o usmerjenem izobraževanju, o težnjah v mnogih izobraževanih sistemih, da krene skoraj vsa dijaška populacija petnajstih let samo k eni od možnih usmeritev? Imaš stališče o reformi vzgoje in izobraževanja v Jugoslaviji?

Costanzo Preve: Žal nisem seznanjen z vašo reformo izobraževanja.

Predvsem moram razlikovati izobraževanje od poklicnega usposabljanja. Celotna organizacija izobraževanja mora biti zmes, v kateri je kar največ splošnega izobraževanja, kritičnega duha in mentalitet, kultur – in v kateri so tudi elementi poklicnega usposabljanja. Očitno morajo imeti vsi izobraževalni sistemi, sleherno izobraževanje obe strani. Problem je v njunem medsebojnem razmerju. Menim, da mora izobraževanje vsebovati tudi elemente poklicnega usposabljanja. Ne gre pa pretiravati z njegovim deležem v izobraževalnem procesu, ne po obsegu in ne po kakovosti. Zakaj moderni poklici potrebujejo kritično miselnost, ki dojema, da je treba znanje obnavljati in da se je treba venomer učiti novih stvari. Pred petdesetimi ali celo dvajsetimi leti so se učili poklica za vse življenje. Temu nasproti pa danes nagel razvoj sodobne tehnologije nalaga ljudem, da spreminjajo poklice, dokler živijo. Danes je torej zelo pomembno pridobiti globalno izobrazbo in ustvariti miselnost, ki je naklonjena in naravnana h kontinuiranemu izobraževanju. Prepričan sem, da ne gre opustiti tradicije evropske kulture, ki je od šole vselej zahtevala splošno izobraževanje in del šolskih ur namenjala temeljnim vedam, tako prirodoslovnim kot tudi humanističnim. Sodim, da, denimo, klasični italijanski licej, v katerem je zelo pomembna književna kultura, celo grška in latinska, nima zgolj pečata buržoaznega razreda, marveč ohranja tudi splošne emancipatorske značilnosti v razredni družbi. Moramo biti pazljivi in ne opuščati tradicij, ki so pomembne in ki kaj veljajo v sodobnem svetu.

Nadežda Radović: Med katerimi družbenimi silami dobivaš oporo za promocijo in zmago idej, ki jih zastopaš?

Costanzo Preve: To je zelo veliko vprašanje, ker se nanaša na motorne sile emancipacije ob koncu našega stoletja. Očitno so stari koncepti delavskega razreda nekoliko preozki, če razmišljamo o globalni revoluciji. Toda delavci (tudi ročni) imajo še temeljni pomen v konstituiranju zgodovinskega bloka. Osebnostno sem prepričan, da so temeljne družbene sile v delavcih, bodisi da gre za ročne ali za tehnike, pri čemer štejem sem tudi tiste, ki delajo v družbenih službah, in tiste, ki delajo v industriji. Ustvarjati moramo zveze med družbenimi silami. Teh zvez ta hip na Zahodu še ni. Ni jih v zadnjih dvajsetih letih. Zato je že več desetletij pobuda, ki vodi k spremembam v tehnologiji, povsem v rokah buržoazije. Sodim, da bi se morali zelo potruditi, da bi ustvarili družbeno zvezo, zvezo intelektualnega in ročnega dela, ki naj bi imela očitno drugačno obliko, kot jo je imela doslej.

Nadežda Radović: Mar meniš, da bi morala biti ena izmed oblik demokratizacije izobraževanja udeležba učencev pri oblikovanju zasnove izobraževanja in udejanjanja te zasnove?

Costanzo Preve: V načelu da. Vedno je težko omogočiti udeležbo učencev, saj gre za mlade ljudi. Tu ni mogoče govoriti o družbenem razredu, marveč le o generaciji. Tisto, kar jih povezuje, so samo njihova leta. Težko je določiti tudi natančne oblike institucionalizirane udeležbe učencev in študentov v reformi šole. Toda v načelu moram odgovoriti z »da«, ker pogosto starejši mislijo, da zelo dobro vedo, kaj morajo početi s svojimi otroci, s svojimi učenci. Izkušnje pa na moč dobro kažejo, da je v družini, denimo, sleherno avtoritarno vzgajanje škodljivo. Kot je v družini problem skupni dogovor o vseh problemih, ki se tičejo družine, tako je tudi v šoli. Očitno ima šola veliko nalogo, da usmerja in izbira programe, učenci štirinajstih ali petnajstih let pa še ne poznajo dovolj problemov usvajanja znanja iz različnih ved – kemije, fizike, kibernetike ali književnosti. Učenci se pogosto zgledujejo po modi, saj so še premladi, manjka jim izkušenj. Zdaj je v modi kibernetika veliko bolj kot matematika, zaradi česar se učenci raje odločijo za poklice, ki so povezani z računalniki.

Moramo biti za udeležbo učencev v oblikovanju zasnove izobraževanja in v njeni realizaciji, vendar si ne predstavljam jasno, kako naj bi zdaj učence organizirali.

Nadežda Radović: Si morda razmišljal o izobraževanju nadarjenih otrok? Mar naj bi jim omogočili, da bi se izobraževali v posebnih šolah? Ali naj bi jih izločili iz populacije, ki ji pripadajo? Veš morda za kakšne zanimive izkušnje o tem?

Costanzo Preve: Žal nimam veliko idej v zvezi s tem. V Italiji je veliko večji problem, kako v šole vnovič pritegniti slabše učence. Naš problem je torej nasprotna stran medalje. Gre za napore, ki merijo na to, da bi v šole sprejeli učence, ki zaradi slabih življenjskih razmer v družini ne morejo doseči dobrega uspeha. Pozornosti torej nisem namenjal posebej šolanju talentov. Sodim, da se je v nekaterih disciplinah, kot so matematične, umestno ukvarjati s talenti od malega.

Kot socialist pa bi se v načelu bal elitnih šol. Sem proti temu. Vendar moram priznati, da bi moral o tem vprašanju temeljiteje razmisliti, da bi lahko nanj odgovoril z resnostjo, ki jo zasluži.

V načelu menim ne, morda pa bi se dalo odgovoriti tudi drugače.

Nadežda Radović: Naša generacija je želela spremeniti svet. Niso jo zadovoljevale le osebne in poklicne ambicije. Stremela je k bolj humani, pravičnejši družbi. Dvignila se je leta 1968 zoper birokratske sile, demonstrirala na univerzah v mnogih državah sveta. Tako ali drugače so pripadnike te generacije potisnili ob stran – ali so postali nič kaj pomemben del vladajočih birokratskih struktur ali pa »družbeni odpad«. Na zgodovinskem prizorišču je generacija naših otrok. Ti so toliko stari, kot smo bili mi leta 1968. Mar se ti ne zdi, da je generaciji naših otrok veliko več do tega, da poišče kar se da ugoden položaj v obstoječih institucijah družbe, kot pa jo zanimajo problemi spreminjanja sveta, revolucije.

Costanzo Preve: Imam sedemnajst let starega otroka in toliko stare dijake, torej sem zelo občutljiv za vse, kar je v zvezi z njihovimi čustvi, stremljenji, ambicijami. Nisem pesimist. Preprosto menim, da ne gre delati analogije med njimi in nami. To je napačna pot, saj vsaka generacija odkriva lastne oblike razvoja in ne gre pričakovati, da bi hodila po stopinjah svojih staršev. Zelo dobro se spominjam, da sem pripadal generaciji, ki se je v šestdesetih letih borila proti zastarelim navadam

svojih staršev. Za nas sta bila torej socializem in komunizem tudi zahteva po osvobajanju osebnosti in uveljavljanju lastne individualnosti. Recimo, da je ta veliki socialni in politični projekt padel na izpitu, da ni povsem uspel, da smo pripadniki propadle generacije, da smo generacija v krizi, ki ne vidi nič tistega, kar je hotela. Generacija, ki je prišla iz druge svetovne vojne, ki je prinesla svobodo, lahko reče: borili smo se zoper Nemce, proti fašizmu, imajo skratka kaj pokazati. Torej generacija naših staršev je napravila neke stvari. Ti lahko rečejo: glejte, to je naše delo. Generacija, ki je imela leto 1968, pa daje vtis, da ni storila ničesar, da je za njo praznina. Morda je prav ta praznina povod za pojav kesanja – kot pri francoskih novih filozofih, ki so postali reakcionarji, ljudje, ki so sprejeli buržoazijo, ki so besni protikomunisti ali pa so v nekakšni psihosocialni depresiji. In zdaj imamo pripadniki te generacije svoje otroke, ki so približno toliko stari, kot smo bili mi v šestdesetih letih. Govorijo, glejte, njihovi otroci so brez upanja, hočejo se samo vrsti v sistem. Vendar to ne drži. Naj naštejemo nekaj dejstev. V Italiji sem, denimo, spoznal fante in dekleta, katerih odnosi so boljši kot naši. V našem času je vladal popoln patriarhat. Zdaj opazujem svoje učence in odnose, ki vladajo med dekleti in fanti, in spoznavam, da so veliko bolj iskreni, naravni in bolj enakopravni kot smo bili mi. Ko sem bil mlad, so imela dekleta vselej probleme s fanti, bile so osamljene in obravnavane kot podrejene. Zdaj tega ni več. To je pozitivno dejstvo. Prepričan sem, da nosijo mladi v sebi močno svobodoljubno in demokratično mišljenje. Ni potrebno, da vselej odgovarjajo kot kolektiv. Mogoče je, da iščejo tudi individualne rešitve. Napaka je torej v nas, ne v njih.

Nadežda Radović: Tvoj življenjski kredo?

Costanzo Preve: V stari francoščini⁴ obstajata dve besedi: félicité in bonheur⁵. Zame pa je življenjski kredo enotnost teorije in prakse, javnega in osebnega. Moj življenjski kredo je prizadevanje, da bi bil srečen v svoji družini, s prijatelji, tovariši, torej da bi bogatil svoje osebno življenje, da pa tudi ne bi pozabil, da se borim za demokracijo in socializem. To je vseljudski problem – premostiti prepad med javnim in osebnim.

⁴ Pogovor je tekkel v francoščini.

⁵ La félicité = blaženost, le bonheur = sreča.

UVODNI ZAPIS

Razprava o ustavnih amandmajih, ki jo je 25. 3. 1988 pripravil MC EK skupaj z Zvezo ekonomistov Slovenije na Ekonomski fakulteti, je vrsti strokovnih razprav dodala svoj ekonomski aspekt. Temeljno sporočilo razprave, ki je imelo za izhodišče kratke uvodne referate (Černe, Kovač, Pučko, Ribnikar, Rupnik) je v tem, da izhoda iz obstoječe družbene krize ni mogoče zagotoviti zgolj z delnimi in strokovno nemarno izpeljanimi ustavnimi amandmaji, temveč s celovito družbeno prenovo, ki vključuje korenito reformo ekonomskega sistema gospodarskega mehanizma, ekonomske politike in strategijo razvoja vključno s spremembami politično pravnega sistema. Kriza, v kateri tičimo, očitno ni zgolj praktična, temveč tudi teoretična, saj gre za usoden razkorak med znanostjo in ideologijo, med gospodarsko prakso in normativnim sistemom (F. Černe). Zato je kriza ustavne ureditve povezana tudi s krizo ekonomske vednosti. Ravno nesprejemljivost ustavnih temeljev in njihova navezanost na politično oblast (»ustavni absolutizem«) v bistvu preprečuje radikalnejši sistemski zasuk k tržnemu gospodarstvu, pravni državi in civilni družbi oz. k temeljiti redefiniciji obstoječega socializma (B. Kovač). Očitno obstoječa ustava in tudi obetavna ter hvaljena gospodarska reforma ZIS še vedno ne priznava normalne institucionalizacije tržnega gospodarstva in predvsem njegovih financ, kar najbolje vidimo v nerazumevanju logike kapitala, trajnih naložb podjetij in prebivalstva v drugih delovnih organizacijah, delitvi rizika, podjetniški lastnini . . . zato je bistvo naših financ pač prvobitna akumulacija »družbenega kapitala«, ki vodi v ekonomsko neučinkovitost in netržni gospodarski sistem (I. Ribnikar). Krepitev etatiističnih tendenc, ki so prikrite pod paravanom »enotnosti« jugoslovskega trga (V. Merhar), nam dobro ponazarja predvsem neustrezna fiskalna in netržna opredelitev ekstradohodka (O. Norčič) in še posebej centralizacija (federalizacija) davčnega sistema, namesto »davčne konkurence«, ki bi upoštevala specifične, ekonomske, politične in družbeno razredne posebnosti republik in pokrajin (L. Rupnik). Razprava je opozorila, da delno spreminjanje ustave ni ustrezno in da predstavlja nov, toda neproduktiven zgodovinski kompromis, ki je premalo radikalen, če želimo resnično ekonomsko zasnovano družbeno prenovno, in nepotreben, če smo pripravljene zgolj izboljšati funkcionalnost obstoječega sistema. S tega vidika je pristajanje na delno sprejemanje ekonomskih amandmajev, ki jo zahteva zvezni izvršni svet, kajpada nesmisel, saj so že reformni predlogi ZIS presegle zahteve ustavnih amandmajev; hkrati pa so ekonomisti opozorili, da so dosedanje ekonomske reforme bile neuspešne ravno zaradi neustreznosti in neupoštevanja političnih sprememb, ki pogojujejo ekonomske procese. Razprava je tehtno opozorila na vrsto ekonomskih institucionalnih oblik, ki včasih povsem odkrito (spremembe fiskalnega in monetarnega sistema, financiranje JLA, koncept enotnosti trga, ekstradohodka . . .) ali pa prikrito (dominantni koncept družbene lastnine, planiranja, dohodka, . . .) še vedno afirmira elemente »dogovorne ekonomije« kot paraetatiističnega modela socialističnega gospodarstva, ki bistveno ogroža ekonomsko suverenost podjetij in prebivalstva ter institucionalno tržno strukturo ter hkrati zmanjšuje politično ekonomske temelje posameznih narodov in narodnosti.

Ali res irelevantnost – ali z dosedanjo ustavo naprej ali z amandmajsko ali celo brez nje

Navidezno zveni naslov moje razprave šokantno, pa ne bo, če boste razumeli vsebino.

I

1. *Po štiridesetih letih* »delanja« revolucije, primarno z besedami, ne vidim nekega pomembnejšega obrata ob spreminjanju obstoječe ustave. Za nekoga je to znanstveno početje, zame je takšen postopek spopad z znanostjo, znanstvenim načinom mišljenja (predpostavim samo, da bi tako »na pamet« razpravljali fiziki o fuziji atomskih jeder ali o laserju ali kaj podobnem).

To je le dokaz, da se *Parkinsonova birokratska bolezen širi*. Besede se množijo po hamletovsko, gremo iz analize v analizo, iz programa v program. Toda življenje ostaja, bolj ko ga »menjamo«, isto ali celo slabše.

Živimo le še na površini pojavov in dogajanj in pri jalovem spreminjanju. S spreminjanjem lupine pa ne moreš izboljšati jedra.

2. Pri tem je najhujše, da gre tudi za *globalno teoretično sistemsko zmedo*.

Kriza, v kateri tičimo, ni le »praktična«, ampak »teoretična«. Gre že za usodno neskladje med teorijo-znanostjo in ideologijo, med tema in ustavnim normativnim sistemom, med temi in državnim ukrepanjem. Ne na koncu je vse v neskladju z realnim, normalnim življenjem. Zato je kriza tudi ustavna kriza in kriza ustave.

Da navedem samo en primer: ideološka zmeda. Danes bi lahko po ideoloških načelih programa ZK, sicer iz l. 1958, ki pa še velja, izključili iz ZK celoten CK, ki se zavzema za mnoge rešitve, ki so v nasprotju s stališči programa! Toda, ali ni dozorel čas, da se menja takšen program!

3. V dokaz moje teze *o napačnem pristopu k spreminjanju ustave* navajam Stališča in predloge slovenske GZ (ki smo jih prejeli). Sestavljenci pripomb ne vidijo tako rekoč nobenih teoretičnih ustavnosistemskih problemov. Predlagajo le, da se neki amandmaji spremenijo, dopolnijo itd. Toda prava rešitev je zame prav obratna.

Pričeti bi morali s teoretično sistemsko nekonsistentnostjo ustavne kompozicije, kar je seveda ozko povezano z ideološkim programom ZK, od katerega bi morali pričeti . . . In od njega preiti na spreminjanje vsebine, vloge, delovanja ZK v družbi (glede na velike spremembe v strategiji razvoja družbe bi kazalo celo razmisliti, ali ne gre tudi za vprašanje samega naziva »partije« – »komunistična«, ker program, ki se postopoma kristalizira, prav gotovo ni enak tistemu Marx-Engelsovemu Komunističnemu manifestu (1847).

Šele potem na temelju spremenjene ideologije ZK in njene vloge v družbi bi lahko določene in zgodovinsko ustrezno spreminjali politični sistem, državno ureditev ter s tem tudi gospodarsko ureditev, kjer in kolikor je to potrebno za naš nadaljnji razvoj. Postopek torej, ki bi nas edino vodil de facto iz globalne krize, ki pa ga v »sedanjem postopku« ne vidim.

Seveda se takoj *zastavlja vprašanje subjekta* – kdo bo to napravil! Ali je ZK res v stanju spreminjati sebe v nekaj drugega?

4. Vse omenjeno in še kaj drugega je zame tisto realno okolje, od katerega lahko pričnemo razmišljati kot ekonomisti (do zdaj sem razmišljal kot splošni družboslovec ali (in) kot državljan). Ugotavljam namreč, *kako nepoklicno se večkrat obnašamo kot ekonomisti*: kot da imamo – kot stroka – pri roki enovito

rešitev, in še to kar čez noč. Kot da rešitev ni z več različnimi »optimi«, kot da ne gre za več ekonomsko teoretično »stališčnih« rešitev, kot da so rešitve samo tehnično-ekonomske in ne družbene, ki zahtevajo za dejansko rešitev vprašanj tudi ustrezno družbenopolitično gibanje itd.

Ekonomska teorija (veda) ima v vsakem primeru svoje meje in svoj domet.

Zato so *mnogi teksti, ki jih pišemo tudi ekonomisti na to temo*, večkrat feljtoni iz »ustavne fantastike« ali »razmišljanja« na pamet itd. kot pa znanstvene – kritične in projektne razprave.

Le sprašujem se, zakaj kot ekonomisti o tem nikoli ne spregovorimo (kar normalno delajo ekonomisti na Zahodu), ampak ali »lezemo pod kožo politikom« tako ali drugače, ali pa »se gremo sami politike«, trudeč se, da celo obvladamo njihov jezik.

5. Vse kaže, da se ne zavedamo, česar pa se zavedajo druge stroke – discipline (npr. fizika, kemija itd.), da je za samo *normativno institucionalizacijo oziroma operacionalizacijo ekonomskih kategorij* (kot elementov ekonomskega sistema) *odločilnega pomena pravilna opredelitev njihove sistemske vsebine in njihove medsebojne odvisnosti, ki konsistentno urejajo družbenoekonomsko bit*. V tem pomenu mora vsak ustavni sistem izhajati od nekega teoretičnega ekonomskega sistema kot sklopa komplementarnih in ne rivalskih ekonomskih kategorij (kot teoretičnih izraznih oblik ekonomskih odnosov).

O primerih takšne nekonsistentnosti ustavnih opredelitev bom govoril kasneje.

6. S tega vidika moram ugotoviti, kar bo za nekatere čudno zvenelo, da se je *razprava o »naši« ustavi začela že zgodaj v razvoju ekonomskih doktrin*, že v prejšnjem stoletju in se nadaljevala v tem stoletju s kritično diskusijo meščanskih ekonomistov kot so Gossen, Böhm-Bawerk, Barone, Wieser, Cassel, zatem pa še Mises, Hayek, Robbins itd., ki so si zastavljali podobna vprašanja, kot si jih danes mi zastavljamo, npr., ali bo socialistično gospodarstvo racionalno učinkovito, če bo centralno plansko, če ne bo denarja, cen, konkurence, če bo ukinjena privatna lastnina itd. (glej moje delo *Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma*, 1960, 173–196).

Ali pa da grem k bližnji preteklosti, v kateri sem sam sodeloval v diskusiji o stabilizaciji in sistemu sredi šestdesetih let (glej razpravo *Ekonomski sistem i stabilizacija*, Ekonomist 1966, št. 1–4) ter v delu pod naslovom *Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve*, ki je izšlo 1974. leta, to je istega leta, kot smo sprejeli Ustavo. V delu sam opozoril na vrsto ekonomskih kategorij ali kot vprašljivo konsistentnih ali kot nerealnih za naše razmere, čeprav moja razmišljanja niso v ničemer vplivala na ustavne rešitve.

Moja temeljna teza namreč je, da sta tako program ZK kot tudi ustava po svoji zasnovi usmerjena netržno, k »obvladovanju« tržnih zakonov, s težnjo k premoščanju nekaterih tržnih oblik (kategorij), kot npr. da so se podjetja preimenovala v ozde, da se je izpustila iz sistema kategorija konkurenca in se uvedle kategorije, kot so medsebojna odvisnost, vzajemnost, solidarnost, skupni interesi; namesto kupoprodajnih odnosov so bili uvedeni dohodkovni odnosi itd., skratka, *pred očmi konstruktorjev nove ustave je lebdela Marxova ideja o asociaciji svobodnih ljudi, kot že neblagovna, naturalna planska asociacija*. Ker pa so sestavljalci ustave morali upoštevati še neke oblike blagovne produkcije, so neblagovni (netržni) ustavno izoblikovani družbenoekonomski biti dali še obliko denarno-blagovnega gospodarstva, tudi še s »tržnimi zakonitostmi«.

Zato je našo sedanjo krizo treba gledati tudi kot izrazno obliko protislovja med ideološko koncipirano in ustavno normativno ureditvijo na eni strani in še potrebno tržno obliko razvijanja produktivnih sil na drugi strani. Ko pa se je v zadnjem času vodstvo ZK odločilo za »ponovno« spoštovanje tržnih zakonitosti, omenjeno protislovje dobiva še drugo plat kot protislovje med tako novo politično usmeritvijo ter ustavno normativno ureditvijo.

Kriza je torej sistemska in zato dolgoročna in ne predvsem gospodarsko politič-

na, kot jo prikazujejo nekateri (čeprav njene delne odgovornosti ne zanikam). Če pa je sistemska, potem je treba o njej sistemsko razpravljati.

7. *V dokaz nesistemskega pristopa k spreminjanju ustave naj navedem naše sedanje razprave in postopke.* 1. Ne obstoji noben empirični material (vsaj da bi vedel), ki bi kvantitativno, s kvalitativno razlago, znanstveno obrazložil krizna žarišča, tudi kot posledico napačnega ustavnega normiranja in njenega poseganja v praktično družbeno življenje (dokaz za to je slabšanje vseh poglavitnih kazalcev mikro- in makrogospodarjenja po 1974. letu). 2. *Gospodarska zbornica Slovenije* npr. predlaga t.i. pristop k spreminjanju ustave po delih, od amandmaja do amandmaja. Se pravi necelovito, nesistemske. Predlaga pa tudi, da ne bi smeli posegati s spremembami v temeljni socialistični odnos, ne da bi povedala, ali vemo, zakaj in v čem je ta temeljni odnos socialističen. Osebn menim, da gre prav za to spreminjanje, če naj bi sistem učinkoviteje funkcioniral.

Predlog je tudi, da uveljavimo tržne zakonitosti. To je postalo že skoraj oguljena fraza; ne na koncu je to že zapisano v sedanjih ustavi, pa zaradi tega še vedno ni prišlo do njihove uveljavitve. Zakaj? Eno je najprej, da ne razumemo, kaj so tržne zakonitosti. Nobelovec P. Samuelson navaja v svojem znanem učbeniku samo en tržni zakon – ponudbe in povpraševanja. O tem pa sem tudi sam večkrat razpravljaj, npr. v članku *Kaj so ekonomski zakoni, če so*, *Ekonomska revija*, 1984, št. 2–3. Razen tega se ekonomski zakoni ne »uveljavljajo« po volji ali hotenju nekoga, recimo po sklepu CK ali pa tudi na zahtevo ustave. Ekonomski zakoni se oblikujejo (in s tem tržni sistem), če so razmere za to, da se ekonomski osebki prično avtonomno, stalno, evoliucijsko, množično, tipično tržno obnašati. Za to pa je treba ustvariti ustrezne družbenoekonomske razmere. Družbena lastnina, vodilna vloga delavskega razreda, delitev po delu itd. prav gotovo niso ustrezne kategorikalne razmere za »uveljavitev tržnih zakonitosti«. Predlogi zbornice tudi vidijo rešitev v zmanjšanju obsega ustave, nekako popravljene v ekscerptu. Toda to pomeni, da naj bi sistem kot jedro ustavne normative ostal, ki pa, kot sem že dokazal, ni zgodovinsko realno, pa tudi teoretično logično konstruiran; njegova bit ni tržna. Na str. 13 pa je zbornični predlog, da bi morali družbeni lastniki začrtati nedvoumne ekonomske temelje v tržno planskem gospodarstvu. Ne samo, da opredelitev ni jasna, ampak je verjetno zaporednost razmišljanja nasprotna. Ekonomski odnosi dejansko določajo bistveno lastninsko obliko, ta pa bolj blagovno ali neblagovno plansko obliko. Ko pa na naslednji strani preberemo tri imperativne naše družbenoekonomske ureditve za določitev »objekta« družbene lastnine, smo začudeni, ker je predlog dejansko v prid ohranjanja netržnega tipa gospodarstva.

8. Večkrat sem že omenil t.i. teoretično nekonsistentnost ustavne konstrukcije ekonomskega sistema. V čem naj bi bila le-ta?

Prvo nekonsistentnost ustavnega konstrukta vidim v nepravilnem razumevanju Marxovega trisopenjskega ali trinivojskega ali trisistemskega kritičnega analiziranja enega in istega predmeta, to je, kapitalističnega blagovnega produkcijskega načina, ki gre od preproste naturalne delovno-produktne ravni kot sistema, nadalje preko vrednostnega sistema k cenovni, profitno-kapitalski ravni sistema. Na ta način skuša Marx teoretično od abstraktnega h konkretnemu, pa tudi razvojno, razložiti bistvo kapitalističnega, eksploatacijskega odnosa v kapitalističnem gospodarstvu, ne pa izdelati modela za asociacijo dela (združeno delo), ne pa razviti pozitivne teorije menjave, delitve, reprodukcije itd. (glej moje novo delo *Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi*). Ko Marx to dokaže, »sproducira« s čisto negacijsko metodo revolucijo, ki odpravi kapitalistično in blagovno produkcijo ter tako analitično (ne zgodovinsko konkretno) vzpostavi novo, neblagovno asociacijo svobodnih individuov (in ne združenega produktivnega dela v cenovno-dohodkovni obliki, kot se je to zgodilo v naši ustavi). Tako se v naši ustavi pojavljajo Marxove analitične kategorije, enkrat iz enega nivojskega analitičnega sistema, drugič iz drugega, kot da so realne, pa tudi kot da so ene in iste

kategorije. Kot zgled navajam izenačevanje vložnega dela kot substance vrednosti in kot dohodka za delitev. Na podlagi takšnega kategorialnega sistema je vsakomur jasno, da ni mogoče izoblikovati konsistentnega operativnega informacijsko-komunikacijskega sistema.

Konkretno, ustava na eni strani ne pozna (več) trga v pravem konkurenčnem smislu, ne podjetij, ne dobička in ne kapitala (nazivi združeno delo, združevanje dela in sredstev, sredstva v družbeni lasti, ki so vse naturalne kategorije, niso bili izbrani brez razloga); tudi dohodkovni odnosi niso več denarno izraženi kupoprodajni odnosi, ampak novi izraz za dohodkovno delovno vrednostne odnose, oblikovane na temelju samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov, in ne na trgu. Ne glede da ustava govori o »socialistični blagovni produkciji«, o »trgu«, o »tržnih zakonitostih«.

Kar pomeni, da je *temelj ustave vendar dogovorjena dohodkovna ekonomija samoupravnega, socialističnega pretežno naturalno blagovnega tipa in ne tržno konkurenčno gospodarstvo*. Vprašujem se le, kako naj bi takšen ustavni koncept temeljnega ekonomskega odnosa pustili pri miru (predlog zbornice), če pa tudi zbornica (z drugim predlogom) teži razviti tržno gospodarstvo z vsemi realnimi tržnimi kategorijami, tudi s tržnimi cenami »produkcijских tvorcev«.

Druga nekonsistentnost sistema ustave je napačna hibridizacija Marxove kritike blagovno-kapitalske asociacije s »pozitivno« predpostavljeno neblagovno asociacijo svobodnih ljudi, ki sta ex definitione dve nasprotni formaciji in civilizaciji. Ne da bi se tu podrobneje spuščal v ta teoretični problem, bi pa rad le poudaril, da je bila Jugoslavija od 1950. leta zelo slabo objektivno zgodovinsko pripravljena, da razvije takšno novo Marxovo formacijo oziroma civilizacijo.

Tretjo ustavno nekonsistentnost pa vidim v tem, da temelji celotni koncept združenega dela materialne produkcije na Marxovem konceptu (kategoriji, teoriji) produktivnega dela, razvitega sredi 19. stoletja, in na njegovi podlagi koncept ustvarjanja delovne vrednosti. Torej na ideji, ki je kot kategorija in kot odnos v mnogočem praktično že arhivirana. Jasno je, da je zaradi tega v ustavi napačno koncipiran tozd kot bazična enota – institucija sistema, v katerem je »registrirana« celotna družbena lastnina, v katerem naj bi se »originarno« ustvarjala nova vrednost itd., na drugi strani pa so znanstvene, izobraževalne itd. institucije po ustavi še vedno kot neke neproduktivne organizacije dela, ki naj bi bile pod nadzorom produktivnih ozdov, ki jim »dajejo« sredstva za njihovo funkcioniranje. Na tej podlagi je zgrajen tudi koncept razrednega delegatskega sistema, sistem »oblasti« delavskega razreda itd.

Vsakomur bo jasno, da na takšni normativni sistemski podlagi ni mogoče izoblikovati učinkovitega gospodarskega sistema s podsistemi, kot so cenovni, denarno bančni, poslovno finančni, devizni itd. sistemi, ki vsi zahtevajo gospodarstvo tržne oblike. Ni pa tudi mogoče pričakovati čudežev gospodarske politike, če ta nima za osnovo konsistentnega gospodarskega sistema. Namreč, tržna ekonomija ni ekonomija, da ponovim, niti naturalnega dela niti združenega dela kot primarno socialne entitete.

II

Da ne bi te moje *uvodne kritične pripombe* tako na ustavne spremembe kot na obstoječi ustavni sistem izpadle kot namerno izmišljene, bom kot študijsko analitični primer uporabil *samo amandma IX*.

Simbolične oznake:

ZD – združeno delo

tozd – temeljna organizacija združene-
ga dela

DO – delovna organizacija

DS – družbena sredstva

DL – družbena lastnina

MD – minulo delo

IX/1 – Predlagateljji dopolnila razumejo DL knjigovodsko kot poslovna sredstva, kar pa DL kot družbenoekonomska kategorija ni. In še, kako naj ugotovljamo, kdaj je neki akt in dejanje naperjeno proti DL, če ne vemo (še), kaj je DL.

IX/2 – To dopolnilo je brez prave ekonomske vsebine, dejansko nelogično. Vključevanje v delo z DS naj bi bilo po mnenju dopolnjevalcev odvisno le od sposobnosti delavca. Ali je to prav in dovolj, in kako bomo, ali kdo bo ugotavljal sposobnost, recimo, da je delavec nima? Kot sposobnost, da sredstva kot materialno osnovo obnavlja, povečuje itd. Toda kaj je to materialna osnova v tržnem gospodarstvu? Ali je to vrednost – kapital? Ali je tega mogoče tako kvantificirati (glej t.i. cambriško kontraverzo kapitala). In to, kot pravi dopolnilo: osnova svojega in družbenega dela. Kakšni sta to ekonomski kategoriji in kako ju ločeno evidentirati?

IX/3 – Pri uresničevanju te pravice... so delavci, po tem dopolnilu, v ZD odgovorni drug drugemu in družbeni skupnosti kot celoti... Kako vemo ali bomo vedeli, da so ali niso odgovorni? Kakšna je za to norma ali normativ? Ali ne gre zopet za mistificirane besede?

Nadalje, delavci po tem dopolnilu morajo izpolnjevati svoje obveznosti v svojem skupnem in splošnem družbenem interesu. Vprašujem se, ali so to iste kategorije, ali jih je mogoče razlikovati, kako evidentirati? In kaj pomeni, da morajo ravnati delavci s sredstvi družbeno in ekonomsko smotno? V kakšnem primeru postopajo nedružbeno ali celo nesmotno? Kaj je merilo za to? Dopolnilo pravi: so dolžni, morajo; torej delavci kot blagovni proizvajalci niso samozainteresirani, da bi se tako obnašali, pa je zato takšno obnašanje predpisano. Ali ne gre v tem primeru za nezaupanje samoupravljalcem?

Delavci, ki bi neuspešno izpolnjevali te obveznosti, nadaljujejo dopolnila, izgubijo lastnost delavca. Zopet norma brez prave ekonomske vsebine, lahko pa tudi čisto antisamoupravna. Vprašujem se, kdo določa obveznost, kdo in kako meri, da je delo delavca uspešno, na podlagi česar naj bi delavec ohranil ali pa izgubil lastnost delavca v ZD? In kam naj bi šel? Ali h privatniku ali v tujino ali med brezposelne? Ali tudi doživljenjsko?

IX/4 – Dopolnilo pravo, da delavci uporabljajo (!) rezultate. Kaj je to kot ekonomska kategorija? Nadalje, rezultate ustvarijo z delom in z upravljanjem DS... Ali ni tudi upravljanje delo? Glej IX/9. Če rezultate (vprašanje ali produkt ali prihodek?) delavci uporabljajo..., potem je ta rezultat njihova lastnina. Toda če gre za dohodek, le-ta ni vedno rezultat dela in upravljanja (videti ekstra in monopolni dobiček, razne rente itd.).

Če pa delavci sredstva uporabljajo nesmotno, potem po dopolnilu trpijo materialne in druge posledice... *Prvo*, kaj so materialne posledice (ali te niso finančne), kaj so druge posledice. *Drugo*, kako in kdo bo ugotavljal družbenoekonomsko nesmotnost uporabljanja DS?

IX/5 – Prej je bilo rečeno (IX/4), da delavci ustvarjajo rezultat z delom in upravljanjem, po tem dopolnilu pa jih ustvarjajo z menjavo proizvodov dela na trgu. Ali je možna menjava v tržnem gospodarstvu brez trga? Nadalje, v dopolnilu je rečeno, da ustvarjajo rezultate ob delovanju tržnih zakonitosti. Ali so po ustavi sploh zagotovljeni ti pogoji (glej razpravo o ekonomskih oziroma tržnih zakonih v I.)? Kako jih poznamo v njihovem delovanju? V čem so sedaj kriteriji za ustvarjanje...? Kaj pa oligopolni, monopolni trg, mar ni tudi ta »tržna zakonitost«? Ali tudi v teh razmerah delavci ustvarijo rezultate kot rezultat dela...? Nadalje, zakaj »in na podlagi socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov...«? Ali je to norma, ki jo lahko operacionaliziramo? Kaj je v tem primeru socialistično, a kaj samoupravno? Ali to pomeni, da poleg tržnih zakonov...? Ali se ne kažejo samoupravni ekonomski odnosi v samih tržnih zakonih?

To je samo kratek dokaz z vprašanji, kako je ustava grajena na Marxovem analitičnem konstrukt – delovni menjalni vrednosti, ki ni realna in kvantitativna kategorija, kot je kategorija cena.

Toda nenadoma se v dopolnilu nasproti prejšnjim ustvarjenim rezultatom dela... pojavlja nov pojem: pridobivanje dohodka kot rezultata najrazličnejšega združevanja dela in sredstev. S tem dobijo sredstva enakopravni status, kot da sama ustvarjajo sebi dohodek. Ali ni to čisto neoklasična teorija? Pač pa se nič več ne govori kot prej, da so ta sredstva MD.

To je jasen primer t.i. trisistemske govornice ali jezika: 1. družbena sredstva, združevanje dela in sredstev, zadovoljevanje potreb itd. so naturalne, nevrednostne oziroma necenovne kategorije, 2. vrednost porabljenih sredstev je vrednostna kategorija, 3. dohodek je cenovno stroškovna – kapitalna kategorija. Tako kvalitativno kot kvantitativno to niso iste kategorije.

IX/6 – V tem dopolnilu prihaja na plan tretja verzija opredelitve rezultatov dela kot dohodka. Rečeno je, da delavci ustvarjajo (!) dohodek z vrednotenjem rezultatov dela in vseh dejavnikov (z besedo dejavnik je verjetno prevajalec prevedel faktor)... na podlagi delovanja tržnih zakonitosti. Torej, najprej dohodek ustvarjajo delavci preprosto z vrednotenjem rezultatov del (zakaj množina), potem pa z vrednotenjem rezultatov vseh dejavnikov. Kdo pa so ti? Po (neo)klasiški so to: zemlja, kapital in delo. Že s tega vidika je nelogično, da je delo navedeno na eni strani eksplicitno in je zopet med dejavniki! Nadalje, ali res zemlja in kapital ustvarjata originarno dohodek (glej ne le Marxa, ampak Keynsa)? Npr., ali ustvarjajo dohodek izposojena denarna sredstva, naloženi dohodek, devize, kot »produktivni faktor«, ali pa le zato, kot pravi Keynes, ker imajo ceno redkosti. Z vidika takšne teorije vrednotenja dela in vseh dejavnikov sistem ni več združeno delo, ampak združenje (asociacije) dela in kapitala, kar pa je proti drugim ustavnim normam.

Tudi v tem primeru so rezultati vrednoteni »na podlagi tržnih zakonitosti«, za katere pa zopet ne vemo, kot sem že ugotovil, kaj so, če so; katere so in ali le-te vedno produktivno pravično merijo rezultate in optimalno uporabljajo vire gospodarjenja. V ekonomski teoriji namreč poznamo tudi deformirano delovanje tržnih zakonov, s pomanjkljivostmi, z napakami, kar povzroča tudi škodo gospodarstvu kot celoti in družbi.

S tega vidika je tudi vprašljiv sklep o t.i. nespodkopavanju enakopravnosti pri pridobivanju dohodka... Ni mi namreč jasno, kako naj bo ta akt izmerjen, saj vemo, da nimamo in še ne bomo imeli enotnega tipa trga? Ali ni npr. oligopolni trg že sam po sebi neenakopraven. Pa bi torej morali družbeni organi delovati neenako proti tej neenakopravnosti, da bi ustvarjali relativno enakopravnost za gospodarjenje.

Izjemoma naj bi nekateri dobivali dohodek po svobodni menjavi dela, ne pa po trgu. Toda ta kategorija »svobodna menjava dela« je pravzaprav napačno razumevanje Marxovega izraza v *Kritiki gothskega programa*, ko Marx govori o podobnosti delitve po delu z ekvivalentno blagovno menjavo. Pa je torej dejansko »svobodna menjava dela« kategorija enostavne blagovne produkcije in ne more veljati za industrijski tip sistema.

IX/7 – Tudi v tem dopolnilu se srečujemo z že omenjenim problemom, kaj je produktivno delo in kdo ustvarja vrednost. Ustava z vsemi predloženimi dopolnili ostaja nadalje pri arhaičnem pojmovanju produktivnega dela (skoraj samo fizičnih neposrednih proizvajalcev). Po bistvu je takšen tretma produktivnega dela diskriminatoren do drugega, »neproduktivnega dela«.

Uvajanje svobodne menjave dela med produktivnim in neproduktivnim ZD je poskus odpravljanja te diskriminacije kot uvajanje nekega »kolektivnega trga«, ki pa je nujno dvopolen, kvečjemu polipolen, nikakor pa ne simetričen sistem odnosov, ker je neproduktivna dejavnost vedno v podrejenem položaju, ker je odvisna od t.i. »originarnega dohodka«, ki ga »ustvarjajo« le tozdi v gospodarstvu.

IX/8 – To dopolnilo skuša dopolniti znani »famozen« člen 18. Namesto da bi bil različen čisti dohodek, ugotovljen kot monopolni in drugi nedelovni dohodek predmet zakona o nekem progresivnem obdavčevanju, se dopolnjevalci ustave

mučijo, kako bi točno izračunali oziroma izločili iz delitve ta »nepravilčen« dohodek, česar, vsaj kolikor je meni znano, še ni napravil noben ekonomski teoretik.

IX/9 – To dopolnilo najprej popravljaja nekdanje pojmovanje MD, ki je že pri Kardelju večkrat evoluiralo. Sestavljajci dopolnil namreč nič več ne sprejemajo teze, da so družbena sredstva MD, ampak da je MD upravljanje z DS. Toda upravljanje je tekoče in preteklo. Prav gotovo je vsaj tekoče upravljanje tudi živo in ne minulo delo. Pa namesto, da bi rekli, da so delavci upravičeni do udeležbe v poslovnem rezultatu, zavijamo misel v neko kategorijo, ki je zelo abstraktna, celo mistična in ki je ne moremo operacionalizirati.

IX/10 – Ta točka normativno dopolnjuje opredelitev obveznega združevanja sredstev, kar je seveda svojevrstni dokaz, da samoupravni sistem, kakršnega imamo, ne deluje vedno učinkovito in dejansko samoupravno. Problem je, da je vsega tega normiranega ali obveznega združevanja vse več. To dopolnilo takšno možnost še bolj razširja. Vprašujem se, kako naj bo potem upravljanje z DS še na samoupravni podlagi?

IX/11 – V tem dopolnilu se ponovno uveljavlja že omenjena napaka ustavnega sistema, ki vztraja, da so tozdi še vedno osnovni ekonomski osebki. Zato naj bi ti odgovarjali za obveznosti DO in ne DO za njih.

IX/12 – V tej točki ponovno naletimo na dokaz, da dopolnjevalci ustave vztrajajo, da mora biti sistem ZD pri nas organiziran po načelih samoupravne, dogovorjene dohodkovne ekonomije, saj so za skupna vlaganja itd., ki naj bi bila regulirana s samoupravnimi sporazumi. Kje so tu tržne zakonitosti? Ta točka pa je tudi v nasprotju s točko 6. Razen tega naj bi enotna načela za to dejavnost določali zvezni zakoni. Ni pa nikjer omenjeno pogodbeno razmerje, ki je podvrženo sankcijam civilnega prava, ki bi bilo znatna ovira proti samovolji in neodgovornosti v sistemu vlaganja.

IX/13 – To je dopolnilo, ki govori o naložbah občanov v ozde. Pomanjkljivost tega dopnila je na eni strani v tem, da se ustavno ne zagotavlja, da se bodo ta sredstva reproducirala kot kapital odnos. Na drugi strani pa dopolnilo našteva stvari, ki ne spadajo v ustavo. Zlasti manjka jasna določba, ali gre in kdaj gre le za obveznični ali tudi za delniški odnos; kako naj vlagatelji nosijo skupni riziko, če pa nimajo dolgoročne pravice imeti naložbo v nekem ozdu, ampak se ta mora izamortizirati; če so le obveščeni o rezultatih uporabe sredstev . . . ter vplivajo na odločitve le v določenih zadevah; če nimajo nobenega svojega organa, ki bi zastopal njihove interese itd.

IX/14 – Ta točka je primer, kako vztrajamo pri nepodjetniškem sistemu, nadalje izločamo poslovodne organe oziroma službe v posebno delovno skupnost. To je samo dokaz, da je sistem združenega dela s poslovnega vidika še vedno zastavljen uradniško, a to je zaposlenih v delovnem razmerju in ne poslovnopodjetniško. Ob težkih izgubah pa tudi stvarkah se danes jasno vidi, kako birokratsko odveč so se razvile marsikje te »delovne skupnosti«, kot velik režijski strošek itd.

IX/15 – Še bolj nejasno je to dopolnilo, čeprav je o tem že govorila sedanja ustava. A to je, da delovne skupnosti ustanavljajo delovni ljudje, da bi uresničili »pravico do dela« . . . , torej kot tedaj nezaposleni ali brezposelni?

Samo teh nekaj primerov iz IX. amandmaja je šolski primer, kako ne gre za nobeno pravo izpopolnjevanje, spreminjanje ustavnega sistema, v pomenu njegove teoretične-metodološke pravilnejše zasnove in kot produkt spoznanja, da smo zabredli v globoko gospodarsko in družbeno krizo, ne zaradi usodnosti zvezd, ampak zaradi »nas« samih, ko smo z naivnimi formulacijami jurišali (z besedami) na nebo, pa smo pozabili na mater zemljo – realnost.

III

Naj sklenem *moje razmišljanje* o spreminjanju ustavnega sistema s *tole tezo*: Če zgodovina, če prevladujoča civilizacija, ki jo sprejema večina ljudi, zahteva, da mora biti gospodarstvo za njegovo učinkovito delovanje še prevladujoče (soci-

alno) tržne narave (čeprav ne čisto homogenega tipa), potem moramo dejansko obnoviti tudi vse bazične kategorije tega sistema, in ne si izmišljati »iz glave«, »na pamet« nekih novih kategorij, kar še ne pomeni, da brez vsakih sistemsko vgrajenih in naknadnih regulacij.

S tem pa šele nastane po mojem mnenju za t.i. socialistično gibanje pravi predmet za njegovo delovanje, to je v boju za vsestransko, resnično socializacijo družbenega življenja, toda ne od zunaj, ne na ukaz (kot pravi R. Luxemburg), ne na temelju predpisov, z umetnim ukinjanjem tržnih oblik gospodarjenja, ampak, vsaj tako osebno menim, s t.i. ponotranjenjem socialnosti človeškega in družbenega vedenja, a to je, kot bolj humanega, bolj socialno razumnega, bolj ekološko zdravega in kulturnega ravnanja ljudi.

To pa tudi pomeni, da mora in more obstajati socialistično gibanje v prvi vrsti (le) kot kritično gibanje (ne pa da mora biti na oblasti).

Če za določen čas delovni ljudje odrečejo večinsko podporo nekaterim socialističnim idejam (dejanskim ali pa samo navideznim), še to ni nič tragičnega. Še posebno ni to razlog, da bi morali socializem braniti s policijo in vojsko. Saj socializacija življenja ni niti brezdušna kolektivizacija niti neko premočrtno dogajanje pod modrim vodstvom, ampak vijugava, vendar objektivna tendenca razvoja človeške družbe, celo kot pogoj za njeno preživetje.

S takšnega vidika sem tudi izbral naslov mojega prispevka.

BOGOMIR KOVAČ

»Ustavni absolutizem« in kriza jugoslovanske družbe

(Teze)

1. Aktualizacija problemov ustavnosti

V sodobnem svetu se širi težnja h koncentraciji in uzurpaciji družbene moči, omejevanju elementarnih postavk človekove svobode in demokratičnih pravic, povečujejo se možnosti, da ustavo in zakone kršijo celo tisti, ki jih ustvarjajo in uveljavljajo. Temeljni problem sodobne ustavnosti je zato uveljavitev libertarnih pravic človeka – državljana nasproti državnobirokratskim institucijam, uveljavitev demokratičnih načel in konstitucionalizacija pravic državljanov, da obvladujejo vitalne probleme svojega načina življenja (ekologija, militarizacija, uničevalna tehnologija...). Med libertarnimi zahtevami državljana (socialistične ustave, vključno z našimi ustavnimi spremembami naj bi se na tem mestu poklonile 200. letnici francoske revolucije) je tudi ekonomska zahteva po svobodnem, enakopravnem ekonomskem delovanju v lastninskem, podjetniškem in samoupravnem smislu. Dosedanje ustavne spremembe (vključno z veljavno Ustavo 1974) niso dovolj poudarile temeljnih državljanskih pravic in pravne zaščite svobodnega državljana, popolnoma pa so spregledale in zanemarile ekonomsko razsežnost teh pravic – pravico »delovnega človeka do avtonomne, svobodne ekonomske dejavnosti«.

Socializem kot politično ideološka družba izkorišča ustavo kot pravno sankcionirano regulacijo vzpostavljanja novih produkcijskih odnosov: Socialistična identiteta družbene moči vzpostavlja značilno identiteto: družba = država = politokracija = partija (v ožjem smislu) = CK = ?!, ki v bistvu koncentrira vso družbeno

moč (zakonodajno, izvršno, sodno) v rokah edine politične sile – partije (enopartijski sistem). Politična prevlada se vzpostavlja predvsem z ustavnim sistemom (ustavna določitev monopolne politične sile), zato je temeljno vprašanje takšnega »ustavnega absolutizma« omejeno na razmerje partije in ustave. Kako je mogoče v »socialističnih« ustavnih sistemih uveljaviti ekonomsko tržno demokracijo in libertarne pravice državljanov, kako omejiti političnopravni in ekonomski monopol politokracije? Ustavne spremembe niso v ničemer vzpostavile drugačnega razmerja političnih sil, v ničemer ne zahtevajo prerazdelitve politične (tudi ekonomske) moči (glede na VIII. točko temeljnih načel Ustave 1974), s čimer v bistvu preprečujejo prerazdelitev družbene moči v korist gospodarstva in blokirajo celotno družbeno reformo. Ustavne spremembe oz. dopolnitve stare ustave v bistvu ponavljajo staro protislovje med ekonomijo in politiko socialistične družbe – med ekonomskimi zakonitostmi blagovne produkcije in politično hegemonijo partije. Takšno strateško spajanje naj bi partiji omogočilo določeno ekonomsko učinkovitost njenega zgodovinskega projekta socializma in ustrezno politično legitimnost vodilne sile socialistične družbe. Dozdaj niti teoretsko niti zgodovinsko takšno združevanje ni uspelo (pojav ekonomskih reform v socializmu): zakonitosti blagovne produkcije preprosto ne morejo delovati v okviru partijske hegemonije in stare socialistične ideologije, ki je bila vsaj dozdaj legitimacijski kriterij socializma in njegovih (možnih) sprememb. Blagovna produkcija zahteva namreč skozi logiko svojega institucionalnega delovanja vzpostavljanje pravne države in civilne družbe, kar je v temeljnem nasprotju z izhodiščnim monopolnim položajem partijske družbene moči. Čeprav je v zgodovinskem projektu uresničevanja socializma (»dežele prerokov«) partiji namenjena zgolj instrumentalna funkcija, pa je njena prevelika navezanost na politično moč in ekskluzivistično oblast dejansko postala cilj in ne zgolj sredstvo revolucionarnih sprememb, njena revolucionarna moč pa se je vedno bolj identificirala s funkcionalno močjo ohranitve obstoječega družbenega sistema.

Ustavne spremembe ne redefiniirajo ključne vloge partije kot političnega hegemon socialistične družbe, čeprav je ravno reforma partije in z njo reforma političnega sistema ključnega pomena za ekonomsko oz. globalno družbeno reformo jugoslovanske družbe. Po svoji vsebini so neploden politični kompromis med različnimi frakcijami oblastnih struktur, kjer so partijski »demokrati« izposlovali nekaj ekonomskih ugodnosti (»skupna vlaganja sredstev tujih oseb«, uveljavljanje »osebnega dela« in »lastninskih pravic občanov«, razvoj »celotnega združništva« in »različne oblike združevanja in povezovanja osebnega dela z združenim«, »skupna vlaganja« med OZD in širše možnosti »vlaganja sredstev tujih oseb«...), medtem ko so partijski konservativci prevladovali z zaostrovanjem političnopravnih odgovornosti (pravno sankcionirana in varovana družbena lastnina, centralizacija vrste ekonomskih, političnih in sociokulturnih družbenih funkcij, težnje k unifikaciji – unitarizmu in represivnosti...).

Z ustavnimi spremembami se ponavlja stara usoda družbenih reform socializma, kjer so »liberali« ponujali napredne ideje in predloge, »demokrati« so jih odkrito ali prikrito podpirali, da bi na koncu konservativci celotno reformno epopejo sklenili z zamrznitvijo družbenih sprememb, povečano vlogo države in birokratskih sil. Namesto decentralizacije in demokratizacije (deetatizacije) tako običajno zmagujeta centralizem in etatizem. Ustavne spremembe s svojo celotno podobo in notranjo političnoekonomsko logiko v bistvu vzpostavljajo konservativno alternativo družbenega razvoja Jugoslavije.

2. *Neproduktiven zgodovinski kompromis ustavnih sprememb*

Ustavne spremembe izhajajo iz predpostavke nespremenljivosti temeljnih postavk Ustave 1974, s čimer sprožajo temeljni logični nesmisel: ustavne spre-

membe so logične in racionalne, če se spremenita koncept in bistvo dosedanje družbenoekonomske in politične ureditve, saj lahko sicer manj pomembne sistemske spremembe uravnavamo zunaj ustavnega prava (z zakonskimi akti). Ustavne spremembe so zato neproduktiven zgodovinski kompromis: če namreč želimo resnično spremeniti obstoječe družbene razmere, potem so predlagani ustavni amandmaji premalo radikalni, sistemsko neceloviti in strokovno (teoretsko) nekonsistentni. Če pa nasprotno želimo zgolj izboljšati funkcionalnost obstoječega sistema, potem so ustavne spremembe v bistvu nepotrebne, tako da se s tega vidika postavlja temeljno vprašanje, komu in zakaj je potem sploh potrebna družbena »mistifikacija« ustavnih sprememb, ki dejansko bolj prikrivajo krizo, kot pa jo žele dejansko reševati.

Ustavne spremembe predpostavljajo, da so strateške opredelitve samoupravnega socializma dobre (družbena lastnina, samoupravni produkcijski odnos, socialistična blagovna produkcija, sistem združenega dela, delegatski sistem...), čeprav je med njimi teoretska, ideološka, politična in zgodovinska protislovnost. Ta protislovnost (predvsem med blagovno produkcijo in sistemom »združenega dela«) se v praksi razrešuje s sistematično (sistemsko) političnoideološko arbitrarnostjo (intervencijo), tako da sta »politizacija« naše družbe in politično uravnavanje ekonomskih procesov logična posledica nedoslednosti in zgodovinske nekonsistentnosti samoupravnega modela socializma. Ustavne spremembe ne priznavajo teh temeljnih protislovnosti, zato v bistvu ponavljajo in celo poglobljajo temeljna protislovja, če dodatno razvijajo sistem tržnega gospodarstva v okviru še vedno prevladujočega modela »združenega dela«.

S političnoekonomskega vidika potemtakem ustavne spremembe samo še poglobljajo protislovje med tržnimi institucijami in razmerji (kategorijami) in netržno usmeritvijo samoupravnega koncepta »združenega dela«, saj ne izhajajo iz jasno opredeljenih in zgodovinsko podprtih (socialističnih) produkcijskih odnosov v naši družbi. Dokler ni minimalnega strokovnega (teoretskega) in političnega soglasja, kaj so (in ne kaj naj bi bili) »samoupravni« produkcijski odnosi, kakšne institucionalne oblike zahteva tržno gospodarstvo za svoje normalno delovanje in kakšna je njihova (socialistična) »samoupravna« modifikacija, je vsakršno ustavno sistemiziranje jugoslovanske družbe povsem nesmiselno.

Tako ustavni amandmaji uporabljajo in mešajo vrsto med seboj izključujočih teoretskih konceptov tržne in »dogovorne« ekonomije, vrsta kategorij je nekonsistentno opredeljenih, hkrati pa lahko najdemo kopico nesmiselnih podvajanj in logičnih silogizmov. Tako na primer ponavljajo nesmiselno določitev pridobivanja dohodka (t. 5/IX), hkrati pa protislovno opredeljujejo dohodek kot tržno kategorijo in kot delovno (vrednostno) kategorijo. Od tod tudi nesmiselnost in teoretsko nekonsistentna določitev tržnega monopolnega dohodka, ki je postavljen tako, da omogoča popolno politično arbitrarnost njegove določitve in enostranskega fiskalnega zajemanja v zvezni proračun. V konceptu delitve dohodka pa se še vedno ohranja arhaična aksiomatika teorije delovne vrednosti (živo in minulo delo), ki ni niti teoretsko in še manj praktično legitimna. Ustavni amandmaji v konceptu dohodka niti kategorialno niti vsebinsko ne priznavajo ekonomske funkcije kapitala, organizacijske forme podjetja in poslovne vloge podjetništva kot faktorjev ustvarjanja in delitve dohodka, ne opredeljujejo trgov produkcijskih faktorjev in se sistematično izogibajo ključni kategoriji blagovne produkcije – kapitalu (v fizični, finančni in človeški obliki).

Teoretsko povsem zmotno pojasnjevanje »enotnega trga« samo dodatno pojasnjuje, da zakonodajalec ne razume temeljnih ekonomskih kategorij tržnega gospodarstva in da v bistvu ni pripravljen uveljaviti celovitega koncepta blagovne produkcije in njej ustreznih družbenih institucij (produkcijskih odno-

sov). Pojem »enotnega trga« je politična kategorija, ki na eni strani fetišizira trg (trg brez administrativnih omejitev in političnega intervencionizma), hkrati pa vključuje v takšno določitev popolno politično arbitrarnost vsakokratnih kriterijev izhodiščne »enotnosti«, ker to dejansko ni strokoven ekonomski izraz.

Ustavne spremembe, kot je to že v navadi pri socialističnih normativistih, skušajo trgu pripisati lastnosti, ki jih nima, hkrati pa mu odvzemajo značilnosti, ki bi jih normalno moral imeti. To je posledica preproste politične logike, ki sega že v Stalinove čase, da socializem prizna trg in tržne zakonitosti samo, če jih lahko redefinira in institucionalno podreja izhodiščnim zakonitostim socialistične »politične družbe« (ekonomske zakonitosti veljajo le kot »politične zakonitosti«). Ustavni amandmaji žele potemtakem predpisovati in uveljavljati ekonomske zakonitosti na normativen način, zato namesto predpisovanja zgolj »temeljnih pravil igre« znotraj tržne logike gospodarstva ostajajo pri tradicionalnem konceptu socialističnega normativizma in apriorne institucionalizacije.

Komu je namenjen ponovni »dosežek« samoupravne ekonomske teorije in politične ideologije, da je TOZD izhodiščna oblika samoupravnih produkcijskih odnosov, DO pa postaja temeljni tržni subjekt (to globokoumnost sta dve leti proučevala dva pomembna ekonomska inštituta v Jugoslaviji), če pa znotraj tega ni opredeljena temeljna organizacijska in funkcionalna oblika tržnega gospodarstva – podjetje in podjetništvo. Omenjena delitev je namreč z vidika lastninskih razmerij in logike tržnega organiziranja povsem nepomembna. Na trgu je namreč vsak subjekt tržni subjekt in vsak proizvod blago, zato tržni kriteriji veljajo na vseh točkah ekonomske reprodukcije (tudi v procesu internalizacije blaga – notranjega prelivanja blaga v poslovnem sistemu), in to ne glede na vezanost produkcije, tehnološki izbor in organizacijo dela (trg se ne ustavlja na vratih podjetja, temveč zajema celotno ekonomiko proizvodnje in proizvodov). Pri tem trg in konkurenca sama skrbita za optimalno strukturo produkcije, velikost in število producentov in povezujeta blagovne producente na temelju ekonomsko učinkovitejše uporabe produkcijskih faktorjev. S tega vidika je vsako vsiljevanje organizacijskih shem (razen opredeljevanja skupnih pravil igre) družbeno jalova rešitev, na katere ponovno nasedajo tako ZZD kot tudi ustavne spremembe. Če je temeljni ekonomski subjekt tržno opredeljen, potem je treba pustiti čimveč prostora samoorganiziranju, svobodi ustvarjanja novih organizacijskih in upravljalških oblik, kar bistveno dinamizira in diverzificira obstoječo tržno strukturo. Ustavne spremembe tudi tokrat ponujajo omejitveno logiko in ne opredeljujejo strategije, ki bi razbila dosedanje makrosistemske (predvsem politične in ideološke) blokade in omogočila generiranje novih produkcijskih enot – podjetij (gre za razbijanje obstoječih monopolskih ekonomskih in političnih struktur v panogah in DPS).

Ustavne spremembe se ponašajo z doslednim uresničevanjem družbene lastnine v skladu s pogoji blagovne produkcije, ki da postavlja konsistenten sistem medsebojnih pravic, obveznosti in odgovornosti glede uporabe, upravljanja in povečevanja družbenih sredstev. Toda v ustavnih določilih ponovno ni jasne pravno ekonomske določitve družbene lastnine, prav tako pa ni konkretizacije in operacionalizacije večje ekonomske in pravne odgovornosti delavcev za učinkovitejšo reprodukcijo družbenih sredstev. Pri tem ne preseneča, da so ustavni amandmaji konkretnejši in natančnejši, kadar predlagajo pravopolitične intervencionistične ukrepe, kot so na primer zakonsko zajemanje ekstraprofitov, ustavna norma ohranja družbene lastnine (izgube s tega vidika postajajo neustavna kategorija) ali pa s pravno sankcioniranim intervencionizmom pravobranilcev samoupravljanja in podobno. Tudi tokrat ustavne spremembe lastnine ne priznavajo njene ekonomske funkcije, da je lahko namreč temelj ekonomske kalkulacije in prisvajanja dohodka. Pri tem ustavne spremembe še vedno ostajajo pri starih protislovnostih družbenolastninskega koncepta: lastnina ni pozitivno opredeljena, ekonomski subjekt lastnine ostaja še vedno nedoločen, lastnina je nepravno opredeljena z vidika kriterijev uporabe in prisvajanja, . . . Pri tem ustavne spremembe še vedno

ne uveljavljajo pluralizma lastninskih oblik (poudarjajo zgolj razširitev možnosti za tuje vlagatelje in omejeno povezovanje privatne lastnine naših državljanov z »združenim delom«), ne priznavajo dovolj ekonomskega interesa zaposlenih (kolektivna, podjetniška lastnina, delniška lastnina, trg finančnih sredstev in vrednostnih papirjev . . .), zanemarjajo jasnejšo povezanost lastnine s podjetniško in investicijsko funkcijo (skupno upravljanje in delitev rizika v sistemu »združevanja sredstev« ne moreta nadomestiti pomanjkanja trga kapitala) in podobno.

Družbena lastnina je v bistvu nezdružljiva z blagovno produkcijo, če ne dobi ustreznih ekonomskih funkcij (trg produkcijskih faktorjev, možnost za lastninsko prisvajanje) in se ne operacionalizira v treh temeljnih podsistemih – privatne, podjetniške (kolektivne) in državne lastnine.

3. Sklepno razmišljanje

a) Ustavne spremembe so s političnoekonomskega vidika nekonsistentne, s političnega vidika pa so neploden zgodovinski kompromis med ohranjanjem obstoječega (krizo producirajočega) sistema in potrebnimi spremembami, ki ne ogrožajo minimalnega družbenega soglasja in legitimnosti nosilcev družbenih (ustavnih) sprememb.

b) Ustavne spremembe poglobljajo in ne rešujejo jugoslovanske družbene krize, ker so njihove inovacije povsem v nesorazmerju z globino jugoslovanske krize, ki v bistvu zahteva radikalen sistemski zasuk in spremembe izhodiščnih družbenih konceptov (redefinicija samoupravnega socializma).

c) Ustavne spremembe so pisane v strokovno in politično nesprejemljivem jeziku, povečujejo normativizem stare Ustave, namesto da bi ponudile jasnejšo, preprostejšo in konsistentnejšo opredelitev družbenih sprememb.

d) Ustavnih sprememb ni mogoče obravnavati, spreminjati in sprejemati pars toto, temveč zgolj kot sestavni del celotnega ekonomskega in političnega sistema (sistemski in ne delni vidik).

e) Ustavne spremembe je treba zaradi teoretske nekonsistentnosti in politične konservativnosti (posebno glede na obstoječo krizo) v celoti zavrniti ter pričeti s pripravami za pisanje nove moderne ustave na temelju priznanja tržnega gospodarstva, pravne in socialne države ter civilne družbe, ki bo upoštevala strokovne argumente in nove zgodovinske razmere »reformnega socializma«.

f) Vmesno obdobje veljavnosti stare Ustave 1974 pa je treba izkoristiti za učinkovitejšo strategijo reševanja ekonomske in politične krize v obstoječem institucionalnem sistemu, saj niti stara niti nova ustava sami po sebi ne bosta razrešili jugoslovanske krize (stara Ustava kajpada ne sme biti alibi za blokiranje novih pragmatičnih političnoekonomskih rešitev).

g) Politični prostor je vsaj zdaj v Jugoslaviji nenaklonjen kakršnikoli družbeni alternativi, hitro narašča privrženost mitološkemu historicizmu (njihov paravan je pogosto metaforična drža JLA) in ksenofobistični deklarativnosti izhodiščnih vrednot socializma. Ideološki aparati države vse pogosteje v določenih delih države producirajo populistične ideje samoupravnega socializma, ponujajo se arhaični ideologemi nacionalizma, nevarnost specialne vojne za nekatere visi v zraku, egalitarni sindrom in redistributivna logika postajata približek »nove« ustavne ureditve Jugoslavije.

h) Sedanji zgodovinski trenutek zahteva jasno opredelitev vseh družbeno naprednih sil, da ob ustavni razpravi strokovno podprto izrazijo alternativo obstoječemu družbenemu konservativizmu, ki prevladuje v ustavnih spremembah, ker se bo sicer dogodila »zgodovinska farsa«, da nas bodo prehiteli celo tisti, ki so v dosedanjem socialističnem razvoju ostali daleč za nami.

Finance v ustavi in ustavnih amandmajih

Nobeno poglavje in noben člen ustave (in amandmajev) ne govorita neposredno o financah. Ali je zato nesmiselno iskati zvezo med ustavo in financami? Morda le ni tako. Zanima nas namreč, kaj sledi za finance iz določil veljavne in spreminjajoče se ustave. Zanima nas, ali lahko pridemo do normalnih financ, na primer s predlaganimi ustavnimi spremembami. Morebitni ugovor, da so že zdaj (možne) normalne finance in da je problem samo v tem, da se ne uresničujejo ustavna določila, je brez podlage, kakor bomo videli. Finance niso nekaj obrobnega – in to je morda dodatni razlog za obravnavo financ v zvezi z ustavo. Odločajo o tem, ali sta možni normalno gospodarstvo in normalna družba. Lahko rečemo tudi tako, da je dovolj, da spoznamo finance, če želimo spoznati gospodarstvo in družbo. S tem seveda ne mislimo, da so finance primarne, ampak samo to, da so tesno povezane z značilnostjo gospodarstva in družbe (politike, oblasti). So njuno zrcalo.

Ker je morda dobro pogledati značilnost gospodarstva in družbe, kakor sta ustavno določeni, v več zrcalnih, smo izbrali finance. Najprej bomo prikazali osnovo financ – kaj namreč sledi za finance iz osnovnih določil o podjetju, če uporabimo ta neustavni termin. Zatem so na vrsti banke, ki so skorajda v celoti določene s tem, kako je urejena osnova financ. Na naslednji ravni sta država in naša centralna banka. Centralna banka spet sledi iz osnov naših financ, jih skupaj kot denarna oblastna institucija določa in omogoča delovanje gospodarstva v nenormalnih razmerah. Lahko rečemo tudi tako, da preprečuje, da bi postalo popolnoma vidno, oprijemljivo, da je narobe v osnovi financ. Na koncu omenjamo nekaj dodatnih drobnih neumnosti v ustavi in v amandmajih, ki kažejo na misel (lahko je tudi prazna), ki je v ozadju ustave.

1. Osnova financ

Če pustimo ob strani pojme, kakor so »sredstva družbene reprodukcije«, »združevanja dela s sredstvi družbene reprodukcije«, »združevanje dela in sredstev«, »razširitev materialne osnove dela«, »vlaganje družbenih sredstev kot minulega dela«, ki sodijo v filozofski traktat za izbrance (ne najdemo pa pojmov, kakor so: nepremičnine ali nepremično premoženje, premično premoženje, finančno premoženje, terjatve, dolgovi, čisto ali lastno premoženje, . . .), je s finančnega vidika kritično ali odločilno določilo, ki se glasi (26. člen): »Organizacije združene-ga dela, ki združujejo sredstva, ne morejo na tej podlagi pridobiti pravice do trajnega deleža od dohodka organizacije združenega dela, ki pri svojem poslovanju uporablja ta sredstva.« To določilo se v posebnih členih razširi tudi na občane in tujce. Povedano v neustavnem jeziku pomeni to določilo, da lahko pridejo prihranki drugih (podjetij, posameznikov, domačinov in tujcev) v podjetje samo za določen čas – to je s posojilom. Trajno lahko pridejo samo kot darilo? Tega sicer ni najti v ustavi, vendar pa ni prepovedano. Ne samo to, ampak resnično je tako, da prihajajo prihranki drugih v podjetje kot (obvezno) darilo. Podjetje posojilojemalec uzurpiri, si vzame tisto, kar je bilo prvotno samo posojeno. Na to ne smemo gledati moralistično in kar tako obsojati. Ker ni možnosti, da bi podjetja dobivala prihranke drugih trajno (in izkušnje vsega drugega sveta pravijo, da brez tega ne more biti normalnega gospodarstva), podjetja posojilojemalci permanentno uzurpirajo prihranke ali denarno akumulacijo drugih (neposredno od posojilodajalcev ali, in tega je največ, posredno prek bank). Gre v nekem smislu za permanentno

prvobitno akumulacijo »družbenega kapitala«, kar je materialna osnova permanentne revolucije. To materialno osnovo permanentne revolucije si zagotavlja oblast s tako postavljeno osnovo financ, kakršna je pri nas. Finance so tako tesno povezane z oblastjo.

Pri teh določilih, ki določajo osnovo financ, se v ustavi nič ne spreminja. Ostaja nespremenjena osnova nenormalnosti financ. Ta nenormalnost se prek bank prenaša na centralno banko, ki spet kot oblastna institucija zagotavlja, da ostaja osnova financ nenormalna in s tem materialna osnova permanentne revolucije.

Praden preidemo do poslovnih bank in naše centralne banke, ostanimo še za krajši čas pri lastnini in z njo povezanimi problemi.

Gre seveda za družbeno lastnino (10. člen na primer pravi, da so produkcijska sredstva družbena lastnina), vendar iz ustave ni mogoče razbrati, kaj je to. Da so člene ustave pisali tudi kar tako, kaže na primer 12. člen, ki pravi »da je dosežen dohodek družbena lastnina«. Ne moremo si zamišljati, kako je lahko dohodek, ki je tok »(»flow«) in ne stanje (»stock«), predmet lastništva. Vendar pustimo splošno razglabljanje o lastnini. Zanima nas samo v zvezi s financami.

Ustavna prepoved trajne naložbe prihrankov enega podjetja (posameznika; domačina ali tujca) v drugem ni samo zmeta ali posledica površnosti, ohlapnosti v izražanju. Verjetno je kar bistveni element, ki je na koncu osnova permanentne prvobitne akumulacije »družbenega kapitala« in permanentne revolucije in s tem vloge oblasti v ekonomiji in družbi. Gospodarstvo ne more postati avtonomno in politika mora biti povsod navzoča, sicer bi se gospodarski stroj ustavil. Temu določilo o prepovedi trajne naložbe prihrankov v nekem podjetju so podobna določila o lastnini, zatem določila, iz katerih je mogoče razbrati pogled na gospodarstvo (ne upošteva se, da je za vsako gospodarsko dejavnost bistvena značilnost negotovost in/ali tveganje), na določanje vrednosti podjetja (ali njegovih osnovnih in obratnih sredstev), na »razširjanje materialne osnove dela«, to je na »razširjeno reprodukcijo«.

Pri lastnini verjetno ni problem v lastnini s pravnega vidika, to je kot pravno zavarovani posesti. Lastnik v tem smislu je podjetje (vsak del osnovnih in obratnih sredstev ima v tem smislu točno določenega lastnika), ampak v premoženju – čigavo je namreč premoženje. Za premoženjske upravičence vemo, da se izkazujejo med pasivi premoženjske bilance podjetja. Gre za to, kaj sledi iz tistega dela premoženja, ki se označuje kot poslovni (in še kak drug) sklad. Ta del premoženja navadno označujemo kot »lastna sredstva« in je korelat »čistemu premoženju« zasebnika. Če je lastnina lastnina podjetja, naj bi veljalo za omenjeno »čisto premoženje«, da mora biti družbeno. Ne sme biti premoženje podjetja ali delovnega kolektiva.

V tej zvezi naletimo v ustavi predvsem na nasprotujoča si določila, iz katerih ni mogoče videti, kaj je to družbeno premoženje. Najprej gre na primer za določilo (24. člen), da »družbene pravne osebe odgovarjajo za svoje obveznosti z družbenimi sredstvi, s katerimi razpolagajo«. S tem je verjetno mišljena aktiva družbene pravne osebe, čeprav je navadno za materialno odgovornost relevantno »čisto premoženje«. Po tem določilu je družbena pravna oseba celo na boljšem kot zasebnik. On lahko namreč materialno odgovarja samo s »čistim premoženjem«, medtem ko lahko odgovarja družbena pravna oseba z vsem, kar ima v aktivni (s temi družbenimi sredstvi namreč razpolaga). Ali to pomeni, da tudi s tistim, kar ni »njeno« premoženje, ampak njenih upnikov?

Temu nasproten je 15. člen, ki na primer pravi, da morajo družbene pravne osebe neprenehoma obnavljati, povečevati in izboljševati družbena sredstva. Čeprav spet ni jasno, kaj se misli z družbenimi sredstvi, verjetno iz tega določila sledi, da si podjetje ne sme privoščiti zgrešenih naložb. Ker je vsaki ekonomski dejavnosti imanentna negotovost, samo centralni planerji mislijo, da »obvladujejo« tudi prihodnost, bi se lahko omejeno določilo dosledno uveljavljalo samo, če bi se ustavil gospodarski stroj, kar pa je seveda nesmisel.

Kar smo doslej omenili, samo dopolnjuje določilo o prepovedi trajne udeležbe enega podjetja (posameznika, domačina in tujca) v drugem. Od tod sledijo logična določila o tem, kako se določa vrednost podjetja v smislu vrednosti njegovih osnovnih in obratnih sredstev in obravnavanje »razširjene reprodukcije« kot posebnega in ločenega problema. Iz nenormalne osnove financ preidemo prek omenjenih nenormalnosti do v nekem smislu konsistentne nenormalnosti financ, gospodarstva in družbe.

Nenormalnost naših financ (in prek njih gospodarstva in družbe), na kar opozarjamo, izhaja iz na videz majhne tehnične posebnosti naše finančne ureditve. Gre za določilo, da podjetje ne more priti do trajnih sredstev drugače kot s svojimi prihranki. V podjetje ne morejo priti prihranki drugih podjetij in posameznikov kot trajna naložba. Pri tem bi seveda tisti, ki bi imel takšno trajno naložbo, tvegali: pri delitvi dohodka bi bil zadnji (dobi ostanek, če ga je kaj) in prav tako pri razdelitvi premoženja, če se morda mora podjetje likvidirati. V ozadju tega določila, da nam ni potrebna »trajna udeležba« (pravzaprav celo, da tega ne smemo imeti), je verjetno realsocialistično pojmovanje, da je mogoče s planom »obvladati« prihodnost, to je odstraniti negotovost, kar je sicer bistveno za vsako normalno gospodarsko dejavnost od najstarejših časov do danes. V ozadju takšnega pojmovanja planiranja pa je verjetno logika oblasti, ki na primer ukazuje tudi prihodnosti.

V bistvu se s tem določilom, če gledamo s finančno-tehnične plati, onemogočajo normalne finance in normalno gospodarstvo. Omenili smo že, v kaj se sprevrča takšna institucionalna ureditev in kaj je značilno za stvarnost. Iz te v nekem smislu finančno-tehnične zahteve (prihranki drugih morajo prihajati v podjetje tudi kot trajna udeležba ali kot trajna sredstva), sledi seveda marsikaj – in sicer marsikaj tistega, kar se na popolnoma drugem koncu, na primer pri razpravljanih o upravljanju v podjetjih, o motivacijah delavcev in podjetij, o oblikah lastnine dokazuje, zavrača, predlaga, na novo odkriva. S finančnega vidika gre za vprašanje, kako pripraviti varčevalce do tega, da trajno naložijo svoje prihranke v podjetja. Pri tem ni osnovni problem v tem, da trajno naložijo prihranke (vsak trenutek lahko te svoje sicer trajne naložbe prenesejo na koga drugega, kar pomeni, da naložbe niso trajne za posameznega varčevalca, ampak so trajne za podjetje, ki je dobilo te prihranke). Osnovni problem je v tem, da prevzamejo tveganje. Pristati morajo namreč na to, da so zadnji pri delitvi dohodka in pri morebitni razdelitvi premoženja.

Takšnih, ki bi počeli to iz čistega veselja do tveganja (imenovali bi jih lahko skrajne »risk-lovers«), je verjetno tako malo, da o njih ni vredno izgubljeti besed. In če so takšni, ti ne predstavljajo posebnega problema – na primer z našo eksegezo veljavnega nauka. Če bi bili vsi ljudje in vsa podjetja takšni pri nas, bi relativno preprosto normalizirali finance. Dovolili bi »trajno udeležbo« – na primer v obliki »non-voting shares«. Imenovali bi jih na primer: »kosovnice brez pravice upravljanja«.

Največ je seveda takšnih, ki bi bili pripravljene tvegati v obsegu, kolikor tveganje pomeni trajna naložba, samo če bi se jim dovolilo, da imajo besedo pri poslovnih odločitvah (in to odločitvah v najširšem pomenu besede) podjetja, kamor bi trajno naložili svoje prihranke. Kaj vse lahko to pomeni za upravljanje ali za samoupravljanje pri nas, o tem ne bomo govorili, ker se s tem ukvarjajo drugi. Da pa je to problem, je verjetno očitno, saj ne verjamemo, da so Jugoslovani izjemno veliki »risk-lovers« in da komaj čakajo, da gredo iz čistega veselja v tako tvegane naložbe, kot so trajne naložbe v podjetja v obliki »non-voting shares«.

Naš namen je opozoriti, da najprej ni normalne družbe, če ni normalnega gospodarstva, in zatem da ni normalnega gospodarstva, če ni normalnih financ. Normalne finance, in zanje je značilna negotovost, terjajo, da prihajajo prihranki v podjetja tudi v takšni obliki, da postajajo ob svobodni odločitvi varčevalcev trajna sredstva podjetij. Za nenormalne finance, kakršne imamo zdaj, se to dogaja

s permanentno uzurpacijo sredstev posojilodajalcev. Bistvo naših financ je neprestano obnavljajoča se prvobitna akumulacija »družbenega kapitala«, ki je podlaga permanentne revolucije in nestabilnosti gospodarstva in družbe.

Sicer pa opozarjanje na nenormalnost financ, ki izhaja iz večkrat omenjenega določila o prepovedi »trajne udeležbe« enega podjetja v drugem (če pustimo ob strani udeležbo prebivalstva in podjetij ter posameznikov iz tujine), ne pomeni, da je vse drugo normalno. Pomeni samo, da ne smemo razmišljati o družbeni lastnini ali o lastnini nasploh, o podjetju, o »razširjeni reprodukciji« in o podobnem, če ne upoštevamo vsega tistega, na kar ves čas opozarjamo. Kakršneoli bodo značilnosti lastnine, ki ni niti zasebna niti državna, če se izognemo besedi »družbena«, morajo omogočati normalne finance. Nova inačica sistema permanentne prvobitne akumulacije »družbenega kapitala« nam ni potrebna. Splošna uvedba zasebne lastnine ni kaj posebno novega, da ne govorimo o splošni uvedbi državne lastnine. Končno je »modelov« brez najmanjše stvarne relevantnosti že preveč.

2. »Razširjena reprodukcija«

Za klasifikacijo področij, ki jih na primer obravnava prvo poglavje ustave z naslovom Družbenoekonomska ureditev, je značilno, da izhaja verjetno iz real-socialističnega pojmovanja gospodarstva. Enako velja za pri nas tradicionalno klasifikacijo področij, ki se posebej zakonsko obravnavajo in za katera se sestavljajo posebne skupine »strokovnjakov«. V mislih imamo področje »razširjene reprodukcije«, saj je tesno povezano s financami. Za oboje, tisto, kar je mogoče najti v ustavi, in posebna zakonska ureditev s posebnimi »strokovnjaki«, je značilno, da ne obravnava integralno tiste celice, v bistvu najpomembnejše institucije, brez katere ne more obstajati nobena družba – in sicer podjetja. Za real-socializem je lahko takšno pojmovanje čisto prav, saj ne priznava samostojnosti tistega, kar pozna tržni sistem kot podjetje. Ne priznava podjetja kot entitete.

Pri »razširjeni reprodukciji« ne gre v normalnem gospodarstvu za področje, ki bi moralo biti posebej institucionalno ali »sistemsko« urejeno. Če se namreč ustrezno institucionalno uredijo področja, kakor so podjetje, finance in še kaj, potem ni potrebna še posebna institucionalna ureditev področja »razširjene reprodukcije«. Institucionalna ureditev podjetja in financ določa tisto, kar se real-socialistično označuje kot »razširjena reprodukcija«. Poleg tega, kolikor vemo, je »razširjena reprodukcija« makrokoncept in je kot takšen brez smisla, če mislimo na posamezno podjetje.

Verjetno je ena od temeljnih pomanjkljivosti ustavnih določil, na njih temelječih zakonov in posebnih »strokovnih skupin«, v zraku lebdeči problem »razširjene reprodukcije«. S problemi »razširjene reprodukcije« se na primer ukvarjajo ekonomisti, ki se ne spoznajo niti na podjetje niti na finance. V glavnem so makroekonomisti ali politekonomisti, če niso kar politiki (v skladu s sintagmo, da »tisti, ki odloča o presežni vrednosti, ima oblast«, se prav politiki čutijo najbolj primerne, da o tem problemu strokovno razpravljajo). Probleme »razširjene reprodukcije« obravnavajo naturalno ali normativno, in sicer v smislu, kako bi bilo lepo, če bi bilo tako, kot si mislijo, da naj bi bilo. Poskusi zakonske ureditve tega področja, ki se kot takšno ne more neposredno zakonsko urejati, so doslej ostajali, kar je popolnoma pričakovano, neuspešni. Neuspešnost (kljub »sistemski« ureditvi in kljub bdenju nad tem posebnih »strokovnjakov«) se kaže v permanentni nezadostnosti neinflacijsko zbranih domačih prihrankov in v neučinkovitosti investiranih tako zbranih prihrankov. Nezadostnost neinflacijsko zbranih domačih prihrankov so odpravljali inflacijsko zbrani domači prihranki in predvsem v sedemdesetih letih, ko se je »zaživljal« z ustavo postavljen »sistem razširjene reprodukcije«, prihranki tujine.

Zato se problemi »razširjene reprodukcije« rešujejo posredno z ustavo in

zakonsko ureditvijo podjetja. Poglejmo na primer, česar ni niti v ustavi niti v predlaganih amandmajih, je pa nadvse pomembno, če želimo z zakonsko ureditvijo prispevati k normalizaciji financ, gospodarstva in družbe:

Kako zagotoviti, da se fizično ne uničujejo sredstva, ki so v »družbeni lasti«, torej sredstva, katerih lastnik je podjetje. To pomeni, kako zagotavljati, da ne bo iz realsocialistične logike določanja vrednosti »podjetja« izhajala hipoteka za podjetje. To se namreč dogaja, če se določa vrednost kapitala podjetja, to je »družbenega kapitala«, na osnovi od države določene stopnje revalorizacije historične ali knjižne vrednosti realne aktive podjetja. To vodi do paradoksa. Skrb za družbena sredstva se spreobrača v svoje nasprotje – v uničevanje družbenih sredstev. Namesto da bi se vrednost »družbenega kapitala« določala po njegovi donosnosti, se vrednost tega kapitala ali fikcija njegove vrednosti ohranja, medtem ko se stvarno ali fizično družbeno premoženje uničuje.

Politikom se permanentno oproščajo grehi, kar se ne bi smelo delati, medtem ko se gremo v gospodarstvu, kjer se morajo grehi podjetjem sproti odpuščati, maščevalnost. Ta maščevalnost seveda fizično uničuje družbeno premoženje, ker ne dovolimo, da bi se vrednost prilagajala dejanskemu stanju stvari. Naložba, ki nas je na primer stala 100, vendar pa njena donosnost priznava samo vrednost 10, se fiktivno vrednoti s 100. Če bi lahko priznali, da je 10, kolikor je dejansko, bi zagotovili fizično ohranjanje tega premoženja, ki je nastalo z naložbo. Dozdevna skrb za družbeno premoženje vodi k njegovemu fizičnemu uničevanju in k »vrednostnem« ohranjanju. Za ekonomijo ne sme biti značilna maščevalnost v tem smislu, kakor jo imamo pri nas. Seveda pa zagovarjanje nemaščevalnosti nasproti podjetjem kot institucijam, ne pomeni zagovarjanja odpuščanja ljudem, ki so »zaslužni« za to, da je od vloženi sto nastalo deset. Vendar pa preden razmišljamo o kazni, razmišljajmo o nagradi, če kdo iz vloženi deset naredi sto.

3. Poslovne banke

Iz doslej obravnavanih značilnosti financ in podjetja sledijo določila o banki. Za podjetje se ustavno ne prizna negotovost in/ali tveganje (vrednost družbenih sredstev se mora stalno večati) in podjetje ne sme dobivati tujih prihrankov pogodbeno ali ex-ante trajno. Da bi podjetja kljub temu poslovala, vlagala, uvajala novosti, morajo obstajati institucije, kot so naše poslovne banke – bodisi kot »posebne organizacije za opravljanje kreditnih in drugih bančnih poslov«, kakor pravi ustava doslej, bodisi kot »samostojne samoupravne finančne organizacije za opravljanje kreditnih in drugih bančnih poslov«, kakor pravi XI. amandma. Značilnost banke se namreč ne določa z omenjenima členoma, ampak z bistvom naših financ, ki pa ostajajo nespremenjene.

Gospodarstvo, delovanje tega stroja lahko razumemo samo v njegovi tesni povezanosti z bankami. Samo tako se namreč razrešujejo omenjeni problemi (da ni mogoče dovoliti podjetjem trajne udeležbe drugih in da se negotovost in tveganje ne priznata). Tuji prihranki prihajajo v podjetja kot trajna sredstva, ker jih podjetja posojilojemalci uzurpirajo predvsem s posredovanjem bank. Zgrešene naložbe, ki jih je morda tudi zaradi tega, ker se ustavno ne priznavajo kot mogoče, precej več kot drugod (kjer o tem ustave ničesar ne rečejo), se prikrivajo prek bank, in sicer s permanentnim odpisovanjem zaradi inflacije in z občasnim moratorijem dolgov podjetij (kar je de facto odpis), če je odpisovanje zaradi inflacije premajhno. Tako ni videti, da so podjetja nesolventna in za likvidacije. Videti je samo, da so nelikvidna, kar je seveda lažje rešljiv problem. Sicer pa ni mogoče ugotoviti, ali je podjetje nelikvidno zaradi tega, ker ne more financirati osnovnih sredstev s trajno pridobljenimi tujimi prihranki, ali zaradi zgrešenosti naložb. Tako nastaja prostor za arbitrarno poseganje oblasti.

Če imamo to pred očmi, lahko razumemo odnose med gospodarstvom in ban-

kami. Podjetja so, če poenostavimo, lastniki bank, medtem ko banke niso lastniki podjetij. Če se v tem primerjamo s svetom, imamo nekaj nenormalnega. Za vsako podjetje, ki je član banke, je izid njegove razcepljenosti, da je na eni strani bančni komitent in na drugi strani »lastnik« banke, popolnoma nedvoumen. S tem da si prizadeva dobiti čim več posojil od svoje banke in po čim nižji obrestni meri, mnogo več koristi sebi kot bančnemu komitentu, kot škoduje sebi kot lastniku banke.

Gospodarski stroj se ne ustavi, čeprav bi se moral (zaradi tega, ker ne morejo prihajati v podjetja tuji prihranki kot trajna sredstva in zaradi tega, ker po ustavi ni prostora za tveganje in/ali negotovost), ravno zaradi ustrežljivosti bank, ki pa so že tako v rokah podjetij. Obstaja še ena ovira, in sicer centralna banka. Ustrežljivost poslovnih bank mora biti tolikšna, da tej ustrežljivosti sledi zadosti visoka inflacija. V »sistem« se mora vključiti tudi centralna banka, saj je ona tista, ki sankcionira ustrežljivost poslovnih bank. Tako nenormalne razmere, kakor so inflacijske razmere, normalizirajo naše finance, gospodarstvo in družbo. V ustavnih amandmajih ni ničesar, kar bi spreminjalo obravnavano bistvo delovanja našega gospodarstva – kar bi na primer omogočalo normalnost financ v normalnih razmerah.

4. Centralna banka – narodna banka Jugoslavije

Zaradi v osnovi narobe postavljenih financ morajo biti banke »servis gospodarstva«, sicer bi se ustavil gospodarski stroj. S pomočjo bank kot »servisa gospodarstva« se mora zagotavljati permanentno prvobitna akumulacija »družbenega kapitala«, to je sredstev gospodarstva, in velik obseg zgrešenih naložb (mnogo večji kot drugje) se usklajuje z ustavnim določilom, ki terja stalno večanje sredstev podjetij, in sicer z nominalnim napihovanjem vsega zaradi ustrežljivosti poslovnih bank. Tolikšne ustrežljivosti, kolikšna je potrebna, poslovne banke ne morejo zagotavljati brez razumevanja centralne banke, to je Narodne banke Jugoslavije, in države. Poglejmo si samo bilanco Narodne banke Jugoslavije, njeno aktivo, koliko je samo pri njej evidentiranih »odpisov« in »uzurpacije« sredstev. Prek Narodne banke Jugoslavije zagotavlja država na najvišji ravni delovanje gospodarstva – seveda v nenormalnih, to je inflacijskih razmerah. Po svoje, v skladu z možnostmi in potrebami, prispeva k normalnosti v nenormalnih razmerah tudi država na vseh drugih ravneh, vendar pustimo odnose med temi ravnimi države ob strani.

V bistvu gre pri nas za finance, ki terjajo monobanko. Ker monobanke nimamo, in malo je verjetno, da bi se lahko vrnili v leta 1952–54, ko smo jo imeli, imamo lahko finance in z njimi gospodarsko življenje samo v inflaciji. Ena od razlik od centralnoplanskih gospodarstev je ta, da je pri njih oblika usklajena z vsebino – imajo monobanko, kakor jo terja bistvo financ, gospodarstva in družbe, medtem ko se pri nas vsebina usklajuje z obliko dinamično – tako da imamo inflacijo. Naš in centralnoplanski sistem nista narobe v tem, da na primer pri nas nimamo monobanke ali da v centralnoplanskem sistemu nimajo decentraliziranega denarnega in bančnega sistema, ampak v tistem, kar terja, določa, povzroča, monobanko ali inflacijo. Zaradi tega so razmišljanja o morebitni centralizaciji našega denarnega, bančnega in posojilnega sistema in prizadevanja za to izraz nelogičnega sklepanja, če ostanemo pri razmišljanju. Edini sklep, ki logično sledi, je razmišljanje, kako bi prišli do normalnih financ v normalnih, to je neinflacijskih razmerah.

Ustavna dopolnila na obravnavanem področju ničesar ne spreminjajo na bolje. Temeljnega problema se ne lotevajo. Kvečjemu želijo spremeniti stvari na slabše. To bi verjetno lahko razbrali na primer iz vztrajne uporabe pridevnika »enoten« (v zvezi z denarjem, denarno in posojilno politiko, trgom, . . .), iz predloga, da svet guvernerjev Narodne banke Jugoslavije ni sestavljen več (nujno) iz guvernerjev narodnih bank republik in avtonomnih pokrajin (koketiranje s tem, da bi ga

sestavljali strokovnjaki, je preveč prozorno, če vemo, da bi to bili politiki ali politikanti, ki bi se razglasili za denarne strokovnjake, in bi tako ob naslanjanju na stroko ali znanost »presegli« egoistično zoperstavljanje kakšne republike naprednim in v splošno korist naravnanim sklepom), če ostanemo pri XI. in XXVIII. amandmaju.

5. Nekaj drobnih neumnosti

Pojdimo mimo XI. amandmaja, ki mora biti povsem na novo napisan (kaj na primer pomeni to-le: »Sredstva, ki jih banka doseže, se po poravnavi stroškov poslovanja in izločitvi sredstev za delovno skupnost razporejajo med ustanovitelje banke...«).

V XXVIII. amandmaju je več drobnih neumnosti. Poglejmo si jih.

Trg ni enoten (»unified«), ampak skupen (»common«). Sicer pa tega ni treba posebej navajati. Zadostuje, če rečemo jugoslovanski trg. Če ni skupen nam Jugoslovanom, potem ni jugoslovanski.

Denar ni enoten, ampak skupen. Sicer pa tudi tega ni treba posebej navajati. Pri tako pogosti in napačni rabi besede enoten, izgubi beseda smisel. O enotnosti govorimo pri ljudeh. Ljubljana je npr. Slovcem skupna prestolnica. Če rečemo, da je Ljubljana enotna, s tem mislimo na Ljubljano v pomenu Ljubljančani, ki so npr. enotni o čem (samoprispevku, ...).

Prav tako ne moremo reči, da sta denarni in posojilni sistem enotna, če želimo, da ima ta stavek kakšen smisel. Ali gre res za to, da ne smeta biti, denarni in posojilni sistem namreč, skregana?

»Devizni sistem« je v normalnem svetu in literaturi nepoznan. Čim so stvari v zvezi z devizami posebej urejene, gre za anomalijo in za to ne moremo govoriti o sistemu. To je podobno, kot če bi v sicer demokratični državi govorili o sistemu rasnega, verskega, mišljenskega, ideološkega razlikovanja.

Denarno politiko izvaja Narodna banka Jugoslavije. Posojilna politika NB Jugoslavije je v funkciji njene denarne politike in je ožji pojem. Denarno politiko izvaja tudi s kupovanjem (prodajanjem) deviz, s spreminjanjem odstotka obveznih rezerv...

Posojilna politika je politika, ki jo izvajajo poslovne banke. Narodna banka Jugoslavije že z denarno politiko vpliva na posojilno politiko poslovnih bank. Če so razmere urejene, bo zagotovljeno, da bodo vse poslovne banke vodile približno enako posojilno politiko. Ne more pa biti posojilna politika vseh bank popolnoma enaka, če imamo samostojne banke.

Izraz »federacija... določa zakonita plačilna sredstva« je napačen. Federacija določa vrste denarja, ki so zakonito plačilno sredstvo (in sicer za prebivalstvo ali za zasebnike), in vrste denarja, ki so obvezni denar (za uporabnike družbenih sredstev).

Denar, ki ni zakonito plačilno sredstvo, ni nezakonit denar, ampak opcijski ali izbirni denar (takšen je npr. knjižni denar za prebivalstvo). Denar, ki je obvezni denar (npr. knjižni denar bank za uporabnike družbenih sredstev), pomeni, da se ne sme uporabljati drug denar. Ves drug denar je nezakonit ali prepovedan (npr. bankovci in kovanci za plačevanje med uporabniki družbenih sredstev).

»Devizne rezerve«: gre za »mednarodne denarne rezerve« in devizne rezerve so samo del mednarodnih denarnih rezerv.

Ni mi znano, kaj bi naj bile »denarne rezerve«. Ali so to dinarski bankovci v trezorjih Narodne banke Jugoslavije?

Sistem dajatev v osnutku ustavnih amandmajev

(1. in 2. točka 26. amandmaja; 3. alineja 32. amandmaja; 3. podtočka 5. točke 33. amandmaja)

V vsaki državi sta obseg dajatev (njihov delež v družbenem proizvodu) in njihova centraliziranost odvisna od prevladujočih vrednot in temeljnih družbeno-političnih opredelitev. Na tej podlagi stroka ne more sklepati o učinkovitosti finančnega sistema ali celo gospodarske ureditve. Primer: močno decentralizirane, a dokaj nizke dajatve v večnarodnostni Švici in skrajno centralizirane in razmeroma visoke na Nozozemskem . . .

Omenjeni amandmaji in njihove obrazložitve uvajajo poenotenje davčnega sistema in politike neposredno z zveznim zakonom namesto dosedanjega usklajevanja z medrepubliškimi dogovori, »kadar je to zahtevala zagotovitev enotnosti in stabilnosti jugoslovanskega trga« (1. odstavek 265. čl. veljavne zvezne ustave). Čeprav je v slogu ustavnega novoreka ponekod govor o »enotnih temeljih« sistema, drugod le o »temeljih«, pa o »skupnih temeljih« politike itd. (kar je seveda dokaj nejasno in hkrati omogoča zelo širok razpon razumevanja pri praktičnem uresničevanju), zadevno zakonodajo pa bi bilo mogoče sprejemati le na podlagi soglasja republiških in pokrajinskih skupščin, so po mojem mnenju novosti nepotrebne. Najprej že zato, ker posplošene trditve (1. točka obrazložitve 26. amandmaja), da je » . . . vnašanje enotnih temeljev davčnega sistema in skupnih temeljev davčne politike kot elementov enotnega jugoslovanskega trga pomemben pogoj za učinkovito delovanje in stabilnost enotnega jugoslovanskega trga, za zagotovitev enakopravnosti in uresničevanje pravic in dolžnosti OZD in delovnih ljudi in občanov na tem trgu . . . « oz. da » . . . so razlike v davčnem sistemu in različne davčne politike v posameznih primerih povzročale neugodne odnose na enotnem jugoslovanskem trgu (kot je ustvarjanje različnih pogojev gospodarjenja, oteževanje svobodnega gibanja blaga, združevanja dela in sredstev idr.)«, temeljijo zgolj na vtisih o učinkih sistemskih razlik v zanemarljivo majhnem delu (okoli 10%) našega sistema dajatev (nanašajo se le na decentralizirane neposredne davke, od katerih so nekateri povsem lokalni in ne vplivajo na dogajanja na jugoslovanskem trgu). Daleč večjo težo v sistemu dajatev (okoli 70%) imajo prispevki za skupno porabo ter prispevki in »združevanja« za skupno reprodukcijo, ki pa so ideološki tabu (»menjava dela«), zaradi odločilnega pomena za vitalne naloge decentraliziranih skupnosti pa je že delno poenotenje njihovih »temeljev« skozi »stranska vrata« (določitev virov v zveznem »obračunskem zakonu«) povzročilo velike probleme pri delovanju vrste družbenih, komunalnih in podobnih dejavnosti na decentralizirani ravni. Novosti pri poenotenju davkov pa so nepotrebne predvsem zato, ker bodo zanesljivo zavrle posodobitev in nadaljnji razvoj našega sistema dajatev v smeri, ki bi bila bližja »tržno naravnani« gospodarski ureditvi. Sestavek se ukvarja predvsem s to nevarnostjo, pri čemer pa ne obravnava zgolj decentraliziranih neposrednih davkov (kot amandmaji), ampak celotni sistem dajatev.

1. Dajatve in tržni položaj zavezancev

Velika večina jugoslovanskih finančnih piscev se je v vsem obdobju po l. 1974 zavzemala za ustavne spremembe, ki naj bi zagotovile odločilno vlogo federacije bodisi pri posameznih davkih (npr. Popović, 1988, str. 246: »... ustavne rešitve bi bilo treba tako spremeniti, da se omogoči uvedba zveznega davka iz dohodka OZD...«) ali kar v celotnem finančnem sistemu (npr. Bogoev, 1987, str. 47: »... spremeniti je treba razmerja v fiskalnem federalizmu z opustitvijo njegovih zastarelih in konfederativnih sestavin. Pri tem je zlasti treba enotno urediti za vso državo proračunski in davčni sistem, saj to ne posega v bistvo federalizma, decentralizacijo in avtonomijo DPS in drugih organizacij...«). Osnutek amandmajev torej predlaga celo skromnejše davčno poenotenje, kot bi izhajalo iz omenjenih stališč...

Sodobna javnofinančna teorija v svetu (Musgrave, 1976, str. 664–666) pa nasprotno ne more dati tako jasnih odgovorov na ustavno in praktično vprašanje o razmejitvi med ravnmi in usklajevanjem finančnih pristojnosti znotraj posamezne države. Vendar sta glede zagotavljanja javnih dobrin (t. i. »alokacijske funkcije« financ) precej široko sprejeta dva napotka glede tega, kateri ravni naj bo prepuščeno zagotavljanje in financiranje teh dobrin: a) tisti ravni, ki ji pripada večina koristi takih dobrin in so hkrati tudi interesi njenih pripadnikov za te dobrine dovolj podobni (homogeni); b) pri tem pa je dodatno treba upoštevati tudi prelivanje koristi javnih dobrin in prevaljevanje davčnih obremenitev na sosednja območja iste ravni: koristi in obremenitve pri teh dobrinah naj pretežno ostanejo znotraj takšne območne skupnosti (oba napotka sta zaradi praktično zelo težavnega presojanja učinkov prelivanja koristi in prevaljevanja obremenitev seveda precej neoperativna in zato uresničljiva zgolj kot kompromis v političnem procesu). Vsebudeta pa kljub temu teoretično zelo pomembno spoznanje, da položaj posameznega pripadnika neke skupnosti v finančnem sistemu ni odvisen zgolj od višine njegovih neposrednih in posrednih davčnih obveznosti, ampak predvsem od realnega salda blaginje med davčnimi obremenitvami na eni in koristmi, ki jih ima od razpoložljivih javnih dobrin, na drugi strani. Preprosteje povedano: zavezanci z visokimi dajatvami so (če zanemarimo prevaljevanje) lahko v boljšem tržnem položaju od tistih z nizkimi dajatvami, če visoke dajatve služijo za financiranje dobrin (npr. za varovanje okolja, storitve družbenih dejavnosti, urejanje infrastrukture itd.), ki posredno ali neposredno vplivajo na stroške organizacij ali porabo posameznikov. Takšen saldo koristi in obremenitev pa seveda lahko ugotavljajo le zavezanci sami in si zanj prizadevajo v demokratičnem političnem procesu sprejemanja odločitev o davkih in njihovi porabi, zaradi česar je nepotrebno in neučinkovito splošno skrbništvo nad blaginjo pripadnikov ožje ravni, ki bi ga izvajala neka širša (npr. zvezna) raven. Za druge funkcije sodobnih financ priporočajo ameriški avtorji (prav tam, str. 623–625), naj prerazdelitveno in stabilizacijsko opravlja osrednja raven; nemški (Zimmermann, 1983, str. 25–32) pa nasprotno tudi pri teh dveh funkcijah utemeljujejo v smislu načela »kooperativnega federalizma« tesno sodelovanje osrednje z deželnimi ravnmi. Te teoretične napotke povsem potrjujejo tudi novejša empirične raziskave (Recktenwald, 1984, str. 291–292): v vseh finančno bolj decentraliziranih razvitih deželah je po 2. svetovni vojni tipična tendenca finančne decentralizacije. T. i. »Popitzev zakon« o dolgoročnem procesu finančne centralizacije, ki je bil precej popularen med obema vojnoma, je tako dokončno pokopan: finančna decentraliziranost ni le prehodna, ampak dolgoročna značilnost finančne ureditve v teh državah.

V večnarodnostnih skupnostih (kot npr. pri nas, v Švici, Kanadi itd.) je seveda take napotke treba prilagoditi tudi tej značilnosti posameznih držav. Zato ne preseneča zelo velika pestrost v stopnjah finančne decentraliziranosti tako v razvitih kot tudi v državah v razvoju.

Prav te razlike pa bi lahko vodile tudi v različni tržni položaj zavezancev

s posameznih območij, če bi bile seveda zgolj davčne obveznosti, ne pa tudi prej omenjene koristi z njimi financiranih javnih dobrin, edini odločilni oblikovalec tržnega položaja. Vendar pa celo takšna enostranska obravnava razlik v višini dajatev (ki je značilna tudi za zagovornike davčnega poenotenja v Jugoslaviji) ne dovoljuje preprostega sklepa, da je edini učinkoviti izhod popolno poenotenje vseh sestavin, ki vplivajo na višino posamezne dajatve v vsej državi. Če (spet) zanemarimo možnost za prevajevanje, delujeta namreč v razvitih tržnih gospodarstvih poleg povsod uveljavnega sistema navpične (in včasih tudi vodoravne) finančne izravnave (zlasti dotacij), ki naj bi zmanjšala del neskladij med finančnimi »potrebami« in »zmožnostmi« posameznih skupnosti, najmanj še dva povezana dejavnika, ki brez dekretiranega ali prostovoljno dogovornega omejevanja avtonomnih davčnopolitičnih pristojnosti decentraliziranih ravni (t. i. »materialne harmonizacije«) zmanjšujeta dejanske razlike v višini dajatev med posameznimi skupnostmi: davčna konkurenca in gibljivost zavezancev (res pa gibljivosti pri nas skoraj ni, razen delno v zasebnem drobnem gospodarstvu). Zavezanci sami so (spet) tisti, ki učinkoviteje od kakšnega splošnega skrbnika v takih okoliščinah poskrbe za svoj (finančni) optimum. V tem je tudi razlog, da v teh ureditvah decentraliziranost financ ne preprečuje njihovega učinkovitega delovanja, zato tudi javnost obstoječim razlikam v dajatvah ne namenja posebne »zaskrbljenosti« (podobno kot ni »zaskrbljena« zaradi »neenakih pogojev pridobivanja dohodka«, če seveda niso rezultat očitnih kršitev veljavne pravne ureditve).

V finančno bolj decentraliziranih državah torej zavezanci nujno plačujejo nekoliko različne dajatve, če nimajo sedeža ali domicila v isti skupnosti (deželi, okraju, občini itd.). Poenotenje višine teh dajatev bi seveda uničilo pomemben del finančne decentraliziranosti: odvisnost obsega dajatev od različnih skupnih potreb v decentralizirani skupnosti. To seveda v celoti velja tudi za našo ureditev, zaradi česar se osnutek amandmajev zavzema predvsem za t. i. »formalno harmonizacijo« (t. j. za poenotenje »temeljev« davčnega sistema, čeprav hkrati omenja tudi »skupne temelje« davčne politike, kar v bistvu pušča odprta vrata celo za poskuse poenotenja višine dajatev). Tudi večini finančno bolj decentraliziranih držav je ob različni višini dajatev v posameznih skupnostih v glavnem uspelo uskladiti najpomembnejše značilnosti svojih decentraliziranih dajatev (predmete in vire obdavčitve, opredelitev zavezancev, pogloblitve sestavine osnov itd.), kar seveda ni bistveno za tržni položaj zavezancev, pomeni pa koristno poenostavitev in pocenitev davčne tehnike z vidika zavezancev in davčnih uprav (Meier, 1983, str. 177). Pri nas pa takšna uskladitev sistema dajatev povzroča nepotrebne težave v nujnem procesu posodabljanja dajatev, o čemer bo govor v naslednji točki.

2. Sodobnega sistema neposrednih dajatev ne kaže vsiljevati hkrati vsem republikam in pokrajinama

Uveljavitev »tržno naravnane« gospodarske ureditve pri nas bi zahtevala tudi obsežno posodobitev našega sistema dajatev, morda najbolj radikalno reformo po vojni sploh. Precej podrobnosti takega sistema dajatev je bilo razčlenjenih drugod (Rupnik, 1988, str. 66–78; Rupnik, 1987/43, str. 44–53), zato zadostuje le najbolj splošen prikaz pogloblitvenih sestavin in značilnosti sistema:

1. »konkurenčna nevtralnost« celotnega finančnega sistema: v vsem povojnem obdobju so zelo številni finančni »dirigistični« ukrepi (subvencije med izdatki in olajšave pri dajatvah), motivirani z »ekonomskimi« cilji, zoževali delovanje tržnih zakonitosti in posameznim skupinam ekonomskih subjektov ustvarjali privilegiran ali diskriminiran položaj na trgu. Nasprotno pa so bili zapostavljeni prenosi dohodka in olajšave s »socialnimi« cilji, čeprav so veliko bolj legitimni in nujni – tako za zagotovitev vodoravne in navpične izenačenosti med zavezanci dajatev kot tudi zaradi nujnosti, da se vsem tistim posameznikom, ki zaradi nizkega

dohodka sploh niso obdavčeni, s prenosi zagotavlja vsaj minimalna življenjska raven. »Ekonomske spodbude« v vseh sestavinah finančnega sistema bi bilo zato treba zožiti na minimum, in sicer ne le zaradi njegove »konkurenčne nevtralnosti«, ampak hkrati tudi zato, ker se le tako lahko vse vrste dajatev skrčijo na znosen obseg;

2. »posredne dajatve«, katerih sistemske značilnosti mora seveda tudi v prihodnje urejati zvezna zakonodaja, bi obsegale: a) davek od dodane vrednosti kot najpomembnejšo sestavino, ki bi bremenil vse oblike osebne porabe brez izjem in ne samo industrijskih izdelkov kot doslej, in sicer z eno samo davčno stopnjo (ali kvečjemu še z nekoliko znižano stopnjo za najnujnejše življenjske potrebščine). Pri taki obdavčitvi so tudi davčna povračila ob izvozu povsem objektivno določena; b) uvozne dajatve kot manj pomembna sestavina, saj bi jih bilo treba zelo občutno znižati na »evropsko raven«, ki celo pri južnoevropskih državah znaša komaj tretjino do polovice naše sedanje ravni. Hkrati bi bilo treba dosledno odpraviti vse sedanje oprostitve in olajšave, dajatve pa obračunavati po največ 2–3 različnih stopnjah, odvisno od stopnje predelave (kot izjema v sistemu bi lahko ostale le visoke »povračilne carine«, kadar bi bile utemeljene z diskriminacijsko politiko tujih držav); c) »akcije« (selektivne zvišane trošarine) za nafto, alkohol in tobak, ki bi lahko ostale v približno sedanjem obsegu kot posebna dajatev ob davku od dodane vrednosti, vendar bi postale dohodek republik in pokrajin; naftne namenske za cestno gospodarstvo, alkoholne in tobačne pa kot splošen proračunski dohodek (kot tak tudi eden od virov za kotizacijo);

3. »neposredne dajatve« OZD v družbenem sektorju (in nekatere med njimi tudi »delodajalcev« v zasebnem sektorju) bi obsegale: a) proporcionalne prispevke za socialno zavarovanje kot najpomembnejše dajatve, ki morajo biti tudi po konvenciji št. 102 Mednarodne organizacije dela, ratificirani tudi pri nas (Ur. list FLRJ, Medn. pogodbe, št. 1/55), najmanj s polovico svojega celotnega obsega obveznosti izplačevalcev OD (kar seveda pomeni »obveznosti, ki niso odvisne od velikosti dohodka«, torej se plačujejo tudi ob izgubah, s čimer bi odpravili neutemeljen »eksperiment«, ki je bil vpeljan z »obračunskim zakonom« od srede 1987 dalje). Sistemske značilnosti tega dela prispevkov za socialno zavarovanje (prav tako pa tudi preostanka, ki bi imel vir v bruto OD) je treba zaradi pomembnosti in mednarodnih obveznosti urejati z zvezno zakonodajo; b) del dosedanjih prispevkov OZD za skupno porabo in skupno reprodukcijo (izobraževanje, kultura, telesna kultura, komunala skupne rabe itd.), katerih obsega ni mogoče prilagajati nihanjem v višini dobička OZD, bi ponovno dobil naravo »obveznosti, ki niso odvisne od velikosti dohodka«, obračunaval pa bi se od posamične ali kombinirane osnove (po vzoru nemškega »poslovnega davka«, ki jo svojim razmeram primerno določijo republike in pokrajini; c) proporcionalni davek od dobička OZD, ki je po obsegu v sistemu dajatev sicer manj pomemben, mora pa biti splošna obveznost vseh »pridobitnih« organizacij pri nas, z eno samo stopnjo za vse zavezanke in z ukinitvijo vseh olajšav (oprostitvev, posebnih odbitkov od osnove in znižanj davka). Osnova ne bi smela vključevati nobenih sestavin, ki niso neto dohodki, tj. nobenih stroškov, ki so nujni za doseg dobička, niti tistih obveznih dajatev, ki so povezane z doseganjem obdavčljivega dobička, niti tekočih »OD za živo delo«. V osnovo pa bi bilo treba vključiti tudi vse vnovčene dobičke od prodaje stvari iz aktive organizacij. Pri ugotavljanju dobička bi bilo treba zagotoviti tudi medčasovno pobotanje dobičkov z izgubami. Ista osnova lahko služi tudi kot osnova nekaterih drugih prispevkov za skupno porabo in skupno reprodukcijo, ki niso vključeni v podskupino b). »Nepridobitne« organizacije (v družbenih dejavnostih itd.) ne bi bile zavezanke nobenih obveznosti od dobička; č) sedanje dajatve za skupno porabo in skupno reprodukcijo (prispevke in »združevanja« za razvoj) bi bilo treba bistveno skrčiti, družbeno financiranje teh dejavnosti pa nadomestiti z ekonomskimi cenami, zadolžitvijo po normalnih pogojih finančnega trga, obveznostmi onesnaževalcev itd., le v skrajnem primeru (ko gre za dobrine,

ki izpolnjujejo vse pogoje t. i. »splošnih javnih dobrin«), pa tudi z obveznostmi iz podskupine c);

4. »neposredne dajatve« posameznikov (»delavcev in delovnih ljudi«) bi obsegale: a) neindividualizirane proporcionalne prispevke za socialno zavarovanje v tistem (manjšem) delu, ki ni obveznost izplačevalcev OD; b) individualizirane proporcionalne prispevke za »domicilne potrebe« v skupni porabi (individualizirano te dajatve bi dosegli s priznavanjem olajšave v obliki znižanja prispevkov za vzdrževane družinske člane); c) individualizirane progresivne osebne dohodnine od vseh vrst dohodkov (t. i. »sintetične dohodnine«, ki seveda vključujejo tudi dejanske in pripisane dohodke od premoženja) z oprostitvijo najnižjih dohodkov in znižanjem davka za vzdrževane družinske člane. Vse druge olajšave pa bi bilo treba opustiti. Ugotavljanje dohodka, doseženega v zasebnem sektorju, bi upoštevalo podobna pravila, kot bi veljala za ugotavljanje dobička OZD; č) po obsegu malo pomembne davke od nekaterih evidentiranih vrst premoženja v skladu s presojo potreb in možnosti v vsaki republici in pokrajini.

Že iz te površne skice je povsem očitno, da bi predlagana posodobitev finančnega sistema oz. sistema dajatev terjala ne le razmeroma dolgotrajne in strokovno vsestransko poglobljene priprave, ampak tudi posodobitev nekaterih drugih sestavin gospodarske ureditve (»obračunskega sistema«, deviznega in zunanjetrgovinskega sistema, sistema cen blaga in tvojcev, denarnega, posojilnega in bančnega sistema, zasebnega podjetništva, stanovanjskega, komunalnega ter vsega drugega infrastrukturnega gospodarstva itd., skratka vseh tistih sestavin gospodarske ureditve, pri katerih so po precej razširjenem mnenju nujne radikalne spremembe za zagotovitev njene večje »tržne naravnosti«). Vendar pa za obravnavo osnutka amandmajev uresničljivost prav takšne (ali kakšne drugačne) reforme sistema dajatev ni toliko bistvena. Pomembnejše je spoznanje, da ustavna opredelitev pristojnosti glede sistema dajatev ne sme ovirati ali celo preprečevati nujne posodobitve sistema dajatev v smeri, ki bo zagotovila njegovo zbliznanje s sistemi, ki so se že uveljavili v praksi večine evropskih razvitih držav.

V tem pa je tudi največja pomanjkljivost predlaganega poenotenja dajatev v osnutku amandmajev. Poenotenju sistema carin, davka od dodane vrednosti in prispevkov za socialno zavarovanje v vseh državah že zaradi mednarodnih okoliščin ni mogoče nasprotovati; poenotenje drugih neposrednih dajatev OZD in posameznikov pa bi nasprotno zelo resno zavrla vsa prizadevanja za njihovo posodobitev. Čeprav je gospodarstvo v vsej državi v resni krizi, se razmere med posameznimi območji vseeno tako bistveno razlikujejo, da ponekod o sodobnem »evropskem« sistemu neposrednih dajatev sploh še ne kaže razmišljati. Npr.: obdavčitev dobička OZD je še neizvedljiva povsod tam, kjer je pomemben del organizacij v izgubi; zaradi pomena te dajatve za republiške oz. pokrajinske proračune bo pač morala ostati obdavčena osnova, ki bo bližja (bruto) dohodku kot pa (neto) dobičku: pri sedanjem »uskaljevanju« je to npr. vodilo v povsem nesmiselno »poenoteno« obravnavo tekočih »osebnih dohodkov za živo delo«, saj so obdavčeni vsi OD, ki presegajo republiško povprečje v gospodarstvu v preteklem letu (Ur. list SFRJ, št. 62/87).

Pri tem je seveda treba upoštevati, da izbira »sistemskih značilnosti« posamezne dajatve pomembno vpliva tudi na način in obseg porazdelitve dajatvenih »bremen« med zavezance na posameznem območju: prenos ekonomske in politične odgovornosti za obseg in sistem dajatev na zvezno raven (z dogovori ali zvezno zakonodajo) nedvomno republike in pokrajini bistveno razbremenjuje »odgovornosti za lasten razvoj«. Gotovo je zato »davčna konkurenca« med republikami in pokrajinama učinkovitejša metoda odpravljanja posameznih nesmotrnosti, kot pa vsiljevanje enakih »najboljših možnih rešitev« vsem območjem hkrati. Iskanje za vse republike in pokrajini sprejemljivega sistema je pri teh dajatvah torej povsem jalovo, in sicer ne glede na to, ali gre po poti uskaljevanja z medrepubliškimi dogovori ali poenotenja z zvezno zakonodajo. Rezultat bodo v vsakem primeru

neposredne dajatve, ki preprosto ne bodo ustrezale posebnim ekonomskim, političnim in družbenim razmeram in možnostim nobene republike in pokrajine, kar je finančna teorija analizirala že pred desetletji (Musgrave, 1969, str. 125–167). Taka ureditev pa bi hkrati tudi odločilno zavrila posodobitev teh dajatev na vseh tistih območjih, kjer so razmere za to vsaj deloma že dozorele . . .

Ni pa tvegano napovedovati, da bi se tudi najmanj razviti republiki in pokrajina odločno zavzemale za uvedbo poenotenih najsodobnejših neposrednih dajatev, če bi bile dohodek zvezne ravni, saj bi bil v tem primeru njihov prispevek k zveznemu financiranju ne le minimalen, ampak bi se tudi povečala »utemeljenost« njihovega dopolnilnega financiranja z zvezne ravni. To bi bilo seveda v nasprotju s temeljnimi značilnostmi našega federalizma, hkrati pa bi se še zaostрила medrepubliška trenja. Nedvomno pa prav tak interes vsaj posredno pojasnjuje precejšnjo zavzetost za čimvečje poenotenje sistema neposrednih dajatev, ki prevladujejo med stališči nekaterih republik in pokrajin do osnutka »finančnih« amandmajev.

Kako iz zagate? Amandmajev za poenotenje sistema neposrednih dajatev očitno ni mogoče sprejeti, saj je celo dosedanje »preširoko« razumevanje 1. odstavka 265. čl. veljavne zvezne ustave povzročilo, da so medrepubliški dogovori vsiljevali rešitve, ki so pomenile nazadovanje v razvoju sistema dajatev, ali pa podrobno urejali nekatera davčna vprašanja, ki niso prav nič pomembna za »enotnost in stabilnost jugoslovanskega trga«. Vseeno pa bo manj škode za razvoj našega sistema dajatev, če takšno določilo ostane nespremenjeno tudi v prihodnje, pri njegovem izvajanju pa naša republika trdno vztraja pri stališču, da je dopustno pristajati le na tisto usklajevanje, ki ne bo zavrlo nujne posodobitve sistema neposrednih dajatev.

Citirani viri:

1. BOGOEV, Ksente: Fiskalna harmonizacija i fiskalni federalizem – Beograd, Finansije, 42 (1987) 1–2, str. 3–47.
2. MEIER, Alfred: Die Entwicklung des Finanzausgleichs im ausgewählten Bundesstaaten: Schweiz – Handbuch der Finanzwissenschaft. Dritte Auflage. Band IV. Tuebingen, Mohr 1983, str. 163–186.
3. MUSGRAVE, Richard A.: Fiscal Systems. – New Haven, Yale University Press 1969, 397 str.
4. MUSGRAVE, Richard A., Musgrave Peggy B.: Public Finance in Theory and Practice. 2nd Ed. – Tokyo, McGraw-Hill Kogakusha 1976, 778 str.
5. POPOVIĆ, Dejan: Oporezivanje dohotka organizacija udruženog rada. – Beograd, Savremena administracija 1986, 254 str.
6. RECKTENWALD, Horst Klaus: Foederalismus in saekularen Wandel. Erste Ergebnisse einer empirischen Analyse. – Staat, Steuern und Finanzausgleich. Festschrift fuer Heinz Kolms zum 70. Geburtstag. Berlin, Duncker & Humblot 1984, Str. 281–295.
7. RUPNIK, Lado: Dohodki, izdatki in premoženje kot predmet osebnih dajatev. Poročilo o delu za leto 1986. – Ljubljana, Raziskovalni center Ekonomske fakultete Borisa Kidriča 1968, 81 str.
8. RUPNIK, Lado: Ekonomske spodbude v finančnih sistemih in politikah. – Ljubljana, Gospodarski vestnik, 36 (1987), Str. 43–53.
9. ZIMMERMANN, Horst: Allgemeine Probleme und Methoden des Finanzausgleichs. – Handbuch der Finanzwissenschaft. Dritte Auflage. Band IV. Tuebingen, Mohr 1983, Str. 3–52.

DANIJEL PUČKO

Temeljna celica sistema v ustavi

1. Postavljanje problema

Da zamisel tozda, opredeljena v ustavi, ni bila z ekonomskih vidikov dovolj premišljena in domišljena, dokaj jasno kažejo rezultati petnajstletnega razvijanja tozdov kot temeljnih gospodarskih subjektov v sistemu. Ta razvoj nas opozarja na

resne pomanjkljivosti. V našem gospodarstvu smo nehote dobili zelo številne drobne tržne subjekte, nagnjene k uveljavljanju ozkih razvojnih horizontov in interesov, za katerimi se skriva večinoma nižja raven strokovne usposobljenosti za racionalno odločanje, pa tudi zelo šibka razvojna moč.

Srečujemo se s preveliko premoženjsko in poslovno samostojnostjo temeljnih enot in z njo povezano preveliko razdrobljenostjo akumulacije, kar vse nam daje neoptimalne investicijske odločitve. Tozdi praviloma težijo k poslovnemu zaokroževanju in osamosvajanju v razmerjih do delovne organizacije, v katero so združeni. Zaradi vseh teh procesov je zelo oteženo sprejemanje večjih razvojnih projektov v delovnih organizacijah, pa tudi v sozdih. Med poslovnimi funkcijami nehote prevladuje proizvodna funkcija, druge funkcije (raziskovalno-razvojna, trženje, finančna, analitsko planska idr.), ki so večinoma osredotočene v delovnih skupnostih zunaj tozdov, pa so le-ti glede na potrebe razvoja in njihovo vlogo v razvitih tržnih gospodarstvih odločno preveč zanemarili in njihovo vlogo podcenjujoče še bolj zmanjšali, kot so jo te funkcije imele že pred tem.⁶

Zaradi teh učinkov se zdi, da je ustavna transformacija samoupravne organiziranosti gospodarstva preveč izhajala iz zamisli temeljne celice kot idealne družbene tvorbe, zanemarila pa je pri tem njene danes še objektovno nujne ekonomske značilnosti. Pri tem mislimo na nujnost, da dosega primerne ekonomske rezultate, na potrebo, da celotni proces poslovnega odločanja prežema zavestno prevzemanje poslovnega tveganja na eni strani in poslovne ustvarjalnosti na drugi, na nalogo organizacije združenega dela, da opravlja še nekatere druge podjetniške funkcije, ki od nje zahtevajo, da pravočasno načrtuje in da z ustrežno ekonomsko aktivnostjo pravočasno poskrbi za zadovoljevanje učinkovitih potreb družbe na pravi način.

Zakonska regulativa, ki smo jo razvili, je uvedla tudi preveč nefleksibilno organizacijsko strukturo v gospodarstvu, kar je otežilo uveljavljanje znane gospodarske zakonitosti, na katero je prvi opozoril Chandler, da se mora razvoj organizacijske strukture na mikroravneh prilagajati poslovnim strategijam razvoja, ne pa narobe. To je gotovo vsaj upočasnilo reagiranja naših gospodarskih subjektov na izzive okolja s pravočasnim določanjem in uresničevanjem novih razvojnih strategij, če jih ni celo pogosto preprečilo. Del nastalih pomanjkljivosti je treba pripisati tudi neustrezno opredeljeni vlogi strokovnih delavcev in služb v sistemu združenega dela. Njihova vloga »strokovnega servisa« jim je gotovo »porezala krila« tudi za polno uveljavljanje njihovega strokovnega znanja in strokovnega vpliva pri sprejemanju strokovnih odločitev v tozdih in delovnih organizacijah ter sozdih.

Težko je zanikati, da je v primerjavi s staro ureditvijo povzročila uvedba tozdov v sistem anticipativno porabljanje dohodka, napihovanje dohodka in stroškov zaradi obresti od internega kreditiranja med tozdi, povečevanje nagiba k investiranju in porast stroškov upravljanja in administriranja.⁷

Razumljivo je, da nam zaradi vseh teh učinkov in pomanjkljivosti že leta upada gospodarska uspešnost in da namesto napredka pri razvijanju družbenolastniških odnosov in socialističnega samoupravljanja v gospodarstvu opažamo čedalje večje državno urejanje gospodarstva. Te negativne posledice spremembe temeljnega gospodarskega subjekta v sistemu je treba odpraviti. Vprašanje je, kako. Vse navedene pomanjkljivosti seveda niso plod neustreznih, iz subjektivnih vzrokov izvirajočih rešitev v notranjih sistemih ekonomskih razmerij v sozdih in delovnih

⁶ Na te pomanjkljivosti opozarja že kar nekaj avtorjev. Glej npr. B. Kavčič, *Organizacijska povezanost v delovni organizaciji*, Univerzum, Ljubljana, 1984, str. 46; M. Novak, *Organizacija i funkcionisanje osnovnih i radnih organizacija*, v *Savetovanje: Samoupravno organizovanje i duhovno povezivanje u udruženom radu u funkciji jačanja integralnih procesa*, SEJ, Beograd 7.-9. maj 1986, str. 29-39.

⁷ Glej več o tem pri J. Todoroviću et al., *Samoupravno organizovanje udruženog rada u funkciji efikasnijeg privredjivanja u Srbiji*, Ekonomski fakultet Beograd, 1984, str. 23.

organizacijah ter v njihovih neustreznih organizacijskih rešitvah. Ne zanikamo, da je v tem treba iskati del vzrokov za znane slabosti.

Nepravilno izoblikovani in neustrezno razmejeni tozdi (pri tem je treba vedeti, da t.i. simulirana decentralizacija v delovnih organizacijah zahteva stalno prizadevanje za zagotavljanje medsebojnega sodelovanja med tozdi, odpravljanje in preprečevanje nastajanja sporov ter nenehno prizadevanje za uresničevanje skupnih prioritet; po drugi strani se kaže zavedati tudi tega, da so obstoj tozdov, ki nimajo nobenih poslovnih vezi med seboj in katerih združenost v delovno organizacijo je dejstvo, pomenijo oviro za njihovo ekonomsko uspešnejše poslovanje in razvoj), ekonomsko neustrezno ugotavljanje ekonomskega uspeha tozda in njegove uspešnosti (ali zaradi arbitrarnih meril ali zaradi zaverovanosti v kazalce kratkoročnega uspeha, pa tudi zaradi zanemarjanja razlik med prisvojenim in ustvarjenim dohodkom tozda ali pa zaradi izoliranega ugotavljanja uspeha tozda ne glede na soodvisnost le-tega z uspehom delovne organizacije kot celote, in še zaradi drugih vzrokov), pomanjkanje pravih spodbud tozdom, naj se obnašajo v skladu z doseganjem optimalnih rezultatov delovne organizacije kot celote – to so le nekatere pomembne pomanjkljivosti v notranjih rešitvah, ki se dajo odpravljati do neke mere. Ne dajo pa se odpravljati v celoti, ker stroka enostavno ne pozna učinkovitih rešitev za vse primere.

Posebna vrsta slabosti, ki jih prinaša obstoj tozdov v sistemu, je povezana z značilnostmi in zakonitostmi poslovnega odločanja v blagovni proizvodnji. Dosti poznano je, da proces upravljanja in ravnanja v gospodarstvu danes še ni naslonjen v celoti na »znanost«, ampak da je v precejšnji meri še »umetnost«, t.j. stvar dobre presoje in podjetniškega »instinkta«. Odločati je treba v razmerah, ko smo daleč od tega, da bi bila vsa dejstva kristalno jasna, vsi vplivni dejavniki docela poznani. Pri tem odločanju gre bolj za položaj, ko odločaš na temelju nekih »obrisov« relevantnih dejavnikov, ki jih zaznavajo najprej maloštevilni kakovostni ravnanjski kadri. Kako v takih razmerah odločati demokratično na temelju trdnih argumentov? Po drugi strani sposobnosti dobre poslovne presoje in podjetniškega nosu niso lastne – vsaj ne na dovolj visoki kakovostni ravni – velikemu številu ravnateljev tozdov. Če ob takem stanju stvari zahtevamo dosledno odločanje na temelju trdnih argumentov, ne dosegamo tiste ekonomske uspešnosti tržnih celic, kot je to v razvitih tržnih gospodarstvih.

Pomemben del pomanjkljivosti tozdov kot temeljnih gospodarskih subjektov v sistemu je seveda plod okoliščin gospodarjenja. Visoka inflacija, pomanjkljivosti obračunskega sistema, odtujevanje akumulacije, nerazvitost ekonomsko zdravih mehanizmov gospodarjenja z minulim delom, devizni sistem, kreditni sistem in politika ter vrsta drugih sistemskih in ekonomskopolitičnih rešitev pri nas – vse to ne spodbuja integracijskih procesov v gospodarstvu. Zato ni prave neosebne ekonomske prisile, da bi tozdi videli v iskanju trdnejše povezave v okviru delovne organizacije ali sozda zagotovila za svojo večjo ekonomsko uspešnost, s tem pa za svoj obstoj in razvoj. Od tod izvira tudi vsaj del njihovega skupinsko lastniškega vedenja, nepripravljenost na večjo notranjo solidarnost, rast števila notranjih napetosti in konfliktnih položajev, teženj k samozadostnosti ipd. Zdi se, da se nam teh okoliščin gospodarjenja v Jugoslaviji ne bo posrečilo spremeniti spektakularno in hitro. Z njimi moramo na določen način računati. Nadaljnji razvoj zamisli tozda v sistemu bi moral to upoštevati.

Če poznamo značilnosti tozda in ko poznamo značilnosti podjetja kot tvorbe blagovne proizvodnje, potem lahko tudi pridemo do nekaterih ugotovitev, ki nakazujejo, kaj je osnovna celica družbenega gospodarstva v takih razmerah. Menimo, da so po svoji družbenoekonomski vsebini tozdi brez dvoma lahko zidaki v zgradbi družbenega gospodarskega življenja, da pa je tozd lahko le izjemoma osnovna celica blagovnega gospodarstva po svojih ekonomskih značilnostih. Kaže se, da imamo v sistemu opravka z enim od pomembnih protislovij družbene lastnine, ko se nam osnovna gospodarska celica objektivno nujno kaže kot nekaj dvoj-

nega. Po eni strani se zdi, da je ta temeljna celica lahko in da mora biti tozđ, po drugi pa ugotavljamo, da tozđ ni in praviloma ne more biti osnovna blagovna celica v sistemu. Kaj je torej treba imeti za osnovno celico v ekonomskem sistemu?

Odgovor na zgornje vprašanje je treba pogojno ločiti v dva odgovora. Glede na to da je ena osnovnih predpostavk socialističnega samoupravnega ekonomskega sistema, da temelji na kombinaciji planskega in tržnega mehanizma, je odgovor drugačen, če gledamo na vprašanje povsem ločeno samo z vidika planske komponente sistema, ko se zdi jasno, da je tozđ lahko osnovna celica družbenega gospodarstva, in drugačen, če gledamo na vprašanje povsem ločeno samo z vidika tržne komponente sistema, ko se zdi jasno, da tozđ ne more biti osnovna celica blagovnega gospodarstva. Tozđ je osnovna celica blagovnega gospodarstva najbrž lahko le takrat, kadar je hkrati tudi podjetje, to se pravi, kadar v jeziku obstoječe jugoslovanske prakse govorimo, da sploh ne gre za obstoj tozda, ampak enovite delovne organizacije. Če poskušamo združiti oba pogojna odgovora v enega, bi rekli, da je treba obravnavati samoupravno podjetje kot osnovno celico tržnega gospodarstva povsod tam in takrat, ko imamo opravka s tržnimi vidiki gospodarjenja v podjetju, medtem ko lahko jemljemo tozđ kot osnovno družbeno in gospodarsko celico, če gre za druga razmerja in vidike.

Osnovni kriterij za oblikovanje osnovnih enot v gospodarstvu je bil in je gotovo ekonomski. Take enote se zato morajo predvsem ravnati po ekonomskih motivih. Če hoče tozđ zamenjati v vlogi osnovne celice blagovnega gospodarstva podjetje v okviru socialističnega samoupravnega ekonomskega sistema, bi nujno moral imeti tudi vse značilnosti podjetja kot dosedanje osnovne celice v blagovnem gospodarstvu. Teh značilnosti večinoma, kakor hitro se združuje v podjetje z drugimi tozdi, v celoti nima. To je najbolj očitno, če si bližje ogledamo združevanje tozđov v podjetje.

Rečemo lahko, da je ekonomska vsebina združevanja tozđov v podjetje prav v sinergetičnem učinku. Za stabilnost take združbe je potrebno, da je takšen presežek pravilno porazdeljen po tozđih. Pri takem povezovanju tozđov v podjetje je lahko pričakovati, da se bodo ravnali po interesih podjetja (gre za usklajene interese vseh tozđov v sestavi podjetja). Ponekod in včasih pomeni to tudi neposredno delovanje proti interesom posamezne ali posameznih tozđov, zato je treba spodbuditi tozde, da bodo dosegali cilje podjetja tudi morebiti proti svojim neposrednim interesom.

Z ustrezno udeležbo na (zaradi sinergije) večjem skupnem rezultatu, je treba pridobiti posamezne tozde za cilje podjetja kot celote. Ko je cilj podjetja enkrat postavljen, mora biti izhodišče združenih in posamičnih prizadevanj, zato ga je nujno jasno postaviti. Seveda je takšno uravnoteževanje interesov možno in nujno opravljati predvsem na dolgi rok. To je moč opravljati le na podlagi dolgoročnega planiranja v podjetju in na podlagi dolgoročnega dogovarjanja in sporazumevanja v okviru podjetja ob prisotnosti medsebojnega zaupanja. Le tako je možno zagotoviti trajnejše in stabilno poslovanje in rast v podjetju združenih tozđov in samega podjetja.

Izpolnjevanje teh zahtev pa hkrati pomeni, da tozdi izgubljajo tiste značilnosti, ki bi jih morali imeti, če bi bile osnovne celice blagovnega gospodarstva. To pomeni, da tozdi izgubljajo v sestavi podjetja nekaj svoje poslovne samostojnosti. Ne morejo vedno težiti k svojemu neposrednemu cilju na škodo cilja podjetja. Posebno pa ta integracija tozđov v podjetje odseva v izgubljanju popolne in stalne usklajenosti tozđov z okoljem in temeljnih sestavin tozda s tozdom, ker je pač delovanje uravnavano glede na cilj podjetja kot celote in šele potem glede na izvedeni cilj tozda. Zato ni mogoče govoriti o stalni in popolni poslovni enotnosti tozda v sestavi podjetja. Prav zaradi poslovnega izhodišča, ki je v cilju podjetja kot celote, pa tudi tozđ sam ne nosi v celoti rizika svojega poslovanja, nima pa tudi vedno ustreznega objektivnega testa za boniteto svojega poslovanja na trgu. To pomeni, da mora na ravni podjetja biti v neki obliki rezervni (solidarnostni) sklad

za delno pokrivanje rizikov. Prav tako mora biti poslovno izhodišče v cilju podjetja, kajti drugače ne pride do sinergetičnih učinkov.

Če torej hočemo s tozdom doseči tiste cilje, ki so porodili samo idejo tozda, potem kaže, da mora biti to manjša enota, kot to zahtevajo ekonomski kriteriji v blagovni proizvodnji za osnovno celico gospodarstva.

Upoštevanje tržne sestavine v poslovanju podjetja je moč glede na predhodno analizo in glede na pogojno tržno sposobnost tozda, ki pridobiva svojo tržno subjektiviteto samo v spletu odnosov z drugimi tozdi v podjetju, racionalno vključiti in pojasniti samo na ravni podjetja. Tudi to je razlog, ki govori v prid tezi, da ostaja tudi v socialističnem samoupravnem planskotržnem ekonomskem sistemu podjetje po svojih tržno ekonomskih značilnostih osnovna celica socialističnega blagovnega gospodarstva. Res pa je, da so za tako celico značilni nedvomno novi, drugačni družbenoekonomski odnosi v njej, ki izhajajo iz poskusa sintetizirati učinkovito gospodarjenje na sedanji stopnji razvitosti proizvodnih sil s socialističnimi proizvodnimi odnosi v okviru podjetja, ali drugače, ki izhajajo iz teženj zagotoviti takšno racionalnost gospodarjenja, ki ne bo samim proizvajalcem tuja, ampak bo v prvi vrsti racionalnost z njihovega vidika. Deloma je moč danes to racionalnost dosegati s tržnimi razmerji, deloma pa z vzpostavljanjem neposrednih razmerij med proizvajalci, pa tudi med proizvajalci in drugimi člani družbe. Subjekt vzpostavljanja tržnih razmerij je, kot se nam iz te analize kaže, nujno podjetje. Subjekt vzpostavljanja neposrednih razmerij med proizvajalci, pa tudi med proizvajalci in drugimi člani družbe pa je v prvi vrsti tozd kot osnovna celica družbe.

2. *Iskanje drugačnih opredelitev temeljne celice v sistemu*

Danes se gibljejo iskanja »zdravil« s temeljno celico gospodarjenja v sistemu v treh glavnih smereh. Govoriti bi se dalo o treh osnovnih teoretičnih pogledih na prihodnost tozda kot temeljne in/ali začetne organizacijske oblike združevanja dela v samoupravnem socialističnem ekonomskem sistemu. Prvi pogled se zavzema za nekakšen status quo ali za ohranitev bolj ali manj sedanje ustavne zamisli tozda, pač pa naj bi opravili nekatere »kozmetične« popravke v zvezi z njim. Eksplicitno naj bi mu odvzeli pravno in s tem tudi tržno subjektiviteto ter žiro račun.⁸ Pri začetnem vrednotenju tega pogleda se da reči, da izhaja očitno iz prepričanja, da so glavni vzroki za ugotovljene težave za gospodarjenje ob obstoju tozdov v integracijskim procesom nenaklonjenih razmerah v narodnem gospodarstvu. Ob tem pa ta pogled implicitno tudi gradi na spoznavanju, da je treba tozde trdneje povezati v okviru delovne organizacije. Vsaj s tem, da eksplicitno priznamo, da je edino delovna organizacija tržni subjekt ali temeljni blagovni proizvajalec v sistemu.

Praktična razčlenitev tovrstnih sprememb zamisli tozda je šla dalje od »kozmetičnih« popravkov veljavnega koncepta. Iz sprememb zakona o združenem delu se vidi, da je zamisel tozda evoluirala tako, da se zdaj večinoma zahteva, da ima le podjetje tržno subjektiviteto.⁹ Poleg tega pa se dopušča glede na v jugoslovanski praksi obstoječi tozd, da se na kratek rok prenese finančna subjektiviteta na raven podjetja.¹⁰ Ravno tako je možno urediti investicijsko subjektiviteto. Tozd je praviloma neomejeno solidarno odgovoren za obveznosti, ki jih ima podjetje.¹¹ V fazi uresničevanja sklepov organov upravljanja v podjetju lahko ravnatelj podjetja uveljavlja kljub nasprotovanju vodij tozdov svoje zahteve na kratek rok (do spreje-

⁸ Primerjaj predlog v Kritični analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Savezni društveni svet za pitanja družbenog uredjenja, Beograd, 1985, str. 65–68.

⁹ Glej Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o združenem delu, UL SFRJ 85/87 člen 15.

¹⁰ Glej že naveden zakon, člen 128.

¹¹ Glej že naveden zakon, Člen 80.

ma odločitve organov upravljanja v podjetju o sporni zadevi).¹² Delavski svet podjetja lahko začasno odloči o vseh vprašanih poslovanja podjetja brez soglasja vseh tozdov.¹³ Določene družbenoekonomske odnose in druge samoupravne odnose je mogoče v podjetju urediti z enim za vse tozde skupnim aktom.¹⁴

Slabost te zamisli tozda ostaja njena teoretična neopredeljenost. Takšen tozd ni niti povsem jasno osnovna tržna celica v sistemu (tj. blagovni producent), še manj pa je dohodkovno (poslovno-izidno) središče v okviru podjetja. Ali naj torej praksa sama najde modalitete, ki jih bo šele kasneje možno teoretično osmisлити? Običajno se takšna usmeritev pokaže kot družbeno zelo draga pot raziskovanja z eksperimentiranjem.

Drugi teoretični pogled na tozd vidi v tozdu specializiranega blagovnega proizvajalca, ki se svobodno bodisi povezuje ali pa ne povezuje v širše oblike integriranja združenega dela, tj. v delovne organizacije in sozde, pa tudi v druge institucionalizirane in neinstitucionalizirane povezave. Tozd je po tej zamisli temeljni subjekt gospodarjenja in s tem tudi temeljni poslovni (tržni) subjekt. Organizacijsko naj bi bil izoblikovan na predmetnem (proizvodnem) načelu in ne na funkcionalnem. To pomeni, da bi imel homogen proizvodni (poslovni) program. Imel bi praviloma pri sebi vse poslovne funkcije. Kljub vsem tem značilnostim bi se razlikoval od »starega« samoupravnega socialističnega podjetja, ker bi temeljil na homogeni proizvodni strukturi kot zaokrožena, homogena, specializirana proizvodna ali storitvena enota.

S tem bi dobili temeljno obliko samoupravno organiziranega združenega dela, ki bi bila tehnično-tehnološka in ekonomska delovna celota, ki temelji na neki količini in vrsti družbenih proizvodnih sredstev, ki jih delavci v njem upravljajo. Bila bi hkrati blagovni producent, nosilec funkcije razširjene reprodukcije (s tem torej nosilec funkcije investiranja in financiranja), skratka, družbeni in gospodarski temeljni subjekt v sistemu. Tako zamišljeni tozd je popolno opredeljen tudi s tehnično-tehnoloških in ekonomskih vidikov.¹⁵

Ta teoretična zamisel je privlačna, saj obeta, da bo odpravila večino pomanjkljivosti obstoječih tozdov. Hkrati pa je zamisel na tej stopnji razvoja proizvajalnih sil in proizvodnih odnosov potencialno nevarna. Njeno uveljavljanje nas lahko sčasoma pripelje nazaj do samoupravnih socialističnih podjetij brez vsake notranje decentralizacije upravljanja. Zakaj?

Zamisel tozda kot specifičnega blagovnega proizvajalca, ki se razlikuje od splošnega pojma podjetja le po zaokroženi, homogeni, specializirani proizvodni strukturi, se zdi problematična najprej z vidika teorije rasti in razvoja gospodarske organizacije. Uveljavljanje takšnega koncepta tozda nas lahko glede na to teorijo sčasoma pripelje nazaj do samoupravnih socialističnih podjetij brez prave vloge delavcev v njihovem upravljanju. Razlog za trditev, da je takšna zamisel tozda problematična, pa izhaja iz poznavanja zakonitosti tržnega načina gospodarjenja. In tudi takšen tozd jih bo moral upoštevati, če se noče vnaprej sprijazniti z nižjo gospodarsko učinkovitostjo.

Po J. Todorovičevi hipotezi so obstoj tržnih priložnosti, razpoložljivost temeljnih sestavin in upravljalne sposobnosti trije dejavniki, ki predominantno opredeljujejo rast in razvoj podjetja.¹⁶ Prav prvi dejavnik, tj. tržne priložnosti, ne daje nobene podpore tezi, da bi se navedene specifičnosti blagovnega proizvajalca v zamisli tozda lahko obdržale.

¹² Glej že naveden zakon, člen 153.

¹³ Glej že naveden zakon, člen 159.

¹⁴ Glej že naveden zakon, člen 181.

¹⁵ To je zamisel temeljne gospodarske celice, ki jo zastopajo nekateri hrvaški raziskovalci. Glej npr. M. Novak, Organizacija rada u socializmu, Informator, Zagreb, 1978, str. 43, in P. Sikavica, Tretman i način organizovanja zajedničkih službi u udruženom radu, Savetovanje: Samoupravnoi organizovanje... (Že navedeno delo), str. 58 in dalje.

¹⁶ Glej J. Todorović, Konceptija strategija rasta preduzeća, Naučna knjiga, Beograd, 1975, str. 50.

Longitudinalna raziskava stanfordskega inštituta v ZDA je za predelovalno industrijo med drugim ugotovila:¹⁷

– da so hitro rastoča podjetja usmerila svojo diverzifikacijo k visoko tehničnim področjem,

– da imajo hitro rastoča podjetja organizirane programe za iskanje in razvijanje novih poslovnih priložnosti,

– da so mnoga podjetja začela poslovati na novih področjih po priključitvi malega podjetja in po lansiranju intenzivnega notranjega razvojnega dela za vzpostavitev proizvodnega programa, ki je omogočil hitro rast.

Ali je mogoče pričakovati ob obstoju tozdv kot specifičnih blagovnih producentov, da bomo tudi brez teh razvojnih strategij dosegli optimalno gospodarsko učinkovitost? Zdi se nasprotno.

Upoštevati je treba tudi protiargumente proti smiselnosti tu razčlenjevanje zamisli tozda, ki izhajajo iz R. P. Rumeltovih raziskav. Njegove raziskave rasti in razvoja podjetij (in zamisel tozda, o kateri tu razpravljamo, pomeni specifično obliko podjetja) v svetu kažejo, da si le-ta zagotavljajo svoj obstoj, rast in razvoj v tržnem gospodarstvu večinoma s tem, da nenehno spreminjajo svoj proizvodni (poslovni) program. Od homogenega (single business) prehajajo na programe, za katere je značilna dominantna vrsta proizvodov ali storitev v njih (dominant business), od teh na razvijanje programov, značilnih po med seboj povezanih vrstah proizvodov ali storitev v njih (related business), itd.¹⁸

V bistvu identične najdbe je dobil R. J. Pavan v svoji raziskavi italijanskih dogajanj na področju rasti in razvoja podjetij.¹⁹ Prepovedati tozdu kot tržnemu subjektu, da bo tako spreminjal svoj program, bi pomenilo siliti ga v suboptimalno gospodarjenje. Vse to pa pomeni, da bo takšen tozd sčasoma neizbežno opustil homogen program kot svojo teoretično zamišljeno specifikko ter postal čisto navadno podjetje v okoliščinah družbene lastnine proizvodnih sredstev.

Med dejavniki rasti gospodarske organizacije je v hipotezah o rasti že dalj časa močno zastopan dejavnik ekonomije velikega obsega. V zadnjih letih so empirično potrdili obstoj krivulje izkušenj, ki opozarja na to, da firmi z nabiranjem izkušenj s proizvodnjo določenih proizvodov uspeva zniževati lastno ceno proizvoda. To bolj konkretno pomeni, da bodo večje firme nabirale te izkušnje hitreje kot manjši rivali, s tem pa bodo prve pridobivale znatne stroškovne prednosti. Ta fenomen ni vezan samo na regresijo fiksnih stroškov na enoto proizvoda.²⁰ Na tej najdbi se je razvila – mimogrede povedano – celotna portfolio analiza v zadnjem desetletju.

Ekonomija velikega obsega in učinki krivulje izkušenj so tudi dejavniki, ki govorijo proti temu, da bi z zamisljivo tozda kot specifičnega blagovnega producenta lahko dosegli cilje, ki jih zasledujemo pri iskanju osnovne celice v družbenoekonomskem sistemu socialističnega samoupravljanja. Večanje obsega proizvodnje nujno vodi v rast takšnega tozda. To pa pomeni zmanjševanje neposrednosti upravljanja delavcev in na kraju potencialen pristanek ponovno v centralizirano upravljanem samoupravnem podjetju z vsemi njegovimi slabostmi.

To so gotovo močni razlogi za ugotovitev, da ta koncept tozda ne vzdrži verifikacije z vseh vidikov. Močno se zdi, da bi takšen tozd nujno moral biti večji od enote, v kateri lahko delavci razvijajo neposredno upravljanje. To zahteva, kot smo videli, značilnosti, ki jih ima in ki jih mora imeti v tržnem gospodarstvu osnovna tržna celica, tj. osnovni blagovni proizvajalec.

Tretji teoretični pogled vidi tozd kot del, ki je čvrsteje vpet v delovno organiza-

¹⁷ Primerjaj J. Brion, *Corporate Marketing Planning*, John Wiley & Sons, New York, 1967, str. 75.

¹⁸ Glej npr. izsledke raziskav R. P. Rumelta *Strategy, Structure and Economic Performance*, Harvard University Press, Cambridge, 1974.

¹⁹ Glej R. J. Pavan, *Strategy and Structure: The Italian Experience*, v knjigi E. R. Graya, ed., *Business Policy & Strategy*, Lone Star Publishers, Inc., Austin, 1979, str. 384–390.

²⁰ Glej D. A. Aaker, *Developing Business Strategies*, John Wiley & Sons, New York, 1985, str. 204–210.

cijo in ki je manj samostojen kot tozdi po sedanji ustavni opredelitvi. Tozd naj ne bi imel tržnih, finančnih, razvojno-investicijskih subjektivitet, ampak naj bi jih imela delovna organizacija. S tem bi bila poslovni subjekt delovna organizacija, ne pa tozd. Tozd bi bil začetna in temeljna organizacijska enota v okviru družbene reprodukcije, ne pa temeljni nosilec in organizator procesa tržnega gospodarjenja. Bil bi organizacijska enota, v kateri je omogočeno neposredno upravljanje. Hkrati pa bi bil premajhna enota, da bi bilo mogoče v njem racionalno opravljati vse poslovne funkcije ali vsaj njihov pretežni del. Bil bi tudi premajhna enota za opravljanje funkcije tržnega subjekta (celice). Bil bi torej osnovni subjekt, ki bi bil pristojen za urejanje vseh tistih vprašanj v družbi, ki se urejajo v neposrednih, netržnih odnosih. To pa bi morali biti vsi odnosi med tozdi v delovni organizaciji, kar zahteva dosledno uveljavitev koncepta skupnega prihodka v njej. Tozd pa ostaja pri tem subjekt ugotavljanja in delitve dohodka kolektiva.²¹ Po tej logiki je tozd potem tudi temeljna celica družbenopolitičnega sistema. Takšen tozd bi praviloma lahko imel homogen proizvodni (poslovni) program, bil bi pa ekonomsko prešibak za to, da bi si sam zagotavljal obstoj in razvoj. Podlaga za povezave tozdov v delovni organizaciji bi nujno bila njihova povezanost v skupnem delu pri izdelavi in realizaciji skupnega proizvoda ali storitve. Strokovne službe bi bile vpete v ustvarjanje skupnega prihodka na enak družbenoekonomski način kot tozdi. Ker bi bila poslovni subjekt delovna organizacija, ostaja organom tozda od poslovnih vprašanj predvsem odgovornost za obseg proizvodnje, kakovost proizvodov ali storitev in za proizvodne stroške.²²

Tudi ta tretja teoretična zamisel tozda se suče, podobno kot druga, okrog enega najpomembnejših odprtih vprašanj v teoriji in s tem v zakonski regulativi in praksi: ali ima v sistemu poslovno subjektiviteto tozd ali delovna organizacija. Drugi pogled odgovarja, da jo ima tozd. Tretji pa trdi, da jo ima delovna organizacija. Ali je mogoče najti dodatne strokovne in znanstvene argumente za eno ali drugo tezo? Ali je mogoče najti še kakšno drugačno zamisel tozda?

V predhodnem razčlenjevanju sem ugotavljal določeno dvojnost osnovne celice v socialističnem samoupravnem plansko-tržnem ali tržno-planskem ekonomskem sistemu. Ugotavljal sem, da nujno ostaja v tem sistemu podjetje po svojih tržnih (poslovnih) ekonomskih značilnostih osnovna celica v ekonomskem sistemu. Po drugi strani pa se zdi, da je pri razreševanju vseh vprašanj v sistemu, ki se razrešujejo ne po posredni tržni poti, ampak v neposrednih odnosih med proizvajalci (pa tudi drugimi občani), osnovna celica v sistemu drugačna – lahko in naj bi bil to tozd.

V zvezi s tem se postavljata vsaj dve vprašanji:

1) Ali lahko tržni subjekt ob takšni dvojnosti osnovne celice v družbenoekonomskem sistemu optimalno posluje; in če lahko, ob kakšnih pogojih oz. kakšnih notranjih odnosih:

2) Ali je res tozdu možno dopustiti odločanje o dolgoročnih poslovnih zadevah (gre tipično za plansko odločanje), ne pa o kratkoročnih?

Pri oblikovanju odgovora na to slednje vprašanje kaže upoštevati:

1) da dolgoročnost pomeni sama po sebi planiranje. Pokazali smo že, da je glede na plansko komponento sistema tozd lahko in bi moral biti osnovna celica v tem sistemu;

2) da so integracijski procesi po svoji naravi dolgoročni procesi. Le na dolgi rok je mogoče pridobivati posamezne tozde (seveda gre za delavce v njih) za cilje podjetja kot celote. Le na dolgi rok je mogoče uravnovežavati interese med tozdi v podjetju, ko ni prisoten več boj za razdelitev obstoječega kolača, ampak je

²¹ Zavestno tukaj govorim o dohodku kolektiva v smislu, kot ga je opredelil F. Lipovec. Glej njegovo delo *Mere uspešnosti in gospodarski razvoj*, CZ, Ljubljana, 1970, str. 135.

²² Glej tudi M. Babič, *Samoupravno organizovanje u teoriji i praksi – problemi i otvorena pitanja*, v zborniku *Posvetovanja: Samoupravno organizovanje ...* (že navedeno delo), str. 8–13.

v ospredju vprašanje soudeležbe pri ustvarjanju in delitvi večinoma večjega kolača, skupaj proizvedenega v dolgoročnem obdobju.

Kaj to lahko pomeni? Zdi se, da gre za naslednje:

1) absolutno poslovno samostojnost podjetja na kratek rok, odsotnost popolne poslovne enotnosti oz. samostojnosti tozda na kratek rok,

2) da tržna, finančna, raziskovalno-razvojna, investicijska subjektiviteta pripada na kratek rok, potem ko so se tozdi (tj. delavci v njih) odločili o dolgoročnih poslovnih razvojnih vprašanjih, podjetju. Te subjektivitete se vedno znova vzpostavljajo s poslovnimi odločitvami na ravni podjetja,

3) da ima tozd na kratek rok zelo omejeno (z dolgoročnimi odločitvami so opredeljeni okviri – omejitve) poslovno samostojnost. Je najmanjša organizacijska enota gospodarstva. V tem pogledu ima značilnosti obrata. Njegov obstoj je posledica družbene delitve dela in težnje po razvijanju čimbolj enakopravnih odnosov delavcev do družbenega kapitala,

4) Tozd je na kratek rok v bistvu s poslovnega vidika tehnično, organizacijsko in poslovno zaokrožena enota, katere naloge je mogoče javno postaviti v skupnem planu podjetja. Tozd je operativno v okviru skupnega plana podjetja neodvisna enota. Ima ločen obračun uspeha poslovnja in lastne kalkulacije, vendar so notranje cene njegovih učinkov funkcija prodajnih cen končnega izdelka (storitve) podjetja. Pravno subjektiviteto ima tozd omejeno in odvisno od okvirov, narejenih z dolgoročnimi odločitvami v podjetju,

5) podjetje pa je na kratek rok v primerjavi s tozdom samo tisti obrat ali več obratov skupaj, ki deluje na trgu samostojno in ki nosi tveganje tega delovanja. Na kratek rok ima podjetje kot celota »lastno« premoženje (kot konsolidiran zbir »lastnih« premoženj tozdov v njegovi sestavi), s katerim v okviru dolgoročnih razvojnih odločitev upravlja in nosi enotno pravno in ekonomsko odgovornost.²³

Takšni odnosi v podjetju med tozdi (kazali pa bi jih v nekaterih primerih analogno opredeljevati v okviru sozda) dajejo možnosti za odpravljanje glavnih slabosti, ugotovljene v praksi obstoja tozdov (prevelika razdrobljenost akumulacije, dominacija proizvodne funkcije med poslovnimi funkcijami, neprevzemanje večjih tveganj, odsotnost zadostne poslovne ustvarjalnosti in iniciativnosti, rigidnost organizacijske strukture v gospodarstvu, drugorazredna vloga strokovnih delavcev v podjetju, anticipativno trošenje dohodka in njegovo napihovanje, neracionalnost stroškov upravljanja), hkrati pa tudi možnost za zmanjševanje slabosti, ugotovljene v centralizirano upravljanjih samoupravnih podjetjih (hierarhični odnosi, monopoliziranje informacij, tehnokratsko monopoliziranje odločanja, premajhna vloga delavcev v upravljanju, nemožnost za pravo nagrajevanje po delu).

3. Sklepni predlog

Osnutki ustavnih sprememb v svoji celoti ponujajo teoretično nejasen koncept temeljne celice sistema. Predlog, da ostajajo temeljna načela ustave v celoti nespremenjena, pomeni, da bo tozd še naprej ustavno temeljna celica sistema ne glede na vse spremembe v odnosih med tozdi in delovno organizacijo, ki jih poskušajo ponujeni osnutki ustavnih dopolnil vnesti v sistem.

Glede na vse povedano v tem sestavku sem mnenja, da bi bilo nujno ob spreminjanju ustave bolj gibko postaviti opredelitev temeljne celice v sistemu. Gibka opredelitev mora omogočati pri nadaljnjem razvoju uveljavljanje tistega koncepta temeljne celice, ki se bo pokazal bolj življenjski.

Ta cilj bi dosegli, če bi v osmem odstavku tretjega dela temeljnih načel zvezne ustave povedali, da je osnova vseh oblik združevanja dela in sredstev družbene

²³ Glej H. Niklischevo podobno ločevanje pojma obrata in podjetja v njegovem delu Betriebswirtschaftslehre, Poeschelverlag, Stuttgart, 1932, str. 163–169.

reprodukcije ter samoupravne integracije združenega dela organizacija združenega dela in ne – kot to piše zdaj – temeljna organizacija združenega dela. Podobni popravek bi morali narediti še v desetem odstavku.

V drugem delu ustave, v poglavju o družbenoekonomski ureditvi pa bi bilo treba v členih 14, 17, 18, 20, 23, 26, 29, 32, 34, 36, 98, 99 in 101 napraviti podobne spremembe. S tem bi si odprli pot, da brez kasnejše ovire v ustavi uveljavimo v praksi tiste modalitete koncepta temeljne organizacije v sistemu, ki bodo najbolj življenske. S tem bi si omogočili tudi razvoj v smeri uveljavljanja tretjega teoretičnega pogleda na tozdo, o katerem sem govoril v točki 2 in za katerega menim, da je bolj blizu zakonitostim gospodarskega življenja kot tisti, ki ga ponujajo ustavna dopolnila. Takšna rešitev v ustavi bi tudi omogočala, da v sistemskih zakonih opredelimo konkretnije rešitve v skladu s tukaj razčlenjevanimi spoznanji o protislovnosti temeljne celice v sistemu.

Družba, ki hoče iz krize, mora najti moči za takšne radikalnejše spremembe. V nasprotnem primeru bo praksa nujno šla čedalje bolj v ukinjanje tozdov in v oblikovanje velikih enovitih delovnih organizacij,²⁴ kar gotovo niso optimalne rešitve.

²⁴ Glej že dosedanje reorganizacije v velike enovite delovne organizacije ali pa velike tozde npr. v Elanu, Zlatorogu, Papirnici Vevče, Slovenija ceste-Tehniki, Vegradu idr.

MARIJAN BRITOVŠEK

Buharin in njegov čas (2)

3. BUHARINOV SPOPAD Z LEVO OPOZICIJO

Različna stališča levice in desnice v boljševiški stranki do Nep so postavila na dnevni red vprašanje gospodarskega načrtovanja ter vprašanje tempa in sredstev industrijskega razvoja. Teoretično je bila partija enotna v vrednotenju socialističnega planiranja, ki pa je bilo v prvih letih Nep le pobožna želja. V nekaterih industrijskih panogah so skušali načrtovati v omejenem obsegu. Leta 1921 so ustanovili državno plansko komisijo (Gosplan), ki pa se je lahko uveljavila šele v kasnejših letih.

Čim večje so postajale »škarje«, tembolj je desnica zagovarjala Nep. Desnica je vse do leta 1927 branila stališča, da mora velika industrija črpati sredstva za svoj razvoj iz povpraševanja po njenih proizvodih. To se pravi: Najprej je treba gospodarsko okrepiti kmete in z njihovo povečano kupno močjo financirati rast industrije. Od tega bosta imeli najprej korist lahka industrija in industrija potrošnih dobrin, sledila pa bo še ekspanzija proizvodne industrije.¹

Stališče levice je bilo diametralno nasprotno. Zavzemala se je za direktno graditev industrije na podlagi podrobnega državnega plana in s finansiranjem iz državnega budžeta.

Pomladi leta 1922 je dal Trocki pobudo za ustanovitev najvišje gospodarske institucije, katere šef je verjetno želel postati sam.² V svojih tezah o industriji, ki jih je v marcu 1923 pripravil za kongres, je poudaril politični pomen industrializacije, ki edina lahko ustvari trdno osnovo za proletarsko diktaturo.³ Zavzemal se je za politiko pravičnega razmerja med trgov in planom. Sovjetska oblast se mora izogniti dvema nevarnostima: na eni strani nespametnemu administrativnemu vmešavanju v tržno gospodarstvo (kako škodljivo je to bilo, kažejo rezultati vojnega komunizma), na drugi strani pa pomanjkljivemu reguliranju tržišča.

Kot razberemo iz razprav v politbiroju, je postal problem gospodarskega planiranja povod za osebno rivaliteto. Trockega je obsedla ideja o smotrnosti enotnega načrta in nedeljene avtoritete. Svoje sodelavce je grobo obdolžil nesposobnosti. Stalin je izkoristil sporna ekonomska vprašanja za to, da je Trockega še bolj izoliral. Politbiro je sklenil z enim nasprotnim glasom (Trocki), da ne bo objavil Leninovega članka o kompetencah Gosplana. Toda drugi voditelji se niso upali v ekonomskih vprašanjih javno nasprotovati stališčem Trockega. Akceptirali so njegovo stališče kot uradno napotilo XII. kongresa.⁴

V izredno pomembnem vprašanju o kreditni politiki, razpoke, ki je zazijala med desnico in levico, ni bilo mogoče zabrisati. Desnica se je v interesu stabilizacije valute in rentabilnosti obratov zavzemala za strogo kreditno politiko. Sokolnikov je vztrajal pri strogem pravilu, da se industrija ne sme zanašati na državo, ampak si mora pomagati sama. Takšna izjava je izzvala nezadovoljstvo med mana-

¹ Dvenadcatij sjezd, Protokoli sr. 360–365.

² Trocki, Po povodu postanovljenja o rabote dne 18. aprila 1922; Pismo Trockega politbiroju z dne 19. aprila 1922.

³ Trocki, Tezisi o promišljenosti z dne 6. marca 1923.

⁴ Izvleček iz protokola CK z dne 20. februarja 1923.

gerji in teoretiki levice, ki so se navduševali za nasprotno politiko. Trocki je priporočal dolgoročno kreditno politiko in državno investicijsko politiko.⁵

Precej bolj radikalno je formuliral ekonomska stališča levice Preobraženski, ki je položaj opisal takole: »Nep nam grozi, na splošno rečeno, z dvema nevarnostma: prva je v tem, da je naše državno gospodarstvo zasnovano na temeljih malo-buržoazne proizvodnje, ki po obsegu petkrat prekaša državno gospodarstvo. Zastavljamo si vprašanje: Če bi si namesto našega državnega gospodarstva, ki posluje na principu svobodnega tržišča, industrije, ki plava na valovih Nep oz. t.i. blagovne proizvodnje, za minuto predočili našo predrevolucionarno industrijo Rjabuškina in Konovalova – kako bi delovala ta zdaj, kako bi funkcionirala, po kakšni razvojni poti bi krenila? Na to vprašanje moramo odgovoriti, da bi v bistvu kapitalistična industrija šla po isti razvojni poti, po kateri gremo zdaj. Zakaj? . . . Na temeljih male proizvodnje naše socialistično gospodarstvo ne more razviti svojih gospodarskih prednosti . . . Ko na temelju drobne proizvodnje skušamo graditi, kar je odpravila revolucija, smo v nevarnosti, ker z objektivno gospodarskega stališča opravljamo manj koristno delo. V nekaterih panogah – npr. v trgovini – moramo že ugotoviti, da nas izriva individualni kapital. Nevarnost je v tem, ker se naša velika proizvodnja ni sposobna po normalni ekonomski poti postaviti na trdna tla in zadošiti zarodek privatnega kapitala, zato nas ta ogroža. Njegov aparat je cenejši kot naš, obrača pa se ugodneje in hitreje . . . To je prva nevarnost.

Druga nevarnost je v tem, da je v takih pogojih, v pogojih Nep, ko ima blagovno gospodarstvo svoj lasten tok, objektivno neodvisen od naše volje, želja, platform, programa itd., naše gospodarstvo prisiljeno konkurirati in obračunavati z zakonom te konkurence.«

Glavni vzrok za gospodarske težave Rusije je Preobraženski videl v disproportionalnosti zaradi pretežno kmečke gospodarske strukture Rusije.⁶ Edini izhod iz tega položaja je videl v hitrem razvoju predvsem težke industrije. Analogno Marxovi analizi prvobitne kapitalistične akumulacije je Preobraženski uvedel pojem »prvobitne socialistične akumulacije«, ki ima za nujno posledico izkoriščanje prebivalstva s strani države, ki tako akumulira potrebni kapital za hitro izgradnjo težke industrije. Koncept Preobraženskega je predvideval, da bo proletarska država izkoriščala bogate kmete kot nekako »kolonijo«.⁷ Prvobitna socialistična akumulacija je postala sestavni del gospodarskega programa leve opozicije.

Preobraženski je v svojih spisih opozarjal na potrebo planiranja. Svaril je pred škodljivimi posledicami Nep, se zavzemal za povečano podporo industriji in nasprotoval nadaljnjim koncesijam kmetom. Ekonomiji se je zastavljalo osnovno vprašanje, kako mobilizirati »neoplojeni kapital« in ga »oploditi« ter doseči, da bo proizvodnja tekla neovirano. Preobraženski je tedaj oblikoval svojo teorijo o »težkem obdobju prvobitne socialistične akumulacije«.⁸ Zakon prvobitne socialistične akumulacije kapitala je bila osnovna tema obravnave v njegovem delu Nova ekonomija. Ekonomski model, ki ga je zasnoval Preobraženski za ustvaritev industrijske družbe v agrarno zaostali kmetijski deželi s pretežno individualnimi kmetijskimi proizvajalci, je bil podoben modelu kapitalistične prvobitne akumulacije v Angliji v 18. stoletju.

V avgustu 1924 je imel Preobraženski v Komunistični akademiji referat O zakonu prvobitne socialistične akumulacije, ki je bil mejnik v zgodovini sovjetske ekonomske teorije in temelj za Stalinovo nasilno kolektivizacijo v tridesetih letih. Izhodišče Preobraženskega je bila primerjava med obdobjem, ki ga je Marx

⁵ Pismo Trockega politbiroju, Sokolnikovu, Zjurupi in Pjatakovu z dne 13. februarja 1923; Dvenadcatij sjezd, Protokoli str. 309–352, 398–417.

⁶ Preobraženski, *Ekonomičeskie krizisi pri NEP*, Moskva 1924.

⁷ Erlich S. A., *Preobražensky and Economics of Soviet Industrialization*, *Quarterly Journal of Economics*, februar 1950, str. 68–70.

⁸ IPK 67/1924, str. 811.

označil za prvobitno kapitalistično akumulacijo in ustreznim obdobjem v Sovjetski zvezi na prehodu iz kapitalizma v socializem. Preobraženski je primerjal prvobitno kapitalistično akumulacijo s socialistično.

Kapital za industrijski razvoj je merkantilistična država zbrala na račun kmetov z njihovo ekspropriacijo. Nova, socialistična gospodarska formacija pa je bila po mnenju Preobraženskega pred znatno večjimi težavami kot nekoč kapitalizem. Socialistični način proizvodnje bi moral iti skozi daljše obdobje akumulacije materialnih osnov. Da bi bilo socialistično gospodarstvo sposobno razviti vse ekonomske prednosti in ustvariti novo tehnično osnovo, bi moral iti socializem, po mnenju Preobraženskega, skozi uvodno obdobje prvobitne akumulacije materialnih sredstev v lasti države z metodami »ekspropriacije presežkov proizvodnje za širjenje socialistične proizvodnje«. Ko je Preobraženski naštel različne oblike ekspropriacije v kapitalizmu v procesu prvobitne akumulacije – ekspropriacijo malih proizvajalcev, ki so bili zaposleni v predkapitalističnih oblikah proizvodnje, izkoriščanje kolonij, obdavčevanje, emisije državnih papirjev itd. – je zavrnil kot za socialistično vlado nesprejemljivo »metodo kolonialnega ropanja«. Ni pa imel pomislekov glede ekspropriacije presežnega proizvoda drugih predsocijalističnih ekonomskih oblik v takšni kmečki deželi, kot je bila Sovjetska zveza. Preobraženski je napravil sklep: »V obdobju prvobitne socialistične akumulacije se ni mogoče izogniti temu, da država ne bi izkoriščala male proizvodnje, da ne bi razlastila dela presežnega proizvoda dežele.« Ideja, da se lahko socialistično gospodarstvo samo razvija, ne da bi uporabilo sredstva male buržoazije in kmetov, je bila za Preobraženskega reakcionarna, maloburžoazna utopija. Naloga socialistične države, da vzame maloburžoaznim proizvajalcem manj kot kapitalizem, mapak da jim vzame več od še vedno velikega dohodka, ki bo ostal malim proizvajalcem.⁹

Nova, socialistična družba bo morala poseči po še bolj nasilnih sredstvih, kot nekoč kapitalistična. Omejiti se samo na sredstva, pritekajoča iz gospodarstva, bi pomenilo napraviti samomor. V sedanjih okoliščinah bi bilo neumno in samomrilsko, če bi poskušali premagati kapitalizem na bojnem polju svobodne konkurence. Naloga socialistične graditve je, da ustvari totalno centralizirano državno gospodarstvo, ki bo pripravljeno, da z vsemi sredstvi državne prisile uniči močnejše ekonomske preostanke starega reda.

Kapitalizem se je po mnenju Preobraženskega razvil v družbeni red v pogojih svobodne konkurence s predkapitalističnimi oblikami. Socializem se razvija v družbeni red državnega gospodarstva, ki je povezano s politično silo v pogojih, ko je svobodna konkurenca sistematično omejena in skoro povsem odpravljena. V obdobju prvobitne socialistične akumulacije po mnenju Preobraženskega stimulirajo socialistično akumulacijo naslednje metode: omejitev in celo odprava svobodne konkurence, popolno izkoriščanje prednosti državnega monopola, boj s preostanki starega reda na osnovi kompleksnega državnega gospodarstva po poti kombinacije ekonomskih in političnih sredstev.

Preobraženski je tako oblikoval za obdobje socialistične graditve naslednji zakon prvotne socialistične akumulacije: Čim bolj je dežela zaostala v obdobju prehoda na socialistično organizacijo proizvodnje, tem bolj se bo morala pri zbiranju sredstev zatekati k izkoriščanju predsocijalističnih gospodarskih oblik. Od teh si bo država prisvojila čim večji delež presežne proizvodnje, medtem ko bo delež prispevkov socialistične velike industrije za financiranje graditve relativno majhen. In nasprotno: Čim bolj bi bila dežela razvita, tem lažje bi financirala rast socializma iz industrijskih presežkov. Kot predsocijalistične gospodarske oblike so bila mišljena predvsem kmečka gospodarstva. Vodilni gospodarski teoretik levice je svojo ekonomsko shemo zakona prvotne socialistične akumulacije takole pojasnil: Ali lahko bremena razvoja državne industrije in graditve njene celotne tehnološke

⁹ Vestnik Komunističeskoj akademii VIII/1924, str. 58–59. Članek Preobraženskega je bil ponatisnjen v časopisu *Novaja ekonomika*, 1926, str. 62–64.

osnove nosijo samo trije milijoni delavcev? Ali svojega deleža ne more prispevati tudi 22 milijonov kmečkih posestev?¹⁰

Preobraženski je načel tudi življenjsko pomembno vprašanje cen. Zagovarjal je tako politiko cen, ki bi bila zavestno usmerjena v obdavčenje vseh oblik privatnega gospodarstva. V delu *Nova ekonomika* je to zahtevo nekoliko ublažil: Politika cen mora biti zavestno usmerjena v razlastitev definitivnega dela presežkov proizvodov privatnega gospodarstva v vseh njegovih oblikah. Preobraženski se je dotaknil zelo delikatnega vprašanja: »Ne govorim tu o težavah politične narave, ki naraščajo v medsebojnih odnosih delavskega razreda in kmetov. Pogosto sem obligatno govoril o ekvivalentni menjavi, čeprav je ta ob socializirani veliki industriji večja utopija kot pod vladno monopolnega kapitalizma.« Z drugimi besedami je to konkretno pomenilo, da je izkoriščanje kmetov, to je jemanje njihovih žitnih presežkov, ne da bi jim vrnil ekvivalent, nujnost na začetni stopnji graditve socializma. To ni bilo izrazoslovje politika, ki bi si prizadeval prikriti neprijetno dejstvo. Toda Preobraženski ni bil politik, temveč ekonomski teoretik.

Preobraženski je bil prepričan: Čim bolj je dežela ekonomsko zaostala, tem bolj bo njen prehod na socialistično organizacijo proizvodnje zahteval, da ustvari lastno socialistično akumulacijo.

Preobraženski je sklenil svoj referat z ugotovitvijo o boju med dvema zakonom – med zakonom vrednosti in zakonom socialistične akumulacije – v sovjetskem gospodarstvu. Prav zakon vrednosti, ki je v bistvu kapitalističen, je dotlej močno vplival na socialistični sektor gospodarstva, tako da je zakon socialistične akumulacije posegel po določeni stopnji privatnega sektorja kot na tuje ozemlje.¹¹

Kaže, da so daljnosežne posledice te analize izzvale odpor. Preobraženski je kasneje izjavil, da so bili njegovi nasprotniki, ko je v avgustu 1924 prvič čital svoj referat, prestrašeni zaradi industrijske presežne akumulacije in industrijske presežne proizvodnje.¹² Čeprav so bile »škarje cen« zaprte, je bila nevarnost, da se spet odprejo, večja kot poprej.

Po objavi referata Preobraženskega v vestniku Komunistične akademije, je Oganovski, uradnik ljudskega komisariata za kmetijstvo in nekdanji socialni revolucionar, napisal članek, v katerem je, ne da bi posebej omenil Preobraženskega, napadel tiste, ki skušajo financirati razvoj industrije »ne s širjenjem njenega obsega in njene prodaje ruralnemu prebivalstvu«, temveč »s sredstvi direktnega prilaščanja presežne vrednosti, ki so jo ustvarili kmetje«. Takšna politika pomeni »ubiti kuro, ki nese zlata jajca«.¹³

Petletni načrt za kmetijstvo, ki ga je izdelal ljudski komisariat za kmetijstvo proti koncu leta 1924, je temeljil na hipotezi, da razvoj industrije pogojuje razvoj kmetijstva.¹⁴

Članek Preobraženskega je bil kot naročen za voditelje, ki so usmerjali kampanjo proti Trockemu. Preobraženski, ki so ga označevali za enega najlojalnejših privrženecv Trockega, jim je s svojo razpravo dal v roke gradivo, s katerim so lahko utemeljili obtožbe, da trockisti omalovažujejo kmete in nasprotujejo zavezništvu med kmeti in proletariatom. »Smička« (blok) povezuje oba razreda s skupnimi interesi, medtem ko ju skuša Trocki razdvojiti.

Trocki, ki sicer ni nikdar javno sprejel tez Preobraženskega in je bilo v njem dovolj politika, da je svoja stališča izražal v manj provokativnem izrazoslovju, je že na XII. kongresu RKP(b) v aprilu 1923 sprejel izraz »prvobitna socialistična akumulacija« z vsemi posledicami, ki jih prinaša takšna usmeritev. Preobraženski je za

¹⁰ Preobraženski, *Noch einmal über die sozialistische Akumulation – eine Erwiderung auf Genossen Bucharin*, str. 228.

¹¹ Preobraženski, *Novaja ekonomika*, 1926.

¹² Boljševik št. 15/16 z dne 31. avgusta 1926, str. 89.

¹³ Socialističskoje hojajstvo št. 5/1924, str. 27.

¹⁴ Osnovi perspektivnega plana razvitija selskoga i lesnoga hojajstva, 1924.

avtorja tega izraza razglasil V. M. Smirnova, ki pa je protestiral, da se komaj spominja nepomembnega članka, v katerem je uporabil ta izraz v dneh vojnega komunizma. Izraza ni povezoval z Nep in ga tudi sicer ni uporabljal. Dostavil je še: »Globoko obžalujem to moje nesrečno iznajdbo.«

Buharin je bil med partijskimi voditelji edini ekonomist, ki je podrobno odgovoril Preobraženskemu v Pravdi v članku Novoje otkrovenie o sovjetskoj ekonomike, ili kak možno pogubit raboče-krestjanskij blok (k voprosu ob ekonomičeskom obosnovanii trockizma) in v partijskem glasilu Boljševik v članku pod naslovom Kritika ekonomičeskoj platformi opozicii.¹⁵

V prvem članku je Buharin najprej omenil kontroverzno, ki se je začela jeseni leta 1924 po objavi uvodnika Trockega Nauki Oktobra (Uroki oktjabra), nato pa je kritično ovrednotil članek Preobraženskega, za katerega je menil, da predstavlja ekonomsko osnovo trockizma in izraža antileninistična stališča. Buharin je poudaril nezdržljivost pogledov Preobraženskega, naj se socializem razvija na račun kmetov, in Leninovega prepričanja, izraženega v Nep, naj se socializem razvija v tesni povezanosti s kmeti, katerim je treba pomagati, da razvijejo svoje vire in jim omogočiti, da prek zadrug, z ramo ob rami s proletariatom, gradijo socializem. Buharin je izrazil prepričanje, da želi Preobraženski uvesti v socializem zatiralni in zaviralni postopek monopolnega kapitalizma. Opozicija ustvarja ideologijo, ki jo zanima en sam razred; zavzema se za večji pritisk na kmete v slavo in korist proletariata. Podobno kot druge teorije opozicije bo tudi te ogromna večina članov partije zavrnila.

Drugi Buharinov članek, ki je nosil sarkastičen podnaslov Nauki Oktobra leta 1923, je obravnaval iste probleme in napovedal vojno trockizmu: »Tročkizem moramo ideološko uničiti in vso partijo prisiliti, da se bo tako ali drugače strnila pod leninsko zastavo.«¹⁶

Resnici na ljubo je treba pripomniti, da Trocki ni nikdar zagovarjal, tako kot Preobraženski, »nasilne rasti industrijske akumulacije«, čeprav so tako tolmačili njegovo zahtevo po »diktaturi industrije«. Trocki je namreč zahteval, naj diktaturo izvaja industrija, ne pa finance. Po Buharinu opozicija in bila sposobna, da dojame bistvo delavsko-kmečkega bloka, kar je bila osnovna napaka trockizma.

Preobraženski je v Vestniku Komunistične akademije zaman protestiral proti Buharinovemu poskusu, da zamenja teoretične analize sovjetskega gospodarstva z opisom »ekonomske politike proletarske države in poskuša anulirati škodljivo besedo izkoriščanje«. ¹⁷ Članek je bil ponatisnjen v delu Novaja ekonomika s pripombo, da bo Buharinov odgovor objavljen v naslednji izdaji. Verjetno je Buharin odgovor nameraval napisati, toda drugo delo ga je odvrnilo od tega načrta. V naslednjih dveh letih je bilo žigosanje zakona prvobitne socialistične akumulacije vsakdanja tema vseh tistih, ki so se zavzemali za stvar kmetov in nasprotovali industrializaciji na njihov račun, oziroma so hoteli zavreti njen tempo.

Razprave Preobraženskega v času duumvirata so bile bolj akademskega značaja. Bile so deležne ostre kritike njegovega oponenta. Preobraženski je svoje razprave objavljaval v Vestniku Komunistične akademije, v partijskem glasilu Boljševik in v Pravdi. V njih je obravnaval osnovne dileme sovjetskega gospodarstva. Stalin jih je po zmagi nad Buharinom v praksi pogosto izkoriščal, ne da bi navajal avtorja.¹⁸

¹⁵ Za leninizem: sbornik statei. Moskva-Leningrad 1925, str. 285–317; Pravda z dne 12. decembra 1924; Boljševik št. 15, januar 1925, str. 25–57. Oba članka sta bila kasneje ponatisnjena v brošuri: Buharin, Kritika ekonomičeskoj platformi opozicii leta 1926.

¹⁶ Buharin, Teorija permanentnoj revolucii. Govor propagandistom moskovske partijske organizacije 13. decembra 1924. Za leninizem, str. 84–85.

¹⁷ Vestnik Komunističeskoj akademii XI/1925, str. 223–256. Ponatis v delu Novaja ekonomika/1926, str. 210–255.

¹⁸ Preobraženski E., Osnovni zakon socialistične akumulacije, Vestnik Komunističeskoj akademii VIII/1924, str. 47–116; Še enkrat o socialistični akumulaciji (odgovor tov. Buharinu), ibidem XI/1925, str. 223–256; Beležke ekonomista I, Pravda z dne 15. decembra 1925 itd.

Kasnejša Stalinova usmeritev partije k programu leveice je dala teoretičnim dilemam industrializacije, ki jih je začrtal Preobraženski, nov zamah, kolektivizacija kmetijstva pa je črpala iz njegovih teorij o socialistični akumulaciji nove pobude.

Medtem ko se je Preobraženski pripravljal, da 1. avgusta 1924 predstavi svoj zakon prvobitne socialistične akumulacije članom Komunistične akademije, se je Buharin pripravljal na V. kongres kominterne. Buharin je na IV. kongresu KI predložil osnutek programa KI, ki ga je pripravljal skoro vse leto 1922. Osnutek je vseboval misli, ki jih je razvijal že med vojno, zlasti v svojem spisu Imperializem in svetovno gospodarstvo. V osnutku je skušal strnjeno formulirati stališča boljševiskov do kapitalizma in imperializma. Pomembna v tem osnutku je ocena nove ekonomske politike in centralističnega planiranja.

Buharin je v svetovni vojni videl začetek razkroja kapitalizma, v splošni krizi povojnega obdobja pa je ugotavljal nadaljnje razkrajanje kapitalizma, ki se kaže v upadanju splošnega družbenega dohodka kapitalističnih držav. Razkrajajoči se kapitalizem lahko uniči vso civilizacijo, če komunisti ne bodo tega preprečili s pravočasnim prevzemom oblasti. Za osvojitve oblasti pa je bilo po Buharinovem mnenju potrebno daljše obdobje, tako oboroženega kot mirnega proletarskega boja ob hkratnem postopnem razkroju kapitalističnih odnosov. Buharin je predvideval prehodno obdobje sporazumevanja med sistemoma. Edino pot v socializem je videl v sovjetih kot obliki državne oblasti. Zahteval je, da mora zemlja veleposestnikov, ki so jo obdelovali kmetje kot najemniki, preiti v roke kmetov, nacionalizacija pa naj ne bi zajela male posesti. V svojem referatu je Buharin opozoril, da bodo različne države šle v socializem po različnih poteh: »Pred nami je dolgo obdobje z različnimi nacionalnimi tipi socialističnih proizvodnih oblik... Socializem lahko gradi na tem, kar že obstaja in zato lahko domnevamo, da bodo prišle do izraza specifične oblike socialističnega proizvodnega gospodarstva, pogojene z značilnostmi posameznih kapitalističnih dežel... Ruski socializem bo v primerjavi z drugimi bolj aziatski. Zaostale poteze našega ekonomskega razvoja se bodo izrazile v zaostalih oblikah našega socializma.«

Buharinova socialistična vizija je bila nasprotna teoriji Preobraženskega. Po mnenju Preobraženskega se notranja protislovja kapitalizma z vsakim krožnim ciklusom kapitala povečujejo, medtem ko se s proletarskim prevzemom oblasti reprodukcija protislovij zmanjšuje. Buharin je iz zgodovine povzel drugačen sklep kot Preobraženski: Tako kot so se z razvojem kapitalizma zmanjševala protislovja med industrijskim kapitalom in kmetijskim veleposestvom, bodo v toku socialističnega razvoja povsem izginila protislovja med delavci in kmeti. Ta razvoj bo tekkel po poti konkurenčnega boja, v katerem bodo najrazvitejše od razvitih oblik gospodarstva povsem izrinile druge oblike.

Buharin je v obrisih predstavil svoj model socialistične graditve. Medtem ko je imel Preobraženski pred očmi zakonitosti zgodnjega kapitalizma, je bil pred Buharinom model moderne industrijske kapitalistične države, v kateri se krepi ekonomska in politična državna oblast: »Mogoče je delno primerjati kapitalistično proizvodnjo in proizvodnjo prehodnega obdobja: proces centralizacije kapitala, spodrivanje zaostalih gospodarskih oblik s tržno konkurenco in centralizacijo obratov. Kolikor bolj narašča centralizacija, toliko bolj se krepi osnova za načrtno gospodarstvo.«

Tezo Preobraženskega o strukturalni manjvrednosti s kapitalističnimi nekonkurenčnih socialističnih obratov pa je Buharin takole zavrnil: »Na začetni stopnji prednosti velikih obratov niso tako očitne... V procesu razpadanja odnosov bodo imeli majhni obrati, mala trgovina, celo prednost. Toda kasneje bo konkurenčna sposobnost velikih obratov stalno rasla. Kje je razlog za pesimizem?« Ko je primerjal velike ruske socialistične obrate ne le z majhnimi obrati v Rusiji, temveč z velikimi obrati v razvitih kapitalističnih deželah, je Buharin moral prednosti socialističnega načina proizvodnje teoretično utemeljiti. To je v obrisih storil na V.

kongresu kominterne. Proletariat, oziroma proletarski veleobrat se lahko poveže s kmečkim malim proizvajalcem, kooperira s tem malim proizvajalcem in ga podpira v gospodarskem boju proti privatnemu kapitalu. Kako pa naj bi takšna kooperacija izgledala? Buharin je odgovor iskal v združnem socializmu. Ugotavljal je vzpon kmečkega združništva v industrijsko razvitih deželah že pred revolucijo.

Tudi Lenin je razvil svoje stališče o združništvu. Povsem se je zavedal, na kakšne težave bo zadela partija pri kolektivizaciji v tako zaostali deželi, kot je bila tedaj Rusija. Njegov načrt združništva je bil zato daljnosežen. Lenin svoje zamisli o združništvu ni izoblikoval v podrobnostih, niti ni časovno določil ali orisal združniških oblik. V grobih obrisih je nakazal samo osnovne linije reorganizacije kmetijstva. Lenin ni nikdar skušal začrtati strogo določenih linij za prihodnost, od katerih ne bi bilo mogoče nekoliko odstopiti, ne da bi bil zaradi tega kdo obtožen desnega ali levega odklona.

Buharin je v svojih kasnejših izjavah večkrat opozarjal na te Leninove misli. Kmetijske zadruge, osvobojene razvojnih oblik kapitalističnega združništva, naj bi se po njegovem vrasle v celoten organizem proletarskega državnega gospodarstva, kar bi socialistično združništvo osvobodilo disproporcij med rastjo kmetijstva in proizvodnimi silami v industriji, ki prevladujejo v kapitalizmu.

Buharin je odločno zavzel odklonilno stališče do teorije Preobraženskega o prvobitni socialistični akumulaciji.¹⁹ 13. decembra 1924 je Buharin govoril partijskim propagandistom v Moskvi o teoriji permanentne revolucije.²⁰ Njegov govor so 28. decembra objavili v časopisu *Izvestija*. Članek je imel veliko publiciteto, kar priča, da je partijsko vodstvo sprejelo pomembne odločitve. Vsebina članka je v nekaterih točkah presegla njegov programski govor na V. kongresu kominterne.

V svoji polemiki proti Preobraženskemu je Buharin opozoril, da terja novi položaj, katerega glavna značilnost je mir z inozemstvom in skrb za razvoj lastnega gospodarstva, novo oceno. Navidezna stagnacija revolucionarnega gibanja ni nikakršna smrtna bolezen.²¹ Poudaril je: »Naša rešitev je, da ustvarimo dobre odnose s kmeti in sedaj je to povsem mogoče, ter da se uveljavimo in krepimo, četudi bo treba na zmago na Zahodu še zelo dolgo čakati.« Tako očitno ni bilo samo Buharinovo mišljenje, temveč mnenje večine politbiroja.

Proti tezi Preobraženskega, da socialistični sistem in privatno blagovno gospodarstvo ne moreta trajno obstajati drug ob drugem, je Buharin izjavil: »Socialistične kmetijske proizvodnje ni mogoče ustvariti z izrivanjem kmečkih gospodarstev s sovjetskimi . . . , ampak tako, da pritegnemo kmete v zadruge, odvisne od države in njenih institucij. Tako bomo dosegli socializem s pomočjo procesa cirkulacije, ne pa neposredno prek produkcijskega procesa.« To je bilo jedro Buharinove teorije socializma. Zаметke takšnega razmišljanja lahko zasledimo že v Buharinovem delu *Ekonomija prehodnega obdobja*.

Socialistična teorija je vselej posvečala pozornost proizvodnji, lastniški odnosi produkcijskih sredstev pa so bili v središču zanimanja. Izhodišče Marxove analize so blago in tržne razmere. Buharin pa je razvil tezo, da je vpliv trga za socialistično preosnovo prav tako pomemben kot revolucionarne spremembe lastninskih odnosov. Opustil je svoje nekdanje stališče, izraženo v partijskem programu iz leta 1919, da je rešitev agrarnega problema v organiziranju velikih državnih kmetijskih obratov in produktivnih zadrug. Zapisal je, da pri Preobraženskemu ni prostora za Leninovo kooperacijo, da je treba tudi kmete pripeljati v socializem. Manjka kooperacija v sferi cirkulacije (konzumna zadruga), prek katere bi z vodilnih položajev lahko pritegnili množice kmetov v celoten sistem socialističnega gospo-

¹⁹ Pravda z dne 12. decembra 1924, *Izvestija* in partijsko teoretično glasilo *Boljševik* z dne 10. decembra pod naslovom: Novo odkritje o sovjetskem gospodarstvu, ali kako lahko uničimo blok delavcev in kmetov; tudi IPK 167/1924, str. 2291.

²⁰ IPK 119/1925, str. 118.

²¹ IPK 167/1924, str. 2291.

darstva. Na njeno mesto postavlja Preobraženski kmetijsko komuno, ki je sekundarnega pomena.

Kmetijska komuna je produkcijsko združenje, v katerem so zemlja, živina in delovna orodja last zadruga. Kolhoz izvira iz kmetijske komune, modificirane z ohišnico. Buharin se je distanciral od te oblike zadruga kot nosilke kmetijske proizvodnje. Kaže, da so mu bile zgled podobne zadruga v kapitalističnih državah, ki se pod oblastjo kapitalističnih bank, kreditov, kapitalističnih organizatorjev in kapitalistične ideologije zraščajo s kapitalizmom, medtem ko se socialistično združništvo pod proletarsko oblastjo v ključnih točkah zrašča s socializmom.

Buharini argumenti proti shemi Preobraženskega so temeljili na moralno-političnih premislekih. Zakon prvobitne socialistične akumulacije je primerjal s kolonialno politiko, iz katere ne more rasti socialistična družba. Politiki industrializacije na račun kmetov ni odrekal mogočnosti, da uspe, bal pa se je deformacij. Gospodarstvo mora biti podrejeno političnim ciljem proletariata, humanističnim ciljem revolucije. Preobraženskemu je odgovoril s slikovito prisposobo: »Tovariš Preobraženski je predlagal, naj zakoljemo kuro, ki nese zlata jajca. Za proletarijat naj bi bila takšna 'kura' spremenjena v človeka – kmeta.«

Buharin se je vprašanja lotil z dveh vidikov, s političnega in ekonomskega. Za prehodno obdobje je po njegovem mnenju značilno, da obstajata dva razreda, delavski razred in kmetje, katerih razredni odnos se kaže ob vprašanih mesta in podeželja, industrije in kmetijstva, velikih in majhnih obratov, racionalnega načrtovanja in anarhističnega trga itd. Opozoril je, da kdor poskuša ločiti gospodarstvo od politike, ne bo uspel dojeti bistva problema, njegovega zgodovinskega smisla, ki ga ne smemo prikrivati in se mu ne smemo izogibati.

V polemiki s Preobraženskim se je Buharin ukvarjal predvsem s socialistično gospodarsko graditvijo v Rusiji, v govoru O teoriji permanentne revolucije pa je polemiziral s Trockim in pojasnjeval mednarodne perspektive Sovjetske zveze in komunističnega gibanja.²² Buharinove misli je mogoče strniti takole: Politika bloka s kmeti je splošni zakon prehodnega obdobja. Ta zakon bo veljaven tudi v primeru, če bo proletarijat prevzel vodstvo v najbolj razvitih deželah. »Če izhajamo iz svetovnega gospodarstva, tedaj vidimo, da proletarijat dejansko predstavlja znatno manjšino prebivalstva. Največje dežele so sestavljene iz majhnega dela proletariziranih metropol in ogromnih kmečkih kolonij. Proletarijat nima druge izbire, temveč je prisiljen, da se pri graditvi socializma opre na kmete. Brez tega svoje oblasti ne more uveljaviti. S spretno kmečko politiko Rusija lahko gradi socializem, tudi če še dolgo ne bo revolucije za Zahodu. Rusija bo vzdržala vse pritiske, če ne bo delala neumnosti, če bo ustvarila blok delavcev in kmetov. Zato ni treba dvigati čezmerne vika in krika proti kmetom. Treba pa je voditi takšno politiko, ki bo zagotovila ohranitev vodilne vloge proletariata. Buharin je poudaril, da so v odnosu do kmetov potrebni preudarnost, potrpljenje, previdnost in spretnost. Poleg proletarske revolucije lahko še različni drugi činitelji prispevajo k varnosti Sovjetske zveze. Na matematično shemo družbenega razvoja Trockega pa je Buharin takole odgovoril: »Za Trockega obstaja alternativa: zmaga zahodnega proletariata ali naš propad. Toda v življenju so pogoste tudi polovične zmage. Mednarodna proletarska pomoč je mogoča tudi v drugačni obliki in ne le kot državna pomoč.«

Na politični shemi politbiroja in v javnosti so namenili veliko publiciteto Buharini polemiki proti Preobraženskemu in objavi Stalinovega programskega članka proti Trockemu (Oktobrska revolucija in taktika ruskih komunistov). Triumvirat kot vodila skupina se je bližal svojemu koncu.

Buharin v boju za Leninovo nasledstvo ni kazal posebnih pretenzij, toda njegova prokmečka usmeritev in nevarnost kulaških uporov (npr. v Gruziji) sta ga v politbiroju uveljavili kot agrarnega teoretika. Njegov ideal je bila »smička« – zveza delavskega razreda in kmetov.

²² IPK 11/1925, str. 118.

V referatu o kmečkem vprašanju pred razširjeno eksekutivo kominterne dne 2. aprila 1925 je Buharin izjavil, da bo skupaj z nekaterimi somišljeniki napisal knjigo o kmečkem in agrarnem vprašanju.²³ Verjetno pa so ga notranji frakcijski boji tako zaposlovali, da je utegnil napisati le nekaj razprav in brošur, v katerih osvetljuje teoretične probleme v zvezi s kmečkim in agrarnim vprašanjem.

V letih od 1924 do 1926 je Buharin veliko razpravljal, običajno zelo abstraktno, o ekonomski politiki. Za teorijo se je vedno zanimal, njegove razlage pa so bile zelo zanimive. Z abstraktnim slogom je hotel utrditi splošna ekonomska, politična in etična načela o naravi sovjetske industrializacije in boljševizma na oblasti. Njegovo obravnavanje ekonomike je bilo obravnavo s filozofijo, ker ekonomije ni hotel ločiti od širše filozofije delavsko-kmečke »smičke«, to je povezanosti. Takšnega pristopa k političnim vprašanjem ni nikoli povsem opustil. Navajanje podrobnosti in statistike je običajno prepustil Rikovu. V začetku leta 1926 so Buharinove razprave o ekonomskih vprašanjih postajale bolj pragmatistične, specifične in problemsko usmerjene.

Spremembe v slogu so sočasne s spremembami Buharinovih političnih nazorov. Od pomladi leta 1926 in v letu 1927 je ugotavljal, da so bile nekatere njegove domneve napačne, ali pa so postale zastarele, zato si je prizadeval, da jih na novo pojasni. Ta prizadevanja so dosegla kulminacijo v decembru 1927 na XV. partijskem kongresu VKP(b), na katerem sprejete resolucije so izražale njegova stališča in stališča njegovih zaveznikov. Buharin je opozoril, da nekatere spremembe stališč ne predstavljajo odpovedi osnovnim načelom, ki jih je oblikoval v letih 1924–1926. Podvojil je svoje napore, da utemelji upravičenost »smičke«. Njegovo ekonomsko razmišljanje je ostalo v okvirih Nep. Zavzemal se je za nadaljnjo krepitev privatnega sektorja, individualne kmečke posesti, privatne akumulacije in tržnih odnosov. Vendar pa ni bil več trdno prepričan, da bo trg avtomatično uredil vprašanja državne intervencije v gospodarstvu v obliki načrtnih investicij, povečanega reguliranja privatnega kapitala in obnove produktivnih kmetijskih zadržug.

V letih 1925–1926 je Buharin ugotavljal nujnost popravkov investicijskega programa, ki se je v dveh pogledih razlikoval od tistega z začetka dvajsetih let. Zavedal se je, da bodo za njegovo izpolnitev potrebna veliko večja sredstva od prvotno načrtovanih. Rastoča vojna nevarnost v začetku leta 1927 je Buharina in vodstvo zbližala z levo opozicijo. Obsežna vlaganja v težko industrijo so postala neizogibna. Buharin je še vedno vztrajal, da investicijski program ne sme biti preveč ambiciozen; biti mora dobro premišljen in uravnovešen: »Menimo, da geslo, ki se zavzema za maksimum investicij v težko industrijo, ni povsem korektno, oziroma da je nekorektno. Če poudarjamo potrebo razvoja težke industrije, moramo ta razvoj kombinirati z ustreznim razvojem lahke industrije, ki ustvarja profit hitreje in hitreje vrača vložena sredstva. Opozarjam, da moramo najti najugodnejšo kombinacijo.«

Uravnovešeni proporci med težko industrijo, lahko industrijo in kmetijstvom so bili za Buharina pojem rekonstrukcije gospodarstva.²⁴ Buharin je upal, da bo stalna rast prizvodnje potrošniškega blaga v državnem sektorju, kombinirana s proizvodnjo v privatni industriji in obrtništvu, zmanjšala pomanjkanje blaga v obdobju rekonstrukcije, platforma leve pa bi ga povečala.²⁵

Glede tempa industrializacije je bil Buharin leta 1925 mnenja, naj Sovjetska zveza razvija industrializacijo »po polževo«, kar je izzvalo ostre proteste leve opozicije. Ko je vodstvo v novembru 1926 sprejelo sklep oziroma direktivo, da

²³ Protokoll der erweiterten Executive, März 1925, Hamburg 1925, str. 227.

²⁴ Pravda z dne 24. novembra 1927, str. 4; Erlich A., Soviet Industrialization Debate 1924–1928, Cambridge 1960, str. 80–83.

²⁵ XV sjezd RKP(b), Protokoli str. 1370; Erlich, Soviet Industrialization str. 84–85; Buharin, Leninizm in stroitel'nij period proletarskoj revoljucii, Pravda z dne 21. januarja 1927, str. 2.

mora Sovjetska zveza prehiteti raven industrijskega razvoja najrazvitejših kapitalističnih dežel, je Buharin potrdil, da bi bilo to izvedljivo. Novo geslo, ki je kasneje povzročilo številne napetosti, je sovpadalo z nevarnostjo imperialistične vojne proti Sovjetski zvezi v letu 1927. Zato so bili po januarju 1927 napadi opozicije na Buharina manj priostreni. V letu 1927 je nezaposlenost dosegla vznemirljive razsežnosti in postala eden od argumentov v prid »superindustrializacije«.

Buharin ni zaupal enostranskim rešitvam. Zavzemal se je, da bi zmerno industrijsko rast spremljali ukrepi, ki bi zaustavili kmečko migracijo v mesta. Kmetijsko proizvodnjo bi bilo treba postopoma industrializirati in pospeševati intenzivno kmetovanje. Tistim, ki so se zavzemali za to, da bi z industrijsko ekspanzijo absorbirali odvišno delovno silo, je Buharin odgovarjal, da tega zdrav razum ne bi mogel zahtevati.

Buharin se je osredotočil na glavni problem, to je na vprašanje, kako naj revna dežela zbere dovolj kapitala za industrializacijo.²⁶ Zanj je bil to »trd oreh«, ki ga je bilo treba streti. Glede tega problema svojega prvotnega programa ni veliko revidiral. Predvidel je tri glavne vire akumulacije. Primarni vir so bili presežki dobičkov državne industrije in drugih nacionaliziranih podjetij. Pomembni viri pa naj bi bili tudi: racionalizacija gospodarstva, povečana storilnost dela, tehnične izboljšave in skrčenje administracije.²⁷ Vzporedno naj bi si prizadevali, da »racionalizirajo kroženje kapitala«, odpravijo neproduktivne stroške pri državnih in korporativnih trgovskih posredovanih in da zaprejo »škarje« med prodajno in grosistično ceno.²⁸

Druga dva vira za akumulacijo sta bila po Buharinovem mnenju povezana z notranjo politično situacijo. Od leta 1926 dalje so privatni kapital obdavčevali bolj kot poprej. Istočasno so se prizadevali povečati privatne vloge v državne in zadružne banke, tako da bi dvignili zaupanje v te institucije in rubelj.²⁹

Buharin je včasih upal, da bo ogromna sredstva, potrebna za industrializacijo, mogoče zbrati z ugodnimi inozemskimi krediti. Zaradi poslabšanja odnosov med Sovjetsko zvezo in kapitalističnimi državami pa so takšni upi postali iluzorni.³⁰ Za industrializacijo so bili na razpolago samo domači viri. Na večer pred XV. partijskim kongresom je Buharin izrazil bojazen, da se bliža obdobje temeljitega stiskanja pasu. Kljub temu pa je bil trdno prepričan, da bo mogoče, če bodo skrbno gospodarili z razpoložljivimi sredstvi, izvesti industrializacijo tudi brez tujih kreditov in brez težjih bremen za prebivalstvo. »Verjamemo, da bomo premagali te težave... Z racionalizacijo, s skrbnim gospodarjenjem, z redukcijo stroškov, z akumulacijo rastočih prihrankov v mestih in na podeželju.«³¹ V revidiranem ekonomskem programu je Buharin opozarjal na potrebo ekonomskega planiranja. Osnovna sestavina socializma je bilo zanj načrtno gospodarstvo. Njegova kritična reakcija na ekscese vojnega komunizma in pozivi leveice k industrijskemu planiranju so ga navdajali z zmernim optimizmom glede široko zasnovanega gospodarskega načrta.

Buharin je pred XV. kongresom poskušal skicirati osnovna stališča realnega planiranja. Njegov načrt je temeljil na naslednjih osnovnih postavkah: Planski številčni izračuni naj temeljijo na znanstvenih statistikah in naj bodo čim bolj realistični. Petletni načrt naj bi bil bolj usmeritev kot krute, z odloki določene obveznosti. Težko je točno predvideti količino pridelka, donos žetve, potek zbiranja žita itd. Načrte bo korigiralo življenje samo. V deželi je nujno treba obdržati

²⁶ Pravda z dne 24. novembra 1927, str. 3.

²⁷ Pravda z dne 28. maja 1926, str. 3–4; z dne 2. februarja 1927, str. 3; z dne 24. novembra 1927, str. 3; V zaščitu proletarskoj diktaturi. Sbornik Moskva–Leningrad 1928, str. 224, 226–228.

²⁸ Pravda z dne 15. januarja 1927, str. 3 in z dne 2. februarja 1927, str. 3–4.

²⁹ Na poroge desiatogo goda, Pravda z dne 7. novembra 1927, str. 2; V zaščitu... str. 210–211, 215, 229; Pravda z dne 29. novembra 1927, str. 4; Erlich, Soviet Industrialization, str. 86; VII sjezd vsesojuznogo leninskogo komunističesko-gogo sojuza molodeži, str. 255.

³⁰ Pravda z dne 28. maja 1926, str. 3–4.

³¹ Pravda z dne 14. novembra 1927, str. 3.

»bazične ekonomske proporce« med lahko in težko industrijo, med industrijo in kmetijstvom, med kalkulirano celotno proizvodnjo in anticipirano potrošnjo ter zahtevami proizvajalcev. Razvoj bo mogoč, če bo čim manj kriz, če se število disproporcij in zaostankov ne bo povečalo. S pomočjo kontrolnih postavk je treba za vsako gospodarsko vejo predvideti tudi tako materialne kot finančne rezerve.

XV. kongres se je zavzel za to, da bi razvoj doživljal čim manj kriz. Buharin je branil tak razvoj leta 1928 v polemiki s stalinisti.³² Svoje planske načrte je Buharin v celoti razvil šele po XV. kongresu, ko je med frakcijskimi boji v letih 1928/29 proti različnim oponentom prepričeval stranko o pravilnosti svojega načrta, temelječega na uravnoteženih proporcij in »ekonomskem ravnotežju«.

Kakšna je bila revizija Buharinovega agrarnega programa, je težje eksaktno opredeliti. Buharin je predvideval, da bodo državni in združni organi iztisnili privatne trgovce z žitnega trga. V letih 1926/1927 je bilo očitno, da zbiranje žita daleč zaostaja za načrtovanimi količinami. Buharina to ni vznemirjalo. Po njegovem mnenju je prišlo do prehodnih težav pri zbiranju žita zaradi napačne politike cen. To je bila krivda pristojnih ustanov, ne pa posledica »kulaškega žitnega štrajka«, kot je govorila opozicija.

Buharinova agrarna politika je še vedno temeljila na individualnem kmetovanju in na privatni akumulaciji, na »konzumnem kmetijstvu«, na kombinaciji razvejene socialistične industrije z milijoni kmečkih posestev, ki naj bi jih povezovalo tržišče.³³ Buharinova nekdanja parola, namenjena kmetom: Obogatite se! je tonila v pozabo. Njegov politični ideal je bil dvig sovjetskega kmetijstva. Zavzemal se je za energično državno pomoč, ki naj »premaga individualno, barbarsko, primitivno kmečko delo«. Izboljšanje obdelave zemljišč, orodja, rodovitnosti, namakanje, uvajanje različnih intenzivnih kolobarjev, elementarno prosvetljevanje – vsi ti nujni ukrepi so našli v Buharinu vnetega zagovornika. Zavzemal se je za racionalizacijo in razmah individualnega kmetijstva. Menil je, da je mogoče z relativno majhnimi stroški zagotoviti večjo produktivnost.³⁴

Drugi, daljnoročni in znatno dražji Buharinov program, ki je predstavljal pomembno spremembo Buharinove ekonomske misli, je bilo postopno formiranje kolektivnega kmečkega sektorja s številnimi, razvejenimi mehaniziranimi proizvodnimi zadrugami.

Niti Buharin niti drugi voditelji niso javno objavili sklepa, da bodo po XV. kongresu stopili na pot pospešene intenzivne kolektivizacije. Buharinova koncepcija je bila jasna. Na sklep XV. kongresa ni gledal kot na odločitev proti individualnemu obdelovanju zemlje, ali proti konzumnim zadrugam, temveč kot na poskus, da z večjimi investicijami izkoristijo nagibe za prostovoljne asociacije, da zasnujejo suplementarni dopolnilni žitno-proizvodni sektor kot sredstvo za povečanje kmetijske proizvodnje med intenzivno industrializacijo. Privatno individualno kmetovanje naj bi po Buharinovem mnenju še naprej ostalo hrbenica sovjetskega kmetijstva za še nekaj desetletij.³⁵

Buharinova revidirana ekonomska politika je bila sicer velikopotezna, toda prežeta z realizmom in previdnostjo.³⁶ Združena leвица je Buharinovo politiko zasmehovala kot »ideološko restavracijo kapitalizma«. Karakteristična komponenta njegove politike je poudarek na »kulturni revoluciji« kot sestavnem delu ekonomskih izboljšav. Prvenstvena naloga mu je bila premagati tradicijo zaostalosti, »oblomovščino« v proizvodnji in administraciji, vzgajati nove delavce, voditelje, administratorje, tehnike, uvajati tehnične in znanstvene izboljšave v industri-

³² Pravda z dne 30. decembra 1928, str. 2–3; V zaščitu . . . , str. 219–225; Pravda z dne 24. novembra 1927, str. 3.

³³ Pravda z dne 6/7. novembra 1927, str. 3; Buharin, Uroki hlebozagotovok šaktinskogo dela i zadači partii, Leningrad 1928, str. 84.

³⁴ V zaščitu . . . str. 224–225; Pravda z dne 27. januarja 1928, str. 5; Erlich, Soviet Industrialization, str. 84.

³⁵ V zaščitu . . . , str. 201, 229; Pravda za dne 5. novembra 1927, str. 3, z dne 6/7. novembra 1927, str. 3 in z dne 23. novembra 1927, str. 3.

³⁶ Erlich, Soviet Industrialization, str. 87–89.

jo.³⁷ Buharin je ugotovil globoko zakoreninjene pomanjkljivosti sovjetske industrije in kmetijstva, ki so se še razraščale. Njegova revidirana razvojna strategija je bila vezana na državno intervencijo v gospodarstvu, na striktno regulacijo privatnega kapitala, na dolgoročno planiranje in na rekonstrukcijo produktivnih temeljev Nep.

Notranja frakcijska razrvanost je preprečevala, da bi povezali najboljše točke programov leve opozicije in vodilnega jedra v za obe frakciji sprejemljivo linijo. Slabost privržencev obeh frakcij je bila, da so njihova stališča narekovali bolj politični kot gospodarski motivi. Levica ni znala dokazati, da je treba forsirati graditev industrije, temveč je le domnevala, da je to edini izhod oziroma perspektiva. Njihov motiv je bilo prepričanje, da je superindustrializacija politično nujna za ohranitev socialističnega režima, medtem ko bi krepitev individualnega privatnega gospodarskega sektorja lahko imela za posledico buržoazno restavracijo.

Tudi argumenti desnice so bili motivirani bolj s političnimi kot z gospodarskimi razlogi. Glavna njihova teza je bila, da je trg sam po sebi zadostna spodbuda za industrijsko ekspanzijo. Vprašljivo pa je bilo, kako bi lahko trg vplival na razvoj težke industrije. Pomanjkanje investicij za težko industrijo pa bi lahko povzročilo občutne pretrse. Desnica je bila trdno prepričana, da gospodarska blaginja individualnih kmetov sama po sebi ne ogroža socialističnega režima.

Levica je bila mnenja, da sta politični potencial ruskih delavcev in mednarodno revolucionarno delavsko gibanje edina vizija socializma. Vodilna grupacija tega ni upoštevala. Levica je menila, da Nep ni nekaj stabilnega, medtem ko so Buharin in njegova skupina mislili, da je Nep zaradi posebne sestave socialnih sil univerzalno uporaben. Obe frakciji sta tratili svoje sile za zavračanje nasprotne platforme, namesto da bi si prizadevali spraviti v sklad pozitivne predloge obeh programov. Obe frakciji sta opozarjali na ovire, ki jih je bilo lahko ugotoviti, znatno težje pa premagati.

Obsto ruskega socializma je zastavljal vprašanje industrializacije v posebnih okoliščinah kapitalistične obkolutve. Centralizacija pa je resno ogrozila proletarsko demokracijo.

Industrializacija, ki je postajala resničnost, ni zmanjšala tendenc k birokratski organizaciji družbe. Zmotno je bilo upati, da bo proces industrializacije poenostavil nadzorne in upravne funkcije in podprl razvoj proletarske demokracije brez uradniške hierarhije. Hitra graditev velike industrije in njeno funkcioniranje je zahtevalo strogo disciplino, striktno avtoritetno direktorjev ter centralizacijo državne in zadružne uprave. Ob nemočnih protestih opozicije so odpravili kolegijsko načelo vodenja in ga zamenjali s striktnim »edinonačaljem«. Birokratizem, ki ga je Lenin žigosal za »birokratsko kugo«, se je vse bolj razraščal; samokritika zanj ni bila zadostna korektura. Ostri frakcijski boji so položaj še poslabšali. Ko so začeli obravnavati program industrializacije, je bila desna opozicija glede njega še vedno skleptična. Stalin pa je z brezobzirno koncentracijo svoje osebne moči ter s pomočjo partijskega in policijskega aparata ustvaril potrebna sredstva, da je lahko začel odločno totalitarno reševati ta problem. Idejni boji med Stalinovo in Buharinovo skupino so imeli daljnosežne posledice za razvoj Sovjetske zveze.

4. BUHARIN V PRIJEMU STALINOVIH KLEŠČ

Leta 1928/29 so obdobje preobrata v vodenju sovjetske politike. Začel se je dolgotrajen proces deformacije izvajanja oblasti, ki je zrasla na temelju proletarske družbe. Proces je bil socialno pogojen v začasni relativni osamosvojitvi voditeljev od njihove družbene baze. Diktatura proletariata je dobila značaj nadomestne

³⁷ Buharin, O starih tradicijah i sovremenom kulturnom stroitelstve. Revoljucija i kultura št. 1/1927, str. 17–22; Buharin, Leninizem in problem kulturne revolucije, Pravda z dne 27. januarja 1928, str. 5–6.

diktature, v kateri se je državna oblast odtujila od njenih dejanskih družbenih nosilcev.

Za dvajseta leta so bile značilne pretežno javne partijske diskusije, ki so v tridesetih letih in kasneje postale prikrite. Do izključitve levice iz politbiroja leta 1927 so politične konflikte v partiji javno obravnavali. Boljševiki so sicer obsojali frakcijske boje in iskali podporo za svoje nazore v javnosti, v tisku, na množičnih partijskih sestankih in celo po ulicah. Politične diskusije so bile javne. Različni nazori so prihajali do izraza v uradnih in neuradnih institucijah ter popularnih glasilih, pri čemer ni manjkalo spotikljivih karikatur voditeljev, ki so se redno pojavljale v magacinih Prožektor in Ogonek.³⁸ Sproščeno zdušje je izginilo. Ko se je v političnem vodstvu frakcijski konflikt prikrilo že razplamtel, partijsko članstvo o tem ni mnogo vedelo, javnost pa je bila iz dogajanja povsem izključena.

Razprava med voditelji desne in leve opozicije, med buharinovci in trockisti, je sprva prikrivala osnovna vprašanja glede vizije socialistične graditve. Bolj ko je slabela leva opozicija s svojo platformo, bolj je vodilno jedro poudarjalo načelo državnega planiranja, nujnost preosnove kmetijstva iz individualnih v kolektivna gospodarstva in spreminjanja Rusije v moderno industrijsko državo. V ospredje je vse bolj sililo vprašanje, kako te cilje čimprej doseči. Problemi in frakcijske fronte so bili znani le maloštevilnim. Stalin in njegovi privrženci so si prizadevali ustvariti vtis stabilnosti in enotnosti v politbiroju.

Ko retrospektivno ocenjujemo položaj, je težko točno določiti, kdaj sta se Buharin in Stalin začela razhajati v vprašanih ekonomski politiki. Do ostrih nesoglasij med desnico v politbiroju, to je buharinovci kot so jih označevali staliniisti, in novo Stalinovo večino, je, kot kaže, prišlo v januarju in februarju leta 1928. Odnosi pa so se začeli zaostrovati zaradi nasprotujočih si stališč glede kolektivizacije, investicijske politike in tempa industrijske rasti že na večer pred XV. kongresom VKP(b), torej že pred žitno krizo. Proti koncu leta 1927 se je večina partijskih voditeljev izrekla za gospodarsko planiranje in kolektivizacijo kmetijstva. Na XV. kongresu VKP(b) sta oblikovala te dokumente Rikov (državno planiranje) in Molotov (kmetijstvo). Rikov je ponovno napadel industrijski program leve opozicije in opozoril, da mora potekati gospodarsko planiranje previdno in premišljeno – ne preveč težke industrije, ne prehitro tempo razvoja, izdatne rezerve. Jamstvo razvoja je videl v konsolidaciji industrije, znižanju proizvodnih stroškov in zadovoljivosti kmetov s cenejšimi proizvodi.

Molotov je poudaril, da kolektivizacija kmetijstva prispeva h krepitvi socializma. Zavzemal se je za prostovoljno kolektivizacijo. Kongresne resolucije so bile verjetno rezultat v vodstvu doseženega kompromisa.³⁹ Razlike niso bile tako globoke, da bi razbile enotno fronto politbiroja, ki je iz svojih vrst izgnal levo, toda na kongresu so se že začeli kazati elementi neenotnosti.

Ekonomski resolucije odražajo revidirane poglede Buharina in Rikova, ki sta previdno svarila pred prehitro industrializacijo in opozarjala na nujnost balansiranja razvoja. Zavzemala sta se za neokrnjen razvoj Nep.⁴⁰

Znamenja manjših in večjih nesoglasij v politbiroju je bilo čutiti tudi v govorih voditeljev na kongresu. Stalin je odločneje poudarjal nujnost kolektivizacije kot Buharin in Rikov pred kongresom. Opozoril je, da lahko samo kolektivizacija reši sovjetsko kmetijstvo. »Druge rešitve ni,« je poudaril Stalin. Razvojne perspektive evropskega kapitalizma je ovrednotil presenetljivo drugače kot Buharin. Napovedal je konec stabilizacije in nov revolucionarni val, tako v kolonijah kot v metropolah.⁴¹

³⁸ Jefimov B., Karikaturi, Moskva 1924.

³⁹ Glej pripombo Vorosiłova na XVI. kongresu: XVI sjezd VKP(b), stenografijski otčet II, Moskva 1935, str. 516; Voprosi istorii KPSS št. 12/1967, str. 75–76; Istorija KPSS IV, str. 524–525; Popov, Outline History II, str. 354.

⁴⁰ XV sjezd II, str. 1441–1468.

⁴¹ XV sjezd I, str. 51, 63.

Stalinovi privrženci so tedaj šele začenjali dokaj megleno oblikovati svoja nova stališča. Iz govorov delegatov na kongresu je na splošno zvenela previdnost in pronepovska usmeritev. Buharin je že pred kongresom napovedal »okrepljen pritisk«⁴² proti bogatim kmetom (kulakom). Z Rikovom sta se zavzemala za kolektivizacijo v omejenem obsegu, o čemer je na samem kongresu govoril Rikov.⁴²

Kolektivizacija kmetijstva je do konca dvajsetih let le počasi napredovala. Težišče razvoja je bilo na kupoprodajnih zadrugah. Do sredine leta 1928 je bilo v kolhoze, to je v proizvodilne zadruge, vključenih manj kot 2% kmečkih gospodarstev. XV. partijski kongres je zahteval pospešitev zadrugištva, ugotavljal pa je, da bo privatna posest še dolgo ostala temelj kmetijstva.

Frakcijska konfrontacija med Buharinovo in Stalinovo skupino v letih 1928/29 je bila prehodna pojav med javnimi partijskimi diskusijami v preteklosti in kasnejšim prikrivanjem sporov. Obe skupini sta iskali široko partijsko podporo, kar pa sta delali bolj tajno, kot se je to dogajalo v preteklosti. Javni konflikt je bil omejen na zelo ozek vodilni krog, ki je izražal svoja nesoglasja na plenumih CK. Javne diskusije niso vodili v običajnem političnem jeziku, temveč skoz diskretno prikritost, v ezopovski jezik zavito polemiko, značilno v partiji predrevolucionarnega obdobja.⁴³

Vse do sredine leta 1929 ni bilo jasno, kdo predstavlja desno nevarnost, ki so jo pogosto naglašali, medtem ko so obstoj dveh frakcij vztrajno zanikali. Šele, ko je bil izid boja že povsem jasen, so protagonisti javno identificirali. Širši partijski krogi o frakcijskih bojih v politbiroju uradno niso vedeli skoraj nič. Poročila o sporu v politbiroju in Centralnem komiteju so prodirala med partijsko članstvo kot govornice, ki jih je bilo težko preverjati. Tako so vodili prikrito najpomembnejši boj v partiji po letu 1917.⁴⁴ Po izjavah Trockega so člani partije zaznali frakcijska trenja šele sredi leta 1928. Pomembni programski dokumenti buharinovcev doslej niso bili nikdar objavljeni.⁴⁵ Stalinova »revolucija od zgoraj«⁴⁶ je ostala za zgodovinarje v njenih številnih aspektih še vedno nepojasnjena.

Do razpada duumvirata, ki je vodil partijo tri leta, ni prišlo iznenada. Prikrite razlike, ki so se pokazale v ekonomski in kominternski politiki proti koncu leta 1927, so se odražale v mučnih kompromisih in v političnem manevriranju na XV. kongresu. Nasprotja so se okreplila in izbruhnili na dan v prvih mesecih leta 1928.

Po obračunu z levico so se začela proti koncu leta 1927 poglobljati nasprotja med Stalinom in desnico v zvezi s pobiranjem žita. Spor je bil takrat še omejen na vprašanje notranje gospodarske politike. Stalin je spretno izkoristil motnje v gospodarskem ravnotežju za svoj politični maneuver boja proti kulakom. Svaril pa je pred administrativnimi metodami.⁴⁶

Intenzivna industrializacija je bila nujna, toda ni je bilo mogoče uresničiti, ne da bi tvegali zlovesče povračilne ukrepe. To je bilo krizno ozadje načrta industrializacije in kolektivizacije, ki je pod Stalinom dobil oznako administrativno-birokratska revolucija od zgoraj. Za doseg te ciljev je Stalin uporabil mehanizme, ki so ga dvignili na piedestal despota. Izpopolnil je sredstva rigoroznega nadzorstva nad sovjetskim ljudstvom in partijo, jih okreplil s policijskimi sredstvi aparata NKVD in mobiliziral vse razpoložljive sile za uresničevanje dolgoročnega cilja graditve modernega industrijskega potenciala v Rusiji.

Stalin je kmalu zatem razbil oporišče buharinovcev v moskovski partijski organizaciji in v sindikatih. Prepad med njegovimi silami in buharinovci se je poglobljajal. Kontroverza je zajela ne le problem kulakov in žita, temveč je prešla na vprašanje o perspektivah dežele.

⁴² XV sjezd II, str. 870–871, 1423.

⁴³ Leontjev, Ob ošibkah i uklone tov. Buharina, Pravda z dne 24. avgusta 1929, str. 1.

⁴⁴ Vaganov, Pravij uklon, str. 175.

⁴⁵ Šestnadcataja konferencija, str. 523.

⁴⁶ XV sjezd, Protokoli, Moskva 1928, str. 49–59.

V politbiroju je imel Stalin po XV. kongresu tri privrženca. To so bili Molotov, Kujbišev in Rudzutak. Desno je bilo usmerjenih pet članov politbiroja: Buharin, Rikov, Tomski, Vorošilov in Kalinin. Zadnja dva sta v najodločilnejšem trenutku prišla na Stalinovo stran in tako je januarja 1928 Stalin dobil v politbiroju večino. Ta nova večina je sprejela tajni sklep oziroma navodilo o prisilnih metodah za zbiranje žita. Navodilo, ki je bilo nenavadno tako po tonu kot po zahtevah, je grozilo partijskim voditeljem z represalijami, če ne bodo dosegli v najkrajšem času odločilnega preobrata pri zbiranju žita. Za ne dovolj precizno formulirana stališča o izrednih ukrepih je nosil odgovornost celoten politbiro. Stalin osebno je bil odgovoren za izredno ostro izvajanje teh ukrepov. V nekaj tednih je večino žitodrodnih področij zajel val administrativnih ekscesov, vključno z oboroženimi rekvizijskimi posegi, s samovoljnim jemanjem žita, z aretacijami, z odstranitvami lokalnih funkcionarjev, z zapiranjem tržišč in z izoliranimi poksusi, da kmete prisilijo v komune. Kmečkemu prebivalstvu se je zdelo, kot da se vračajo časi vojnega komunizma. Na podeželje je prišlo v treh mesecih okoli 30.000 opolnomočencev. Po deželi so se širile panika in govorice, da je Nep odpravljen. Stalinovo vlogo v tej kampanji so kasneje proslavljali kot »začetek velikega strateškega načrta, ki ga je sprejel in izpeljal Stalin«. ⁴⁷

Stalinovi najtesnejši sodelavci pri izvajanju izrednih ukrepov so bili Anastas Mikojan, Lazar Kaganovič, Andrej Ždanov, Nikolaj Švernik in Andrej Andrejev. Od desnice se je udeležil teh akcij samo Uglanov, in še ta le za krajši čas. ⁴⁸ 6. februarja 1928 je prišlo v politbiroju do ostrih diskusij. Buharin, Rikov in Tomski so sicer potrdili svojo podporo izrednim ukrepom, toda napadli so ekscese Stalinovih postopkov, posebno napake v odnosu do srednjih kmetov, prisilo in uničenje lokalnih tržišč. Obe strani sta se strinjali, da so kulaki svoj presežni živilski fond namerno odtegnili trgu, da bi izsilili višje cene. Uglanov je namigoval tudi na Stalinovo sokrivdo pri ekscesih. Stalin je precenjeval obseg zalog na kulaških posestvih in dramatiziral perfidnost kulakov v odnosu do nove oblasti.

Buharinov ideal – smička, je bil resno ogrožen. Zaupanje kmetov je bilo omajano. Ekonomska povezava med mestom in deželo je bila resno ogrožena. Položaj se je še naprej zaostroval in dobival dramatične razsežnosti. Po nekaterih navedbah je prišlo v juliju 1928 do 150 kmečkih uporov, ki so bili povezani z zbiranjem žita. Razredni boj na vasi se je vse bolj zaostroval; vaška revščina je skušala uveljaviti svoje pravice. Nerazpoloženje je raslo tudi po mestih. Vse bolj je postajalo očitno, da položaj lahko reši samo močna, odločna roka – centralizirana državna sila, usposobljena za najbolj drastične ukrepe. Samo to je lahko rešilo Stalinov režim in preprečilo popolno razsulo.

Intenzivna kolektivizacija je pomenila zelo tvegan podvig. V štirih mesecih je Stalinu uspelo kolektivizirati 50% kmečke zemlje, v jugovzhodnih predelih evropske Rusije pa je bil ta odstotek še višji. Stalinovo kolektivizacijo so v tridesetih letih izvajali v krvi in solzah. Zdi se, da so Stalin in njegovi somišljeniki krepili razredni boj na vasi z namenom, da bi uničili kulake kot razred. Te korake so utemeljevali s tem, da se kulaštvo upira sovjetski oblasti in da se iz teh socialnih slojev rekrutirajo sovražniki sovjetske oblasti. Ali je kulaštvo tedaj res pomenilo takšno nevarnost za obstoj sovjetske države, da so bili potrebni tako strogi ukrepi, je danes težko objektivno oceniti. Ali nemara ni bila to le pretveza, da je Stalin lahko izvedel kolektivizacijo ter uravnovesil industrijsko in kmetijsko proizvodnjo? Mnogi sodobni sovjetski partijski zgodovinarji trdijo, da so ostri ukrepi zadeli kulake zato, ker so se zagrizeno upirali kolektivizaciji, sabotirali oddajo žita po maksimiranih cenah in pobijali partijske funkcionarje. Vsekakor ne moremo prezreti dejstva, da je imel Stalin kolektivizacijo za politično-administrativen ukrep, katerega glavni namen je bil zagotoviti žito. Politične oddelke na podeželju so vse

⁴⁷ Boguševski, Kanun pjatiletki, God vosemnadcatij: almanah vosmoj. Moskva 1935, str. 461–537.

⁴⁸ Molotov V., Na dva fronta, Bolševik št. 2 z dne 31. januarja 1939, str. 21.

bolj polnili funkcionarji GPU. Stalinu je celo uspelo, da je CK sprejel njegov predlog, naj bodo namestniki voditeljev političnih odelkov pooblaščenci GPU.⁴⁹ V letu 1930 so pri GPU ustanovili novo upravo za koncentracijska taborišča, ki je bila dotlej v pristojnosti sodnih institucij. Šef te institucije je postal Henrik Jagoda.

Kmetje, ki so jih zaprli, so postali ogromna delovna armada, ki so jo lahko prisilili k delu v težkih podnebnih razmerah in prehrabnih pogojih povsod, kjer so menili, da je to potrebno. Stotisoče so poslali v polarne predele, kjer so mnogi v nevzdržnih podnebnih razmerah kmalu umrli.

Ta novi obrat v duhu vizije Preobraženskega, do katerega je prišlo skoraj brez sodelovanja javnosti, ni temeljil samo na samovolji Stalinovega sekretariata. Stalinu so podpirali mnogi iskreni komunisti, celo Trocki, ki je bil sicer najostrejši Stalinov kritik, mu je izrekel priznanje za ta podvig.

Trditve nekaterih zgodovinarjev, da je bil boj med Buharinom in Stalinom odločen pravzaprav že januarja 1928, niso brez osnov. Medtem ko so rekvizijski komandosi preplavili vasi, so pristaše Trockega deportirali na prisilno delo v Sibirijo. Preobraženski, oče teorije prvobitne socialistične akumulacije, je kot deportiranec na lastne oči opazoval, kako Stalin uresničuje njegovo družbeno teorijo; takoj je dojel odločilni pomen tega obrata. V rokopisu Leva smer in perspektive na vasi iz maja 1928, rokopis je v arhivu Trockega, je zapisal, da je dežela na robu revolucionarnega obrata. Bogati kmetje ne bodo hoteli prodati žita. Napad na bogate kmete pa bo prizadel tudi revne in srednje kmete; vodil bo v spopade med vlado in večino kmetov. Perspektive teorije Preobraženskega so se tako uresničevale pred njegovimi očmi. Osovražena Stalina in njegove privrženice je žigosal za »orodje zgodovinske nujnosti«.⁵⁰

Poleg razcepa v politbiuroju je žitna kampanja imela še druge daljnosežne posledice. Nesoglasja ob žitni krizi so predstavljala samo uvod v globlja razhajanja, do katerih je prišlo v začetku leta 1928. Novice o težavah pri zbiranju žita so proti koncu januarja izzvale različne reakcije. Kujbišev, ki je podpiral Stalinove načrte superindustrializacije, je opozarjal, da partija omalovažuje tržne ovire in skuša »plavati proti toku«. Uglanov, ki je kot sekretar moskovske partijske organizacije nudil glavno organizacijsko podporo desnici, je pozival k pomiritvi na vasi in k previdnosti pri tempu industrializacije. Zavzemal se je za to, da bi široko zastavljene projekte, ki so jih začeli izvajati leta 1927, omejili in povečali investicije v lahko industrijo potrošnih dobrin, življenjsko pomembno za tržne odnos s kmeti. Podobnega mnenja so bili tudi drugi moskovski voditelji.⁵¹

»Previdnost!« je bilo geslo Buharina in njegove šole, ki je izkoristila obletnico Leninove smrti, da je objavila v osrednjih glasilih opozorila o pomembnosti malih in srednjih kmetov in o problemih kulturne revolucije.⁵² Buharin in privrženici njegove šole so v času najhujših spopadov v politbiuroju složno nastopali. Stalin je začel postopoma in prikrito spodkopavati oporišča desnice.

V nelagodnem in napetem političnem vzdušju je kmalu prišlo do novih zapletov, ki so notranja nesoglasja še poglobili. 10. marca 1928 je Pravda poročala, da je GPU odkrila kontrarevolucionarno zaroto v rudnikih Šahti v industrijskih kompleksih Donbasa. 55 buržoaznih specialistov so obtožili sabotaže in izdaje. Stalin je afero izkoristil za nacionalni politični škandal. Obtožencem v aferi Šahti so pripisovali široko zasnovane kontrarevolucionarne cilje. Stalin je tako skušal diskreditirati Buharinovo zagovarjanje Nep in državljanskega miru, Rikovo upravljanje

⁴⁹ Očerki istorii kolektivizacii sel'skogo hozjajstva v sojuznih respublikah, Moskva 1963, str. 57.

⁵⁰ Deutscher, Trotzki II, str. 400.

⁵¹ Očerki istorii moskovskoj organizacii KPSS: 1883–1965, Moskva 1966, str. 445; Gajnsinski, Borba s uklonami ot generalnoj linii partii: istoričeskij očerk vnurpartijnoj borbi poslednjaborskogo perioda, Moskva-Leningrad 1931, str. 187–188.

⁵² Buharin, Leninizm i problema kulturnoj revolucii, Pravda 21. januarja 1928, str. 5–6; Astrov V., Lenin – hranitelj ortodoksii, Pravda 21. januarja 1928, str. 3; Stepkov A., Lenin i problemi kulturnoj revolucii, Pravda 21. januarja 1928, str. 2.

državnega aparata, v katerega je pritegnil številne »buržoazne specialiste« in voditelja sindikatov Tomskega, ki je bil po uradni dolžnosti odgovoren za nadzor nad delom buržoaznih specialistov. Zadeva Šahti je bila v frakcijskem boju še pomembnejša kot žitna kriza. Stalinu je omogočila, da razvije nevarno tezo, da notranji sovražniki močno spodkopavajo sovjetski družbeni red. Ker nudijo javen in zarotniški odpor, je nujna večja budnost in državne represalije so neizbežne. Zadeva Šahti je izzvala pravo histerijo in povečala nezaupanje do buržoaznih specialistov. Sledili so množični odpusti in aretacije. Nemiri po vaseh pa so Stalinu omogočili, da je nadaljeval svojo »nezmotljivo« politiko kot edino pravilno. Z afero Šahti je poskušal Stalin izriniti Buharinove pristaše iz stranke, sindikatov in državnega aparata.⁵³ Trdil je, da odkritje zarote opozarja na pomanjkanje budnosti gospodarstvenikov, sindikalnih in partijskih organizacij, kakor tudi organov delavsko-kmečke inšpekcije.

Stalinovo razlago afere Šahti je sprejela samo manjšina vodstva, njegovo politično dvoumno vrednotenje afere pa je postalo kmalu jasno.⁵⁴ V naslednjih tednih so se iz visokih krogov množila mračna namigovanja na politične zločine in razredne sovražnike, ki se povsod pojavljajo. Samokritika naj bi postala odrešilno orožje v boju proti grozeči nevarnosti. S tem geslom so začeli križarski pohod proti birokratizmu in konservativnim težnjam zlasti v državnem in sindikalnem aparatu. Manjšina v različnih oporiščih desnice je imela sedaj odprto zakonito pot, da napada in mobilizira sile za boj proti oporiščem desnih voditeljev. Samokritika je postala tradicionalno boljševisko geslo. Buharinovci so bili prisiljeni v svojih nastopih upoštevati zahtevo po samokritiki, da jih ne bi obsodili prekrškov.⁵⁵

Tak je bil položaj 6. aprila 1928, ko se je sestel Centralni komite, prvič za tem, ko so v duumviratu že zazijale resne razpoke. Iz objavljenih dokumentov razberemo, da Stalin za seboj še ni imel večine. V sprejetih resolucijah so kritizirali kampanjo za zbiranje žita in ugotavljali, da je prizadela tudi srednje kmete.

Upi, da bodo uspeli premagati žitno krizo, so bili kratkotrajni. Šele počasi so postajale jasne negativne posledice januarske žitne kampanje. Vaške žitne rezerve so bile izčrpane in agrarna kriza je postala neizbežna. Obdelovalne površine so se zmanjšale. Kmetje so po rekvizicijah obdelali samo toliko, kolikor so potrebovali zase. Po izrednih ukrepih so se kmetje umaknili s tržišča, sama žitna kampanja pa je dala le pičel uspeh.

Proti koncu aprila leta 1929 so se izredni ukrepi še zaostri. Kakšna je bila pri njih vloga Buharina, Rikova in Tomskega, ne vemo. Presežki kulakov so bili izčrpani s prvo kampanjo, novi ukrepi so zadeli srednje kmete, ki so še imeli nekaj živinskega fonda. V naslednjih dveh mesecih so še zaostri ukrepe za zbiranje žita. Spremljali so jih novi ekscesi, ki so porajali nezadovoljstvo in nove sporadične kmečke nemire. Poročila o nemirih na vasi in o pomanjkanju živeža so izzivala nemire tudi v mestih.⁵⁶ Napetost je bila prevelika, da bi ohranili krhko soglasje v politbiroju. V maju in juniju leta 1929 je bil razcep med buharinovci in stalinisti popoln.

Buharin je pod vplivom zaostrene mednarodne situacije, vojne nevarnosti, ki jo je Stalin iz osebnih razlogov še potenciral, in boja z le navidezno premagano opozicijo, ki je bila v sekcijah kominterne še vedno prisotna, opustil možnost, da se na plenumu kominterne spoprime s Stalinom. Svojim privržencem je celo svetoval, naj ne nasprotujejo levi usmeritvi, prijateljem pa je baje izjavil: »Vem, kaj se dogaja v kominterni. Toda to je brez pomena. Buržoazno gospostvo v Evropi je za

⁵³ Pravda z dne 10. marca 1928; IPK 28/1928, str. 537.

⁵⁴ Boguševski Kanun pjatiletki, str. 499–500.

⁵⁵ Glej opombe Buharinovih pristašev Astrova, Uglanova in Slepкова v Pravdi z dne 20. aprila 1928, str. 3, z dne 26. aprila 1928, str. 2, z dne 17. junija 1928, str. 3 in Terzisti tov. A. Slepкова o samokritike, Komsomoljskaja Pravda z dne 19. aprila 1929, str. 1.

⁵⁶ Konjukov, KPSS v borbe s uklonami, str. 129.

dalj časa zagotovljeno ne glede na našo politiko. Nismo ga sposobni ogroziti. Boj za komunizem se bije sedaj tu, v Rusiji. Odločitev bo kmalu padla, že letos, ali najkasneje v naslednjem letu. Spletke v kominterni so samo vihar v kozarcu vode. Teče boj za vodstvo v naši partiji, v katerem bo odločena usoda Sovjetske zveze in kominterne.«

Stalin je začel v prvih mesecih leta 1928 izvajati nadzorstvo nad kominterno. Po izjavah Humberta-Droza je dal z vrsto ukrepov čutiti, da so inozemske komunistične partije odvisne od ruske partije. Bil je zelo nezadovoljen, ker niso bili vsi inozemski člani IK KI tudi člani VKP(b). Zaostril je tudi nadzorstvo nad člani prezidija, ki so morali imeti prepustnice, da so lahko obiskali stavbo KI.

Buharin je tedaj pripravljaval osnutek programa KI. Program je postal močno protisloven dokument s tipično stalinističnimi formulacijami, kot na primer: »Socialna demokracija igra ne redko fašistično vlogo.« Tej formulaciji sledi Buharinova: »Graditev socializma v posameznih državah dobiva različne oblike.« Molotov je bdel nad Buharinom, da je točno povzel vse formulacije politbiroja. Večina formulacij v programskem osnutku je bil plod kompromisov med Stalinom in Buharinom.⁵⁷ Jedro programa, ki ga je kominterni vsilil Stalin in je postalo aksiom, se je glasilo: »Proletarska diktatura Sovjetske zveze predstavlja glavno silo mednarodne revolucije.« Za nacionalne sekcije kominterne so takšne formulacije pomenile krnitev njihove samostojnosti; ustvarile so izhodišče za najrazličnejše prikrite interpretacije v stilu velikodržavja. Buharin se je takšni formulaciji uprl. Tudi Klara Zetkin je ostro nasprotovala. Poudarila je, da glavna sila mednarodne revolucije ni sovjetska partije, temveč je revolucija v posameznih deželah odvisna od »moči in zrelosti samih objektivnih razvojnih sil«.

Po izjavah Humberta-Droza si vodilni člani kominterne niso bili povsem na jasnem glede rastočega konflikta med Stalinom in Buharinom. Takoj po julijskem plenumu VKP(b) leta 1928 (od 4. do 11. julija) je Buharin obvestil svoje najožje privrženca v kominterni o nasprotjih med njim in Stalinom. V tej zvezi je povabil 15. julija 1928 Humberta-Droza v svojo pisarno v Kremlju in ga obvestil, da obstajajo v VKP(b) razlike glede agrarnega vprašanja.

17. julija 1928 je začel zasedati VI. kongres kominterne. Šest tednov je na njem potekal prikrit boj med stalinisti in buharinovci za nadzorstvo nad mednarodno organizacijo in njeno usmeritvijo. Med delegati se je šušljalo o nasprotjih med Buharinom in Stalinom. Uradni predstavniki VKP(b) pa so zanikali, da bi obstajala kaka nesoglasja in poudarjali, da je vodstvo enotno.

Do poletja leta 1928, ko so se začela oblikovati nasprotna stališča, je bila kominternska politika v zadnjih sedmih letih jasno začrtana. Pod vodstvom Buharina se je v letih 1926/27 uveljavila strategija enotne fronte.

Kominternsko linijo je začel leta 1927 revidirati Buharin v zvezi s problemi kitajske revolucije in evropske situacije. Levega obrata si ni predstavljal kot radikalni prelom sodelovanja z evropskimi socialnimi demokrati na ravni volilnih sporazumov, ampak bolj kot delno revizijo v smeri krepitve neodvisne politike komunističnih strank... Glasovi, ki so terjali večjo borbenost, so se okrepili proti koncu leta 1927, do sprememb pa je prišlo šele leta 1928 ob Stalinovi podpori in aktivni intervenciji, ko je postavil na preizkušnjo Buharinovo avtoriteto in politiko. Do uvodnih prask je prihajalo prikrito v februarju in marcu na sejah IK KI in na IV. kongresu profinterne. Plenum IK KI je proklamiral geslo »Razred proti razredu« in odredil obrat na levo v francoski in angleški partiji, toda svaril je pred ekstremi.⁵⁸ V juliju, verjetno na zasedanju plenuma CK, pa je Stalin že javno kritiziral Buharinov osnutek programa kominterne, ki je bil tretji izpod Buharino-

⁵⁷ Programm der KI, Berlin 1928.

⁵⁸ IPK 18/1928, str. 369–374.

vega peresa. »Stalin je naravnost raztrgal mnoga mesta v mojem programu,« je izjavil Buharin.⁵⁹

Na področju mednarodne politike se je boj sukal okoli sporne ocene stabilizacije kapitalizma in izgledov za skorajšnjo revolucionarno situacijo. Tem nesoglasjem se je pridružila še kontroverza o naravi »tretjega obdobja«, o nujnosti ofenzive, ki so jo uradno proklamirali in različno opredelili v letu 1927. Če povzamemo na kratko: Stalin in njegovi privrženci so trdili, da stoji razvita kapitalistična družba od Nemčije do ZDA – pred globoko notranjo krizo in pred skorajšnjim revolucionarnim prevratom. Takšna revolucionarna situacija diktira izpolnitev treh zahtev: 1. Inozemski komunisti naj se pripravljajo, da zanetijo požar, pri čemer naj se držijo radikalne, neodvisne usmeritve. 2. Zavrnejo naj vsako sodelovanje s socialno demokracijo, zlasti pa naj povsod ustanavljajo rivalne revolucionarne sindikate. Lotijo naj se izpodkopavanja vpliva reformistov na delavski razred z napadi na socialnodemokratske partije, ki so po Stalinovih razlagah glavni sovražnik delavskega gibanja, ker so prešle od reformizma k »socialnemu fašizmu«. 3. Vse komunistične partije naj se pripravijo na revolucionarne bitke s čiščenjem svojih vrst vseh odpadnikov, zlasti »desnih odklonistov«, ki predstavljajo v novih okoliščinah glavno nevarnost.

Stalin in njegovi privrženci so prvič načrtovali novo linijo v decembru leta 1927. Razvijali so jo na zaprtih sestankih pred kongresom in med njim.⁶⁰ Takšna aktivnost je nakazovala, da skušajo razvrednotiti Buharinovo kominternsko politiko.

Buharinu, glavnemu voditelju KI (njegov uradni naslov je bil »politični sekretar«; po odstranitvi Zinovjeva je Stalin odpravil položaj predsednika KI), so naročili, naj pripravi referat o mednarodnem položaju za VI. kongres kominterne leta 1928. Buharin je sestavil svoje teze povsem v soglasju s stališči oziroma sklepi politbiroja, torej tudi Stalina, in jih razposlal delegatom v IK KI. Stalin je ocenil, da je prišel primeren čas, da utiša Buharina tudi po liniji KI. Brez vednosti Buharina in brez soglasja politbiroja je poslal IK KI popravke k Buharinovim tezam, s čimer je dejansko nastopil proti njemu. Stalin je dosegel svoj cilj: Pokazal je, da ni Buharin, temveč, da je On, Stalin, vodilni teoretik boljševizma.

V čem je bil smisel korektur, s katerimi je Stalin spodkopal ugled Buharina kot glavnega teoretika stranke? Takole je poudaril: »Delegacija VKP(b) (to je bil Stalin) je prisiljena vnesti v Buharinove teze okoli 20 popravkov zaradi nekaterih nepravilnosti v njih. Delegacija zato predlaga nove teze o mednarodnem položaju, za katere inozemski delegati menijo, da so v nasprotju s tezami, ki jih je postavil Buharin... Želel bi opozoriti na štiri osnovne popravke, vnesene v Buharinove teze:

Prvo vprašanje je vprašanje stabilizacije kapitalizma. Po Buharinu se zdi, da se je kapitalizem obnovil in da se v osnovi trdno drži. Drugo vprašanje je vprašanje boja s socialno demokracijo. V Buharinovih tezah je rečeno, da je boj s socialno demokracijo ena osnovnih nalog sekcij KI. To je končno res, vendar ni dovolj točno. Nujno je treba zaostri vprašanje boja proti tako imenovanemu levemu krilu socialne demokracije. Tretje vprašanje je vprašanje kompromisarstva v sekcijah kominterne. Buharin v tezah poudarja nujnost boja z desnim odklonom, niti z eno besedo pa ne omenja nujnosti boja proti kompromisarstvu z desnim odklonom... Četrto vprašanje je vprašanje discipline. Buharin v tezah ne opozarja na nujnost ohranitve železne discipline v kompartijah...«⁶¹

Ko je Stalin sklenil poročilo o teh »ogromnih« napakah, je svoj govor na aprilskem plenumu KI patetično sklenil takole: »Buharina imamo sicer radi, toda

⁵⁹ Buharin-Kamenev, Memorandum. Arhiv Trockega T 1897.

⁶⁰ Glej Stalinovo poročilo, Stalin, Sočinenija XII, str. 21–29; Kuusinen O., Novij period i povorot v politike Kominterne (pod rukovodstvom tov. Stalina), Komunističeskij internacional št. 2 z dne 24. januarja 1930, str. 3–19.

⁶¹ Stalin, Sočinenija XII, str. 20–23.

resnico, partijo in komunistično internacionalo imamo še rajši. Zato je bila delegacija VKP(b) prisiljena vnesti te popravke v Buharinove teze.«

Za raziskovalca je zanimiv predvsem Stalinov način polemike z oponentom. Stalin je zavestno pretiraval, da bi svojega oponenta lahko nato žigosal kot heretika. Namerno je teze raztrgal na koščke, da bi izgubile sleherni smisel. Stalinu ni bilo dovolj, da je Buharina diskreditiral pred kominterno – treba je bilo obračunati z Buharinom kot teoretikom partije. Pri tem so ga podpirali njegovi privrženci v KI, na katere se je opiral tudi v notranjih partijskih bojih v VKP(b). V svojem poslu je bil Stalin vsekakor virtuozen in uspešen. Ko je idejno obračunal z Buharinom v KI, so bili Buharinovi dnevi v politbiroju šteti.

Z izpodkopavanjem Buharinove avtoritete po hodnikih stavbe kominterne je Stalin pritegnil na svojo stran mnoge inozemske komuniste in oblikoval močne stalinistične skupine v nacionalnih sekcijah kominterne. Stalin je Buharinu vzel iz rok nadzorstvo nad kominternskimi zadevami.

Ob koncu VI. kongresa KI so bili buharinovci in stalinisti ostro razdeljeni glede pojmovanja mednarodne politike in zapleteni v razgrete razprave o domačih zadevah.

Nekaj tednov za tem je Stalin pojasnil industrijski program. Izjavil je, da tradicionalna zaostalost Rusije diktira kot imperativ maksimalne investicije v industrijo. Opozoril je na Petra Velikega, ki je revolucioniral proizvodnjo od zgoraj, lomil njeno zaostalost ter zagnano gradil mline in tovarne, da bi preskrbel armado in okreplil obrambno moč dežele.

Buharinov revidirani program gospodarskega razvoja, ki ga je sprejel XV. kongres VKP(b) je bil sicer velikopotezen, toda realen. Zavzemal se je za uravnotežen razvoj industrije in kmetijstva, potrošnje in proizvodnje. Zavrnil je načrt maksimuma investicij v težko industrijo, ki je bil nekoč geslo levice.

Na zasedanju prezidija IK KI 19. decembra 1928 je Stalin, ki se je sicer le redko pojavljal v kominterni, najavil, da se bo njegova skupina polastila te mednarodne organizacije, kar je izzvalo okrepljeno opozicijo v vodstvu KP Nemčije. Ko je razkrinkaval »strahopetni oportunistem« Buharinovih privržencev v IK KI, Humberta-Droza in italijanskega delegata Tasca, je predlagal njuno izključitev iz partije: »Takšnih ljudi ne moremo še naprej trpeti v partiji.«⁶²

Kljub Buharinovim protestom v politbiroju je kmalu sledil val izključitev inozemskih komunističnih voditeljev, ki so bili povezani, ali pa so simpatizirali z Buharinom.⁶³ Nadzorstvo nad osrednjim kominternskim aparatom je za Stalina izvajal Molotov.

Ohrabren zaradi trdne zmage nad Buharinom v CK, je Stalin začel poleti in jeseni leta 1929 postopoma spreminjati partijsko politiko. Do prvih velikih sprememb je prišlo v kominterni. Na 10. plenumu IK KI v juliju 1929, ki mu je predsedoval Molotov, so zavrgli komaj pred enim letom sprejete sklepe VI. kongresa KI in radikalno usmerili kominterno v novo smer, ki so jo zagovarjali stalinisti že leta 1928. Poudarili so, da je obdobje kapitalistične stabilizacije končano. Spet se dviga revolucionarna proletarska plima, na Zahodu je nesporno spet nastala revolucionarna situacija. Socialistične stranke oziroma reformiste na splošno so označili za glavne sovražnike, katerih fašizacija je popolna. Sredi čistk »zmernih« v kominterni so pozvali inozemske komuniste, predstavnike nacionalnih sekcij KI, naj prekinejo stike s socialnodemokratskim gibanjem, razkrinkujejo njegov »socialni fašizem« in ustanavljajo nasprotne sindikate. To je bil dejansko poziv k razcep v evropskem delavskem gibanju. Novo linijo so na plenumu pojasnili Molotov,

⁶² Stalin, Sočinenija XI, str. 307–324.

⁶³ Stalin, Sočinenija XII, str. 27–28; Vaganov, Razgrom pravogo uklona, str. 75; Humbert-Droz, De Lénine à Staline, str. 340.

Kuusinen in Manuilski. Stalin sam na plenumu ni govoril, toda novo usmeritev je napovedal že maja v dveh govorih.⁶⁴

Komintern je usodno padla v ekstremizem, v avanturistično sektaštvo. To je bila za KI nova katastrofa, potem ko je bila pet let prej, leta 1923, ob improviziranem nemškem Oktobru uničena, oziroma resno prizadeta ena najmočnejših komunističnih partij – KP Nemčije, kar je olajšalo Hitlerjev vzpon na oblast.

(nadaljevanje sledi)

⁶⁴ Stalin, O pravih frakcionerah v amerikanskoj Kompartii. Moskva 1930.

Zapis k mednarodnemu posvetu

V Ljubljani je bil 28. in 29. septembra 1987 posvet ob 50-letnici smrti Antonia Gramscija, ki sta ga organizirala Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja in MC CK ZKS v sodelovanju s Sekcijo Gramscijevega inštituta iz Bologne. O tem smo obsežneje poročali v Teoriji in praksi št. 1-2/88 na straneh 257–262. Tokrat objavljamo nekatere referate in diskusije ter obsežnejši prikaz celotnega posveta, na katerem so se udeleženci osredotočili h ključnim temam Gramscijevega teoretskega opusa. V središču pozornosti je bilo gibanje delavskih svetov kot specifičnih oblik za formiranje asociativnega družbenega sistema, problem zavezništva kot temelja moralno-intelektualne zamisli družbene reforme, emancipacija delavskega razreda in vloga inteligence, vloga novih oblik demokracije, ki izhaja iz razmerja med civilno družbo in politično državo, vmeščenost civilne družbe v nadgradnjo in s tem v zvezi pomen kulture kot nosilke vseh ključnih družbenih procesov za prenavo in socialni napredek. Temeljito so udeleženci obravnavali družbene in intelektualne svobosčine, njihovo odločujočo vlogo za kulturno prenavo in seveda tudi njihovo odločujočo prednost v primerjavi s politično družbo. Avtorje je posebej zanimal odnos med upravljalci in upravljanimi, konsenz, legitimnost oblasti kot tudi vrsta filozofskih tem v Gramscijevem pojmovanju materializma. Posebej so osvetlili Gramscija kot kritika ortodoksnega leninizma in pozitivistične okostenelosti Marxovega nauka kot tudi njegovo razmerje do komunističnega gibanja, ki ne dopušča nikakršne mehanične identifikacije.

Avtorji so posegli v razpravo z vrsto sistematičnih analiz. Revija jih bo predstavila v nekaj zaporednih številkah.

Za objavo so svoje referate pripravili: dr. Adolf Bibič, redni prof. na FSPN, dr. Braco Kovačević, docent Strojne fakultete v Banja Luki, dr. Michelangelo Bovero, redni prof. Univerze v Torinu, dr. Antonio Santucci, raziskovalec v Inštitutu A. Gramsci v Rimu, dr. Nikola Visković, redni prof. Pravne fakultete v Splitu, dr. Milan Podunavac, izredni prof. na Fakulteti za politične vede v Beogradu, Igor Lukšič, asistent na FSPN v Ljubljani, dr. Miloje Petrović, redni prof. Pravne fakultete v Novem Sadu in Neda Pagon, raziskovalka Inštituta za marksistične študije pri SAZU. Iz razprave smo izbrali za objavo prispevek dr. Božidarja Debenjaka, rednega prof. Filozofske fakultete v Ljubljani. Mag. Vesna Prga, sodelavka Jugoslovanskega centra za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj v Ljubljani pa je pripravila rezimeje referatov in diskusije.

ADOLF BIBIČ

Civilna družba in država pri Gramsciju*

Ob 50-letnici Gramscijeve smrti se bomo najbolj oddolžili njemu in sebi, če bomo razmislili o aktualnosti njegovih idej za našo sodobnost. Izročilo njegove misli je živo, ker nas vabi v preteklost, da bi se vznemirili v sedanjosti. Toda to ni tista vznemirjenost, ki poraja negibnost. Njegova misel vnaša nemir in občudova-

* Del uvodne študije avtorja, objavljene v »Gramsci, civilna družba in država«, izd. Komunist, Ljubljana 1987, str. 13–14 in 36–41 – op. ur.

nje, ki se druži z iskanjem. Vsako generacijo spodbuja k novemu. To je njena pravica in dolžnost. Gramsci razbija izročilo, če ga razumemo kot dogmo, in ga priporoča, kadar je vir ustvarjalne kontinuitete. Sovraži ravnodušnost, svari pred voluntaristično improvizacijo. Svet je treba spreminjati, toda še prej ga je treba razumeti, ga torej raziskovati. Zanj se politika, ta osrednja točka njegovega življenja in misli, približuje znanosti, kulturi, intelektu. To je treba razumeti kot nalogo in ne kot doseženo stanje. Smisel intelektualne in moralne reforme je vzpon zatiranih plasti v javno življenje. Politika mora biti realistična – na to ga je opozoril tudi njegov rojak Machiavelli – toda postajati mora čedalje bolj tudi področje etičnega. V tej perspektivi gleda Gramsci na odnose med sredstvi in cilji, med malo in veliko politiko, med moralo in politiko. V času, ko je konzervativna misel skrčila politiko na odnos »prijatelj-sovražnik«, Gramsci poudarja politiko kot aktivno soglasje, ki izrinja silo kot metodo upravljanja. Ko so stari in novi fanatizmi utirali pot neozdravljivemu pesimizmu, je Gramsci razglašal »optimizem volje« kot geslo nove politike; optimizem, ki ne izvira iz lenega verovanja v fatalnost dobrega, marveč iz »pesimizma intelekta«, ki veruje, ko razume. Morda ta Gramscijev optimizem včasih prehiteva meje realnega. Toda kako bi v boju, kako v ječah, kamor ga je fašistični režim vtaknil ravno zaradi takega pojmovanja življenja in politike – ki je bila socialistična politika v izvirnem pomenu besede – zdržal, če ne bi imel vere, da je včasih mogoče, kar ni mogoče ali se vsaj zdi, da ni. V svoji misli o politiki nam je pustil globoko moralno sporočilo: »... v množični politiki je govoriti resnico politična nujnost.«

Gramsci je zato prisoten v sodobnem svetu. Pričevanja v tem zborniku to lepo potrjujejo. Sloviti angleški zgodovinar Eric Hobsbawm pravi:

»Seznam avtorjev iz vsega sveta, katerih dela so najpogosteje omenjena v mednarodni humanistični literaturi, vsebuje malo imen Italijanov, in še od teh se jih je samo pet rodilo po 16. stoletju. V tem seznamu na primer ni ne Vica ne Machiavelija, je pa naveden Antonio Gramsci.«¹

Nam Slovencem in Jugoslovanom je Gramsci blizu najprej s svojim bojem zoper fašizem. Dokler bo človeku in narodom grozilo zatiranje, bo Gramscijev odpor navdih in opomin.

Drugo veliko gramscijevsko izročilo, ki je posebno pomembno za nas, je gibanje tovarniških svetov (1919–1920), h kateremu je osebno mnogo prispeval s tednikom *Ordine Nuovo* in tudi sicer. Iz tega njegovega prispevka, ki je vse preveč podcenjen, veje velika vera v sposobnost delavskega razreda za samoupravljanje, ki šele danes dobiva vso aktualnost.

Gramsci nam tudi govori o pomembnih stvareh, ko razpravlja o novi strategiji

¹ E. Hobsbawm: »Za razumevanje podrejenih razredov« (v tej knjigi).

Med skoraj nepregledno literaturo o Antoniju Gramsciju naj v ilustracijo navedemo nekaj knjižnih naslovov: Detlev Albers, *Versuch über Otto Bauer und Antonio Gramsci, Zur politischen Theorie des Marxismus*, Argument-V., Berlin 1983; Badaloni, N.: *Il marxismo di Gramsci*, Einaudi, Torino 1975; *Gramsci e la cultura contemporanea I*. Uredil P. Rossi, Editori Riuniti, Roma 1975; *Gramsci: Le sue idee nel nostro tempo*, L'Unità, Roma 1987, Grigorjeva, J. V.: *Istoričeske vzgljady Antonio Gramsci*; Izdateljstvo Moskovskega univerzitetnega 1978; Ferrara, D.: *Antonio Gramsci*, Beograd 1969; Fiori, G.: *Vita di Antonio Gramsci*, Laterza, Roma 1973; Kovačević, B.: *Gramsci i marksizam*, Glas, Banja Luka 1986; *Oltre Gramsci con Gramsci*, Critica marxista 2–3, marec-april 1987; *Politica e storia in Gramsci I*. Uredil F. Ferri, Editori Riuniti, Roma 1977; Portelli, H.: *Gramsci et le bloc historique*, Presses Universitaires de France, Paris 1972; Romano, S. F.: *Gramsci*, DZS, Ljubljana 1983; Rodriguez-Aquillera de Prat, C.: *Gramsci y la via nacional al Socialismo*, Predgovor napisal Jordi Sole Tura. Akal, Madrid 1984; Santucci, A. A.: *Antonio Gramsci (1891–1937)*, Editori Riuniti, Roma 1987; Sasson, A. Sh.: *Gramsci's Politics*, Croom Helm, London 1980; Spriano, P.: *«L'Ordine Nuovo» e i consigli di fabbrica*, Einaudi, Torino 1971; Veljak, L.: *Filozofija prakse Antonija Gramscija*. Stud. ic, Beograd 1983. – O poglobljenih prevodih Gramscijevih del v jezike jugoslovanskih narodov in o delih jugoslovanskih avtorjev o Gramsciju glej bibliografijo na koncu te knjige.

socializma, o problemu zavezništva, ki je mnogo širše kot povezuje delavcev in kmetov. Njegova koncepcija novega zgodovinskega bloka, ki je tudi novi intelektualno-moralni blok, opozarja zlasti na pomen intelektualne in moralne reforme, kar je posebno aktualno v prihajajoči dobi informacijske družbe.

Končno je Gramsci za nas aktualen s svojo teorijo politike in politične znanosti: tako kot nasprotnik vsakega elitizma in kot politični realist, ki je priznal, a tudi problematiziral delitev ljudi na vladajoče in vladane in s tem odpiral perspektivo novi obliki demokracije.

Na straneh, ki sledijo, bomo skušali raziskati vsaj nekatere bistvene aspekte Gramscijevih pogledov na politiko. To bomo storili tako, da bomo vzeli za izhodišče Gramscijevo pojmovanje odnosa med civilno družbo in državo.

Antonio Gramsci je postavil v središče svojega preučevanja politike odnos med družbo in državo oziroma med civilno družbo in politično družbo. Do takega razumevanja njegovih pogledov ne pridemo samo posredno, tj. ob njegovem obravnavanju konkretnih odnosov med družbo in politiko; Gramsci sam je zapustil jasno stališče o pomenu dialektike civilne družbe in države za politično znanost, ko je zapisal: »V politiki gre za odnos med državo in civilno družbo...«² Da mu ne gre za neko marginalno misel, marveč za izjavo, ki ima temeljni pomen, sledi že iz konteksta, v katerem jo je izrekel. Navedeno trditev je namreč umestil v svoj zapisek iz ječe, ki ga je naslovil: »Enotnost v konstitutivnih elementih marksizma«. Gre torej za besedilo, ki ima načelni pomen za Gramscijevo pojmovanje marksizma: kot je zanj v ekonomiji združevalno središče *vrednost* in v filozofiji *praksa*,³ tako je v politiki oziroma v politični znanosti to središče (dialektični) »odnos med državo in civilno družbo«⁴ Tak pristop k politični znanosti, ki ni brez nekaterih nesimetričnih poudarkov in pojmovnih oscilacij, potrjuje tudi analiza

² Antonio Gramsci: *Izbrana dela*, CZ, Ljubljana 1974, str. 448. V nadaljevanju bomo ta vir citirali kot ID z oznako strani.

³ Prav tam. Opozarjamo na spodrsljaj v ID pri prevajanju besede »praksa«. Prim. izvirnik v *Quinderni del Carcere*, II, Edizione Critica dell'Istituto Gramsci, Uredil Valentino Gerratana, Einaudi, Torino, 1977, str. 868. (V nadaljevanju bomo to kritično izdajo *Zvezkov iz ječe* navajali kot Q, z oznako knjige in strani.)

⁴ O pomenu in vsebini Gramscijevega temeljnega pristopa k problemu politike potekajo zlasti v zadnjih 20 letih spori, ki se še niso povsem polegli. V teh ocenah se pristop s stališča civilne družbe bodisi postavlja v samo središče Gramscijeve misli in se ga celo jemlje kot ločnico med Marxom in Gramscijem (N. Bobbio) ali pa se priznava pomen tega pristopa, vendar v širšem sklopu superstruktur in v navezanosti na strukturo (J. Texier); nekateri avtorji (npr. L. Althusser, N. Poulantzas), ki sicer priznavajo velik pomen Gramscija in so se celo pri njem navdihovali, zavračajo Gramscijevo uporabo pojma civilna družba kot ostanek buržoazne politične misli; »postmarksisti«, ki se zavzemajo za civilno družbo, Gramscijev pomen dokaj marginalizirajo. Na vsak način lahko rečemo, da se v novjšem času pomen Gramscijeve koncepcije civilne družbe in njenega odnosa do države znova poudarja, o čemer pričajo teksti, ki jih je pred kratkim ob 50-letnici Gramscijeve smrti objavila *Critica marxista*, 2–3/1987; glej zlasti Giuseppe Chiarante, »Società civile e riforma intellettuale e morale«, str. 55–65. Slednji, npr. pravi (str. 55), da tema o odnosu med civilno družbo in politično družbo »pomeni enega izmed najznačilnejših in najpomembnejših vidikov Gramscijevega razmišljanja, eno izmed točk, v kateri se izrazito kaže izvornost njegovega teoretičnega dela tudi glede na Marxovo analizo in glede na marksizem, ki je prevladoval v prvih desetletjih tega stoletja, tako v Drugi kot Tretji internacionali«. Velik odmev in tudi ostre kontroverze je zbudila sedaj že klasična razprava N. Bobbia na posvetovanju v Cagliariju 1967. Gl. N. Bobbio, »Gramsci e la concezione della società civile«, sedaj objavljena v: *Gramsci e la cultura contemporanea I*, op. cit., str. 75–100. Nanj je ostro odgovoril na istem posvetovanju francoski sociolog J. Texier, v diskusiji pa so sodelovali drugi ugledni udeleženci (I. Fetscher, N. Badaloni, Valentino Gerratana, Leonardo Paggi itn.). Diskusija je objavljena v istem delu. Kasneje je J. Texier svoje kritične ugovore sistematičiziral in še podrobneje argumentiral v razpravi »Gramsci teorico della sovrastruttura e il concetto della società civile«, *Critica marxista*, 3/1968, str. 71–99. Pri nas je objavil zanimiva razmišljanja o Gramscijevem pristopu Milan Podunavac. Glej »Analitske i metodске mogućnosti sintagme građanskog društva i države«, *Gledišta*, št. 7–10, 1984, str. 3–32. Pri obravnavi Gramscijeve politične misli ne smemo prezeiti danes že svetovno znane knjige Ch. Buci-Glucksmann: *Gramsci e lo Stato*, Editori Riuniti, Roma 1976. Glej tudi Togliattijevo razpravo, ki zlasti poudarjajo leninistično dediščino pri Gramsciju. P. Togliatti, *Izbrana dela*, CZ, Ljubljana 1976. Zanimiv in kontroverzen prispevek ob tej temi je prispeval tudi Perry Anderson, »The Antinomies of Antonio Gramsci«, *New Left Review*, nov. 1976-januar 1977, str. 5–78.

bistvenih vidikov, s katerih Gramsci obravnava dialektiko civilne družbe in države v preteklosti in sodobnosti ter nakazuje njen razvoj v prihodnosti. [...]

Ena izmed bistvenih značilnosti Gramscijevega pristopa k problemu politike s stališča odnosa civilne družbe in države je, da je uporabljal ta kategorialni par tudi v razmišljanju o socializmu oziroma o oblikovanju »urejene družbe«, ki mu je bila sinonim za komunizem. Tudi tu je imela njegova misel stične točke s klasično in novejšo marksistično politično mislijo, bila pa je v marsičem izvirna. Načelo asociacionizma, ki ga je že zgodaj razglasil za »bistveno dejstvo proletarske revolucije« in ki ga je kasneje vključil v temelj civilne družbe, je ohranilo svojo funkcijo tudi v strategiji, kako oblikovati postkapitalistično družbo. Tem bolj, ker je Gramscija trajno vodila zamisel socializma, ki jo je zapisal ob Leninovi smrti: »Diktatura proletariata je ekspanzivna in ne represivna.«⁵

V *Zvezkih iz ječe* je »ekspanzivno« naravo novega zgodovinskega bloka (delavcev, kmetov, inteligence itd.) še globlje domislil in je še bolj poudarjal potrebno po etično-politični, kulturni komponenti socializma, poleg ekonomske in politične. Kategorija civilne družbe, v katere središče je Gramsci, kot vemo, postavil to etično-politično in kulturno prvino, mu je služila analitična in strateška kategorija tudi pri obravnavi politike prehodne dobe.

Ne more biti brez pomena, da je Gramsci svojo zamisel o pomenu civilne družbe v socializmu najrazločneje izrekel ravno v nadaljevanju zapisa, v katerem je opredelil svoje zgoraj obravnavano pojmovanje »integralne države«. Ko namreč v njem, naj se spomnimo, kritizira istovetenje med civilno družbo in politično družbo in ko pravi, da na ta način v »splošni pojem države prihajajo prvine, ki jih je treba vrniti pojmu civilne družbe (in sicer bi lahko rekli v naslednjem pomenu: država = politična družba + civilna družba, se pravi hegemonija, obdana z oklepom prisiljevanja)«, ko torej tako označi integralno državo, nadaljuje z besedami, ki jih zaradi njihovega načelnega pomena za pojmovanje njegove politične teorije socializma moramo citirati: »v doktrini, ki pojmuje državo kot nekaj, kar je podvrženo težnji po odmiranju in prehajanju v urejeno družbo, je to vprašanje temeljnega pomena. Lahko si zamislimo, da bo element država-prisiljevanje slabel, seveda vzporedno z uveljavljanjem vedno znatnejših elementov urejene družbe (ali etične države ali civilne družbe).«⁶

Navesti moramo tudi nadaljevanje tega citata, da bi morda nekoliko laže dojeli bistvo Gramscijeve zamisli »države brez države«. »Takšna podoba je bila pred očmi največjim znanstvenikom politike in prava, kolikor so se spuščali na področje čiste znanosti (čiste utopije), kolikor temelji na predpostavki, da so vsi ljudje dejansko enaki in torej enako razumni in moralni, se pravi zmožni priznati zakon prostovoljno, svobodno in ne zaradi prisiljevanja, kot nekaj, kar jim je naložil drug razred, kot nekaj, kar nima nič skupnega z vestjo.«⁷

To je »futuristični« del Gramscijeve politične teorije, ki ga interpreti radi obidejo ali razglašajo za marginalnega ali pa kot nekaj, kar je čas popolnoma zanimal.⁸ V tem ni naključje, če pomislimo, da je v sodobnem socializmu vse do novejšega časa prevladovala dokaj nekritična vera v državo,⁹ ki se ji je vsako razmišljanje o odmiranju države zdelo utopija ali iluzija. Kakorkoli se Gramsci

⁵ Antonio Gramsci, *Izbor političnih spisov 1914–1926*, Komunist, Ljubljana 1982, str. 112.

⁶ ID, 236–237. Podčrtal A. B.

⁷ ID, 237.

⁸ Glej npr. G.: Prestipino, *op. cit.*, str. 279.

⁹ Prim. G. Chiarante, »Neokonservativizem in levica«, *Teorija in praksa*, 3–4/1987, str. 397.

glede konceptualizacije civilne družbe razlikuje od Marxa, Engelsa in Lenina, pa je v svojem gledanju na usodo politične države v socializmu takorekoč ortodokсни nadaljevalec njihove misli. To se pokaže tudi, če raziskujemo njegov odnos do zagovornikov etatistične tradicije v socializmu. Poglavitna tarča njegove kritike je namreč Lassalle, eden izmed najpomembnejših utemeljvalcev državnega socializma, ki ga Gramsci tu označuje kot »dogmatičnega, ne pa dialektičnega teoretika države«. Zoper etatistično gledanje na državo in kult države je nastopal tudi na drugih mestih svojih Zvezkov iz ječe. (Pri tem moramo posebej opozoriti na njegov zapis »Statolatirija,¹⁰ ki mu sicer obilna literatura o Gramsciju še ne posveča kdove kakšne pozornosti.)¹¹ Ne smemo spregledati, da je Gramsci pisal svoje zapiske o odmiranju države prav v času, ko je Stalin v začetku 30. let začel izrazito revidirati marksistično doktrino o odmiranju države in poudarjati pomen krepitve države (smemo v tem videti posebno obliko nestrinjanja, ki je prišla do izraza že ob »obratu« v politiki Kominterne 1928–29!).¹² Tu gre seveda za različni konceptiji o razmerju države in družbe v socializmu, ki se ne moreta vzporejati samo glede na vire, marveč predvsem glede na pojmovanje bistva socializma.

Naj Gramscijevo tezo o odmiranju države vrednotimo kakorkoli, z njo Gramsci označuje proces, v katerem se integralna država zgodovinsko preobraža tako, da se v njej zmanjšuje sila in prisiljevanje in zvečuje soglasje oziroma civilna družba.

Gramsci se ne ukvarja s »končnim stanjem«, pač pa s stališča prevlade etično-političnega momenta oziroma civilne družbe opozarja na nekatere sociološke pogoje in nakazuje nekatere bližje operativno dosegljive zgodovinske cilje ter presoja prve izkušnje zgodnjega socializma. Če mu je operativno-regulativna ideja, ki se nanaša na prihodnost, pri vsem tem »konec države in prava kot nepotrebni, ker sta izpolnila svojo nalogo in ju je vsrkala civilna družba«,¹³ in če vidi sociološki pogoj za to v pripravljenosti in sposobnosti delavskega razreda, da deluje kot univerzalni razred, ki povezuje vse delovne sloje in se presega kot razred, pa iz Gramscijevih pogledov na dinamiko odnosov med civilno družbo in državo v socializmu izhaja vsaj še tole:

– kritizira pojav »statolatirije«,¹⁴ kolikor pa je ta zaradi nizke stopnje moralnega in kulturnega razvoja posameznih socialnih skupin v posameznih deželah začasno nujna, ne sme postati »teoretski fanatizem«, marveč »mora biti podvržena kritiki«, ki naj bi pripeljala do razvoja civilne družbe;

– ugotavlja, da mora vsaka vrsta držav »nujno prebroditi fazo ekonomsko-korporativnega primitivizma« in da je zato vsebina hegemonije nove družbene skupine najprej nujno pretežno ekonomska; toda na razvitejši stopnji je treba razvijati druge višje oblike hegemonije.¹⁵

Gramsci se pri tem zaveda, da je marksistična socialistična strategija glede odnosa med civilno družbo in državo v postkapitalistični družbi zarisana le v glavnih okvirih. Eno izmed temeljnih nalog (socialistične) politične znanosti vidi v tem, da natančneje določi oblike prehoda od začetne stopnje k stopnjam razvitejšega socializma. Če je za začetno fazo značilna močna vloga države kot prisiljevalne organizacije, se naj bi na višji stopnji ta vloga skrčila na to, da bo »varovala

¹⁰ Q II, 1020–1021.

¹¹ Morda ni naključje, da uživa njegova teorija o odmiranju države podobno usodo kot njegova teorija o delavskih svetih. Obe problematiki pa sta bistveno povezani s problematiko civilne družbe v socializmu.

¹² Prim. A. Zanardo, »Per la cultura della sinistra«, *Critica marxista*, 2–3/1987, str. 9 (glej v tej knjigi).

¹³ ID, 234.

¹⁴ Q. II. 1020

¹⁵ ID, 237–238.

elemente urejene družbe, katerih nenehno naraščanje bo postopoma omejevalo avtoritativne in prisilne intervencije države.«¹⁶ Toda mar se s tem ni vtihotapila v Gramscijeve poglede (stara) liberalna ideja omejevanja države? »Ne,« pravi Gramsci, »to ni kak nov ‚liberalizem‘, čeprav bi to lahko bil začetek obdobja organske svobode.«¹⁷

Gramsci v svojo koncepcijo civilne družbe in države v »prehodnem obdobju« poleg tega izrecno ali po smislu vključuje ne samo idejo omejevanja države, marveč se zavzema tudi za »nov tip civilne družbe«.¹⁸

Treba bo še natančneje raziskati, kaj »novi tip« civilne družbe zanika in kaj uveljavlja. Tu lahko omenimo samo dve stvari. V najvišji možni meri mora biti prirejena delu, produktivnosti dela,¹⁹ družbeni racionalnosti, hkrati pa mora zagotavljati čedalje več samoodločbe človeka in njegovih združenj. Prevzeti mora vse izkušnje tehnološko najbolj razvitih dežel (od tod preučevanje »amerikanizma«), po drugi strani mora izhajati iz načela asociacionizma, ki priznava in razvija subjektiviteto dela in nove oblike delavske demokracije (od tod Gramscijeva kritika Trockijevega uvajanja militarizma v industrijsko organizacijo). Od tod tudi zahteva po večanju znanja in kulture delavskega razreda in vloge njegovih »organskih intelektualcev«.

Takšnim in podobnim spremembam v novi civilni družbi – ki je za Gramscija ekspanzivna oblika hegemonije delavskega razreda in novega zgodovinskega bloka – teče vzporedno spreminjanje odnosov med civilno družbo in politično družbo.

Gramsci je znanstvenik politike in ne samo praktični politik. Bolj kot drugi marksisti je poudarjal, da je delitev na vladajoče in vladane celo »prvi element« politike. V tem se je strinjal z elitistično šolo (npr. Mosca, *Elementi politične znanosti* in dr.), ki je sama sebe razumela in ki velja za »italijansko šolo politične znanosti.«²⁰ Toda k tej ugotovitvi je dodal, lahko bi rekli, drugi element politike, po katerem se njegova koncepcija bistveno razlikuje od vsakega elitizma in se organsko vključuje v njegovo gledanje na odnos med civilno družbo in državo v socializmu. »Pri vzgoji upravjalcev je temeljnega pomena načelo: ali želimo, da bodo vedno vladani in vladajoči, ali želimo ustvariti pogoje, v katerih bi izginila nujnost obstoja takšne delitve. To pomeni: ali izhajamo iz načela večne razdeljenosti človeškega rodu ali smo mnjenja, da je ta razdeljenost le zgodovinsko dejstvo, ki ustreza določenim razmeram?«²¹ Gramsci je torej konkretiziral problem odnosa civilne družbe in države tudi glede postkapitalistične družbe tako, da je z vso ostrino izpostavil problem odnosa med vladajočimi in vladanimi kot problem, ki obstaja znotraj delavskega razreda in ne samo med delavskim razredom in buržoazijo. Razvoj demokracije v socializmu meri tudi po tem, kakšni so mehanizmi selekcije, kroženja in kontrole vladajočih, kako se ugotavlja in sankcionira njihova odgovornost. To vse v funkciji temeljnega načela, da se presega tradicionalni model politike, ki je slonel in sloni na ozkih elitah in pasivni množici.

Gramsci se zaveda, da takšno delitev ni mogoče premagati zgolj z željami, da je

¹⁶ ID, 237.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Gramsci pravi, to moramo res citirati, glede liberalne koncepcije civilne družbe in države, da gre pri njej »za rotacijo vodilnih strank v vladi, ne pa za ustanavljanje in organiziranje nove politične družbe in novega tipa civilne družbe« (ID, 159).

¹⁹ ID, 255.

²⁰ O politični teoriji Gaetana Mosca gl. npr. Aleksander Sekulović, *Teorija politične klase*, Radnička štampa, Beograd 1982.

²¹ IB, 141–142.

zgodovinsko in tudi tehnološko pogojena. Toda zanj je bila prehodna vsaj v tem smislu, da je bil prepričan, da jo je mogoče zmanjševati, da je temeljno poslanstvo socializma, da dviga množice na raven elite. V tem smislu je kulturna reforma zanj hkrati tudi globoka politična reforma.

Naj na koncu, potem ko smo vsaj na kratko orisali nekatere razsežnosti Gramscijevih pogledov na civilno družbo in državo, skušamo ugotoviti njeno sporočilo sodobni politični znanosti in sploh naši sodobnosti. To je tem bolj potrebno, ker – kot je pokazala, upamo, tudi ta razprava – Gramscijevo obravnavanje politike z gledišča dialektike civilne družbe in države ni neka postranska značilnost njegovih pogledov, marveč v samem jedru njegove filozofije prakse.

Gramscijev pristop nas najprej zavezuje, da se obravnave civilne družbe in države lotevamo konkretno-zgodovinsko, da ga vedno znova preučujemo glede na spremembe v stvarnosti, ker se nova spoznanja ne porajajo naravnost iz starih, »saj resnica dolguje svojo učinkovitost temu, da je izražena v jezikih konkretnih posebnih položajev« (»Protibizantizmu«). Tudi sam Gramsci je oblikoval svoje poglede tedaj, ko je svoje razmišljanje o civilni družbi in državi sicer oprl na vso bogato politično-filozofsko in posebej na marksistično izročilo, hkrati pa ga je oblikoval ob raziskovanju sprememb v razvoju države in civilne družbe in glede na konkretne razlike v stopnjah razvoja in medsebojnih odnosov med civilno družbo in državo na Vzhodu in na Zahodu. Civilna družba zanj ni bila samo instrument znanstvene analize, bila je tudi konceptualno orodje spreminjanja prakse, orodje oblikovanja nove strategije revolucije na Zahodu. Danes bi se morda lahko vprašali, če odnos med civilno družbo in državo ni tudi ena od bistvenih postavk »revolucije v revoluciji« na Vzhodu. Na to vprašanje nam Gramsci neposredno ne odgovarja, pomaga pa nam morda bolj kot katerikoli drugi protagonist civilne družbe iskati nanj odgovor, ki bi bil na ravni zahtev sodobne civilizacije in potreb socializma ob koncu 20. stoletja.

V kriznih razmerah se »civilna družba« včasih ponuja kot vesoljno zdravilo za vse probleme. Toda ravno Gramsci nas opozarja, da obstoje o civilni družbi različne zamisli. Vrednost Gramscijeve koncepcije, ki sicer ni nekakšen recept, je, da civilno družbo in dialektiko civilne družbe in države obravnava z gledišča emancipacije delavskega razreda in nove vloge množic v politiki. In to v sklopu širše kulturne in politične reforme družbe.

Gramscijevo pojmovanje civilne družbe in države se tako razlikuje od nekaterih drugih koncepcij. Najprej se Gramsci izrecno in z bistvom svoje koncepcije razmeji od liberalnega pojmovanja; ravno ob njem pokaže, da »organsko« ločevanje civilne družbe in države prikriva odnose istovetnosti med državnimi politikami in interesi ekonomsko vladajočih interesov oziroma različnih blokov socialnih sil.

Gramsci pa se prav tako distancira od gledanj na razmerje med civilno družbo in državo, s katerimi se je srečeval v socialistični tradiciji in v sodobnosti. Po eni strani je njegova kritika naperjena zoper vsako obliko sindikalizma, ki se za razliko od liberalizma sicer zavzema za interese »podrejene skupine«, toda z zaničanjem vloge političnega faktorja »preprečuje, da bi kdaj prevladala, da bi preseгла ekonomsko-korporativno fazo razvoja in se povzpela v fazo etično-politične hegemonije v civilni družbi in postala vodilna v državi«²²

Toda še pomembnejše je – če upoštevamo novejšo izkušnjo socializma, ki jih je lahko Gramsci komaj začel slutiti – da se je s svojim pojmovanjem dialektike civilne družbe in države razločno postavil zoper etatizem. Gramscijevo sporočilo

²² ID, 159.

v tej točki je nedvomno: njegov koncept civilne družbe in dialektike civilne družbe in države nasprotuje vsaki »statolatriciji«. Ne da bi bil moralistično zanikal ali naivno izključeval vsako vlogo državnega reguliranja in prisiljevanja. Toda prav tako in morda še bolj jasno je, da je v svoji koncepciji politike (ki jo je zgostil v formulo: država = politična družba + civilna družba) odmeril državi kot (legitimni) prisili omejeno vlogo, ki naj bi se zgodovinsko krčila vzporedno z rasto samoreguliranja in samoorganiziranja družbe na temelju vedno širšega aktivnega soglasja, ki ga Gramsci nasproti statolatriciji označuje kot samoupravljanje (autogovernno). Od tod velik pomen, ki ga je pripisoval gibanju tovarniških svetov in ideji delavske demokracije. Upamo, da smo vsaj deloma pokazali, kako je tradicija tega gibanja vplivala na njegov koncept politike.

Cilj socializma je, po njegovem, odmiranje države. Tudi v tej točki je Gramsci, popolnoma v skladu z marksistično tradicijo, več kot jasen. In tudi v tem se razlikuje tako od liberalnega kot od državnosocialističnega stališča. S svojo trditvijo, da je ideja odmiranja države »čista znanost« in hkrati »čista utopija«, nas morda spravlja v zadrego. Kakorkoli to trditev razumemo, pa ne moremo zanikati njenega minimalnega sporočila: cilj socializma je, da omejuje vlogo prisile in širi prostor svobodnega sožitja ljudi, ki sloni na politično-etičnih načelih. To ni povratak v »staro civilno družbo« (Marx), to je napredovanje k družbi, kjer posameznik vse bolj prostovoljno spoštuje norme sožitja in kjer skupnost spodbuja iniciativo in svobodo posameznikov in njihovih asociacij.

Gramsciju gre torej za »urejeno družbo«, ki je družba vzajemne odgovornosti, katere podlaga je delo in novi skupnostni etos. To je tista »država brez države«, ki jo Gramsci imenuje »etično državo« ali (novo) »civilno družbo«. Gramsci ni ekonomski determinist niti utopični socialist in nikjer ne trdi, da bo človeštvo takšno družbo zanesljivo doseglo. Sporoča pa nam, da se je za takšen cilj vredno bojevati in da se mu je človek in človeštvo sposobno približevati.

BRACO KOVAČEVIĆ

Socializem in hegemonija

Gramsci je vsekakor teoretik, ki bo ostal znan po tem, da s socializmom ni razumel gole ekonomske in politične spremembe, marveč tudi bistvene spremembe na področju idejnih, etičnih, estetskih in vseh kulturnih vrednot.

Ni pripadal toliko razširjenemu toku marksistične usmerjenosti intelektualcev, ki je v kulturni in politični socializaciji spoznaval pomen in bistvene razsežnosti zagotavljanja nekega »tipa« vladavine, ki naj bi vzpostavila odnose lastnega »odmiranja«. Da bi se uveljavil takšen »tip« vladavine, je nujno, da se razvije neki način življenja in mišljenja kot hegemoničen način življenja in mišljenja, kot integralna kultura.

V analizi razredne politične vladavine Gramsci ni začenjal niti končeval s faktorjem represije, prisile kot legitimiranih oblik nasilja nad podrejenimi skupinami, marveč je skušal eksplicirati kompleksnost fenomena vladavine. Zanimala so ga način in sredstva, kako zagotoviti vladavino, torej tisto, kar je Marx formuliral

tako, da so »misli vladajočega razreda v slehernem obdobju vladajoče misli«, zato ker je »razred, ki je vladajoča materialna sila družbe, hkrati njegova vladajoča duhovna sila. Razred, ki ima na voljo sredstva za materialno proizvodnjo, razpolaga že s samim tem tudi s sredstvi za duhovno proizvodnjo. Vzeto v povprečju so ji zato podrejene misli tistih, ki so brez sredstev za duhovno proizvodnjo.«¹

Hegemonija vladajoče skupine se zagotavlja z opravljanjem številnih ideoloških, etičnih, intelektualnih in kulturnih posredovanih dejavnosti. Obstoj hegemonije razkriva eksistenco nekega »splošnega mišljenja« kot kondenziranega, institucionalnega in kulturno-politično posredovanega »Weltanschauung«, ki onemogoča uveljavljanje hegemonije podrejenih skupin. Toda, čeprav oblast nad proizvajalnimi sredstvi omogoča oblast nad sredstvi duhovne proizvodnje, to ne pomeni, da v civilni družbi ni mogoče, da bi se uresničila hegemonija podrejenih skupin. Prav Gramsci dokazuje, da hegemonija ne pomeni samo kulturnih in političnih vidikov ohranjanja obstoječe oblasti, marveč tudi njenega spreminjanja ter ustvarjanja novega »tipa« politike in politične »vladavine«. Če vladajoča skupina zagotavlja svojo nadoblast ne le z represivnimi političnimi sredstvi, marveč tudi ideološkimi in kulturnimi vplivi (sredstvi »intelektualno-moralne reforme«), potem se ta lahko zagotovo tudi izgubi. V nekaterih razmerah lahko podrejene skupine uresničijo svoje vodstvo, ne da bi že osvojile politično oblast. »Neka družbena skupina more in, še več, mora voditi, še preden osvoji oblast, saj je to eden pglavitnih pogojev za osvojitve oblasti; pozneje, ko izvaja oblast in ko jo drži trdno v rokah, ko postane vladajoča, mora biti še naprej vodilna.«²

Če naj podrejene skupine postanejo vodilna politična sila, je nujno, da v »civilni družbi« (*società civile*) zagotovijo za svoje ideološke, politične in kulturne koncepte, za svojo zamisel sveta množični pristanek, konsenz, s katerim se osvoji »politična družba« (*società politica*). Cerroni pravilno ugotavlja, da »brez konsenza« hegemonija ne služi ničemur, lahko celo škoduje, ker samo eksperimentiranje s konsenzom zagotavlja, da se bo v politiki izognila napakam. Potreben je pogum, da se dokopljemo do takšnih sklepov. S hegemonijo se ne zahteva nič takega, kar ne bi šlo skozi konsenz. Sicer pa se mi zdi, da je za delavsko gibanje to zgodovinsko zelo pomemben sklep. Emancipacija nekega razreda torej lahko zmaga s konsenzom šele potem, ko postane želja vseh. Splošna človeška emancipacija.«³

Gramsci je moral, če naj bi osvetil problem hegemonije, opozoriti na nekatere razlike med »politično družbo« in »civilno družbo«. Pravzaprav tako »politično družbo« kakor tudi »civilno družbo« umešča v tako imenovano superstrukturo prav zato, da bi iz analize njenih razmerij pokazal, da države ni mogoče, kot se to najpogosteje počne, definirati izključno kot aparat za uporabo represije.⁴ Države ni mogoče definirati samo v instrumentalističnem smislu kot »diktaturo oligarhije finančnega kapitala« (to so storili Lenin, Varga in Buharin), niti po drugi strani v liberalističnem smislu kot ločenost med »civilno družbo« in »politično družbo«. Zato tudi Gramsci opozarja na »pojem države, ki se navadno razume kot politična družba (ali diktatura ali aparat prisiljevanja, ki služi za to, da bi se ljudske množice prilagodile tipu proizvodnje in gospodarstva danega trenutka) in ne kot ravnotežje

¹ K. Marx, F. Engels, *Njemačka ideologija*, Rani radovi, Zagreb, Naprijed, 1967, s. 393.

² Gramsci *Il Risorgimento*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1949, s. 70.

³ U. Cerroni, *Kriza marksizma?*, Opredeljenje, št. 8, 1981, s. 127.

⁴ »Za zdaj je mogoče fiksirati dvoje velikih ‚planov‘ nadstavn, tistega, ki ga lahko imenujemo ‚civilna družba‘, se pravi skupnost organizmov, ki se v vsakdanjem jeziku imenujejo ‚zasebni‘, in plan ‚politične družbe ali države‘, ki ustreza ‚hegemonični‘ funkciji, ki jo opravlja vladajoča skupina v vseh ‚družbi‘, ter funkciji ‚direktne dominacije‘ ali poveljevanja, ki se izraža v državi in ‚pravni‘ vladavini.« Gramsci, *Izabrana dela*, Beograd, Kultura, 1959, s. 315.

politične družbe s civilno družbo (ali hegemonija ene družbene skupine nad celotno nacionalno družbo, hegemonija, ki se izvaja prek tako imenovanih zasebnih organizacij, kot so cerkev, sindikati, šole itd.).⁵

Ker med ekonomijo in politiko ni preproste ali trdne povezanosti, je razumljivo, da zvezo med tema nivojema posredujejo številne institucije hegemonije. Ali, drugače povedano, institucije »politične socializacije«, s katerimi se zagotavlja »pristanek«.

Z inkorporiranjem »civilne družbe« v pojem pravno-politične superstrukture, v pojem države, je Gramsci hkrati opozoril na pomen kategorij »pristanka«, »konzenza« in »privolitve« kot polov, ki so dialektično povezani s poloma »primoranja« in »prisile« same »politične družbe«. S tem je Gramscijeva analiza pokazala, da država eksistira kot »integralna država« in da temelji razredna vladavina tako na institucijah represije kot tudi na vrednotah kulture ter da se prav prek hegemonističnih aparatov (Althusser jih na sledi Gramscijevi analizi imenuje »državni ideološki aparati«) vpliva na »civilno družbo«. Oziroma »vlada, ki je dobila pristanek ljudi, ki jim vlada, toda organiziran pristanek, ne pa splošen in nedoločen, kakor se daje ob volitvah: država ima in zahteva pristanek, pa tudi ‚goji‘ ta pristanek skupaj s političnimi in sindikalnimi organizacijami, ki so vendarle zasebni organizmi, prepuščeni zasebni pobudi vladajočega razreda.«⁶

Če se prek instrumentalnih ravni »politične družbe« neposredno zagotavlja vladavina, potem se prek hegemonične ravni »civilne družbe« posredno uresničuje. Za družino, šolo, kulturne in znanstvene institucije, kakor tudi druge institucije »civilne družbe« ne moremo trditi, da so »država«, lahko pa rečemo, da jih je mogoče posredno vpeljati v pojem države. Tudi sama »politična družba« ne pomeni »države«, zaradi česar je mogoče državo definirati kot »politično + civilno družbo, se pravi hegemonijo, obdano s prisilo.«⁷

»Civilna družba« je tudi »baza« same »politične družbe« oziroma »etična vsebina države«, s katero država izvaja hegemonijo vladajoče skupine ter s tem zagotavlja legitimnost vladavine. Civilna hegemonija temelji na konformizmu civilnega individuuma, na doseženi pokornosti, podaništvu in podrejenosti. Kulturna in politična »socializacija« se tukaj ujema z onemogočanjem avtonomnega in prostega razvoja individuuma.⁸ Prav zato je civilna hegemonija manipulativna in zato jo je nujno odpraviti.

Potreba po odpravi manipulativne hegemonije (ki se manifestira in ki perpetuira odnose politične alienacije in alienacije sploh) je pravzaprav potreba po revolucionarni spremembi družbenih odnosov. Hegemonija ni dokončna »stvar«, marveč proces, ki ga je potrebno venomer in znova zagotavljati. Politična kriza razkriva nemožnost zagotoviti vladavino prek dovčerajšnjega hegemonističnega vpliva. To je tudi moment, ki ne samo da razkriva naravo alternativne hegemonije, marveč tudi njeno afirmacijo.

Socializem ni mogoče graditi le z instrumenti »politične družbe«, marveč pretežno z vrednotami, recipiranimi v sami »civilni družbi«. Administrativna »izgradnja« socializma ne zagotavlja prevlade socialističnih odnosov, marveč jih, nasprotno, onemogoča. Socializem se kot emancipativna družba mora izkazati ne le na področju »politične družbe«, marveč tudi na področju »civilne družbe«. Prav na

⁵ Gramsci, *La Costituzione del Partito comunista 1923-1926*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1971, s. 481.

⁶ Gramsci, *Izabrana dela*, s. 254.

⁷ *Ibid.*, s. 256.

⁸ Več smo o tem pisali v delu: B. Kovačević, *Gramsci i marksizam*, Banja Luka, Glas-Univerzitetaska biblioteka, 1986.

tem področju pa je potrebno zgraditi kulturno hegemonijo, ne le kot človekov način mišljenja, marveč tudi kot njegov način življenja.

Socializem kot emancipativna družba ne odpravlja le razdvojenosti med vladajočimi in podaniki, ne odpravlja samo razmerja razredne politične moči, marveč tudi presega kulturne in politične predpostavke, na katerih temelji manipulativna hegemonija. Socialistično in komunistično usmerjeno politično gibanje mora premagati mehanizme reprodukcije razredne politične moči in razviti takšen tip politike, s katerim bi zagotovo izpeljali projekt emancipacije, ki jo sintetično sestavlja celota intelektualno-moralne in politično-socialne revolucije.

Gramscijeva misel dokazuje s konceptom hegemonije in socialistične preobrazbe pravilnost tistih stališč, ki poudarjajo, da mora izgradnja emancipativne družbe temeljiti na izvorno artikuliranih interesih in dejanski udeležbi ljudskih množic v procesu družbenega, političnega in kulturnega odločanja. V nasprotnem primeru bi se tudi v socializmu manifestirala »kriza eksistence« (Kosik), ki je ni mogoče zreducirati na politično krizo, čeprav je tudi z njo pogojena.⁹

Kosik pravilno ugotavlja, da je naravni element politike moč in da je od naravne politične moči odvisno, kaj bo razvijala pri ljudeh: zasebne interese, egoizem, surovost in nasilje ali pa občutek in misel za Resnico, Pravico in Svobodo. Od narave politike je odvisno, ali bo uporabljena v *manipulativne* ali *emancipativne* namene. Kot manipulativna temelji politika na *tehničnem razumu*, za katerega so človek, družba in svet predmet kalkulacije, dominacije in manipulacije. Na političnem področju tehnični razum generira birokratizem, birokratizem pa cepi politično gibanje in tudi politično stranko na »liderje« in anonimno maso, na manjšino, ki si prilašča pravico, da govori v imenu velikanske večine, ki igra tu samo vlogo prenosnega vzvoda. Takšna partija ustvarja sistem *prenosnih vzvodov*, ko istoveti *vodilno* vlogo z *vladajočim* položajem skupine na oblasti, s čimer se po eni strani rojevajo subjektivizem in voluntarizem »liderjev«, na drugi strani pa lojalnost, servilnost, konformizem, nekritičnost, apologija, oportunističnost, mediokriteta, partikularistična zavest. Kosik ima povsem prav, ko poudarja, da se z istovetenjem vodilne vloge z *vladajočim* položajem rojeva »najstrašnejša« mistifikacija v socializmu, ki onemogoča razvoj emancipativnih vsebin socializma.

Politično gibanje v socializmu mora razvijati svojo prakso prav tako, da odstranjuje ideološke mistifikacije in politične manipulacije. Njegova dejavnost mora temeljiti le na *dialektičnem razumu* kot kritičnem razumu, s katerim se odpravljajo vse mistifikacije, manipulacije in s katerim je dejansko mogoče uveljaviti emancipativno hegemonijo. S tem bi dobil – o tem nas podučujeta tako Gramsci kot Kosik – svoj notranji, in ne zgolj razglašeni zunanji smisel.

ANTONIO SANTUCCI

Opombe h Gramsciju in sodobna kritika ideologije

Norberto Bobbio je nedavno opozoril, da gramscijevski izrazi, ki so vstopili v sodobni jezik, ostajajo učinkoviti, četudi je prišlo do spremembe (v pozitivnem

⁹ K. Kosik, *Dijalektika krize*, Beograd, Mladost, 1983.

ali negativnem smislu) pomena, ki ga je tem izrazom pripisoval Gramsci. Gre na primer za besedo hegemonija, za nemara najbolj tipično besedo v Gramscijevem besednjaku in za njene izpeljanke (hegemon, hegemonično itn.). Vemo, da je Gramsci hegemonijo razumel v pozitivnem smislu: spoštovati velja tistega, ki zna opravljati funkcijo hegemonu. Obsoditi, pravzaprav pobijati pa je treba tistega, ki izvaja svojo oblast na podlagi prisile, sile, pritiskov. Hegemonija pa je opredeljena po razmerju do drugih konceptov, kot sta konsenz in civilna družba. V sedanjem političnem jeziku se beseda hegemonija skoraj brez izjeme uporablja v negativnem pomenu, kot sinonim za zlorabo, prepotentnost, zatiranje, če ne celo za tiranijo. Skratka, družbena sila, stranka ali pa tudi človek-politik, ki mu je mogoče pripisati hegemonistično voljo, morajo biti sumljivi, ker so pravzaprav verjetna grožnja, nevarnost.

Razlog, ki je pripeljal do sedanje zaobrnitve pomena gramscijevske kategorije hegemonije – pa tudi izraz sam – je po mojem mnenju v stališču, ki bi ga lahko opredelili kot »ideološko«. Pred desetimi leti je v Italiji prav okrog teme hegemonije potekala živahna razprava (ta ali oni se je utegne spomniti), ki jo med drugim izpričuje »Hegemonija in demokracija«, monografski zvezek, ki je izšel leta 1977 pri založbi »Mondoperaio« in v katerem so zbrane razprave uglednih predstavnikov italijanske levice. Razprava se je potem razširila na druge politične strani. Tudi KPI je organizirala zelo pomemben seminar na temo »Hegemonija-državapartija pri Gramsciju« s temeljitimi prispevki znanstvenikov in političnih voditeljev. Seveda tudi v tem primeru ni šlo brez predsodkov v pogledu ideološke narave, ki so se kazali predvsem v avtomatičnem povezovanju gramscijevske teorije hegemonije s teorijo diktature proletariata, kot se je izoblikovala pri Marxu in še zlasti pri Leninu; posledica tega pa je zanikanje vsakršne možnosti povezovanja hegemonije in demokracije. Vendar pa je treba reči, da je ta razprava nastala na podlagi resne znanstvene analize Gramscijeve politične teorije, pri kateri so bili ideološki predsodki, gledano v celoti, praktično nepomembni. Šlo je, skratka, za vprašanja, ki ne zadevajo samo hegemonijo in ne samo Gramscija, marveč marksizem v celoti. Posamičnih napadov na marksizem s strani najbolj nazadnjaških političnih in intelektualnih skupin ni nikoli manjkalo, vendar pa so do minulega desetletja kritične opazke na račun marksizma (tako zunanjih razsodnikov kot predstavnikov različnih smeri znotraj marksizma) zadevale tiste dogmatske togoosti, ki so onemogočale gibanjem in strankam delavskega razreda, da bi odigrale zares napredno zgodovinsko vlogo. Ko so se na primer celi sektorji zahodnega socializma ločili od tradicionalne leninske dediščine, se je to zgodilo vzporedno z zatonom sovjetskega modela, ki se je zdel nekako blokiran, nesposoben, da bi posredoval ustrezne pripomočke za razumevanje današnje zapletene ekonomske in družbene dinamike, pa tudi zato, da bi dal učinkovite napotke za praktične rešitve v smeri modernizacije in rasti naroda. Še ena iz neskončne vrste »kriz marksizma«, tista, ki se je dogajala v drugi polovici šestdesetih let, je v svoj vrtinec zasakala tudi Gramscija, katerega izvirno teoretično in politično delo je prav gotovo vselej izhajalo iz temeljne predpostavke: iz preučevanja Marxa. (Ni naključje, da so to krizo propagirali v sozvočju s ponovnim nastopom zmernih, neoliberalnih, konservativnih teorij in smeri, ki so od druge polovice šestdesetih let tako pretresale Evropo, predvsem pa ZDA.) Tako so bile nekatere teme, katerim je Gramsci namenil velik del svoje pozornosti, povsem potisnjene iz okvirov aktualne znanstvene razprave. Hočem reči, da ni šlo samo za preprosto kritiko rezulta-

tov, do katerih so prišle gramscijevske raziskave (opravljati kritični posel ni pač le legitimno, ampak tudi obvezno za vsakogar, ki se ukvarja z znanostjo), ampak hočem opozoriti, da so štelí za odvečno ukvarjati se z določenimi temami, češ da pripadajo zastarelemu političnemu in teoretskemu polju, ki ga je razvoj neokapitalizma povsem zavrzel.

Govorili smo o spremembi pomena izraza hegemonija – od gramscijevskega pretežno pozitivnega do današnjega, pretežno negativnega. Še bolj občutljivo pa se mi zdi vprašanje, ki zadeva nek drugi izraz in pojem, namreč ideologijo, ki ji je namenjen kar odločilen del Gramscijevega pisanja. Pomislimo samo na številne slabšalne in omejujoče pomene ideologije, ki jo razumejo kot družbeno izmišljen ponaredek, ponaredbo, kot predsodek, mistifikacijo, napačno mišljenje nasploh, kot poglavitno oviro za znanost, katere razvoj velja za odločilni element v definiranju modernosti, v razumevanju nastajanja moderne družbe kot pojava, ki za svoj razvoj zahteva »zaton ideologije«; in to naj bi bil tudi edini vidik, zaradi katerega se sploh še spleča ukvarjati s to temo. Toda – mar je dovolj odločiti, da je nekaj negativno, da zaide v zaton in izgine iz polja znanstvenega raziskovanja? Ali in koliko so zagovorniki »konca ideologij« sploh prepričljivi in koliko nemara tudi sami ne izražajo ideoloških stališč?

Kakor je Gramsci, v Marxovem duhu, opozarjal, »da ne smemo soditi človeka po tem, kar sam o sebi misli«, menim, da je mogoče trditi, da danes sploh ni človeške dejavnosti, ki ne bi bila »sumljiva« glede ideologije – pa če je ta predmet njegovega znanstvenega proučevanja ali pa ne. Tej, dovolj previdni predpostavki, lahko dodamo drugo, manj oprezno, da je namreč človeška dejavnost vsaj deloma »tudi« ideološka dejavnost. In končno lahko postavimo še skrajno predpostavko, da vsaka človeška dejavnost vedno vsebuje ideološke dejavnike.

Vendar pa ni to zdaj najtrši oreh, ki ga je treba streti. Za zdaj je dovolj, da ugotovimo, da kamorkoli pogledamo, povsod naletimo na kakšno ideološko sestavino, se pravi, da so različne raziskovalne discipline, nemara tudi ne da bi to opazile ali pa celo tiste, ki to izrecno zanikajo, vedno »udeležene« v določeni ideološki situaciji, ki jih bolj ali manj določa. Ideologijo je mogoče izpodbijati samo znotraj ideološkega konteksta, saj ni čistega nasprotja med ideološko in kritično mislijo. Ideologija v svojem izvirnem smislu, kot je namreč ta izraz uvedel Destutt de Tracy leta 1796, pomeni teorijo idej, raziskovanje njihovega izvora, narave in vloge ali pa jo je razumeti kot celoto idej, ki posredujejo načela za akcijo, za politično prakso; v vsakem primeru ostaja ideologija tema, ki je ni mogoče z dekretom ukiniti, razen če gre za dekret, ki je sam tudi »ideološki« in še izpeljan enostransko.

Pa poglejmo, kako se obnaša Gramsci glede vprašanja ideologije. Kot marksistični mislec je prepričan, da – navajam iz *11. Zvezka* »filozofija prakse (kot je znano, je ta izraz uporabljal za zgodovinski materializem in včasih za marksizem, da bi se varoval pred cenzuro v jetnišnici) predstavlja čisto nadgraditev in se zgodovinsko postavlja nasproti ideologiji. Sam pomen, ki ga je izraz ideologija dobil v filozofiji prakse, vsebuje implicitno razvrednotevalno oceno.« Zaton ideologije se je potemtakem, po Gramsciju, začel že z materialističnim pojmovanjem zgodovine in z Marxovo kritiko politične ekonomije. Vendar pa je dobro, da takoj poudarim, da to za Gramscija ne pomeni, da je vprašanje likvidirano in da nekritično pristaja na scientistični, neopozitivistični model. V že omenjenem *11. Zvezku* namreč piše:

»Znanstveno praznoverje prinaša s seboj tako smešne utvare in tako otročja

pojmovanja, da je samo religiozno praznovrje lahko počaščeno. Znanstveni razvoj je sprožil vero in pričakovanje novega tipa Mesije, ki bo na tem svetu ustvaril Raj; naravne sile bodo brez vsakršne intervencije človeškega napora, zgolj zaradi vedno bolj izpopolnjenih strojev, dale družbi v izobilju vsega, kar je potrebno, da zadovolji svoje potrebe in živi lagodno . . . Ker se torej od znanosti preveč pričakuje in se jo opredeljuje kot nekakšno višje čarovništvo, ni mogoče realistično oceniti, kaj konkretnega znanost nudi.«

Po Gramsciju se med drugim tudi znanost »ne kaže nikoli kot čisti objektivni pojem: vedno je preoblečena z neko ideologijo«. In tako preučevanje ideologije povsemzadnje tangira tudi epistemološki status znanosti.

V nekem paragrafu v 7. Zvezku, ki nosi naslov »Ideologije«, naletimo na verjetno najbolj prodorno Gramscijevo analizo koncepta ideologije. Čeprav je nekoliko dolg, ga kaže v celoti citirati, ker odločilno razvozlava vprašanje definiranja običnih značilnosti te tematike: »Element zmote v obravnavanju vrednosti ideologije gre verjetno na rovaš dejstva, (ki, mimogrede, ni naključno), da se z imenom ideologija označuje ali nujno superstrukturo neke dane strukture, ali pa poljubno konstituiranje določenih posameznikov. Proces te zmote je mogoče zlahka rekonstruirati: 1. ideologijo prepozna kot drugačno, ločeno od strukture in trdi, da ideologije ne spreminjajo strukture, ampak prav narobe; 2. trdi, da je določena politična odločitev »ideološka«, se pravi nezadostna zato, da bi spremenila strukturo, ko pa verjame, da bi jo lahko spremenila, trdi, da je nepotrebna, neumna itn. 3. nazadnje trdi, da je vsaka ideologija zgolj »čisti« videz, nepotrebna, neumna itn.

Treba je torej razlikovati med zgodovinsko organskimi ideologijami, ki so zato nujne določeni strukturi, in med svojevoljnimi ideologijami, racionalističnimi, »hotenimi«. Če so zgodovinsko nujne, imajo veljavo, ki je »psihološka« veljava, zato »organizirajo« množice, pripravljajo teren, na katerem se ljudje gibljejo, se osveščajo glede svojega položaja, se bojujejo itn. Kadar so »poljubne«, ne ustvarjajo nič drugega kot individualna »gibanja«, polemike itn. (tudi to ni popolnoma nekoristno, saj šteje za napako, da se preprosto ukloni, resnici in ji pritrdi)«.

Torej – prva točka: Gramsci razlikuje »organske«, »nujne« ideologije, ki jih ponekod imenuje tudi »realne ideologije«, od »arbitrarnih« ideologij. Kadar se v zgodovini dogaja to, kar Gramsci opredeljuje kot »spopad hegemonij«, se izraža kot soočenje dveh različnih ideologij, toda v teh primerih gre vedno za ideologije prve vrste, za »realne ideologije«, za svetovne nazore, ki pripadajo dvema različnima produkcijskima načinoma. Skratka, tako kot Marx tudi Gramsci trdi, da so ideološki sistemi proizvodi ekonomskih struktur. Neka določena ista ekonomska in družbena stvarnost, isti produkcijski način ne more izražati dveh nasprotnih »realnih ideologij«. Če pride do spopada hegemonij, to pomeni, da gre za delovanje dveh realnosti, ki ustrezata dvema zgodovinsko nastalima produkcijskima načinoma.

Druga točka: Ruska revolucija omogoči Gramsciju, da opravi politično analizo klasičnega marksizma – tudi glede na značilnosti in vlogo ideologije. Za Marx določen ideološki sistem, »sistem verovanj«, odraža določen produkcijski način in pogojuje določeno ustrezno družbeno prakso. Prav sistem verovanj stabilizira in institucionalizira to družbeno prakso in tako se razvije pravcata znanost o tej družbeni praksi. Kritika znanosti, na primer kritika politične ekonomije, spočne nove družbene prakse. Tako Marx.

Gramsciju se ravno po Oktobrski revoluciji spopad hegemonij ne kaže v sploš-

nem kot spopad med dvema različnima ideološkima sistemoma ali sistemoma verovanj, marveč kot spoprijem med družbenimi praksami, ki pripadajo dvema različnima produkcijskima načinoma; vsak od njiju vsiljuje svoj svetovni nazor, sebi ustrezno moralo. Skratka, nimamo več na eni strani neko organsko buržoazno ideologijo, neki »duh kapitalizma«, ki vodi in usmerja določen svetovni nazor in določeno družbeno prakso, in na drugi strani marksizem, znanstveno kritiko te ideologije (in ideologije nasploh) in samo ideologijo, ki jo spontano proizvede delavsko gibanje kot napolnilo za politično prakso. Po Oktobru je novi produkcijski način z ustrezno »realno« ideologijo spremenil ideološki boj v obliko hegemonскеga spopada, ki se zanj predpostavlja, da bo dolgotrajen (pozicijska vojna) in ki zajame dva različna sistema verovanj in dve različni družbeni praksi. Civilna družba ni več zaprta v okvir enega samega produkcijskega načina. In na tej podlagi Gramsci razvije politično teorijo marksizma in pozneje dopolni tudi analizo in kritiko ideologije: »Aktualizirati Marxa pomeni utrditi nova verovanja, z njimi prežeti tkivo stare družbene formacije, ki je v krizi, in začeti hegemoni boj ne samo med verovanji, ampak med njim prilagojenimi družbenimi praksami.«

Ko je enkrat počiščen teren »arbitrarnih« ideologij, ki nimajo možnosti dejansko in trajneje vplivati na zgodovinski proces, potem za Gramscija, tako kot že za Marxa, ideološke utvare, ki predstavljajo trdnost, ki se učvrščajo v »zdravi pameti«, niso zgolj in samo prevara, ki je od zunaj uvedena zato, da bi se družbena razmerja pokazala v drugačni luči kot so v resnici. Te utvare so organski proizvodi družbenih razmerij v toku zgodovinskega procesa in jih od njega ni mogoče ločiti. Zapletene oblike, skoz katere ideološka zavest predstavlja družbena razmerja, odsevajo isto zapletenost in izkrivljenost, kakršno ta razmerja doživljajo v svoji materialni strukturi. Politične iluzije, pravne utvare itn. nenehno in spontano reproducira družbena praksa, ki pogojuje človeško dejavnost. »Za filozofijo prakse so superstrukture realnost . . . objektivna in delujoča; izrečno namreč potrjuje, da ljudje prepoznavajo svoj družbeni položaj in potemtakem svoje naloge na polju ideologije, kar nikakor ni majhna potrditev realnosti; tudi sama filozofija prakse je superstruktura, je področje, na katerem se določene družbene skupine ozaveščajo lastne družbene biti, lastne moči, svojih nalog, svoje prihodnosti.«

Polisemičnost izraza ideologija, njegova lastnost, da ima lahko nešteto različnih pomenov, je tolikšna, da – in to je samo en primer – je v neki novejši monografiji o ideologiji za filozofsko enciklopedijo klasifikacija, ki nudi dvanajst različnih koncepcij, od negativnih – kot mitologija, predsodek, samoprevara, zavestno varanje – do nevtralnih, deskriptivnih, tako rekoč pozitivnih, kot npr. sistematični svetovni nazor, osvajanje sveta na emotivni, religiozni, iracionalni način, kot filozofija, kot sistem obnašanja, kot čustvo. V gramscijevski kritiki ideologije seveda niso tematizirani vsi ti različni pomeni izraza in pojma, vendar pa so postopki, načini, kako Gramsci govori o ideologiji, zelo raznoliki in je zato mogoče razpoznati, kako natančno se je zavedal, da je sleherni enostranski razlaga nezadostna, da bi jo pojasnila v celoti. Zato se mi ne zdi ravno prav posrečena Lukácseva opomba Gramscija, s katero se začenja poglavje »Vprašanje ideologije« v »Za ontologijo družbene biti«, ki je zadnje veliko sistematično delo madžarskega filozofa.

Gramsci govori o dvojnem pomenu izraza ideologija – piše Lukács – vendar pa moramo v njegovem zanimivem razmišljanju odkriti pomanjkljivost, da namreč postavlja nujno superstrukturo samo nasproti samovoljnim idejam posameznih ljudi. Kljub temu pa mu gre zasluga, da je opozoril na dvojni pomen, ki je vedno

v temelju tega nadvse pomembnega izraza. Vendar pa je takoj nato postal žrtev pogrošne abstrakcije. Po eni strani je nedvomno res, da marksisti z ideologijo razumejo idejno nadgradnjo, ki nujno izhaja iz določene ekonomske baze, po drugi strani pa je neprimerno razlagati slabšalni koncept ideologije, ki predstavlja brez dvoma obstoječo družbeno realnost, kot poljubno in samovoljno izmišljotino posameznikov. Tudi mnogo širša družbena razpršenost ne more spremeniti neke celote misli neposredno v ideologijo».

Ugotovili smo že, da Gramsci ne postavlja »nujne superstrukture« nasproti »samovoljnimi idejam posameznikov«. Gramsci razlikuje med »zgodovinsko organskimi ideologijami«, ki so nujne določeni strukturi, in med »samovoljnimi, poljubnimi, racionalističnimi ideologijami«. Šteje celo za »zmoto v obravnavi vrednot ideologije«, če se pridaja ime ideologija »bodisi njuni superstrukturi dane strukture, bodisi poljubnim izmišljotinam določenih posameznikov«. Zato mislim, da Lukáčseva kritika ni utemeljena. Med drugim, na primer, če upoštevamo tako tipično gramscijevsko paradigmo, kot je »lorianizem«, ki je nastal prav na podlagi individualnih izmišljotin osebnosti, kakršen je bil Achille Loria, in potem apliciran na »nazadnjaške in čudaške vidike mentalitete neke skupine italijanskih intelektualcev«: očitno je, da Gramsci nima namere polemizirati s »samovoljnimi ideologijami«, pač pa preprosto z diletantizmom, oportunistom, z italijansko izvirnostjo za vsako ceno. Da pa Gramsci trdi, da ideologija ni avtomatični odsev določene ekonomske strukture, marveč da lahko zadobi izjemno kompleksne oblike, da lahko ustvari celo mrežo »nevidnih niti«, ki jo je izredno težko razkriti in premagati – to je pač teoretska pretpostavka, iz katere nastaja njegovo izvorno preučevanje vloge intelektualcev in organizacije kulture.

Deideologizirati družbo (ob predpostavki, če je to sploh mogoče) je početje, ki nujno poteka skozi globoke procese političnega, ekonomskega, materialnega spreminjanja. Zares je nazadnjaška tista ideologija, ki skuša pojavu preveč ideološkosti – razumljene predvsem kot fanatizem – pripisati vse negativne pojave in vse nevarnosti, ki grozijo danes človeštvu. Tudi nevarnost jedrskega spopada se je temu ali onemu kazala neposredno in izključno povezana z morebitnimi ideološkimi dramatizacijami mednarodnih napetosti. Ni naključje, da Erns Topitsch, pozorni raziskovalec ideologije neoliberalne šole, antimarksist, privrženec vrednotne metode družbenega raziskovanja – po vzoru Maxa Webra – navaja v neki svoji razpravi besedilo Liddel-Harta, izvedenca za vojaška vprašanja v zvezi z mirovno samoopredelitvijo Zahoda v atomski dobi. Po Liddel-Hartu se je treba ravnati tako: »Držite se trdno, če je le mogoče. Vsekakor ostanite trezni. Imejte neomajno potrpljenje. Ne ujemite nikoli nasprotnika v okoliščine brez izhoda in vedno mu pomagajte, da si bo rešil čest. Postavite se v njegovo kožo – da boste videli stvari z njegovimi očmi«. Ko beremo te vrstice, se spomnimo Gramscijevega aforizma, ki je bil objavljen leta 1917 v rubriki »Margini« v »La citta futura«: »Kadar razpravljajš z nasprotnikom, se poskusi postaviti v njegovo kožo. Bolje ga boš razumel in nemara boš opazil, da ima malce ali kar precej prav. Toda koža mojih nasprotnikov je bila tako preznojena, da sem sklenil: je pa že bolje biti kdaj pa kdaj nepravilčen, kot pa še enkrat doživeti to gnusobo, od katere ti je slabo«. Ni dvoma, da je v teh besedah ideološka past. Vendar pa mislim, da moramo prav to »strastno zagnanost«, kot bi rekel Gramsci, in ki je značilna za nekatere njegove spise, danes ocenjevati kot učinkovito protisredstvo proti pasivnosti, ki so jo uvedli tehnološki miti pritlehnega značaja, proti obnašanju, v katerem se kritiška sposobnost in zavzetost umikata spektaklu, proti odsotnosti »duha razkola«, razumljene-

ga kot »postopno osvajanje zavesti o lastni zgodovinski osebnosti«, ki jo mora inovativni razred na ideoloških tleh postaviti nasproti »mogočnemu spletu jarkov in okopov vladajočega razreda«.

Antonio Gramsci, resni kritik ideologije, komunist, nam je pomagal razumeti marsikatero stvar, ki se dogaja v sodobni družbi. Vprašanja, ki jih odpira njegovo delo, zdaleč presegajo dokončnosti, ki jih lahko razglaša samo dogmatska misel. Svoboda, enakost, družbena pravičnost, množični intelektualni napredek, to so nezanemarljive sestavine modernosti. In prav k opredelitvi in usvojitvi teh vrednot je naravnano gramscijevsko iskanje.

NIKOLA VISKOVIĆ

Gramscizem na desnici*

V začetku 70-ih let – takoj po razpadu utopičnega gibanja iz leta 1968 in hkrati s plimo nihilističnih in konservativnih reakcij – se od različnih evropskih ekstremno desnih organizacij *odcepijo* in se *medsebojno povežejo* skupine mlajših intelektualcev, ki se poimenujejo »skupine za preučevanje evropske civilizacije« (franco-ska veja teh skupin se predstavlja s kratico GRECE, ki hkrati kaže na Grčijo kot zibelko civilizacije); kmalu potem skupine brez kakršnihkoli predsodkov sprejemajo naziv »Nova desnica«, kot jih je poimenoval tedanji tisk.

Novodesničarji, ki jih vodi vsestransko izobraženi in medijsko izjemno sposobni Alain de Benoist, docela dojemajo, da ni možno, da bi radikalna desnica učinkovito delovala na način, kot to počnejo neofašistična gibanja – pa tudi tako tradicionalistično brezkompromisno in obupno, kot je predlagal Evola¹ v »Ljudeh in ruševinah« in v »Jezditi tigra«. Še več, ti spoznavajo številne pomanjkljivosti, vsebinske in metodične, v tradicionalističnih in fašističnih sistemih. Spoznali so, da je politična desnica izpričala veliko nesposobnost za to, da bi zasnovala in širila lastna vrednostna in teoretična stališča, ki bi ji omogočila, da si spet pridobi prepričljivost in duhovno-politično prevlado v sodobnem svetu. Desnica je bila desetletja preveč *politikantska, duhovno lena, antiintelektualistična in manihejska* ter je zares zaslužila epitet »neumne desnice«, ki prihaja od njenih nasprotnikov. Poleg tega, da je bila obsedena z vsakdanjim bojem za politično oblast, je dopustila, da so jo v celoti diskreditirali in frustrirali zaradi napačne prekse fašizma; to »diskreditiranje so večče ustvarjali in gojili strankini strokovnjaki za širjenje mitov, ki jo onespособljajo in potiskajo v spokorništvo«. »Obtožena se je potegnila vase. Ne le da se ne odziva več na izzive nasprotnika in se ne poskuša ponovno opredeli-

* Objavljeni tekst je del širšega avtorjevega eseja z naslovom: Fašizem, Julius Evola in »desni gramscizem«.

¹ Julius Evola (1898–1974), teoretik političnega konservativizma in protifašistični ideolog; ob izidu njegovega prologa k protizidovskemu pamfletu »Protokoli Sionskih modrecev« je Umberto Eco zapisal tole: »Te besede je zapisala neka plehka in brezumna figura, ki jo v teh zadnjih letih Nova desnica predstavlja kot uglednega misleca, medtem ko nekateri imbecili iz nove levice dopuščajo, da gre za človeka, ki le ima določene kvalitete... (Espresso, 12. 4. 1987). Estetski, filozofski in politični profil J. Evole obravnava A. Jellamo v *La destra radicale*, Milano 1984.

ti, marveč vrh vsega ne namenja niti najmanjše pozornosti razvoju idej, razpravam, ki so v teku, novim disciplinam. Ne skrbi za idejne tokove, ki bi jo lahko potrdili v tistem, kar je. Ignorira najnovejše dosežke etologije, genetike, zgodovinpisja, sociologije, mikrofizike«. Celo njene najbolj lastne motive in like zdaj razlaga in prevzema leвица: Burkejevo odklanjanje univerzalizma, občutek za naravo in smrt, zakoreninjenost v kulturnih partikularizmih Tocquevillea, Peguya, Chateaubrianda, Sorela itd.²

De Benoist definira Desnico, – v jeziku Evole bi dejali »pravo Desnico« – kot »tisti nazor, ki v različnostih sveta in v temu ustreznih relativnih neenakostih vidi dobro, v postopni homogenizaciji sveta, ki izhaja in se udejanja skozi dva tisoč let stari egalitarni diskurz, pa zlo. Kot Desne imenujem tiste dobrine, ki sodijo, da nastajajo iz relativnih neenakosti v eksistenci razmerja moči, ki so temelj zgodovinskega dogajanja in po katerih naj se zgodovina nadaljuje tudi naprej.«³

»Poglavitni sovražnik« Desnice, tistega fundamentalnega pogleda na svet, ki je samemu svetu najbližji, je potemtakem *egalitarizem* – in to egalitarizem v vseh njegovih vidikih, verskih in laičnih, metafizičnih in znanstvenih, demokratičnih in avtoritarnih. Zato si je Nova desnica zadala nalogo, da v teh novih »odločilnih letih« (Jahre der Entscheidung, po Spenglerju), se pravi v kriznih sedemdesetih letih, vnovič in celovito premisli in razloži tisti za Evropo usodni in nikoli prekinjeni civilizacijski spopad med *egalitarno-univerzalističnim* in *aristokratsko-diferencialističnim* pojmovanjem človeka in družbe. Da bi to dosegla, terja »nujnost dvojne kritike: ideološke kritike levice in metodološke kritike desnice.«⁴

Novodesničarji se lotevajo metodološke kritike dosedanjih desnic – tako tistih tradicionalno-pasatističnih kakor tudi tistih fašističnih ali frustriranih z občutkom krivde zaradi fašizma, v obliki nekega lastnega branja Gramscija, in to imenujejo »desni gramscizem«.

Intelektualci Nove desnice, ki želijo pojasniti krizo tradicionalnih vrednot in dokazati nujnost, da se desnica obrne k svoji dediščini in hkrati sprejme nekatere teoretične pridobitve našega časa, posegajo po tistem delu Gramscijeve misli, ki opozarja na pomen kulture in intelektualca v boju za hegemonijo v razvitih meščanskih družbah. Tej nalogi je bil namenjen tudi poseben letni kolokvij GRECE novembra 1981, na katerem so z uvodnimi poročili nastopili: A. de Benoist, Pierre Vial in drugi teoretiki nove desnice.⁵

»Ko citiramo Gramscija,« pravi Benoist, »nenehno poudarjamo, da poteka osvajanje politične moči v razvitih družbah prek osvajanja kulturne moči; da nobena oblast, celo takrat, ko je represivna, ne more trajati, če ne računa z molčečim pristankom, ki prihaja iz globlje skladnosti vrednot, ki jih uteleša, z vrednotami, ki jih goji večina članov družbe.«⁶ Dosedanja desnica je bila na to pozorna zelo malo ali pa sploh nič. Povojni vzpon levice v Franciji in drugih zahodnih družbah ni izključno posledica zmage zavezniških sil nad fašizmom, meni Benoist, marveč predvsem posledica njenega postopnega osvajanja kulturne moči – k čemer so prispevali naraščajoča vloga sredstev informiranja, razvoj množične kulture in prostega časa ter liberalno priznavanje legitimnosti različnih projektov, vključno s subverzivnimi projekti in koruptivnimi načini pridobivanja konsenza. Hkrati je

² A. de Benoist: *Vu de droite. Ontologie critique des idées contemporaines*, Paris, 1979, str. 17–18. Očitna je podobnost naslova tega dela, ki ga je nagradila Francoska akademija, z naslovom citirane knjige J. Evole.

³ *Ibidem*, str. 16.

⁴ *Ibidem*, str. 26.

⁵ *Pour un «gramscisme de droite»*, Paris, 1982; glej tudi H. Gobard: *La guerre culturelle*, Paris, 1984.

⁶ *Pour un «gramscisme de droite»*, cit. str. 11.

stara in donedavnega večinsko vladajoča desnica povsem zanemarila kulturni prostor, »investiranje v duhovno«, zmotno prepričana, da je dovolj imeti državno oblast in upravljati gospodarstvo. »Storila je isto napako, ki so jo, po Gramsciju, delali v dvajsetih letih komunisti: niso se dokopali do spoznanja o naravni komplementarnosti *civilne družbe* in *politične družbe*«. ⁷ Nekdanja večina se je brez polemološke vizije družbeno-zgodovinske akcije spopadala z levico na področju najneposrednejše politike, vendar je mirne vesti odstopala od ideološkega tekmovanja. Stara desnica, ki ni doumela, da je »politična akcija samo eden izmed vidikov, kronološko sekundaren, neke prave ideološke in kulturne vojne, se je obsodila na popolno osiromašenje v semantičnem, etičnem in tematskem pogledu; obnašala se je tako, kot da ne zna misliti, kot da ni sposobna izoblikovati globalen, koherenten pogled na svet . . . ki presega politične taktike in ki so vselej samo sredstva«. ⁸ Tako je prišlo do tega, da »levica dominira v šoli, na univerzi, v intelektualnih in umetniških okoljih, v večini dejavnosti, ki širijo neke splošne oblike mišljenja in čustvovanja, ki usmerjajo navade in izpolnjujejo srca«. To je končno zagotovilo premoč egalitarističnih idej in institucij, se pravi prizadevanj za vse obsegajočo homogenizacijo sveta – bodisi v ameriški potrošniški ali v sovjetski ideološki varianti.

Kaj storiti, se vprašuje Benoist. V sedemdesetih letih nastopi kriza sistemov in ideologij leve v Evropi, hkrati pa tudi destabilizacija kapitalističnega reda; s tem nastane praznina, nihilističen položaj na duhovnem prostoru in na vseh straneh poganjajo dozdevne nove ideologije – nova levica, novi filozofi, novi ekonomisti, nove teologije, neokonservativci, nova družbena gibanja itd., kar so pravzaprav simptomi nemoči, razpadanja in dekadence obstoječih odnosov in strategij. Če drži, da »ideje vladajo svetu«, nadaljuje Benoist, kar je potrjeno z vlogo mislečih elit kot generatorjev vseh velikih revolucij v zgodovini, potem mora biti odgovor desnice na takšen položaj »*metapolitična akcija*«, oblikovanja *nove intelektualne elite*, ki bo znova odkrila pozabljene resnice konservativne misli in hkrati dokazala sposobnost te misli, da sprejme in antiegalitaristično pojasni najpomembnejše znanstvene in filozofske pridobitve naše dobe. »Trebajo spreminjati načela. Izstopiti iz *prevladajoče problematike*, v kateri sta liberalizem in socializem le nasprotna pola iste egalitarne matrice. Nadaljevati z graditvijo koherentne teorije, predlagati drugačen pogled na svet, drugačen projekt civilizacije, drugačno zamisel človeka in življenja«. Pokazati je treba, da je egalitaristična matrica zapeljala svet v slepo ulico, v protinaravno stanje in da ga iz te slepe ulice nikamor ne more popeljati ven; in pokazati, da obstaja drugačna matrica mišljenja in obnašanja, ki je svojo sposobnost za ohranjanje evropske kulture dokazala v tisočletjih – torej mišljenja in obnašanja, ki upoštevatata zakonitosti življenja, hierarhije, reda, teritorialnosti, boja za obstanek, mite prednikov . . . ⁹

Potemtakem je treba upoštevati, opozarja Benoist, da lahko Nova desnica začne ta proces kulturnega prevrata samo tako, da »ne nastopa na ravni *politikantske politike* štabov in strank, namreč na ravni počasnega dela za preobražanje idej časa«. Gre pravzaprav za *veliko Politiko* ponovnega spoznavanja sveta, opredelitve strategije in usvajanja zavesti družbenih elit in množic; gre za poskus, da bi desnica spet zadobila izgubljeni spomin, pamet, sposobnost orientiranja, prepriče-

⁷ *Ibidem*, str. 12.

⁸ *Ibidem*, str. 14.

⁹ De Benoist s posebnim upoštevanjem sprejema kritiko morale, izobraževanja, upravljanja in sploh življenja sodobnikov, ki jo s stališča etologije razvija Konrad Lorenz v *Osmih smrtnih grehih civilizacije*, kjer med drugim sklepa, da »interesi vrste žal nasprotujejo zahtevam humanosti«, v *Vu de droite*, str. 156–159.

vanja in vladanja. »Pred odločilnimi leti, ki prihajajo, nameravamo ohraniti našo *distanco*, našo intelektualno neodvisnost in kritično svobodo. Nismo zoper nobeno stranko. Nasprotujemo pa vsemu tistemu znotraj teh strank, kar pripada egalitarni ideologiji in čemur sta danes zahodni liberalizem in evropska socialna demokracija poglavitni opori. Tisto, nasproti čemer se počutimo tujci, ni nekakšna posebna politična oblika, marveč *svet*, v katerem se danes razvijajo politične oblike – svet ekonomije kot usode, svet pozabe bitk, svet kalkulirajoče pameti, ki vse vrednosti meri po najugodnejši ceni. . . .«¹⁰ Z asociacijo na Heideggra svoje misli sklene takole: »Ob polnočni uri stojimo na ‚ničelnem poldnevniku‘ aktivnega nihilizma. Naša naloga je, da ga premislimo, pravladamo in izpeljemo do konca, da bi prišli do novih vrednot, ki se ujemajo s tistim, kar želimo biti, in s tistim, iz česar izhajamo. Dokončno izstopamo iz trolejbusa, ki nenehno odhaja in prihaja med poloma iste ideologije . . . in gremo naproti *Tretji poti*«. ¹¹

Pierre Vial skuša precizirati smisel zbiranja intelektualcev v Novi desnici in poglavitne smerokaze njene Tretje poti – in to na način, ki ne odklanja, marveč potrjuje naš občutek, da smo podoben diskurz že poslušali, resda brez obetov »desnice s človeškim obrazom«, in to pred več kot pol stoletja v tej isti Evropi. »Prevzemamo na naš račun in skušamo udejaniti Gramscijevo opredelitev organskih intelektualcev. Gramsci pripisuje intelektualcem natančno vlogo: *dobiti kulturno vojno*. To pomeni, da se tem pripisuje funkcija avantgarde, ki mora prebuditi in voditi revolucionarno zavest delavskega razreda, pri tem pa predrugačiti vladajoče vrednote oz vzpostaviti nov sistem vrednot, ki se vzpostavlja s posredovanjem kulture in v kulturi. To je vloga, ki si jo pripisujemo, ko zdaj namesto »delavskega razreda« vpeljujemo pojem »*ljudska skupnost*«, torej skupnost, ki jo je šele treba zgraditi, saj je zdaj načeta in celo razkrojena z merkantilno ideologijo.«

Po Vialu bi lahko »poslanstvo današnjega organskega intelektualca, torej naše poslanstvo, strnili v štiri imperativne.

Prvič, ne dopustiti, da nas potegnejo v stvarnost *politikantskih iger*. Odkloniti, da nas vpletejo v alternativno izbiro med aferaštvom in krščansko-marksistično, humanitarno utopijo.

Drugič, ustvariti in širiti diskurz *prekinitve* s prevladujočo ideologijo egalitarizma, liberalnega in socialnodemokratskega, z njenim ekonomskim, utilitarističnim, materialističnim naziranjem, ki zožuje usodo človeka na številčni račun proizvodnje in porabe. To je diskurz *tretje poti*, in to v nacionalnih in svetovnih razsežnostih.

Tretjič, v svetu praznih videzov in simulacije, kakršen je naš – če uporabimo Baudrillardov besednjak – ustvariti neko novo *mitsko razsežnost*, edino, ki more stvarnosti vrniti njen status. Ne zaupamo – četudi jih ne podcenjujemo – velikim intelektualnim konstrukcijam, ki so naravnane izključno k razumu. . . . Naša naloga je, da oživimo poetsko emocijo 21. stoletja: emocijo, ki jo po mojem prepričanju lahko imenujemo *poganstvo*.

Četrti imperativ organskega intelektualca je *totalno angažiranje*, ki omogoča tesno, stalno in oživljalno zvezo med teorijo in akcijo.«

¹⁰ *Pour un »gramscisme de droite«*, str. 21. Francoska Nova desnica dokazuje svojo dejansko neodvisnost od vseh strank z ignoriranjem dobršnega dela aktualnega političnega življenja, pri čemer zasmehuje ksenofobijo Le Pena in protiarabski šovinizem kot »najhujši med vsemi razizmi«; hvali socialističnega ministra Langa, ko se ta postavi zoper ameriški kulturni imperializem in se odloči za glasovanje v prid komunistov na parlamentarnih volitvah »zaradi zaostrovanja pritiskov« itd.

¹¹ *Ibidem*, str. 21.

Evropska Nova desnica, sklene svoje sporočilo Vial, že trinajst let vztraja pri uporabi teh imperativov svoje revolucionarne kulturne vojne.¹²

V tem obdobju je nova desnica eksplicirala večino sestavin svojega pogleda na svet, s katerim hoče osvojiti in levici odvzeti kulturno hegemonijo v sodobni evropski družbi.¹³ V njenem programu se pojavljajo številne ideje in nazori iz gibanja »Conservative Revolution« Moellera van den Brücka, s katerim je del kritike razvojno najtesneje povezan;¹⁴ pojavljajo se ideje in stališča iz omenjenih del O. Spenglerja, J. Evole in drugih konservativnih mislecev. V primerjavi s tem nenehno citiranim miselnim fondom pa novodesničarska ideologija vendarle pridobiva precej na širini in aktualnosti, ko se tako po eni strani otresa stanovsko-krščanskega tradicionalizma, po drugi strani pa kaže ambicije za to, da usvoji in reinterpretira v konservativnem ključu številne sodobne teoretske sisteme in teze, med njimi npr., ne kot najpomembnejše, tudi Gramscijevo videnje razmerja med kulturo in družbeno močjo. Nova desnica se razlikuje od prejšnjih konservativnih ideologij tudi po svojem *prozelitskem nastopu in prepričanju, da lahko pripomore k bistveni spremembi kulture in političnega položaja v Evropi* – kar je gotovo »prosvetiteljska« gesta, ki je pretežno pesimistični in katastrofični konservativizem 19. in 20. stoletja ni poznal.

Tukaj želim spomniti na pglavitne idejne smeri in vire novodesničarske ideologije, ki želi spremeniti stanje v kulturni hegemoniji Evrope.

1. Skušajo izoblikovati temelje neke filozofije »herojskega pesimizma« ob skrajnem sklicevanju na Heideggra in zlasti na temo »pozabe bitk«, ter na *Nietzschejevo* kritiko morale, krščanstva in buržoaznega duha ob neki zlasti antiprogresivni razlagi »večnega ponavljanja in vračanja«.¹⁵

2. Ob vlogi razuma v ustvarjanju podobe sveta priznavajo tudi »fundamentalnost mitov« kot ogrodja sleherne kulture in potemtakem tudi determinirajočo vlogo *indoevropskih mitov* za evropsko kulturo – od staroindijskih in antičnih mitov v Dumezilovi teoriji o »trifunkcionalnosti« strukture indoevropske družbe, kot jo razume in aktualizira Nova desnica v organsko-hierarhičnem smislu – do Jüngerjevega modernega mita o »delavcu« in »totalni mobilizaciji« tehnike kot usode našega časa.¹⁶

3. Znova se dokazuje *primat Politike* nad ekonomijo in realnopolitična premoč *aristokratske ureditve in močne Države* nad »mistiko demokracije« in »naraščajočo drobitvijo substance države« v modernem svetu – vse to v tradiciji nazorov

¹² Ibidem, str. 39 in naslednje.

¹³ Od *evropske Nove desnice* moramo razlikovati, prvič, običajno generično označevanje z »novimi desnicami« vseh v sedemdesetih letih *obnovljenih konservativnih in reakcionarnih gibanj* v svetu (v Jugoslaviji na primer nacionalizmov in nove meščanske desnice), in drugič, ameriško *New Right* kot skrajno desno krilo neokonservativnega vala in kot fašizoidnih rasističnih grupacij. To drugo, zlasti če je povezano z neokonservativizmom in neoliberalizmom, je predmet najostreje kritike evropske Nove desnice. V tem smislu potem Benoist protestira zoper naslov knjige Guya Sormana: *La révolution conservatrice américaine*, Paris, 1983, ki opisuje lastnosti neokonservativne misli Reaganove dobe. Glej tudi naše delo *Neokonservativizam i Nova desnica*, Opredeljenja 1/1986.

¹⁴ Armin Mohler je izčrpno prikazal to gibanje v knjigi *Die Konservative Revolution in Deutschland, 1918–1932*, Darmstadt, 1972, medtem ko je Benoist v *Novelle Ecole* 35/1979–1980 prispeval o istem zelo poučen članek. Moeller van den Brück pa je med drugim avtor sintagme *Das dritte Reich*, kar je naslov njegove knjige iz leta 1923.

¹⁵ O tem glej V. de Benoist: *Les idées à l'endroit*, Paris, 1979, str. 31–55, in tematska št. *Nouvelle Ecole* 37/1982 o Heideggru.

¹⁶ O Ernstu Jüngeru glej novodesničarske razlage v *Nouvelle Ecole* 40/1983 in *Eléments* 40/1981, kjer med drugim opozarjajo na tesne zveze tega avtorja s »Konservativno Revolucion«, s Heidegrom, Schmittom in drugimi konservativnimi misleci.

Spenglerja, Spanna, Pareta in Mosce, Ortega in Gasset, predvsem pa Carla Schmitta.¹⁷

4. Univerzalističnim svetovnim nazorom postavljajo nasproti *nominalistično* in *pluralistično* razumevanje sveta, in sicer s tezo, da na tej podlagi danes samo še desnica priznava in si prizadeva za ohranitev vsega bogastva različnosti med osebami in narodi, se pravi, da je le ta resnično diferencialistična nasproti liberalnemu in socialističnemu egalitarizmu in progresizmu, ki sta nepopravljivo redukcionistična, se pravi sovražnika naravnih in kulturnih razlik in zato *totalitarna*. Ko zavračajo očitek na račun rasizma Nove desnice, ki skrbi za neodvisen razvoj evropske kulture, dokazujejo, da je rasizem dejansko posledica merkantilističnega napada meščanske družbe na neevropske civilizacije, Nova desnica pa zagovarja samostojen in od kateregakoli imperializma nevsiljen soobstoj vseh kultur – nadnacionalnih, nacionalnih in regionalnih, in to v skladu z naravo njihovih različnosti, ki ne implicirajo nujno nekogaršnje manjvrednosti, diskriminacije ali podrejenosti.¹⁸

5. Dokaz za antiegalitaristične nazore iščejo v novejših filozofskih in znanstvenih raziskavah: V *filozofski antropologiji* A. Gehlena, v *etologiji* K. Lorenza, v *socialnem darvinizmu in sociobiologiji* R. Ardreya, E. Wilsona, Eibl-Eibesfelda in drugih, v *psihologiji inteligence* H. J. Eysencka in A. Jensena; zaradi utemeljevanja te teorije znova predstavljajo klasike kot so: Gobineau, Woltmann in Lapouge. Hkrati posegajo po etnoloških, lingvističnih in drugih razpravah o Indoevropejcih, o Keltih in Germanih, o evropskih regionalnih kulturah, o mitih francoske, nemške in drugih nacionalnih zgodovin.

6. Dokazujejo, da imata *liberalizem* in *socializem* kot pola istega totalitarnege egalitarizma globoke zgodovinske korenine v *židovsko-krščanskem monoteizmu* kot suženjskem resentimentu in subverziji v indoevropski aristokratski ureditvi. Zato je krščanstvo trajen nasprotnik izvirne evropske kulture, od njegovih naslednikov pa je danes najnevarnejši oz. »glavni sovražnik« Evrope ameriški množično-merkantilni sistem zaslužnjevanja ljudstva. Evropska desnica mora najti povezavo s Tretjim svetom in postati Cesarstvo sredine med ameriškim in sovjetskim imperializmom.¹⁹

7. Gospodarski sistem, ki ustreza evropskemu tipu kulture, je »*organska ekonomija*«: nekonzumentsko gosodarstvo, ki spaja zasebno podjetništvo, zadružništvo in strateško vodstvo suverene države z največjo stopnjo avtarkičnosti in finančne samostojnosti v odnosu do mednarodnega oderuškega kapitala; utemeljen pa je na vrhunski tehnologiji (Bertalanffy, Wagemann, Perroux).²⁰

8. Izvirni evropski duh poseduje posebne oblike in vsebine etične, umetniške in drugačne kulturne dejavnosti, ki so preživele tisoče let in ki jih je treba obnoviti in ubraniti: *aristokratsko etiko heroizma in odgovornosti* v svetu, ki »nima nikakršnega smisla, razen tistega, ki ga postavljamo mi«: tolerantno *pogansko-hiperborejsko sakralno občutljivost*,²¹ estetski pluralizem s preferencami nasproti herojskemu liriz-

¹⁷ Glej Lous Rougier: *La mystique démocratique*, Paris, 1929 in 1983 s predgovorom A. de Benoist; tudi tematske številke *Eléments* 37/1981 o demokraciji in Nouvelle Ecole 44/1987 o C. Schmittu.

¹⁸ Zvezek 33/1980 revije »Eléments« je posvečen temi »Pravica do različnosti – Za odpravo vseh totalitarizmov«, pri čemer se misli na religiozni, rasistični, politični in ekonomski totalitarizem.

¹⁹ Glej G. Faye: *Le système à tuer les peuples*, Paris, 1980, A. de Benoist: *Europe, Tiers monde, même combat*, Paris, 1986; F. Julien: *Les Etats-Unis contre l'Europe*, Paris, 1987.

²⁰ G. Faye: *Contre l'économisme, Principes d'économie politique*, Paris, 1983, zvezek 19/1972 Nouvelle Ecole o ekonomski teoriji.

²¹ A. de Benoist: *Comment peut-on être païen?*, Paris, 1981; A. de Benoist et Th. Molnar: *L'éclipse du sacré*, Paris, 1986; S. Hunke: *La vraie religion de l'Europe*, Paris, 1982.

mu *Wagnerja in realizmu* tistih avtorjev (Hamsun, Drieu la Rochelle, Céline, Brasillach, Mishima, Arno Breker), ki so podlegli »skušnjavi fašizma«;²² odklanjanje množične in potrošniške kulture,²³ vzgajanje *ljudske, folklorne in regionalne* ustvarjalnosti ter *historično-mitske fantastike*,²⁴ pozitiven odnos do *evgenike* in *evtanazije*,²⁵ svobodnjaška seksualna morala . . .

NEDA PAGON

Ob Gramsciju: O kulturi in intelektualcih

Določena teoretska usmeritev v t. im. marksizmu šestdesetih let je opredeljevala status intelektualca kot nalogo, da pogloblja svojo specifičnost in jo predaja partiji, ki ni toliko posrednik kolikor porabnik tega produkta. Ne opravlja torej predvsem vloge posrednika med intelektualci in delavskim razredom, ampak bolj razporedi ta dva elementa »zgodovinskega konflikta« v okvir upravljanja in vladanja. Subjekt in gibalno gibanja v socializem (komunizem) je v končni posledici razvoj konstantnega kapitala in politična organizacija, ki z njim institucionalno upravlja. Po tem pojmovanju naj bi intelektualec sprejemal naročila od partije in s tem bi bila njegova naloga opravljena. Njegovi interesi in interesi delavskega razreda so tako zvedeni na razmerje med stranko, vlado in kapitalom.

Vprašanje je seveda, če je ta ortodoksnost šestdesetih let (ki se navezuje na Marxovo razlago pojavov visokih mezd v *Mezdnem delu in kapitalu*) nova in hkrati avtentična interpretacija gramscijanskega pojmovanja intelektualca ali pa je poskus posodobitve gramscizma z izgubo Gramscijeve izvirnosti. Gramscijansko pojmovanje intelektualca namreč ni teoretska sistematizacija tega družbenega fenomena, ampak njegova analiza znotraj danega družbenega konteksta: zaostalost Italije glede na Evropo ter predfašistična in fašistična ekonomija, kar je Gramsciju narekovalo, da je nedvoumno terjal industrijski razvoj (v Gramscijevem pojmovanju se – sicer ne povsem izrecno rečeno – delo kot prva človekova potreba iz komunistične utopije pretoči v industrijsko delo, ki je, po njem, protikapitalistično, ker je in kolikor je proti-odtujevalno.) Predvsem pa je bila razredna sestava dejansko raznolika, dezorganizirana in celo destrukturirana (glede na klasično dihotomno pojmovanje razredne družbe); obstajale so obsežne predkapitalistične *plasti* in tudi določena samostojnost nekaterih plasti, obstajal je razloček med vlogo v produkciji in med samopredstavo o lastni družbeni funkciji. Iz te relativne avtonomije so se hranile ideološke oblike, ki so vzdrževale družbene skupnosti (sociološko rečeno »agregate«) in prav zgodaj jim je Gramsci že pripisal praktično-politično, materialno, odločilno vlogo. V tem okviru je bilo tako rekoč

²² O Wagnerju dva zvezka (30–31 in 32/1987) Nouvelle Ecole; T. Kunnas: *Drieu, Céline, Brasillach et la tentation fasciste*, Paris, 1972.

²³ Zvezek 27–28/1875 Nouvelle Ecole o Ameriki in 39/1982 o množični kulturi, ter G. Faye, *La nouvelle société de consommation*, Paris, 1984.

²⁴ Po junakih Tolkienea se imenuje mladinski tabor novodesničarjev na Apeninih in zbornik del *Hobbit-Hobbit*, Rim, 1982; zbornik *Les traditions d'Europe*, Paris, 1982, uredil A. de Benoist.

²⁵ Zvezek 14/1971, Nouvelle Ecole o evgeniki.

obvezno, da se je vprašanje intelektualcev postavilo v ospredje njegove *politične* refleksije.

Morda se je prav zaradi tega – zaradi začetne Gramscijeve postavitve vprašanja intelektualca v območju političnega in ne v zgodovinski blok strukture/superstrukture (Gramscijevi izrazi) uveljavilo pojmovanje gramscijanskega tipa intelektualca kot organskega intelektualca, kar je poenostavljeno in enostransko pojmovanje. Gramscijevo opredeljevanje intelektualca namreč pokriva celo vrsto pomenov od tradicionalnega – intelektualec kot neodvisni producent kulture – do pojmovanja intelektualca kot uslužbenca, uradnika ideoloških aparatov (v čisto althusserjanskem smislu) pa do intelektualca kot tehnika (Gramscijev izraz, ki se ne pokriva in ne ujema z »inženirjem duš«, izraža pa njegovo zaupanje v industrijsko dejavnost kot profesionalno in kvalitetno višjo). To je deskriptivna opredelitev izraza, vendar ne brez teoretske konotacije, ki je preprosto rečeno v tem, da je intelektualec *homo sapiens*, ki predstavlja, ki je reprezentant načrtovanja in subjektivne kreativnosti, ki sta sicer zapopadena v vsakršnem delovanju *homo faber*. Ta zveza – imanentna vsebovanost intelektualnega elementa v vsakršnem človeškem delu in poudarjanje prevlade tega elementa v posebnem delu, intelektualnem – je rdeča nit vse gramscijanske refleksije od praktične izkušnje sindikalnih svetov do filozofije prakse, ki je že v svoji zastavitvi dojela marksizem kot filozofsko preseganje in vsebovanje (zapopadenje) ekonomske determiniranosti. Takšna formulacija je seveda neločljivo povezana s tipom delavskega razreda, s kakršnim se je soočal Gramsci: razreda, ki pozna svoj posel (tudi v smislu sindikalizma) in je pripravljen vstopiti v industrijsko »delovno dejavnost«, ali, drugače rečeno, kljub pretežno agrarni strukturi in zaostanku v industrijskem razvoju ta razred ni zašel v nikakršno stanje predindustrijskih frustracij. Zato je Gramscijev koncept intelektualca-delavca-komunista izšel iz zgodovinskih, vendar empiričnih podatkov FIATA, medtem ko je najbolj izrazite opredelitve koncepta intelektualca kot avtonomne dejavne sile v družbi podal v analizi južnega vprašanja, ki je, kot znano, trajno zaposlovalo Gramscijevo misel in celo vplivalo na njegov spoprijem s Crocejem.

Gramscijevo razmišljanje o intelektualcih je metodološko razmišljanje, kar omenja tudi sam (Quaderno 12). »Razločevanje med 'organskim' in 'tradicionalnim' je metodološke vrste; *organski* intelektualci so intelektualci ali skupina intelektualcev, ki predstavljajo, združujejo in vodi neko družbeno skupino, *tradicionalni* intelektualci so intelektualci ali skupina intelektualcev, ki nima ali je izgubila stik z drugo družbeno skupino in vzdržuje samo kontinuiteto s prejšnjimi intelektualnimi skupinami, poleg tega pa se slepi s tezo o lastni neodvisnosti od vladajoče družbene skupine. Ne gre za razloček med dvema različnima kategorijama intelektualcev in tudi ne za razlike v opravljanju vlog: kategorij organskih intelektualcev je toliko, kolikor je družbenih skupin; vloga pa je v bistvu ena sama: biti intelektualci, se pravi »tehnik in voditelj«, vodja, vzgojitelj. Razloček med organskim in tradicionalnim intelektualcem je v stopnji zavedanja lastne vloge, kar objektivno pravzaprav ni velik razloček. Zato »organskost« intelektualca ni odvisna od pripadnosti neki stranki ali gibanju (kar je sicer zakoreninjeno mnenje o Gramscijevem intelektualcu); marveč je objektivna vloga, ki jo opravlja dejavnost posameznika ali skupine za druge družbene skupine.

Z opredelitvijo intelektualca-delavca so povezane, vendar pa ne izenačene, druge gramscijanske opredelitve – razkrijejo nam prizadevanje, da bi se s teoretskim razmislekom (»intelektualno prakso«) in praktično izkušnjo dokopal do enotnosti neke kategorije – znotraj »superstrukture« – različnega tipa *razmerja*

med intelektualci in kapitalom: razmerje tesne vpetosti v zgodovinski proces, ki velja za »tehnike« (v okoliščinah, ko je bila družbena razpoka med posameznimi hierarhičnimi ravnemi znotraj tovarne sicer velika, vendar so si na nekaterih ravneh nekateri členi procesa – »tehnik« – lahko predstavljali celoto delovnega procesa in jo tudi načrtovali. Nadalje gre za razmerja v sistemu institucionalnega posredništva, kjer je bil jez med neposrednim vodenjem ekonomskega življenja in tem življenjem samim vse večji, in sicer zaradi dejanske institucionalne ločenosti države glede na rastočo kapitalistično »racionalnost«. In nazadnje je treba omeniti razmerje avtonomnosti, ki velja za »poklicnega« intelektualca, ki je seveda osrednji družbeni lik v gramscijanski misli in mu je pripisana politično-programatska moč. Avtonomnost seveda ni »absolutna«; neka vez, ki intelektualce vsekakor povezuje z določenim razredom seveda je, vendar se zdi, da je v Gramscijevi koncepciji dokaj ohlapna, ne dovolj »materialistična«: značilno je namreč, da sposobnost vrednotenja abstraktnega znanstveno-tehničnega in organizacijskega dela (ki je pomembna sestavina gramscijanske kategorije intelektualca) Gramsci ni upošteval zaradi koristnosti tega pojava v italijanskem industrijskem razvoju v 20-tih letih, ampak opredeljuje intelektualce sociološko-empirično, na podlagi družinskega izvora. Tako so, npr. drobnoburžoazni intelektualci na Jugu skupaj z nekaj velikimi intelektualci (iz velike buržoazije) predstavljali konstitutivno ideološko oporo agrarnega družbenega bloka. To razmerje je potem prenešeno na intelektualce, ki so »organski« podjetniškemu razredu. Intelektualec je predvsem neproduktivni delavec in ravno zato njegovo razmerje s strukturo ni samo razmerje posredništva, ampak je celo razmerje, ki determinira obstoj same strukture in jamči obstoj »socialnega bloka«, na katerem se utemeljujejo te strukture. Teoretično in praktično pojmovanje delavske avtonomije, na primer, ne razreši kar avtomatično vprašanja razmerja med tovariškim delavcem in drugimi členi abstraktnega družbenega dela. Vendar ne gre več za vprašanje posredništva, ki se opredeljuje v okviru »političnih tehnik«, ampak ga razberemo iz analize *intelektualnega dela kot produktivne sile*. Tako imajo intelektualci pri Gramsciju vlogo vzpostavljanja in promocije političnega boja, ki jo opravljajo tako, da razkrivajo celostno konfliktnost, ki jo vsebuje razredni spoprijem znotraj produkcijskih odnosov. Njihova vloga se razširja in hkrati konkretizira (v formuli o »kolektivnem intelektualcu«) v partiji, ki zamenja oz. nadomesti razredno spontanost in razredu priskrbi ideologijo, etiko, zdravo pamet. Takšna vloga mora biti v določenem smislu kritična do ideologije¹ In terja poudarjeno profesionalnost intelektualcev. Zato pa je potrebno izrecno izpostaviti element subjektivnosti zgodovinskega procesa in sicer prav s poudarkom na volji po spreminjanju, ki pa jo organizira, usmerja in vodi partija. Vso to subjektivnost vidi Gramsci v *organizirani zavesti*, ki ji partija (njo samo pa je ta zavest pravzaprav tudi vzpostavila!) daje objektivni status, ki poslej torej objektivno determinira zgodovinsko-družbene procese. Gramscijansko pojmovanje intelektualca le-tega potemtakem razkriva kot specifični družbeni lik, ki je zmožen izdelati – skozi znanje, skozi svojo spoznavno premoč – kolektivno zavest.

Tako se zdi, da je pojem avtonomnosti pri Gramsciju na več mestih dvoumen in nejasen, vendar ne toliko, da bi opravičeval mnoge nesporazume v postgramscijanskih razlagah tega tipa intelektualca. Gre namreč za avtonomnost, ki ni neod-

¹ Gramsci razvija tematiko ideologije v smeri, ki je prikladna za nevtralnno rabo izraza: ideologija v »šibkem« smislu, kot jo je označil Norberto Bobbio glede na njen »močni« pomen v marksistični tradiciji. (Saggi sulla scienza politica in Italia, Bari 1969, str. 114–115).

visna od konkretno-zgodovinskih danosti in ne pomeni odločitve za neko zgodovino kulture, ki bi vsebovala samo pojave, ki so imanentni tej (avtonomni) kulturi. Dejstvo, da »se imajo intelektualci za neodvisne, avtonomne, ki jih označujejo samo zanje značilne lastnosti,« je Gramsci štel za »socialno utopijo«; zato je poskušal obdelati mnogovrstne različne vloge, ki jih intelektualci opravljajo v družbi – vendar pa je bila ta raznovrstnost vlog intelektualcev v Gramscijevi konceptiji dolgo prikrivana, da je lahko prevladala utilitarna raba zgolj formule o organskem in kolektivnem intelektualcu. Z drugimi besedami, spregledana je bila prav najbolj kritična in najmanj ideološka razsežnost tega pojmovanja, ki pa v bistvu pomeni razkritje kulture kot polja, znotraj katerega je mogoče razumeti mehanizme hegemonije, socialnih blokov itd.

Opredeliti namen neke filozofije je nemara ne samo kočljivo, ampak tudi ne povsem »znanstveno« podjetje. In vendar bomo kot izhodišče za ugotavljanje njegove današnje aktualnosti vzeli namen Gramscijevega marksizma, namen, ki je v prizadevanju, da bi prestavil Marxov »logični red« v »zgodovinski red«, da bi spremenil znanost o kapitalističnem produkcijskem načinu in njegovih razvojnih možnostih v akcijsko znanost. Zato produktivnih sil Gramsci ne pojmuje več kot objektivnih elementov nekega objektivnega zunanjega sveta, temveč kot sile, ki imajo hkrati tudi subjektivno razsežnost, sposobnost, da lahko aktivno posežejo v spreminjanje tega sveta.² Toda te produktivne sile, pravzaprav proizvajalci se ne zavedajo možnosti, ki jim jih daje njihov objektivni položaj v mehanizmu družbene reprodukcije. Kot podrejeni razred so ločeni od razvite racionalnosti, s katero teorija, se pravi Marxov logični red, razlaga vlogo živega dela. Toda njihova »zdrava pamet« na določen protislovni način zanesljivo dojema – na podlagi praktične skušnje iz dela – drugačnost in neustreznost svojega družbenega položaja in nujnost spremembe družbenega življenja. In prav iz tega »že obstoječega razrednega boja«³ si zastavlja Gramsci vprašanje, kako spremeniti intuitivno, zdravorazumsko doživljanje proletariziranih množic, to pragmatično skušnjo v neko obliko razvite racionalnosti, torej na določeno raven teorije. Marksizem se mora soočiti s to množico – ne tako, da vanjo od zunaj vnaša alternativno vizijo sveta, temveč tako, da jo usposobi, da si sama izoblikuje lastno pojmovanje družbe, njene strukture in mesta, ki ga ima sama v njej.⁴ Gre za proces razumevanja, v katerem se »subjekt«, ki si in ko si pridobi znanje o svetu in svojem mestu v njem, začne sam spreminjati, ko spreminja sistem odnosov, v katere je ujet. Po Gramsciju je marksizem »pogled na svet«, je svetovni nazor: »Novo pojmovanje sveta, ki je intimno povezano s tem političnim programom, je pojmovanje zgodovine, ki jo ljudje priznavajo za izraz svojih življenjskih nujnosti. Ni mogoče misliti življenja in razširjanja neke filozofije, ki ni hkrati aktualna politika, tesno povezana z najpomembnejšo dejavnostjo v življenju množic, z delom, in ki se ne kaže hkrati v določenih mejah nujno povezana z znanostjo.«⁵ Na ta način je torej mogoče marksizem historično razumeti hkrati kot »teorijo« in »prakso«. Sočasno ga je treba in ga je mogoče razumeti kot višji produkt zahodne kulture in kot kulturno obliko, ki si jo lahko in si jo morajo prisvojiti množice. Historični materializem kot znanje in spoznanje o kapitalističnem, zahodnem produkcijskem načinu, njegovih elemen-

² Prav v gramscijanski tradiciji se danes italijanski marksisti ukvarjajo z vprašanjem o delavski znanosti, posebej v njeni zvezi z ideologijo.

³ Quaderni del carcere, Einaudi, Torino 1975, str. 1391.

⁴ Na tem mestu se ne moremo ukvarjati s sicer zelo zanimivo Gramscijevo stalno strastjo za vzgajanje in z njegovim značilno moralizatorskim tonom.

⁵ Quaderni, str. 1295.

tih, strukturi, možnostih spreminjanja, je treba razumeti kot »sintezo vse kulture tega obdobja«. ⁶ Je neposredni dedič vse napredne meščanske kulture, zato v filozofiji prakse koincidirata zgodovina in filozofija, politika in filozofija. »Ustreza razmerju protestantske reformacije + francoska revolucija: je filozofija, ki je tudi politika, in politika, ki je tudi filozofija«. ⁷

Gramsci se ukvarja z nevarnostjo, ki pa je v določenem obdobju tudi nujnost: množice si marksizem prisvajajo v vulgarni obliki; na ravni ekonomizma. Celovito Marxovo pojmovanje »je dobilo primitivne in supersticiozne oblike«. Kajti »zgodí se, da so družbene skupine, ki v določenih vidikih izražajo najvišji vrh modrosti, v drugih vidikih v zamudi zaradi oz. po svoji družbeni poziciji in so nesposobne za neko zgodovinsko avtonomijo«. ⁸ Ta marksizem množic je sicer koristen za oblikovanje razredne zavesti proizvajalcev, toda popolnoma nesposoben, da bi iz zavesti naredil usmerjevalno in vodečo ustanovo vsega družbenega življenja, »nezadosten zato, da bi ustvaril široko kulturno gibanje . . . , ki bi moralno poenotilo družbo«. ⁹

Na ozadju teh vprašanj se potemtakem vzpostavlja Gramscijev napor za urenjevanje marksistične teorije kot višje oblike kulture, ki bi mogla misliti procese, v katerih se sama pojavlja v dvojni obliki, v obliki leninskega hegemoničnega preboja (z vsemi njegovimi težavami) in v obliki novega marksizma množic, ki začenja dobivati etično-politične razsežnosti, je pa še okužen s čisto ekonomizističnimi elementi. Ta novi marksizem, ki se spopriema z vprašanji prehoda in hegemonije, se poimenuje »filozofija prakse« in se uveljavi v obliki politične znanosti, ki ustreza izgrajevanju hegemonije na Vzhodu, vrh doseže v problematiki *intelektualne in moralne* reforme. »To kar obstaja je preplet novega in starega, začasno in navidezno ravnotežje, ki ustreza ravnotežju družbenih razmerij. Šele, ko se ustvarja nova država je esnično nujno ustvariti *visoko kulturo*«. ¹⁰ Zato se v trenutku prehoda posebej postavlja vprašanje filozofije, vprašanje splošne teoretske forme marksizma: naloga je » . . . dvigniti to pojmovanje, ki je zaradi potreb neposrednega praktičnega življenja vulgarizirano, na višino, ki jo mora doseči, da bi lahko reševalo bolj kompleksna vprašanja, ki jih zastavlja aktualni razvoj boja, dvigniti ga do ustvarjanja nove celostne kulture, ki mora imeti množični značaj protestantske reformacije in francoskega razsvetljenstva, in klasičnost grške kulture in italijanske renesanse, kultura, ki bo sintetizirala Kanta in Robespiera, politiko in filozofijo v imanentno dialektično enotnost ne samo francoske ali nemške družbene skupnosti, ampak evropske in svetovne«. ¹¹

Ta navedek je pomemben poleg drugega zato, ker opozarja na eno najbolj zanemarjenih značilnosti oz. naravnih lastnosti marksizma, na njegovo zvezo z občo kulturo, z vso napredno kulturno tradicijo, kar ga ravno dela univerzalnega, medtem ko ga siceršnja običajna raba kot zgolj »praktične ideologije« (»ideologije prakse«) zožuje, ne samo filozofsko omejuje, ampak tudi ideološko, saj je v pragmatični rabi zreduciran na enkratno uporabo v posebnih situacijah. Na teoretski ravni je to naloga, da bi mislili razmerje baza/vrhnja stavba (strukturna-superstruktura z Gramscijevimi izrazi) v kategorijah »zgodovinskega bloka«, kot posredništvo med ekonomskim in etično-političnim elementom. To *posredništvo*

⁶ Prav tam, str. 1248.

⁷ Prav tam, str. 1860.

⁸ Prav tam, str. 1377.

⁹ Prav tam, str. 1377.

¹⁰ Prav tam, str. 1866.

¹¹ Prav tam, str. 1233.

kot nova konstrukcija terja, da v skladu z Marxovimi logičnimi prizadevanji v temelju prenovimo pojmovanje razmerja med množicami/intelektualci, vodeni-mi/voditelji, produkcijo/oblastjo. Intelektualna in moralna reforma je torej tema, ki osredišča dejansko gibanje in teorijo, ki ga vodi, proces vzpostavljanja »zgodovinskega bloka« in proces vzpostavljanja temu bloku ustrezne teoretske forme – »filozofije prakse«. Teži torej k takšni vrsti »sintetiziranja« Marxa, ki bi pojmovalo enotnost strukture/superstrukture v kategorijah zgodovinskega bloka, ki je posrednik med ekonomskim in politično/etičnim elementom. »Ali je mogoča kulturna reforma, se pravi kulturni dvig deprimiranih družbenih elementov brez vnaprejšnje ekonomske reforme in brez spremembe ekonomske ravni življenja? Prav zato je intelektualna in moralna reforma vedno povezana s programom ekonomske reforme in program ekonomske reforme je konkretni način, po katerem se danes kaže vsakršna intelektualna in moralna reforma.«¹²

Intelektualna in moralna reforma se ne osamosvoji (v določenem smislu: odtuji) kot zgolj kulturna operacija, ampak pomeni, da proizvajalci osvojijo nadzor nad družbeno akumulacijo.

»Moralna in intelektualna reforma« je tako končna točka reformulacije marksizma v »filozofijo prakse«, občo teorijo, ki ustreza graditvi novega organskega bloka strukture-super-strukture.

* * *

Znanstveno delo o vlogi intelektualcev in pojmovanju kulture ni samo zelo kompleksno podjetje, ampak je tudi, kot učijo praktične in teoretične izkušnje, dokaj nepriljubljeno. Prav takšno delo pa je hotel opraviti Gramsci in ga je celo štel za privilegirani način stalne kritične obravnave ideologije v moderni družbi. Če še danes obstaja toliko nesporazumov in različnih razlag Gramscijevega pojmovanja intelektualcev, to ni toliko posledica Gramscijeve fragmentarnosti in nesistematičnosti, kolikor doslej prevladujoče praktične in pedagoške redukcije tega dela Gramscijeve misli. Za tradicionalnega intelektualca so Gramscijeve misli o njem (ki je zgodovinski objekt samemu sebi in mora opraviti kritično analizo procesov, skozi katere si lahko pridobi določeno avtonomnost glede na politično in ekonomsko oblast) sumljive; če jih bere kot predpis, kakšen mora biti komunistični intelektualec, v celoti v položaju mučne odvisnosti, pa vzbujajo celo bojazen. Vendar je to napačno oziroma zgolj politično branje, ne pa intelektualni in znanstveni izziv. Neproduktivno in neaktualno branje, predvsem pa negramscijansko.

* * *

Prav razmislek o Gramscijevega pojmovanju kulture, intelektualcev in morale in intelektualne reforme se zdi legitimna in bržčas zelo plodna iztočnica za analizo »fenomena Gramsci« na Slovenskem, za umestitev Gramscijevega dela in morebitnega vpliva na slovensko družboslovno teorijo. Vendar se je izkazalo, da je za takšno analizo za zdaj na voljo še vse premalo zgodovinskih virov, ki bi izpričevali preboj Gramscija v slovenski prostor in njegovo prisotnost v njem. V obdobju od l. 1900 do 1930 (l. 1899 se pojavi prvi *teoretični* odmev na marksizem v slovenskem revialnem tisku¹³ – Janeza Evangelista Kreka študija »Marksizem razpada«) se je

¹² Prav tam, str. 953. (Podčrtala N. P. zaradi aktualnosti in poduka.)

¹³ Povzeto po B. Pihler, Gradivo za zgodovino marksizma na Slovenskem, Vestnik IMŠ SAZU 1/1980, Ljubljana 1981.

repcija marksizma na Slovenskem dogajala skozi odklanjanje, kar naj na tem mestu ponazorimo le z nekaterimi naslovi razprav: F. Terseglav je obravnaval »Notranje hibe marksizma« (1905), nepodpisani avtor pa »Netočnost zgodovinskega materializma« (1921). Med leti 1923 in 1927 naletimo na nekaj polemik in zapisov, za katere bi lahko (zelo poenostavljeno in vedoč, da ne dovolj argumentirano) rekli, da v teoretskem smislu očitajo marksizmu predvsem economicizem in vulgarni materializem (Krek, Ušeničnik itn.), v političnem smislu pa ga imajo za degeneracijo socialne demokracije; dovolj natančno so obravnavali predvsem Bernsteina in Kautskega. V letu 1928 naletimo na prvi teoretski katoliški odmev na marksizem in sicer s Kocbekom; potem, zlasti pa z letom 1931 se zariše prava prelomnica – poslej je v treh letih izšlo več člankov in študij o teoretskih vprašanih marksizma kot prej v tridesetih. In čeprav je *Manifest komunistične partije* izšel v slovenščini leta 1901, vse do tega obdobja ne moremo govoriti o opaznejšem vplivu in prisotnosti marksizma oz. historičnega materializma v slovenski družboslovni misli, veliko prisotnejše so vsekakor teoretske variante socialne demokracije. V tem kontekstu pravzaprav ne čudi, da Gramsci ni bilo ime, ki bi kaj pomenilo v teh prostorih¹⁴; zgodovina marksistične in družboslovne misli je zato bolj pred vprašanjem, kdaj (zlasti v 60. letih) in zakaj je tako pozno prišlo do prvega stika z Gramscijem in ugotoviti, da je bil ta stik takorekoč literarno-sentimentalne narave: Antonio Gramsci, kaznjeneec, zapornik, žrtev ideje – zato so *Pisma iz ječe*, prvo v slovenščino prevedeno delo, bolj plod Komunističnega manifesta kot premišljena poteza družboslovne teorije.

V zvezi z vprašanjem, ki nanj ne znamo odgovoriti, zakaj se namreč Gramsci pravzaprav nikoli (ali vsaj do danes) ni zares »prijel« v slovenskem prostoru, lahko za zdaj govorim le na ravni domnev, še slabše, celo samo na ravni namigov in domislekov, kot so: v teoretskem smislu se ni uveljavil, ker je bila slovenska družboslovna misel, še zlasti njena najbolj razvita »veja«, filozofska, vezana pretežno na nemški¹⁵ krog in pravzaprav vedno nekoliko sumničava do znanstvene strogosti »romanskega« načina mišljenja; v Komunistični partiji ni bilo zanimanja za Gramscijevo misel (če so zanj vedeli, kakor tudi pozneje, ko so zanj že zanesljivo vedeli) iz več razlogov: deloma je zopet kriv predsodek o nekakšni površnosti, celo frivolnosti, ki da je značilna za »romansko« mišljenje, ki zato ni dovolj ortodoksno in je vedno vzbujalo nekakšno bojazen, da gre za elemente anarhoidnosti, deloma pa je za partijo leninskega tipa¹⁶ ta marksizem preveč kulturn in kultiviran (še zmeraj marksizem običajnega levega italijanskega buržuja iz obdobja Gramscijevega življenja) in še zlasti neprijeten prav s svojimi tezami o intelektualcih in kulturni politiki, ki jim dogmatska ortodoksija zlahka pripiše elitnost, zlasti, če jih bere, kakor pač običajno počne, kot politično sporočilo (»napotilo za akcijo«) in ne kot znanstveno intelektualni izziv.

Kar pa zadeva sedanji trenutek, je prav tako nemara treba reči, da Gramscijevo misel odkrivamo bolj zaradi njene aktualnosti – in v tistih delih, kjer je aktualna – (civilna družba, zaveznštva, kolektivni intelektualci) glede na družbeno-politič-

¹⁴ Nečedni geografski determinizem je podpisano zavedel, da je »predpostavila«, da bi nemara tržaški »levičarji«, ki so po letu 1930 mnogo pisali in polemizirali o marksizmu, le utegnili poznati Gramscija tudi kot teoretika. Toda doslej pregledana dela, zlasti V. Martelanca in D. Gustinčiča, te predpostavke niso potrdila; seveda pa bi resnejša analiza utegnila postaviti na laž to opombo.

¹⁵ Izjema je B. Croce, ki ga omenjajo že prve zgodovine oz. pregledi estetike (A. Sodnikova, F. Veber).

¹⁶ O tem gl. tudi P. Vranicki, *Zgodovina marksizma II* (str. 172–180), III (str. 177)., Mladinska knjiga, Ljubljana 1983.

ni trenutek, manj pa v kontekstu kritičnodružboslovne refleksije in kontinuitete (dasiravno posebne vrste, ker gre za dovolj izvirni prispevek historičnemu materializmu) marksistične misli.

BOŽIDAR DEBENJAK

Razmišljanje o Gramsciju danes

I

Nesporno je, da Antoniu Gramsciju pritiče velik zgodovinski pomen za reaktualizacijo in postavitev mnogih vprašanj marksistične teorije in v tem sklopu tudi mnogih vprašanj marksistične filozofske misli. Zlasti po novem zagonu, ki ga je pomenilo intelektualno viharništvo okrog simbolne letnice 1968, je Gramscijeva misel postala lastnina širokega pluralističnega spektra evropske in svetovne levice, tako da spomin le redkokdaj zaide v tista prva leta, začenši s 1946, ko so si Gramscijevi zapiski iz fašistične ječe začeli pridobivati prvo, sprva še skopo občinstvo. Treba je bilo šele premagati ovire, ki so jih predstavljali zapleteni Gramscijevi stavki, polni takšnih in drugačnih šifer, in prodreti v stil, ki je moral obenem preslepiti cenzorja in zabeležiti avtorjevo misel. Zraven tega je bilo treba premagati še eno oviro: od okoliščin vsiljeno citiranje po spominu, kjer so navedbe nujno le približne in včasih evidentno napačne, denimo, če se trdi, da se Marx nikjer sam ne imenuje materialista, čemur lahko oponent takoj ugovarja s trdnimi Marxovimi citati.

Toda ironija zgodovine je, da so bile ravno negativne okoliščine tiste, ki so zagotovile, da je Gramscijeva misel potem prišla »ravno o pravem času«, da je lahko začela učinkovati. Te negativne okoliščine so bile predvsem: dolgoletni zapor, ko je bil Gramsci odtrgan od aktualnih dogajanj v delavskem gibanju in je v samoti zapisoval svoje teoretske refleksije; zatem, nemožnost izdaje pred zlomom fašizma in celo pred koncem vojne; nato, težave z branjem in nenaklonjena klima v prvem povojnem obdobju. Gramsci je bil torej fizično odtrgan od javnosti v času 1926–37–46 in si je le počasi, posthumno, pridobil občinstvo. Vmes pa velja za komunistično gibanje, da je seveda imelo pred očmi Gramscija-mučenika, da so se brala njegova »Pisma iz ječe«, medtem ko je bil njegov »Historični materializem in filozofija Benedetta Croceja«, kot so izdajatelji naslovlili filozofski izbor iz zaporniških zvezkov, po svoji miselni fakturi hud zalogaj, tako da se ga je rajši zamolčevalo. Njegova stališča, zapisana v začetku tridesetih let, imajo presenetljive stične točke s koncepcijami Karla Korschja in Györgyja Lukácsa, pa čeprav je prvi imel politične simpatije za Bordigo, drugega pa Gramsci sam v zapisih zelo previdno in distancirano kritično omenja kot »profesorja Lukacza«. Lukácsjeva recenzija Buharina in Gramscijeva kritična anatomija istega Buharinovega teksta – »Teorije historičnega materializma – Splošno razumljivega učbenika marksistične sociologije« – prihajata do iste temeljne ocene, da gre za grobo vulgarizacijo. Prav tako je zavrnitev paradigme »ortodoksnega marksizma II. internacionale« skupna tako po vsebini kot po argumentih Lukácsjevi »Zgodovini in razredni zave-

sti«, Korschevemu »Marksizmu in filozofiji« in Gramscijevim zaporniškimi zvezkom, kakorkoli se izpeljave vseh treh avtorjev razlikujejo v detajlih in v tem, kako so posamezni argumenti poudarjeni ali pa zastrti.

Ko se je s V. kongresom Kominterne vzpostavil tedaj še vendarle dosti pester »marksizem III. internacionale«, v njem ni bilo več prostora za filozofske koncepcije, ki so se radikalno razmejile nasproti »ortodoksiji II. internacionale«; Zinovjev je pribil, da »tega mi ne bomo trpeli v naši komunistični internacionali«. Trajalo je dve leti, in Karl Korsch je bil izključen iz komunistične partije Nemčije, nedolgo zatem je Lukács doživel brodolom z »Blumovimi tezami« in potem leta 1933 žrtvoval svojo »Zgodovino in razredno zavest«, da bi si s spokorniško »Mojo potjo k Marxu« pridobil vstopnico za nadaljnjo navzočnost v komunističnem gibanju. Iz »marksizma III. internacionale« dvajsetih let se je postopoma oblikovala vse ožja in ožja »ortodoksija«, ki jo je potem zacementiral znani Stalinov katekizem iz leta 1938.

Največji del tega procesa (vse razen let 1924–26) preživi Gramsci za zaporniškimi zidovi; ne doživi le sklepne faze s »Kratkim kurzom zgodovine VKP/b«. Njegov položaj žrtve fašističnega terorja je – v tem je cinična ironija zgodovine – prav posebej koristen za nadaljnji razvoj marksistične diskusije med komunisti, ker je v tej izolaciji od aktualnih tokov, ki je trajala še devet let po smrti, ostal nedosegljiv za ideološko diskvalifikacijo. Njegove revolucionarne legitimnosti ni bilo mogoče spodbijati; kot žrtev kontrarevolucionarnega terorja je imel podoben nimb kot Roza Luxemburg in Karl Liebknecht ali pa kot Thälmann; obenem pa podoben status, kar zadeva teorijo, kot Luxemburgova in Liebknecht: kot da ni napisal ničesar razen »Pisem iz ječe«.

V trenutku, ko pa je zaživela marksistična diskusija, ko so se zamajale in pod udarci kritike začele podirati paradigme »marksizma III. internacionale«, je Gramscijevo delo ravno začelo učinkovati in učinkuje vedno bolj sistematično. Trenutek tega učinkovanja nastopi s petdesetimi leti našega stoletja, istočasno z diskusijo o eksistencializmu in marksizmu.

II

Recepcija Gramscija v povojnem razvoju marksizma je torej sestavni del renesanse marksizma, njegovega osvobajanja iz spon ideologije. Gramsci je imel tu prednost, da ni mogla biti spodbijana njegova legitimnost kot misleca in aktivista delavskega gibanja: niti ni bil izključen in spremenjen za gibanje v neosebo kot Korsch, niti ni izvršil javne teoretske samokritike kot Lukács. Zato je njegova ostra kritika »vulgarnega marksizma« stala legitimetno povsem na drugih tleh kot sorodna stališča, ki sta jih že pred tem izrekla Korsch in Lukács. In prav zato so Gramscijeva stališča lahko bila katalizator, ki je pospeševal razpravo in odpiral prostor za argumente, ki sta jih že prej nakazala omenjena misleca, a so zaradi prej omenjenih točk njunih političnih biografij postali za komunistično krilo delavskega gibanja prepovedana tema. Obenem pa je Gramscijeva oznaka »vulgarnega marksizma« merila neposredno na ruske avtorje: na Plehanova in na Buharina, medtem ko sta se Lukács in Korsch spopadala z nemškimi predstavniki ortodoksije Druge internacionale od Kautskega do Mehringa. Gramsci je z napadom na Plehanova naskočil avtorja, do katerega je imel Lenin zelo dvorezno stališče: na eni strani ga v polemikah imenuje »sofista« in oportunist, na drugi strani pa ga, denimo v znani debati o sindikatih iz leta 1921, povzdiguje z nezmernimi besedami v nebo kot avtorja, ki ga mora kar najintenzivneje študirati vsakdo, kdor se hoče šteti med

marksiste. Strastnost Leninovih formulacij, v katerih enkrat razberemo navidez absolutno odklanjanje Plehanova, drugič pa navidez absolutno strinjanje, seveda terja velik interpretativen napor, da izluščimo rdečo nit, obenem pa so te strastne formulacije skozi dolga desetletja omogočale tudi to, da so bile prefunkcionirane in zlorabljene za čisto druge kontekste; iztrgane formulacije so zmagovalcu v boju diadohov za Leninovo dediščino omogočale, da se je lahko prikazoval kot njegov legitimni dedič. Ko pa Gramsci za Plehanova uporabi kvalifikacijo »vulgarni marksizem«, se evidentno postavi v nasprotje s strastnim, panegiričnim odstavkom iz Leninovega članka »Še enkrat o sindikatih...« in s tem nujno pripelje do poantirane razprave o filozofskih nazorih Plehanova, dosledno temu pa se mora zaostriti tudi diskusija o Leninu kot filozofu.

Problem Lenina je bil s stališča legitimnosti komunističnega krila delavskega gibanja ves čas trd oreh. Potem ko se je delavsko gibanje razklalo na socialdemokrate, socialiste in komuniste, ki so vsi po prvi svetovni vojni oblikovali svoje internacionale, je bila tako imenovana »poltretja«, torej socialistična grupacija, najprej prisiljena iti v osamosvojitve, ker ji je Lenin z znanimi 21 točkami zaprl vrata v Tretjo internacionalo, nato pa se je zmlinčila med obema nasprotnima mlinskima kamnoma: moskovsko in amsterdamsko internacionalo. Lenina avtoriteta revolucionarja in nespornega voditelja boljševikov v zmagoviti revoluciji je vse od drugega kongresa Kominterne, dokončno pa od tretjega kongresa, pomenila legitimno osnovo za vsakogar, kdor je pripadal komunističnemu gibanju. Tako je ostalo še dolgo: v povojnem konfliktu, ki je nastal z Resolucijo Informbiroja, so se teoretiki jugoslovanske partije legitimirali zoper očitek revizije tako, da so se sklicevali na Lenina. Prav tako je Lenina klical za pričo Hruščov in ga danes Gorbačov, toda svojo »leninistično« doslednost sta dokazovala tudi Mao Zedong in Enver Hoxha. Na drugi strani pa so »heretiki« komunistične provenienice polemizirali zoper Lenina filozofska stališča, tako denimo Korsch v svojih antikritikah iz poznih dvajsetih let in Pannekoek v znameniti knjigi »Lenin kot filozof«; Korsch je oponesel Leninu, da se ni dovolj ali pa sploh ni distanciral od mišljenja Druge internacionale, konkretno Kautskega, o »vnašanju zavesti od zunaj v delavski razred«, Pannekoek pa se je spraševal, kaj neki naj pove delavskemu gibanju Evrope Leninov »Materializem in empiriokriticizem«, ki je bil konec dvajsetih let preveden v nemščino, saj je »boj zoper popovščino« in za materializem že dovolj odločno izbojevala buržoazija in je v tem težko videti osnovno preokupacijo delavskega gibanja. Gramscijeva znamenita konstatacija, da je Lenin mnogo večji filozof v tistem, kar je naredil, kot pa v tistem, kar je filozofskega napisal, je povsem v kontekstu omenjenih stališč. Ni seveda mogoče dvomiti, da bi bile mnoge teze iz Leninovih »Filozofskih zvezkov« Gramsciju blizu, toda bral bi jih lahko le, ko bi bil leta 1931, ob njihovem prvem izidu, v Moskvi ali na kakem za študij najnovejše literature ugodnem mestu; tam, kjer je bil, pa je o tem, kaj je Lenin filozofskega napisal, lahko sodil po spominu na »Materializem in empiriokriticizem« in pa na pragmatični članek »O pomenu vojskujočega se materializma«. Iz vsega, kar vemo o Gramscijevih razmišljanjih, pa prav tako lahko potegnemo sklep, da bi tudi po branju Leninovih filozofskih razmišljanj ob Heglu pogrešal marsikatero filozofsko razsežnost.

Gramsci je torej svoje stališče o Leninu zgostil okrog dileme: na eni strani Lenin kot pisec, ki govori o filozofskih temah, in to ne vedno najbolje, na drugi strani Lenin kot revolucionarni voditelj, z iztanjšanim občutkom za revolucionarno strategijo in taktiko; na eni strani filozofska verbalizacija spisov, na drugi strani

filozofska vsebina dejanj, ki jo je šele treba preliči s tem dejanjem adekvatno teorijo. Z drugimi besedami, spet znotraj Gramscijeve analize, če bi izvršili konverzijo Leninove verbalizirane filozofske koncepcije v zgodovinsko prakso, bi prišli do bistveno drugačnih rezultatov, bistveno manjših in nikakor svetovnozgodovinskih; konverzija Leninove prakse v teorijo pa bi pripeljala do vse drugačnih filozofskih stališč.

V isti kontekst lahko postavimo Gramscijev spoprijem z diskusijo, kdo da je večji: Marx ali Lenin. Gramsci odgovarja, da je takšno razmišljanje »nekoristno in izguba časa« (inutile ed ozioso); polemika je izrazito obrnjena zoper sintagmo »marksizem-leninizem«, kar nam pokaže paralela s krščanstvom, ki bi se po analogiji moralo imenovati »krščanstvo-pavlinizem« (cristianesimo-paulinismo): v obeh primerih gre za praktično uporabo teoretske podlage. Teorija in praksa spadata skupaj, ob Marxu ni posebne potrebe po Leninu kot teoretiku, pač pa se je Lenin zapisal v zgodovino kot revolucionar. Do tod Gramsci sam. Toda če izterjamo iz metafore »pavlinizma« vso njeno vsebino, se nedvomno pokaže, da je bil Pavel tisti filter, ki je iz evangelijev prevzel ravno določeno sporočilo in s svojimi pismi fiksiral eno recepcijo »kristianizma«, drugačno denimo od »petrinizma«, torej recepcije v Petrovih pismih. V Gramscijevi vzporednici *Marx in Lenin vs. Kristus in Pavel* tiči torej še neka druga vsebina: tako organizator Pavel kot organizator Lenin obvezujeta na neki način recepcije misli misleca-utemeljitelja, ki nikakor ni edini mogoč, ki pa obeležuje epoho.

III

Gramscijeva razmišljanja vsebujejo tudi kompleksen odgovor na vprašanje razredne zavesti. Karl Korsch je, kot je znano, najostreje polemiziral s stališči Kautskega in Hilferdinga, po katerih je najprej sama od sebe nekje nastala socialistična misel, ki je od razreda neodvisna in mu kvečjemu »simpatična«, ki pa jo potem »meščanski intelektualci« od zunaj »vnašajo v proletarijat«; v polemiko je pritegnil tudi Lenina, ki se je v »Kaj delati?« naslonil na to tezo Kautskega in jo razvijal na podlagi zgodovine ruske inteligence in njenega stika z ruskim delavstvom. Prav tako je Lukács implicite zavrnil to tezo, saj je filozofsko povzdignil proletarijat v subjekt-objekt. Gramscijev odgovor moramo iskati v dveh kompleksih njegovih razmišljanj: v elaboracijah problema intelektualcev in pa v celotnem kompleksu boja za »splošno zavest«. V prvem kompleksu razdela Gramsci tisto, kar morda sponira Korsch: da je v nastajanju organizacijskih form delavskega razreda (delavskih asociacij, stavkovnih odborov, strank, sindikatov idr.) zaobsežen tudi nastanek kolektivnega spomina in učni proces razreda, da torej intelektualna kapaciteta slehernika tu dobiva novo razsežnost v konstituiranju »kolektivnega intelektualca«. Obenem najde tu Gramsci mesto za intelektualca *sensu stricto*, za izobraženca, ki mu vstop v polje gibanja razreda omogoča, da vnese vanj svoje znanje, toda da v njem tudi sam opravi svoj učni proces, da torej postane »organski intelektualec« razreda. S tem je premagana dilema o »vnašanju zavesti od zunaj«, saj je zavest »organskega intelektualca« dozorela »znotraj«. Z drugimi besedami tu Gramsci prihaja do rešitve, ki sta jo za to dilemo imela že Marx in Engels v »Nemški ideologiji«: šele intelektualčeva interiorizacija miselne vsebine razrednega položaja razreda – negativnosti svetovnega reda mu omogoči, da se sam emancipira od iluzij. To šele je podlaga za sintezo gibanja in teorije, v kateri dozorita tako gibanje kot teorija. Gramsciju pripada zasluga, da je ne samo ponovno aktualiziral to misel, temveč tudi, da jo je nanovo utemeljil in razvil v širokem kontekstu.

V drugem kompleksu gre za še eno pomembno teoretsko razsežnost: namesto sektaštva, ki z zaničevanjem gleda na široke množice in njihova vsakdanja prepričanja in predsodke, imamo tu skrajno resno vzeto to vsakdanjo zavest; hkrati pa to ne pelje ladje gibanja na čeri populizma, kjer bi se predvsem gibali v dobrikanju tej vsakdanji zavesti in pritrjevali njenim predsodkom. Gramscijevo hotenje je tu mnogo ambicioznejše: ideologija te vsakdanje zavesti mora biti z intelektualno akcijo prignana v položaj, ko se ji sami razkrijejo predsodki kot predsodki in ko se v njej skozi boje za pripoznanje postopoma vzpostavi hegemonija nove zavesti. V bistvu gre za novo postavitev kritike ideologije kot prakse »kolektivnega intelektualca«; namen je, da se v dnevni praksi izvrši kritika ideologije, toda na način, ki ga je trasirala Heglova »Fenomenologija duha« in za njo Marxova in Engelsova »Nemška ideologija«: kot »Selbstverständigung«, kakor pravi Marx.

Ne da bi torej izgubili konture jasne razredne zavesti, pridemo s tem analitskim postopkom Antonia Gramscija do široke fronte, do bloka socialnih sil za spreminjanje obstoječega. Udejanjenje, konverzija-v-prakso, tega Gramscijevega koncepta niso »ljudske fronte« politično-pragmatičnega tipa; mnogo laže bi se v Gramscijevi teoriji prepoznala najboljša tradicija slovenske Osvobodilne fronte in nekaterih drugih nazorsko pluralističnih gibanj v Evropi in Latinski Ameriki.

IV

Danes se je slika planeta v primerjavi z Gramscijevim časom močno spremenila. Ne samo da so se pomnogoterile tehnične možnosti in da imamo v informatiki pred seboj silo, ki revolucionira materialno in duhovno produkcijo; tudi svetovne razmere v politiki in kulturi so namreč bistveno drugačne. Zato z golim prepisovanjem iz Gramscija in s citiranjem njegovih zapažanj ne pridemo daleč. Tisto, kar pa je danes pglavitni izziv iz Gramscija, je, kako danes koncipirati in izbojevati tisto libertarno, pluralistično, socialistično preobrazbo, v kateri bo zavest novega, emancipatoričnega, dobila hegemonijo v splošni zavesti. V središče pozornosti stopajo zato poleg kompleksa »intelektualca« in kompleksa same »splošne zavesti« zlasti vprašanja politike, tistega temeljnega demokratičnega pojmovanja političnega, brez katerega gre v izgubo emancipatorična vsebina socializma. Socializem, ki se sam odreče svoje libertarne utemeljitve, s katero je stopil nekdaj v spopad s staro družbo, se spreminja v lastno karikaturu in v liferanta svarilnih argumentov, s katerimi konservativci in reakcionarji utrjujejo svojo oblast in ovirajo in zaustavljajo emancipatorična gibanja. S tega stališča je danes očitno, da je praka »doslej realiziranega socializma«, tudi tistega pri nas doma, potrebna temeljite preнове, v kateri bodo imeli pomembno vlogo argumenti, ki koreninijo v Gramscijevih zastavitvah. Startna točka preнове je seveda drugačna pri nas, kjer lahko gledamo nazaj že na desetletja iskanj, kot pa tam, kjer se prenova začinja s faznim zamikom, tako da morajo šele ponovno pregledati zgodovino delavskega gibanja in se naučiti sproščene govora o Kautskem in Leninu, o Trockem in Buharinu, o Korschu in Lukácsu in, eo ipso, tudi o Gramsciju. Toda tudi pri nas je bil čas za lagodno premišljevanje že zdavnaj porabljen. Do odgovorov je treba priti takoj, in to takšnih, ki bodo prispevek v skupni fond tako socializma kot svetovnega procesa kot tistega, kar imenujejo »evrolevica«. V vsem tem pa poti peljejo v smeri, ki jo je trasiral Antonio Gramsci.

MILAN ZVER

Jugoslovanski posvet o proučevanju politične misli

I

Posveta, ki sta ga 9. junija letos organizirala katedra za politične vede in center za politološke raziskave FSPN v sodelovanju z Marksističnim centrom CK ZKS, so se poleg članov matične ustanove udeležili še predstavniki Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (Ljubljana), Fakulteta političnih nauka (Zagreb) in Inštituta za istoriju radničkog pokreta Srbije (Beograd).

Strokovno srečanje so razdelili v dva problemska sklopa. V prvem so razpravljali o problemih raziskovanja politične misli jugoslovanskih narodov, v drugem pa o njenem pedagoškem statusu.

V uvodni razpravi je dr. Stane Kranjc poudaril pomen spoznavanja in vedenja o tovrstni duhovni kulturi za oblikovanje narodne in individualne politične kulture. Opozoril je na insufienco v proučevanju zgodovine političnih idej in se zavzel za skupen nacionalni program proučevanja slovenske politične misli, ki bi ga povezovali s podobnimi projekti iz drugih sredin.

Dr. Adolf Bibič je menil, da je proučevanje politične misli objektivna potreba, ki je pogojena s politično kulturnimi razlogi. Poznavanje zgodovinske tradicije nam lahko kot »pozitivni impulz« pomaga pri reševanju sodobnih problemov, še posebej v kriznih časih. Zato proučevanje zgodovine politične misli ni le akademska potreba.

Dr. Zorica Stipetić je na posvet poslala svojo skico raziskovanja hrvaške zgodovine politične misli, ki ga je v okviru Centra za idejnoteorijski rad CK SKH pripravila že pred desetletjem (izvirni naslov projekta je Politička misao u Hrvatskoj od početka gra-

danske do suvremene marksističke misli). Dr. Janko Prunk je menil, da je osnutek načrta vsebinsko in metodološko zanimivo pripravljen in da v nekem smislu lahko predstavlja zgled predvsem za pripravo metodološkega instrumentarija.

Dr. Latinka Perović (Beograd) je omenila potrebo, da se določeni zgodovinski pojavi in ideje ponovno kritično presodijo. Prav v tem je videla vlogo kritičnega, raziskovalnega zgodovinopisja, ki bo omajal nekatere splošne, stereotipne predstave. Raziskovanje naj bi zajemalo celoten spekter politične misli, ob tem pa ne bi smeli zaobiti dnevniške in memoarske literature. Splošnemu jugoslovanskemu projektu je predpostavila proučevanje nacionalnih zgodovin politične misli, ki naj poudarijo bogastva posebnosti. Le na tej osnovi je mogoče pojasnjevati, primerjati in povezovati znanstvene izsledke. Opozorila je tudi na zapostavljenost nesocijalističnih doktrin, kar škodi tako zgodovini kot politologiji.

Dr. Hrvoje Matković (Zagreb) je dejal, da ni slučajno, da je pobuda za posvet prišla prav iz Ljubljane. Zavzel se je za tesnejše sodelovanje pri ustvarjanju bibliografije, ki naj bi predstavljala podmeno za usklajevanje med nacionalnimi raziskovalnimi projekti.

V drugem delu je dr. Janko Prunk predstavil pedagoški status predmeta Uvod v politično misel narodov Jugoslavije na FSPN. Predmet, ki zaobjema glavna idejnopolitična gibanja od srede devetnajstega pa do 50-ih let dvajsetega stoletja, je bil med študenti dobro sprejet. Izkazali so precejšnjo angažiranost, ki se nenazadnje izraža tudi v številu dobrih seminarskih nalog. Obseg ur pri tem predmetu bi veljalo še povečati.

Zavzel se je za vsejugoslovansko hrestomatijo, ki bi zapolnila vrzel v pomanjkanju tovrstnih učbenikov v pedagoškem procesu (ne le na univerzitetni ravni). V njej naj bi bili predstavljeni vsi pomembnejši idejnopolitični tokovi in predstavniki politične misli jugoslovanskih narodov.

O pedagoškem statusu politične misli je

spregovoril tudi dr. Ratković. Dejal je, da razen na FSPN nikjer v Jugoslaviji ne izvaja-jo takšnega predmeta, čeprav bi bil nujen. Sam posveča politični misli jugoslovanskih narodov pomemben del v okviru svojega predmeta *Suvremena politična povjest nove Jugoslavije* na FPN v Zagrebu.

Na posvetu so izbrali dr. Janka Prunka za koordinatorja priprav za izdajo hrestomatije *Zgodovine politične misli narodov Jugoslavije*.

Ob koncu posveta so se udeleženci dogovorili o nekaterih skupnih dejavnostih:

1. Postopno oblikovanje bibliografije (primarnih in sekundarnih virov);

2. Izmenjava pedagoškega kadra na univerzitetni ravni;

3. Prizadevanja za ponatis pomembnejših izvirnih političnih del;

4. Priprava in izdaja skupne hrestomatije v treh zvezkih.

Do prihodnjega srečanja, ki bo predvidoma jeseni, bodo udeleženci posveta (povabili bodo še nekatere druge ugledne strokovnjake) pripravili nadaljnje konkretne predloge za sodelovanje na vseh omenjenih ravneh.

II

Čeprav so v Sloveniji že storjeni prvi koraki pri proučevanju narodne politične misli, potrebne usmerjevalne markacije še nimamo. Menim, da bi metodološko morala biti kar najbolj fleksibilna. To pomeni, da mora raziskovanje upoštevati že uveljavljene metode politične in zgodovinske vede ter tudi sodobne pristope empirične analize vsebin. Uvajanje kvantitativne analize besedil (tudi vrednotnih trditve) nam ob primernem načinu zbiranja podatkov omogoča tudi njihovo avtomatsko obdelavo. Uvajanje nekaterih novih principov v to raziskovanje bi povečalo spoznavno in pojasnjevalno moč teorije in njeno samokritičnost.

Model raziskovanja politične misli na Slovenskem (bolj bi bilo treba operacionalizirati tudi naslov raziskovalnega projekta: krajevna omejitev »na Slovenskem« namreč vključuje tudi neslovensko politično misel, pa Slovence zunaj meja današnje Slovenije)

bi moral vključevati vse pomembnejše politične ideje, doktrine, teorije ali kako drugače artikulirano politično misel in jo postaviti v primeren zgodovinski kontekst. To predpostavlja kritično refleksijo že obstoječega sklada vedenja ter osnovnih virov: političnih dokumentov, tiska, izvirne strokovne ter memoarske in dnevniške literature. Zlasti je pomembna odprtost modela za proučevanje domačih in mednarodnih družbenih in kulturnih razmer, ki so vplivale na (de)afirmacijo določene politične ideje, ideologije ali teorije. S pojasnitvijo teh splošnih determinant oblikovanja določenega tipa politične kulture in miselnosti pa zgodovina politične misli neizogibno prehaja na področje socialne in politične antropologije, kar je dodatna potrditev interdisciplinarne narave tega problema.

»Brezkompromisna« strokovnost bi morala obvladovati tudi izbor konkretnih tem proučevanja. Percepijam osrednjih političnih konstruktov, kot so država, politika, demokracija, narodno vprašanje, svobščine in pravice itd. bi veljalo priključiti še različne politične teorije (kolikor jih sploh imamo) ter ideološko doktrinarne koncepcije (različne inačice klerikalizma, socializma in liberalizma) pomembnejših slovenskih političnih gibanj (klerikalno, krščansko socialistično, liberalno, socialistično, komunistično, ljudsko in osvobodilno fronto itd.).

Poleg proučevanja politične misli t.i. kolektivnih akterjev (razredi, politična gibanja, stranke, skupine itd.) je potrebno vključiti še posebne monografske študije vidnejših mislecev in politikov, kot so Bleiweis, Mahnič, Krek, Ušeničnik, Kristan, Prepeluh, Dermota, Tuma, Hribar, Gosar, Kocbek, Kidrič, Kardelj idr.

Prvi »namigi« javnosti kažejo, da je ta raziskovalna produkcija postala tudi tržno zanimiva. To lahko povežemo s postopnim dvigovanjem ravni slovenske politične kulture, bolj kritičnim odnosom do družbenega in političnega okolja, iskanjem novih, drugačnih paradig, ki po neki notranji zakonitosti išče svojo antropološko digniteto in potrditev v ponovnem priklicu zgodovinskega spomina, včasih tudi tistega, ki ni »vladajoč«.

Sodobni feminizem na Slovenskem

Informacija o okrogli mizi Sekcije za družbeni položaj žensk in družine

Sekcija za družbeni položaj žensk in družine pri Marksističnem centru CK ZK Slovenije je na podlagi programskih usmeritev za delo sekcije v januarju 1988 organizirala okroglo mizo z naslovom *Sodobni feminizem na Slovenskem*. Že v programu kot tudi pri opredelitvi namena okrogle mize smo zapisali, da želimo na podlagi dosedanjih teoretičnih spoznanj, rezultatov raziskav ter aktualizacije t.i. »ženskega vprašanja« – tudi v primerjavi z izkušnjami v zahodnoevropskih državah – ovrednotiti nova feministična gibanja v razmerah samoupravnega socializma pri nas. Ravno ta namen »ovrednotenja« pa je bil tudi prvo jabolko spora v razpravi, za katero bi lahko rekli, da je potekala na dveh bregovih ter ostala pri najbolj splošeni skupni ugotovitvi, da z družbenim položajem ne moremo biti zadovoljni.

Sekcija kot tudi predsedstvo CK ZKS sta v preteklem mandatnem obdobju (leta 1984) ob razpravi o »nekaterih idejnih problemih uveljavljanja dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije kot celovitem konceptu razvoja proizvajalnih sil in socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosih – s posebnim poudarkom na družbenoekonomskem in političnem položaju žensk in družine« sprejela nekatere temeljne usmeritve ZK na tem področju ter se zavzela za odločnejši idejni boj zoper »etatistično birokratsko ideologijo«, povezano z ostanki patriarhalne zavesti in prakse tudi v delavskem razredu, »ter za boj za nadaljnje poglobljanje procesov emancipacije žensk, socialistične preobrazbe družine, enakopravnih odnosov med odraslimi, otroki, podružbljanje, pogojno rečeno, družinskih funkcij, vzgoje in vzreje otrok« kot nepogrešljivi sestavni del boja za poglobljanje socialističnih samoupravnih odnosov.

Z vidika zavezanosti tem stališčem, ki so narekovala tudi okrepljeno aktivnost organizacij ZK v TOZD, KS in občinah ter kon-

kretizacijo nalog pri razreševanju mnogih problemov družbenoekonomskega in političnega položaja žensk, predvsem pa zaradi nezadovoljstva pri uresničevanju sprejetih stališč, sklepov, zakonov in celo ustavnih opredelitev, zaradi še vedno najrazličnejših oblik diskriminacije žensk v vsakdanjem družbenopolitičnem in gospodarskem življenju, je sekcija ponovno spodbudila to razpravo, tokrat z vidika novih feminističnih gibanj oz. vloge feminizma v samoupravnem socializmu in njegovega prispevka k uresničevanju ciljev. Razprava naj bi prispevala k obogatitvi znanstvenoteoretičnih spoznanj na tem področju ter hkrati dala usmeritve za praktično politično akcijo.

Osnovno gradivo za razpravo je bilo avtorski prispevek Vlaste Jalušič *Stigmatizacija feminizma*, hkrati tudi uvodničarke na okrogli mizi, ki naj bi bil političen poseg v razpravo o t.i. položaju žensk ter hkrati nakazoval nekatere posledice uporabe »razredne analize« za žensko vprašanje. Poleg njenega prispevka so bile podlage za razpravo tudi še ne objavljeni prispevek T. Rener *Nove feministke*, C. Moreffe *Sistem seks/ spol in diskurzivna konstrukcija podrejanja žensk* ter vsa doslej objavljena literatura o feminizmu pri nas.¹

Vprašanje feminizma v samoupravnem socializmu oz. vprašanje pogojev za feminizem v socializmu je bilo središčna točka razprave, pri čemer pa je bilo treba med udeleženkami (udeležencev praktično ni bilo) razprave razjasniti razlikovanje med *feminizmom in ženskim vprašanjem*. Ravno pri opredeljevanju oz. pojmovanju ter sploh priznavanju ženskega vprašanja kot posebnega vprašanja in družbenega vprašanja je prihajalo in še vedno prihaja do bistvenih razlik. V povojni zgodovini Jugoslavije se je pogosto postavljalo vprašanje, ali pri nas obstaja posebno žensko vprašanje ali ne. Opredeljevalo se je kot družbeno vprašanje oz. kot razredno, delavsko vprašanje in kot sestavni del boja za občečloveško emancipacijo. Feministično pojmovanje pa ne sprejema ženskega vprašanja kot družbeno vprašanje, kot vprašanje osvoboditve dela in celo nasprotuje socialistični revoluciji; feminizem namreč ni zastavljal oz. vztrajal pri ženskem

¹ Problemi, št. 9/86, Zbornik o ženski in ženskemu gibanju (Krt, 1985), prispevki o emancipaciji na Ziberlovih dnevih 1984, idr.

vprašanju. To naj bi bilo namreč zgodovinski produkt socializma, komunističnih partij oz. postavitve centralnega subjekta emancipacije dela – »izvršek marksizma in socializma, manjko in presežek hkrati, ker je manj od razrednega, občega, hkrati pa se ne da stlačiti v razredno, ker mu nenehno uhaja.« Tudi feminizem naj bi se v socializmu vrednotil s svoje objektivne vrednosti kot možni revolucionarni dejavnik. Kritičen je zlasti do tega, da se tudi ženske kot razvojni dejavnik pojmujejo le kot delavke in le na tej podlagi so jim priznane subjektiviteta in posamezne pravice (npr. porodniški dopust). Feministke sodijo, da je enotni subjekt emancipacije zgolj fikcija in da bi se ta odstranila, se skušajo potlačiti pobude, ki same po sebi dokazujejo ravno nasprotno. Zato feminizma ni mogoče omejiti na žensko vprašanje in tudi pojav feminizma v našem prostoru ni aktualizacija ženskega vprašanja. Feminizem je nujno kritika marksizma in njegovega enotnega subjekta.

Nasproti takšnim kritikam dosedanjega obravnavanja ženskega vprašanja kot razrednega in splošnodruženega vprašanja je bilo v razpravi na drugi strani ravno tako pojmovano žensko vprašanje – kot družbeno in razvojno vprašanje v povojni zgodovini, izpostavljeno kot napredek v boju za boljši položaj žensk in s tem je mogoče hitreje doseganje učinkov v procesu emancipacije žensk. Ti so se pokazali predvsem v ekonomskem emancipiranju žensk, ki pa ga je treba v sedanjih razmerah ponovno analitično oceniti. Z ekonomskimi spremembami je prišlo tudi do sprememb v družini, v odnosu do otrok in v odnosih med spoloma, pa tudi do sprememb v družbeni infrastrukturi, razvoju družbenih dejavnosti idr. Medtem ko so nekatere razpravljalke različno presojale doseženo emancipacijo v družini, pri delu, v politiki idr., pa so druge takšno »parcializacijo ženskega vprašanja« ocenile kot nesprijemljivo parceliziranje problemov, ki so med sabo zelo povezani, kar vse kaže na nezmožnost absolutizacije zasebnega in družbenega in povezanost z globalnimi družbenimi procesi.

Prizadevanja, da bi si z ustreznijšim položajem v družbenoekonomskih razmerjih tudi ženske pridobile boljši položaj v družbenoekonomskih, socialnih, političnih idr. razmerjih, so bila preoptimistična. To še posebej velja za politično emancipacijo, kjer

smo po enotnem mnenju razpravljalk dosegli najmanj ter celo stagniramo – kljub strukturnim spremembam v izobrazbi, usposobljenosti ipd., pa tudi demokratizaciji političnega sistema. Z reševanjem ženskega vprašanja kot splošnodruženega vprašanja pa nam ni uspelo izriniti patriarhalizma, ki se izraža v sedanjih kriznih razmerah še bolj odkrito.

»Feminizem je kot gibanje zavesti, čeprav z različnih izhodišč in z različnimi rešitvami, pretresel celoten način obstoja in življenje ženske in je kot oblika protesta proti ustaljenim oblikam diskriminacije žensk bistveno prispeval k prebujanju ženske samozavesti, njene vloge in mesta v družbi«,² je dejala ena od razpravljalk. Res pa je feministično gibanje oz. feministične pobude drugače, na nov način odpirajo ta vprašanja. Feminizem je verjel, da je del demokratične boja za civilne in politične pravice tudi s tem, da osebno, intimno izpostavlja kot javno, politično. Pri tem gre za odkrivanje realno obstoječe zveze med zasebnim in javnim.

Druga razpravljalka je menila, da je feminizem na Slovenskem tudi znak zatona »predstaviške politike« pri nas, opozoril je na družbeno »nepomembna« vprašanja. To je pomembno tudi zaradi obnavljanja patriarhalne zavesti (uvajanje državne populacijske politike, družinski davek, demonstracije žensk v Prištini . . .). Za slovenski feminizem naj bi bilo tudi značilno, da je zelo hitro prešel štiri razvojne faze, zlasti zgoščeno teoretično obdobje, vključuje se v razprave o zelo konkretnih življenjskih problemih. Zato je pomemben tudi za Zvezo komunistov. Pri tem pa odnosa med feminizmom in ZK ne gre enačiti z odnosom partije do feminizma. Pri odnosu med partijo oz. ZK in feminizmom je treba opozoriti tudi na ugotovitve, da so feministične pobude nastale zunaj partije in obstajajo mimo nje ter Zveze komunistov tudi ne potrebujejo.

Pri kritiki odnosa marksizma do ženskega vprašanja oz. do feminizma pa gre vendarle le za eno od njegovih interpretacij, ki pa ne more veljati za kritiko celotnega marksizma (vsaj ne postmarksizma).

Če feminizem prinaša nove teoretične misli in prispeva k ovetljevanju pojmov v prehodu iz ene družbenoekonomske formacije v drugo, je zagotovo spodbuden.

² Zorica Raičević: Feminizem kao alternativni pokret.

Vendar pa mora biti tudi v svoji radikalni kritiki marksizma, družbene prakse in njenih simbolov izostren in natančen, sicer si dela slabo uslugo.

Pri »socialistični« politiki do ženskega vprašanja se že v osnovi postavlja vprašanje emancipacije človeka – zgolj skozi samoupravljanje. V sodobnih razmerah se namreč vse bolj srečujemo z vprašanji, ki presegajo le razredni okvir ter postajajo občečloveški problemi, ki jih razrešujejo ljudje ne glede na razredne razlike (mir, ekologija ipd.). Tako sta tudi vključitev žensk v družbeno delo ter ekonomska neodvisnost nujni začetek in pogoj emancipacije, ne pa tudi edini cilj samoosvoboditve. V Jugoslaviji je ekonomska neodvisnost zgodovinsko izhodišče za emancipacijo žensk v pogojih specifične družbene reprodukcije.

Razprava je odprla tudi vprašanja človekovih pravic, ki zaenkrat temeljijo pri nas predvsem na delu, pravici iz dela. Feministična gibanja si prizadevajo za uveljavitev občečloveških, državljanskih pravic ne glede na zaposlitev oz. status delavca. Uveljavitev takšnega odaljevanja pravic od funkcije dela bi zagotovo pomenila širitev pravic v družbenih dejavnostih in socialnem zavarovanju ne glede na to, da že zdaj poznamo več pravic na podlagi sistema solidarnosti. Zato bi bila nujna kritična presoja takih pravic tudi z vidika zagotavljanja materialnih sredstev. Predvsem pa bi morali ob tem prednostno upoštevati pravice otroka.

Pri iskanju možnih rešitev boljše kakovosti življenja posameznika in družine se po vzoru držav blaginje ponuja tudi »politika življenjskih ciklov«, ki omogoča večjo fleksibilnost pri delovnem času, delovnih mestih – s prekinjanjem obdobja dela z obdobjem izobraževanja, skrbi za družino, pa spet z obdobjem dela. Takna politika izbire življenjskih ciklov zmanjšuje obremenjenost v posameznem življenjskem obdobju, a hkrati predstavlja tudi zadostno izbiro delovnih mest.

Večje upoštevanje različnosti pri oblikovanju skupnih spoznanj ter drugačno vrednotenje teh vprašanj v naši družbi bi morali

dobiti po mnenju udeleženk svoj izraz tudi v praktični politični akciji, pri vsebinski obogatitvi ter pri organiziranosti obstoječih oblik družbenopolitičnega delovanja, še posebej svetov za družbenopolitično aktivnost žensk pri organizacijah SZDL. Hkrati pa bi bilo treba bolj raziskati posamezna vprašanja žensk v naši družbi ter perspektivo njihovega reševanja, vse od ekonomskega položaja do politične emancipacije žensk, ki se zaradi ekonomske in politične krize še pogloblja.

Okrogla miza o sodobnem feminizmu na Slovenskem je bila začetek poglobljene razprave, začetek dialoga, odprla je vrsto vprašanj, ki šele morajo dobiti svoje odgovore tako v znanosti kot tudi v Zvezi komunistov.

Pomenila je tudi medsebojno obveščanje, »tipanje« med »feministikami« in »aktivistkami«, a vendar je pokazala, da apriorne sodbe o feminizmu kot relativno novem, drugačnem, alternativnem gibanju niso mogoče, kot ni mogoče zavreči realnih dosežkov v procesu emancipacije žensk in temeljnih izhodišč.

Pokazala je na različnost, drugačnost in nove kvalitete v razmišljanjih, veliko kritičnost do zgodovine in sedanjih razmer. Bistveno je preseči samozadovoljstvo v obstoječem stanjem ter iskati nove odgovore na izzive časa.

Vrsta vprašanj, zlasti o možnih izhodih, je ostalo odprtih. Tudi vnaprej bodo verjetno obstajale razlike v odnosu do marksizma, splošnodružbenega in specifičnega ženskega vprašanja, ločenega od razrednega vprašanja, občečloveških državljanskih pravic, nevezanih na pravice iz dela, organiziranosti in metod dela, ki pa jih bo treba z zavestno akcijo subjektivnih sil in v skladu z razvojnimi možnostmi in realnimi družbenimi razmerami tudi zmanjševati.

Sekcija za družbeni položaj žensk in družine bo skušala prispevati k njihovemu iskanju z več konkretnimi, poglobljenimi razpravami, ki jih že načrtuje v svojem programu dela o politični emancipaciji žensk, ženski in delu, kakovosti življenja otroka, družine idr.

Mednarodno srečanje metodologov družboslovnega raziskovanja

V tednu, ko se je maj prevesil v junij, je Meduniverzitetni center za podiplomski študij v Dubrovniku gostil udeležence Mednarodne konference o metodologiji družboslovnega raziskovanja. Preden spregovorimo kaj več o vsebini pogovorov, namenimo nekaj besed samemu Centru.

Meduniverzitetni center za podiplomski študij v Dubrovniku je bil osnovan v začetku sedemdesetih let. Njegovi osnovni nalogi sta predvsem prenos ter poučevanje novejših znanj in vzdrževanje raziskovalnih stikov med akademskimi ustanovami. Po skoraj poldrugem desetletju obstoja je Center danes odmevna mednarodna organizacija, ki jo sestavlja več kot stoosemdeset univerzitetnih članic. Iz programskega lista Centra za šolsko leto 1987/88 lahko preberemo, da se je (oziroma se še bo) v njem zvrstilo več kot petdeset strokovnih tečajev in petnajst mednarodnih konferenc.

Konferenco o metodologiji družboslovnega raziskovanja je sklical Komite za logiko in metodologijo, ki deluje v okviru mednarodne sociološke zveze ISA. Temu mednarodnemu združenju pripadajo skorajda vse družboslovne discipline, organizirane v približno petdeset komitejev. Poleg rednih štiri letnih svetovnih kongresov ISA so za pretakanje znanj in poznanj s posameznih disciplinarnih področij pomembne še konference, ki poleg predstavitev najnovejših strokovnih dosežkov omogočajo navezovanje osebnih stikov med raziskovalci.

Konferenco o metodologiji družboslovnega raziskovanja si je mednarodni organizacijski komite, v katerem je skrb za neposredno izvedbo prevzel lokalni odbor, ki ga je krmarila Anuška Ferligoj iz Raziskovalnega inštituta Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo iz Ljubljane, zamislil kot izmenjavo izkušenj na zelo široko zastavljenem metodološkem področju. Program konference je predvideval petdnevno

intenzivno srečevanje metodologov, ki so se pričenjale z jutranjimi plenarnimi zasedanji, se nadaljevala z dopoldanskimi okroglimi mizami ter zaključevala s popoldanskimi.

Vsebinska strukturiranost programa, ki je poleg petih plenarnih predavanj obsegal kar osemnajst zaokroženih sekcijских področij, je od organizatorja konference terjal skorajda uporabo optimizacijske metode, saj je imel za razporeditev 150 udeležencev na voljo le dve dvorani. Lahko zatrdimo, da je možno tako obsežen program izpeljati le tedaj, če organizator programsko širino opraviči z udeležbo vrhunskih strokovnjakov. V tem pogledu je organizatorju uspelo, saj so posamezne teme predstavili resnično vodilni svetovni strokovnjaki. Osvežilna posledica tega pa je bila časovna omejitev referatov na petindvajset minut in razprav na pet minut.

Celoten vtis o konferenci je zaradi heterogenosti zastavljenih tem težko strniti. Patrick Doreian (profesor iz Univerze v Pittsburghu, ZDA), ki je predstavil network analizo, je samo za svoje področje dejal, da je velikansko in neraziskano kot džungla. Zato naj v tem kratkem poročilu podamo le nekaj osnovnih misli, ki naj predstavijo izbrana področja, v katerih se je razvila kritična, polemična diskusija. Vsebina teh debat se tiče predvsem težav pri operacionalizaciji metodoloških zasnov, dalje zanesljivosti in veljavnosti meritvenih postopkov ter teorij, ki so podlaga merilnim postopkom; izredno živahna debata se je razvila ob razmišljanju o dometu vzročnih modelov, ki so trenutno zelo aktualni kot metodološki pripomoček v socioloških raziskavah; vprašljiva je bila tudi konsistentnost in obstojnost latentnih dimenzij v časovnih raziskavah, recimo ohranjanje dominantnih stališč v anketnih raziskavah v zaporednih časovnih točkah. Za vzorec bom opisal podrobneje dileme pri log-linearne modelih, meritvah in splošnih metodoloških vprašanjih.

1. Merjenje

Menim, da je osnovna debata na srečanju v Dubrovniku zadevala vprašanja zanesljivosti in veljavnih meritev. Naj za ilustracijo podam drobec kritičnih razmišljanj v tej smeri.

Reprezentacijska teorija merjenja, ki

izhaja iz predpostavke, da se lahko pod določenimi pogoji relacije empiričnega sistema opišejo z matematično relacijsko algebro, je bila zelo kritizirana. Ta teorija je danes podlaga matematične psihologije, počasi pa postaja tudi orodje v sociologiji (stališča in anketna merjenja) – včasih se pojmuje kot teorija merjenja v družboslovni metodologiji. Ost kritike združuje naslednje ugotovitve; meritveni pogoji so vedno izpolnjeni za matematični relacijski sistem, nikoli pa za empirični relacijski sistem; teorija obravnava zgolj »notranje« empirične relacije empirične konceptualne domene, ne more pa obravnavati »eksternih« medkonceptualnih relacij. Torej se posveča samo proučevanju zanesljivosti meritve, ne uspe pa preučiti veljavnosti merjenja. Zaradi teh slabosti, ki niso naključne in začasne, temveč izhajajo iz same narave teorije, deluje teorija kot naivna rekonstrukcija naravoslovnih znanstvenih meritev. Nujno potrebno je usmeriti razmišljanje k takšnim meritvenim proceduram, ki bodo sistematično upoštevale eksterne kriterije (primer je metodološka veja, ki se imenuje empirična metateorija). a. metodološki vidiki razvrščanja javnega mnenja, modeli odkrivanja latentnih preferenčnih dimenzij (kvantitativne J lestvice).

2. Log-linearni modeli

Obravnavali so večdimenzionalne kontingenčne tabele in možnost raziskovalne analize (AIC procedura, Sakamoto procedura, alternativni pristopi za raziskovalno analizo, PCIN modeli in njihova primerjava z asociacijskimi modeli); veliko jih uporabljajo za analizo socialne mobilnosti. Eden novejših problemov, ki ga skušajo v zadnjem času razreševati, se tiče velike količine manjkajočih odgovorov v anketah pri različnih velikostih populacijskih vzorcev. V ta namen so različni avtorji skušali oceniti pomen teh manjkajočih vrednosti za veljavnost interpretacije. Izdelali so popravilne procedure za določevanje pomena manjkajočih, nepopolnih podatkov v log-linearnih modelih (latentne spremenljivke, manjkajoče vrednosti) ter predlagali postopke za ocenjevanje zanesljivosti zaključkov v »skoraj praznih« frekvenčnih tabelah (EM algoritem, Goodmanov modificiran pristop v analizi

poti). Izdelali so tudi računalniški program LCAG (splošni program za oceno in korekcijo latentnih spremenljivk v log-linearnih modelih), ki so ga uporabili za analizo izobrazbenih in poklicnih napredovanj: recimo na nizozemskih podatkih, pa za proučevanje socialne mobilnosti v Italiji.

3. Splošna metodologija

Pri debati o vzročnosti v polju družbenih fenomenov je aktualno soočanje pojmov vzročnosti in koreliranja pojavov; metodološki izvori dileme se nahajajo med drugim tudi v filozofskem pisanju Karla Pearsona (vsi znanstveni zakoni so dejansko korelacije, invariantnost fizikalnih zakonov in iluzija). Čeprav je ideja o verjetnostnem ocenjevanju povezav med družbenimi pojavi sprejemljiva, pa je vzpostavljanje korelacijske sociologije (ki se je razvijala ob analizi variančne oz. kovariančne matrike, še zlasti pa se je razmahnila z uporabo računalnika) privedlo do vprašanja, kako rešiti vsebujoče probleme (bistveno je: preveč povezav in zmožnost interpretacije). Dileme razrešujejo na različne načine (Giddins: sociologija raziskuje konstantne relacije), recimo na ideološke, opazovalne, merske načine (če omenimo le nekatere).

Drugi videvajo možnost rešitve tako, da razdelijo probleme v rešljive in težje rešljive: tako se jim začetna dilema praktično prenese v ločeno podvprašanje, ki ga rešujejo posebej. V ta namen predlagajo ločevanje treh ravni metodološkega diskurza: logična raven (kakšna metodologija ima smisel, kako se metoda prilega teoriji, predmetu – to je analitična raven), opisna raven (kakšne metode uporablja raziskovalec in zakaj) in predpisna raven (kako na najboljši način uporabiti dano metodo).

Pomanjkljivost vzročnih predpostavk so analizirali tudi sistematično, ne le geneseološko oz. ontološko. V ta namen je bil napisan referat, ki je strogo definiral pojem vzročnosti ter izpeljal zaključek, da se vzročno modeliranje v sociologiji lahko uporablja zgolj ob preciznih predpostavkah, ki izhajajo iz sistematičnega determinizma: v teoretičnem smislu to pomeni, da so vzročni modeli običajno nepopolno pojasnjene teoretične konstrukcije, ki v raziskovalnem prostoru zadovolje zgolj potrebnim ne pa

tudi zadostnim pogojem za izrekanje veljavnih znanstvenih trditev.

Ponovno je oživel zanimanje za opredeljevanje družbenih pojavov z vidika sistemske teorije, pri čemer avtorji poudarjajo, da njihovi modeli ne opisujejo zgolj ravnotežja, temveč zaznavajo tudi nepričakovano dinamiko; tako je bil v okviru paradigme splošne teorije sistemov ponujen model, ki presega dosedanje poskuse sistemskega opisovanja družbenega dogajanja; uvedeno je topološko polje, zgrajeno okoli časovno-entropičnega izomorfizma kaotičnih in urejenih sistemov, opredeljena je razlika med mega časom (evolucijski procesi) in mikro časom (ravnotežni procesi).

Teh nekaj razmišljanj, ki sem jih povzel, seveda ne morejo nadomestiti konkretnosti in strokovnosti, ki sta bili tudi ob najbolj stvarnih referatih most sporazumevanja med sodelujočimi. Vendar sodim, da lahko v tem kratkem poročilu podam zgolj vzdušje, ki je prevevalo konferenčne dni, za povzetek posamičnih referatov pa si bo treba vzeti nekoliko več časa in nameniti malo več prostora.

Naj omenim še neko zanimivost: močan vtis so zapustili Nizozemci s svojo številčnostjo in strokovnostjo na široki metodološki fronti, zlasti pa še zaradi svoje mladosti, zagnanosti in odprtosti, s čimer intuitivno osvajajo nove prostore, nonšolantno ponujajo različnim družbenim institucijam metodologijo (včasih tudi zgolj za testiranje), tesno navdahnjeno z računalniškimi zmogljivostmi, kot uporabno sredstvo za raziskovanje, načrtovanje in preverjanje stvarnih družbenih fenomenov.

Za vse, ki jih zanima povzetek metodoloških referatov, je v knjižnici FSPN na voljo nekaj izvodov lične brošure, ki je bila v Dubrovniku vsem udeležencem izreden vodnik pri prebijanju skoz množico metod, spoznanj in dognanj. Predvidoma pa bo pri angleški založbi McMillan izšel zbornik gradiv s tega srečanja.

JANEZ MALAČIČ

Struktura mednarodnih migracijskih tokov v mediteranski regiji

(Capri, 26.–28. november 1987)

V industrijsko najbolj razvitih državah sveta se je v zadnjih desetletjih uveljavila posebna oblika strokovnih in znanstvenih posvetov, na katerih se zbere največ dvajset do trideset udeležencev. Organizatorji so praviloma posamezni znanstveni inštituti, teme posvetov pa ozko specializirane. Inštituti poskušajo pritegniti k sodelovanju najbolj priznane strokovnjake z nekega ožjega znanstvenega področja in jim praviloma povrnejo vse stroške za prihod na posvet. Mednarodna udeležba zagotavlja reprezentativnost v pogledu stroke, kar pomeni, da obravnavajo najbolj aktualna vprašanja, pa tudi tista vprašanja, ki so v določenem trenutku na samem robu napredka v stroki. S takimi sestanki je omogočen tudi vsakokratni pregled razmer v stroki, bodisi na globalni ali regionalni ravni.

Gradiva za takšna delovna srečanja so praviloma pripravljena in razposlana vnaprej, kar omogoča, da se sodelujoči dobro pripravijo in da pride do zelo podrobne in kritične obravnave posameznih prispevkov. Na takih posvetih se ne more zgoditi, da bi referenti in diskutanti govorili eden mimo drugega, ali celo sami zase, kot se mnogokrat dogaja na jugoslovanskih strokovnih srečanjih. Vsako trditev in sklep je treba zelo temeljito dokazovati in dokumentirati, pomanjkljivosti in napake pa pozorna kritika odkrije in zahteva, da se jih odpravi. Kritičen pristop je temeljno načelo, ki je razvidno že iz narave organiziranosti posveta. Del udeležencv povabijo samo zaradi tega, da v pripravljenih uvodih opozorijo na kvalitete in slabosti prispelih referatov. Organizatorji si prizadevajo, da teče delo na posvetovanju zelo intenzivno – od zgodnjih dopoldanskih do poznih pooldanskih ali celo večernih ur. K delovnemu vzdušju prispeva tudi izbira kraja posvetovanja. Ta je največkrat odmak-

njen hotel, kjer so udeleženci ločeni od zunajega življenja. Tako je tudi prosti čas nekako vključen v strokovne diskusije in reševanje konkretnih vprašanj.

Eno takih posvetovanj je organiziral tudi italijanski Inštitut za ekonomska raziskovanja mediteranske regije iz Neaplja, in sicer na otoku Capri, od 26. do 28. novembra 1987. Inštitut financira Nacionalni svet za raziskovalno delo Italije in ima vsega pet do šest stalnih raziskovalnih delavcev z ne preveč visokim znanstvenim rangom. Njegova glavna naloga je spremljanje gospodarskega in širše družbenega dogajanja v mediteranski regiji, še posebej v severnoafriških mediteranskih državah. Strokovno vodstvo Inštituta je povezano z imeni priznanih italijanskih znanstvenikov in neapeljske ali katere druge južnoitalijanske univerze ali pa celo iz Rima. Takšni priznani strokovnjaki sodelujejo z Inštitutom kot občasni sodelavci in svetovalci pri posameznih raziskovalnih projektih, ali pa pri organizaciji domačih ali mednarodnih strokovnih in znanstvenih sestankov. Inštitut organizira letno pet do šest takih sestankov na otoku Capri ali v katerem drugem turističnem kraju v bližini Neaplja.

Industrijsko razvite države so očitno spoznale, da se da dostikrat priti do želenih rezultatov na raziskovalnem področju po bolj racionalni poti tako, da se povabi priznane strokovnjake iz različnih držav na dobro organizirano delovno posvetovanje, kot pa s financiranjem številnih ekip raziskovalcev z vsemi režijskimi stroški vred. Tako inštituti pravzaprav kupujejo pamet, dosejajo mednarodno uveljavitev, varčujejo z denarjem in časom ter pridejo do rezultatov, do katerih z lastnim raziskovalnim delom morda sploh ne bi mogli priti. To velja še toliko bolj za inštitute, ki se ukvarjajo z raziskovanjem mednarodnega področja. Razmere v posameznih državah, ki zanimajo organizatorje srečanj, so veliko bližje strokovnjakom iz teh držav. Domačini tudi veliko bolje poznajo razne specifičnosti svojih držav, vire podatkov, nacionalno literaturo in raziskave, ki so bile doma dotlej že opravljene. Tujcem je marsikaj od tega težje dostopno – že zaradi jezikovnih in kulturnih ovir, dostikrat pa države niti ne želijo razkriti svojih specifičnosti pred tujci.

Večina tega, kar sem doslej omenil, velja tudi za primer neapeljskega inštituta. Doda-

ti pa je treba še nekatere splošne značilnosti raziskovalnega dela v Italiji. Italija namenja za znanost in raziskovalno dejavnost v zadnjih letih veliko denarja. To je v prvi vrsti posledica ugodnih gospodarskih razmer v tej deželi, ki se je še pred nekaj leti srečevala z velikimi gospodarskimi težavami in regionalnimi nasprotji. Problemov regionalnega razvoja ji sicer ni uspelo rešiti, po obsegu družbenega proizvoda pa se je uspela prebiti na peto mesto na svetu, postavila se je pred tako industrijsko velesilo, kot je Velika Britanija. V skladu z gospodarsko močjo je opazna tudi težnja Italije in njenih znanstvenikov, da se bolj uveljavijo v svetu, še posebej pa v ožjih regionalnih okvirih Evrope in Mediterana. V zadnjih nekaj letih sem imel priložnost spoznati tovrstne težnje pri naši sosedni demografskem, statističnem in ekonomskem znanstvenem področju, verjetno pa velja ta ugotovitev tudi za druga področja znanosti.

Tema seminarja, ki mu je namenjen ta zapis, je bila struktura mednarodnih migracijskih tokov v mediteranski regiji. Udeleženci iz desetih držav so pripravili trinajst referatov. Med 20–25 udeleženci so bili predstavniki Portugalske, Jugoslavije, Grčije, Turčije, Libanona, Izraela, Egipta, Tuniisa, Maroka in seveda Italije. Zanimivo je, da ni bilo nikogar iz Francije. Zdi se, da je med Italijani in Francozi na področju znanstvenega sodelovanja precej rivalstva. Francozi očitno niso naklonjeni večji uveljavitvi Italije v mediteranski regiji in Evropi, saj menijo, da gre takšna uveljavitev v dobršni meri le na njihov račun. Španski predstavniki so bili povabljeni, vendar iz objektivnih razlogov niso mogli priti na Capri.

Referati so bili napisani v angleškem, francoskem in italijanskem jeziku. Evropejci so prispevali šest referatov, Azijci tri in Afričani štiri.

V skupini evropskih avtorjev sta M. Nikolinos in R. Cagiano de Azevedo obravnavala splošni okvir migracijskih gibanj v zahodni Evropi in mediteranskem bazenu, J. Malačić, G. Siampas, C. Conim, A. Golini in C. Bonifazi pa so v svojih referatih obdelali migracijsko problematiko v Jugoslaviji, Grčiji, Portugalski in Italiji.

M. Nikolinos je svoj referat naslovil »Konec migracij v Zahodni Evropi«. S tem je hotel še posebej opozoriti na prestrukturiranje gospodarstva tega področja, ki se pri-

lagaja uporabi modernih tehnologij. Avtor pričakuje, da bo tehnologija, ki varčuje z delovno silo, v teh državah v prihodnje povzročala stalno nezaposlenost. Zato se, po njegovem mnenju, ne more ponoviti obdobje pred letom 1973 z izredno visoko migracijo. Nikolinakos poudarja izkoriščevalsko naravo dosedanjih oblik migracij iz manj razvitih držav v razvite države in težavne procese integracije, s katerimi se imigranti srečujejo. Temeljitejša integracija je možna šele pri tretji generaciji. Ničesar pa nam avtor ne pove o posledicah izredno nizke rodnosti v teh državah za prihodnje migracijske tokove v Evropi. Zdi se, da tega vidika ne bi smel prezreti.

R. Cagiano de Azevedo v nasprotju z Nikolinakosom posveča mnogo več pozornosti novejšim spremembam imigracijske politike v državah priseljevanja. Težišče referata je na prikazu ekonomskega in institucionalnega okvira migracijskih gibanj. Imigracijske države so se začele zavedati, da bodo imigranti ostali pri njih mnogo dlje, kot se je zdelo do nedavnega. Zato so po naftni krizi največ skrbi namenile integraciji bolj kvalificiranih imigrantov v njihove družbene skupnosti, za nekvalificirane in odvečne pa so uvedle posebne stimulacije za vrnitev domov. Med spremembami imigracijskih politik posameznih držav so še zlasti pomembne tiste, ki so usmerjene k oblikovanju skupnega trga delovne sile v EGS, ker povzročajo diskriminacijo imigrantov iz držav zunaj EGS. Avtor je v svojem referatu ugotovil podrejeno vlogo emigracijskih držav na področju migracijske politike in razne oblike diskriminacije imigrantov. Zato se zavzema za mednarodno koordinacijo razmer na tržišču delovne sile v imigracijskih in emigracijskih državah.

Trije drugi referati iz evropske skupine obravnavajo razmere v emigracijskih državah in problematiko vračanja v te države, en referat pa obravnava nov fenomen, namreč migracije tujcev v Italijo. V svojem referatu sem obdelal razvoj jugoslovanske mednarodne migracije po letu 1960, ki smo jo dolgo obravnavali kot začasno. Razvoj je pokazal, da za veliko število naših državljanov to sploh ni bila začasna, marveč trajna migracija. Razen razčlenitvi posameznih podobdobj v razvoju emigracije in jugoslovanske migracijske politike sem največ pozornosti namenil selektivnosti naših mednarodnih

migracij. Selektivnost je namreč tisto specifično področje, ki razkrije podrejenost emigracijskih držav v procesu mednarodnih migracij.

G. Siampos je analiziral vračanje grških emigrantov in ugotovil, da se je negativni saldo po letu 1973 v Grčiji spremenil v pozitivnega, in to kljub spremenjenemu položaju Grkov v državah EGS po vstopu v skupnost.

C. Conim je podal temeljito analizo emigracije in vračanja Portugalcev v povojnem obdobju do leta 1986. Portugalska je med vsemi evropskimi emigracijskimi državami izgubila relativno največ ljudi. Najintenzivnejše so bile emigracije v obdobju od 1964 do 1973, podobno kot v drugih državah. Zelo veliko Portugalcev pa se je odselilo ilegalno. Zanimivo je, da so se Portugalci na veliko izseljevali tudi čez ocean, predvsem v tistih obdobjih, ko so evropske države zaprle svoje meje.

A. Golini in C. Bonifazi sta v svojem referatu obravnavala primer Italije, ki je bila v začetnih povojnih letih še emigracijska, vendar je postala v sedemdesetih in osemdesetih letih tipična imigracijska država. Tujci se priseljujejo predvsem v razvitejši severni del; relativno največ jih je bilo po popisu leta 1981 v Trentinu in Zgornjem Poadižju, sledita pa Veneto in Toskana. Med priseljenci ni veliko Jugoslovancev, pa tudi ne veliko drugih Evropejcev, pač pa precej Afričanov, med katerimi so se mnogi priselili ilegalno.

Udeleženci iz Azije so prispevali tri referate. S. Uner je napisal pregled emigracije delovne sile iz Turčije, F. Farah je prikazal migracijo iz Libanona, E. Sabatello pa tokove izraelske mediteranske migracije. Turški primer je relativno dobro znan. Avtor je obdelal obseg migracij, njihove posledice in perspektive. Ugotavlja, da bo v perspektivi Turčija še zmeraj potencialno zelo pomembna emigracijska država. Na to opozarjajo demografske pa tudi ekonomske razmere, saj se bo nezaposlenost v državi do leta 2000 še povečala.

Zelo zanimiv je bil referat F. Faraha iz Libanona, ki je orisal zgodovino migracijskih gibanj od zadnjih desetletij otomanskega imperija pa vse do najnovejšega obdobja vojne drame. Stalni vojaški spopadi v zadnjih letih so pripeljali do gospodarskega razsula in obubožanosti nekdanj relativno razvite bližnjevzhodne dežele. Najbolj impresiv-

no je bilo poročanje o odseljevanju prebivalstva Libanona na različne konce sveta. V dnevnem časopisju izhajajo mnogi oglasi, ki odkrito vabijo prebivalstvo k odseljevanju. Na posvetu je bil prikazan oglas, ki je vabil v Kanado. Zato ne preseneča avtorjeva trditev, da se bo odseljevanje nadaljevalo.

E. Sabatello je v svojem referatu obdelal mediteransko komponento izraelskih migracij. To ni bila posebej težka naloga, saj imajo Izraelci na voljo zelo podrobne podatke o migracijah svojega prebivalstva, ki jih zbirajo ob prehodu čez mejo. Osnovna ugotovitev referata je, da se pozitivni vpliv neto migracij v Izrael v celotnem povojnem obdobju zmanjšuje. V osemdesetih letih je šlo samo 7% porasta prebivalstva na račun priseljevanja. Stalne vojne očitno tudi v Izraelu zelo negativno vplivajo na priseljevanje.

Referenti iz Afrike so se predstavili s poročili A. Farrage o emigracijah iz Egipta, S. Sahlja o tunizijskih transmediteranskih migracijah, C. Tarife o kvantitativnih aspektih emigracij iz Tunizije in A. Belgendouza o implikacijah emigracij iz Maroka. Referat egiptovskega avtorja je orisal emigracije v druge bogatejše arabske države. Pri tem je imel avtor veliko problemov s statističnimi podatki, kar je glede na razvitost statistike v tej državi povsem razumljivo. Polemiko je sprožilo njegovo stališče, da so emigracije za Egipt izrazito negativne, zato

sam nasprotuje izseljevanju. Evropski udeleženci se s takšnim stališčem v glavnem niso strinjali, saj so opozarjali na mnoge prednosti emigracij za Egipt, npr. zmanjševanje nezaposlenosti, pritek finančnih sredstev v državo ipd. Seveda pa nihče ni trdil, da je mogoče samo z emigracijami rešiti ekonomske, demografske in socialne probleme Egipta in drugih nerazvitih držav.

Zanimiv in izrazito delovni posvet je razkril temeljne značilnosti migracijskih gibanj v Mediteranu, pa tudi širše, saj se del migrantov iz mediteranskih držav usmerja tudi v druge evropske in nekatere azijske države ter celo v čezoceanske države. Za jugoslovanskega udeleženca je bilo najbolj trpko spoznanje, da se med evropskimi državami z odprtimi mejami samo še Jugoslavija uvršča med potencialno pomembne emigracijske države. Krizne razmere v zadnjih letih to potencialno stanje samo še poglobljajo, tako da se bodo ob ponovni priložnosti množice jugoslovanskih delavcev spet podale na delo v razvitejše države. Nekatere druge evropske države, ki so bile tradicionalno emigracijske, so pokazale, da samo gospodarski napredek dolgoročno zagotavlja zmanjševanje pritiska k odseljevanju. Naše perspektive v tej smeri, žal, niso preveč rožnate. Izhoda iz krize še ne vidimo, zato se bomo morali sprijazniti s tem, da bodo mnogi najboljši delavci še naprej odhajali prek meje. Med njimi pa bo verjetno vse več visoko izobraženih strokovnjakov.

JOŽE PIRJEVEC

Tito, Stalin in Zahod

(izd. Delavska enotnost, Ljubljana 1987, str. 251)

O stalinizmu kot enem od obdobij polpretekle zgodovine v zadnjih letih skokovito narašča število del, ki ta fenomen obravnavajo z vidika mednarodnih odnosov ali pa notranje politike Jugoslavije. Gre za vrsto prevedenih in domačih del – prispevkov za zgodovino, memoarov, dnevnikov, esejev, monografskih študij, beletristike itd. – katerih poznavanje je neobhodno za razsvetljevanje črnih lukenj našega zgodovinskega spomina. O oceni del jugoslovanskih avtorjev se zato ne bi mogli strinjati z uvodničarjem v Pirjevčevo knjigo Petrom Vodopivcem, ki pravi, da gre za »poplavo najrazličnejših, nesistematičnih in nekritičnih del, ki obravnavajo našo povojno zgodovino in v zadnjih letih polnijo zlasti beograjski in zagrebški knjižni trg...«. Da o teh delih ne misli tako niti Pirjevec, bomo spregovorili kasneje. Kar se tiče del jugoslovanskih avtorjev, je potrebno po mnenju pisca tega prispevka ugotoviti naslednje. Prvič, dela obravnavajo najbolj občutljivi del jugoslovanske medvojne in povojne zgodovine, saj so tisti, ki so jo ustvarjali v dobrem in slabem, ravnokar odšli ali pa so še del sedanje politične stvarnosti. Ker je potrebno pritrditi tistim, ki pravijo, da zgodovine ni mogoče pisati, dokler so njeni protagonisti (ustvarjalci in sopotniki) še živi, pisanje tovrstnih del ne zahteva v naših pogojih samo osebne hrabrosti, ampak je po strokovni strani tudi težaško delo. Mislimo na pristopnost virov, opreznost založnikov in vsakovrstne neuradne in uradne politične pritiske, ki žele preprečiti izdajo takih del.

Drugič, generaciji, ki je rojena po vojni, so taka dela neobhodno potrebna in nikakor noče čakati, da se v imenu filistrske

znanosti izdajajo le dela, ki so z vidika stroke pisana »lege artis«. Na taka dela bo potrebno čakati vsaj še nekaj let. Zato ne more biti dvoma, da so za povojne generacije, ki so bile o medvojnem in povojnem obdobju poučevane in vzgojene v beločrni tehniki, vsa taka dela »conditio sine qua non«, da se z malo manj muke prebijajo do védenja in razumevanja o tistem, kar so dobrega in slabega počenjali naši očetje. Upošteva je gornje in bližino zgodovinskega trenutka, ki je snov teh del, je blago rečeno smešno ne upoštevati in ne ceniti tovrstnih publikacij samo zato, ker niso pisana v skladu s pravili zgodovinske stroke.

Tretjič, nedvomno mora biti naš interes, da izide čimveč del o polpretekli zgodovini, ne glede na to, ali jih ocenjujemo kot znanstvene, strokovne, beletristične ali zgolj žurnalistične. Memoari in dnevniki v tem smislu niso nič manj pomemben vir kot besedilo s številno bibliografijo in opombami. Posebej zato, ker je prva zgodovinska evalvacija t. i. »kritičnih obdobij« stvar bodočih desetletij, in nič manj zato, ker gre za obravnavo tem, o katerih kljub časovni bližini vemo manj kot pa o dogodkih izpred dvesto ali tristo let. Posebna vrednost teh del, ki jih praviloma pišejo v pozitivnem in negativnem smislu prizadeti avtorji, pa je verjetno prav v tem, da so v mnogo večji meri osvobojena dogmatičnih predsodkov in ideoloških apriorizmov, kot pa dela, o katerih prepričujejo historiografi drug drugega, da so zaradi metodološkega pristopa in obilnega kritičnega aparata vrhunska znanstvena dela. Skratka, ne gre za knjige, ki bi jih pisali »zgodovinarji polnih hlač«, kot je pred nekaj leti duhovito označila slovenske historiografe zagrebčanka Klaičeva, temveč za večinoma neposredne akterje med in povojnih časov, ki so se zaradi različnih nagibov odločili, da povedo, kar vedo, ali tisto, kar mislijo da vedo.

Kot je razvidno iz naslova knjige »Tito, Stalin in Zahod« je osnovni namen zgodovinarja Jožeta Pirjevca seznaniti bralca o tem,

kako so najmočnejše države Zahodne koalicije gledale, doživljale in reagirale na jugoslovanski spor s Sovjetsko zvezo in njenim instrumentom Inforburojem. Vrsta vrhunskih sestankov med glavnimi člani Antihitlerjevske koalicije v toku druge svetovne vojne in konkretna politična praksa v prvih letih po vojni je privedla do jasne delitve Evrope na vzhodni in zahodni del. S tem je postavljen temeljni bipolarni okvir, ki je prevladujoča značilnost mednarodnih odnosov do današnjega dne – ne samo v evropskih, temveč svetovnih razmerah. Na čelo tako razdeljene Evrope se postavita na zahodni strani ZDA, na vzhodni pa Sovjetska zveza, ki postaneta hegemon v odnosu na države v svoji interesni sferi. Kar se tiče metod utrjevanja in širjenja interesnih sfer v vzhodni in srednji Evropi ter Balkanu, je Sovjetska zveza uporabila učinkovit in enoten model ne glede na različne kulturne, gospodarske in politične značilnosti posameznih držav žrtev. Temelj za vzpostavitev prosovjetskih režimov, ki so v politični terminologiji dobili naziv ljudske demokracije, je bila neposredna vojaška prisotnost Rdeče armade. Tako politiko izvršenega dejstva je hočeš nočeš moral priznati Zahod. Transformacija satelitov je potekala v vseh segmentih: ideologiji, družbeno-političnem sistemu, gospodarski in kulturni politiki. V sferi ideologije je uporabljen sovjetski model, ki naj bi nastanek novih režimov, to je udejanjanje idej marksizma in leninizma, teoretično in filozofsko utemeljil. Najprej so izvedene socialistične revolucije, ki so radikalno obračunavale z buržoaznimi in veleposestniškimi režimi, nato pa je inavgurirana maksima o diktaturi proletariata kot prehodnem obdobju in razredne družbe v brezrazredni komunizem. V sferi političnega sistema je prav tako uporabljen sovjetski recept, ki se je pokazal uspešen predvsem v obračunu z opozicijo in v utrjevanju enopartijskega sistema oblasti. Sovjetska zveza je namreč v vsaki državi, kamor je prodrla Rdeča armada, kot zamatke nove oblasti ustanovila »narodnoosvobodilne komiteje«, na čelo katerih so stopili komunisti, ki so praviloma čakali na osvoboditev svojih držav v Sovjetski zvezi. Sovjetska zveza je torej uporabila star in preizkušen recept srednjeveškega Bizanca, ki je vedno imel na zalogi nekaj potencialnih knezov in kraljev ter jih ob primernem trenutku postavil na izpraznjeni prestol.

V taki percepciji je Zahod videl tudi Jugoslavijo, in to na eni strani kot vazalno državo, ki ima glavo in srce v Moskvi, ter na drugi strani kot državo, kjer se mora komunistični prodor na Zahod zaustaviti. Jugoslavija je bila za Zahod torej instrument sovjetske ekspanzije na Zahod, posebno v Italijo, ki so jo pretresali socialni nemiri in kjer bi lahko bil možen komunističen prevrat po vzoru na druge vzhodnoevropske režime. To so tudi osnovna izhodišča v Pirjevevi knjigi, ki pravilno ugotavlja, da so bila vprašanja Trsta, Gorice in Koroške vprašanja odnosa med Vzhodom in Zahodom, ne pa problemi Jugoslavije ali še celo vitalni problem nekega majhnega naroda, kot so Slovenci. Pirjevec na ta način sicer posredno vendar pa prepričljivo demantira vse tiste infantilne očitke, češ da smo Slovenci izgubili Koroško, Trst in Gorico zaradi nesposobnosti naše diplomacije in preočitne vezanosti Jugoslavije na Sovjetsko zvezo.

V zvezi s sporom med Stalinom in Jugoslavijo bi morda Pirjevec lahko povedal, da je bil spor logična posledica odnosov med supersilo (Sovjetsko zvezo) in državo, ki se je hotela izviti iz njene in od nasprotne strani priznane interesne sfere. Logika obnašanja države, ki ima v mednarodnih odnosih položaj velesile ali celo supersile, je, upoštevaje zgodovinsko prakso, namreč razpoznavna in zato v veliki meri tudi predvidljiva. Kot dokazuje empirija, velesilam (supersilam) narekuje že samo njihova vloga v svetu takšen in ne drugačen način obnašanja. Ta način obnašanja lahko strnemo v pojmih – ekspanzija, hegemonija, dominacija in politika interesnih sfer. Po mnenju pisca tega prispevka sta dva osnovna razloga, zakaj je Jugoslaviji uspelo v boju z Sovjetsko zvezo leta 1948. Prvi je v tem, da je prišlo v Jugoslaviji do avtentične, in ne na tankih in bajonetih prirešene revolucije. Drugi, verjetno nič manj bistveni razlog pa je, da se med vojno »Trije veliki« in po vojni samo »Dva največja« niso mogli sporazumeti o jasnem razmejevanju interesnih sfer in njeni eventualni okupaciji. Jugoslavija je namreč edina država, ki se je leta 1948 uspela izmakniti patronatu velikega brata. Kot vemo, je Sovjetska zveza vse ostale podobne poskuse držav v svoji interesni sferi radikalno preprečila z neposredno ali zagroženo vojaško intervencijo (DR Nemčija 1953, Madžarska 1956, Češkoslovaška 1968 in Poljska 1980).

Pirjevec se je pri pisanju svoje, v pravem pomenu monografske študije, opiral na dve vrsti virov, in to na dela drugih avtorjev in diplomatske arhive nekaterih zahodnih držav. Ker je bila Pirjevčeva ambicija mnogo širša, kot pa predstaviti samo zahodna gledanja na spor Jugoslavije s Stalinom, lahko ugotovimo, da se Pirjevec za širšo predstavitev problema opira predvsem na jugoslovanske avtorje. V podajanju celovitejšega prikaza spora Vzhod-Zahod, mednarodnega položaja Jugoslavije, njene zunanje in notranje politike, njenih ambicij in političnih akcij, dilem in nasprotij, se je Pirjevec opiral predvsem na številne pisce, v prvi vrsti na Dedijerja in Djilasa, pa tudi na avtorje, kot so Kardelj, Adamič, Biber, Bebler, Štrlac, Bilandžić, Petranović, Tempo, Cencić, Mates, Kljakić, Krest in drugi. Poleg omenjenih je uporabljal tudi nekatera dela tujih avtorjev, vendar pa je temeljna videnja o obravnavanem problemu črpal iz del jugoslovanskih avtorjev. Toliko k pripombi uvodničarja »o poplavi najrazličnejših nekritičnih in nesistematičnih del« v Jugoslaviji.

Tistemu, ki noče ali ne more brati vseh omenjenih in številnih drugih neomenjenih jugoslovanskih avtorjev, seveda priporočamo v branje Pirjevčevo knjigo. V zvezi s tem naj ugotovimo, da je Djilas – sicer med največkrat citiranimi v Pirjevcu – zaradi poznanih razlogov svoja dela objavljala le v tujini, da so prevedena v glavne svetovne jezike, ter da so doživela številne ponatise. V spremenjeni politični klimi v zadnjih letih pri nas, ki omogoča objavljane tudi drugače mislečih, tudi t. i. disidentom, bi veljalo nekatera njegova dela objaviti tudi v Jugoslaviji. Djilas je nedvomno bil med glavnimi ustvarjalci politike tistega časa, ko se je Jugoslavija med vojno rojevala in po vojni borila za svoj obstoj. O tem ima Djilas vsekar kaj povedati.

Drugi pomemben vir pričujočega dela so raziskave, ki jih je Pirjevec opravil v diplomatskih arhivih Washingtona, Londona, Rima in Pariza. Zahodni pogled, v kolikor ga ni črpal iz drugih knjig, podaja avtor s pomočjo kritične ocene in selekcije diplomatskih depeš in nekaterih sumarnih analiz omenjenih zahodnih ministrstev za zunanje

zadeve. Tako izvemo za vrsto novih podatkov, ki so po našem mnenju zelo zanimivi, vendar pa bistveno ne prispevajo k razumevanju celotne problematike, osvetljujejo pa nekatere detalje, posebno kaj je kdo od zahodnih diplomantov mislil in predlagal v trenutku svojega poročanja. V tem smislu se seveda zastavlja problem in vprašanje diplomatske depeše kot zgodovinskega vira, v kar se na tem mestu žal ne moremo spuščati. Posebej pa ne v vsebinske in tehnične razlike med klasično diplomatsko depešo in depešami, ki so namenjene obveščevalnim službam.

Žal avtor ni mogel svoje raziskave opraviti v jugoslovanskih in sovjetskih diplomatskih arhivih, kar je posledica notorne rigidnosti obeh držav glede odpiranja arhivov. V primeru Jugoslavije pa gre poleg tega še za neurejenost, pomanjkljivost in splošno zanemarjenost diplomatskega arhiva. Jugoslavija bi končno morala spoštovati svojo zakonodajo in sprejeti takšno, kakršno imajo na področju varstva diplomatskih in drugih arhivov – ter posebno v pogledu njihove uporabe – civilizirane družbe.

Vse v vsemu je knjiga Jožeta Pirjevca kritična selektivna monografska študija, ki v najsplošnejših sintetičnih orisih pripoveduje o vsem, kar je neizogibno povedati o tako pomembni temi, kot je preračunljivo politično obnašanje Zahoda, ki se je bal, da bo spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo lahko prerasel v širši spopad med obema super-silama. Kljub nekaterim spornim ugotovitvam in trditvam (npr. o izvozu jugoslovanske revolucije in jugoslovanskih hegemonističnih ambicij do južnih sosedov itd.) je Pirjevec nedvoumno naklonjen bitki Jugoslavije za njeno mednarodno in notranjo samobitnost v času Informbiroja. Mnogoštevilne navedbe virov (opombe se pojavljajo na približno vsakih deset vrstic besedila) kažejo na množino preštudirane gradiva, prav tako pa na prevladujoče prepričanje stroke, da je nekaj tisoč citatov tisti minimum, ki ga kot aspirin predpisujejo kriteriji sodobne historiografije in ki naj bi bili jamstvo za kvaliteto. Seveda to ne velja za vse zgodovinarje.

Iztok Simoniti

Razprave in gradivo

Revija za narodnostna vprašanja, št. 20

Konec lanskega leta, točneje decembra, je izšla nova številka »Revije za narodnostna vprašanja; Razprave in gradivo – Journal of Ethnic Studies; Treatises and Documents« v izdaji Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Revija prinaša 300 strani zanimivega branja s področja narodnostnega oz. manjšinskega področja. Teoretska problematika s tega področja se nanaša tako na našo kot svetovno stvarnost.

V številki je zajeto 19 strokovnih člankov oz. razprav z zgoraj omenjenega področja. Zakaj takšna aktualnost manjšinske problematike? Po eni strani zasledimo »prebujanje« številnih narodov in narodnosti po vsem svetu, celo tistih, ki so se še ne dolgo tega smatrali kot folklorni dodatek »turističnemu paradižu«. Poleg tega pa je nedavno zopet začela z delom Komisija OZN za človekove pravice na sprejetju deklaracije o zaščiti manjšin. Res je, da so ta prizadevanja dokaj jalova, saj je od osnutka deklaracije o zaščiti narodnih, etničnih, verskih in jezikovnih manjšin, ki ga je predlagala Jugoslavija, minilo celo desetletje. Kakor je po eni strani to nerazumljivo, je po drugi tudi opravičljivo, saj je (bilo) potrebno rešiti številna nejasna vprašanja. Kopja so se lomila okoli vprašanja domorodnega prebivalstva, tujih delavcev in še zlasti okoli vprašanja, kaj je manjšina kot subjekt pravic, z drugimi besedami okoli definicije pojma manjšina. Predlog le-te je pripravil Jules Deschenes.

Države se seveda pred sprejetjem takega mednarodnega dokumenta želijo zavarovati pred različnimi separatističnimi tendencami, ki bi lahko ogrozile obstoj marsikatero od njih. Postaviti most med državno integriteto, njeno suverenostjo in mednarodno pravno priznano pravico do samoodločbe in zaščite pa je v današnji mednarodni skupnosti zelo težko opravilo.

Pričujoča številka Revije za narodnostna vprašanja seveda nima namena rešiti vso to obširno problematiko, za kar končno tudi ni poklicana, ampak predvsem osvetliti določena področja le-te oz. kot je zapisal uvodničar S. Devetak, obogatiti vedenje in spoznanja bralca. V tem pogledu pa je revija doseгла svoj namen.

Ne da bi težili k neki dokončni in vseobsežajoči klasifikaciji, lahko sestavke razvrstimo v pet širših tematskih sklopov, ki se med seboj dopolnjujejo. Uvodno skupino predstavljajo teoretično-normativni prispevki. Pohvalno je, da avtorji presežejo pozitivistično teoretično raven.

Bralca bo nedvomno pritegnil članek sovjetske avtorice, saj so v Sovjetski zvezi še nedavno tega trdili, da ni problemov na narodnostnem področju. Praksa in dogodki zadnjega obdobja, o katerih nam skoraj vsak dan poročajo sredstva javnega obveščanja, pa pričajo, da socializem sam po sebi ne more odpraviti nasprotij med tamkaj živečimi narodi in narodnostnimi manjšinami. Tudi razprava o ameriških staroselcih nam prikaže razliko med romantičnim prikazovanjem njihovega položaja in stvarnostjo.

Ekonomska problematika manjšin in področij kjer le-te živijo je vprašanje, ki vse bolj stopa v ospredje, kajti le ustrezen in pravilen ekonomski razvoj je lahko porok neasimilaciji. S tem lahko učinkovito zavr-nemo demografske spremembe, ki bi šle na škodo manjšin in določenih narodov. Zato je mnenje švicarskega strokovnjaka za ta vprašanja še posebej dobrodošlo. Pozitiven primer je regionalni razvoj na narodnostno mešanem območju Pomurja.

Članki, ki se nanašajo na položaj slovenskih manjšin v sosednjih državah, nam prikazuje problematiko porabskih Slovencev na Madžarskem, v Videmski pokrajini in še zlasti v Reziji in Kanalski dolini, kakor tudi na dvojezičnem ozemlju Koroške. Ne glede na to, ali obravnavajo jezikovno, šolsko, socialno, starostno, spolno, demografsko področje manjšinske problematike, nam nakazujejo skupno rdečo nit, in sicer, da etnična zaščita manjšin zahteva tudi »posebne« ukrepe s strani države, kjer le-te živijo.

Inštitut za narodnostna vprašanja se ukvarja tudi z vprašanjem oblikovanja jugoslovansko-italijanske meje po drugi svetovni vojni. V tej številki najdemo prispevek, ki na temelju kronološke in kritično zastavljene ekspozicije prikazuje odmev, ki so ga v italijanski in zlasti tržaški memoaristiki zapustili dogodki t. i. štiridesetih dni, se pravi obdobje, ko se je v Trstu nahajala jugoslovanska armada. Konceptualno podoben, vendar vsebinsko drugačen je tudi prispe-

vek, ki se nanaša na problem t. i. jugoslovanstva. Avtorica je predstavila stališča nekaterih prominentnih jugoslovanskih družboslovcev.

Poleg omenjenih prispevkov avtorjev različnih narodov je posebna kvaliteta te številke revije tudi v tem, da prinaša bibliografije in biografije delavcev Inštituta za narodnostna vprašanja v letu 1987 in njihovo udeležbo na domačih in tujih mednarodnih znanstvenih srečanjih, ter obiske na tej instituciji. Smisel tega početja ni v prikazovanju dejavnosti in samopropagandi, ampak to nedvomno olajša delo vsem, ki se želijo poglobljati v tematiko in jo proučevati. K temu prispeva tudi prikaz na novo pridobljenih knjig v knjižnici Inštituta z deskriptorji, ki so predstavljene po tematskih sklopih.

Revija je zanimiva tudi v lingvalnem pogledu, saj prinaša kratke povzetke tekstov v angleščini, kar velja tudi za sinopsise z gesli, ki se nahajajo na njenem koncu. Resnici na ljubo je potrebno zapisati, da si tuji bralec z njimi lahko bolj malo pomaga. Vendar sta dva članka tujih avtorjev objavljena v originalu, medtem ko sta uvod in kazalo v celoti prevedena v angleščino.

Bralca velja opozoriti na spremembo naslova in zunanje opreme revije. Z naslovom »Revija za narodnostna vprašanja – Journal of Ethnic Studies« so po besedah ravnatelja Inštituta in glavnega urednika revije hoteli potrditi kontinuiteto obravnavane problematike, kakor tudi pritegniti nove bralce, z novo zunanjo opremo pa narediti revijo prijetnejšo in vpadljivejšo na pogled.

Na koncu velja zapisati, da sta objektivna ocena in prikaz revije v tako kratki obliki nemožna. Predstavitev tematskih sklopov in poizkus nakazati neke skupne značilnosti objavljenih tekstov sta seveda pomanjkljiva in je na tej podlagi komaj mogoče dobiti prestavo o reviji. Zatorej ostaja na bralcu, da si jo sam pridobi.

Tomaž Rozman

NIKOLA PASTUOVIĆ

Edukološka istraživanja

(Školske novine, Zagreb, 1987)

V tej knjigi objavlja avtor prispevke, ki so nastali v zadnjih letih. Povezuje jih težnja, da se h kompleksnemu družbenemu pojavu edukacije (vzgoje in izobraževanja) pristopi na nov, transdisciplinarni način. Ker imata vzgoja in izobraževanje socialne, ekonomske in psihološke pogoje in posledice, ju avtor obravnava z vidika pedagogike, andragogike, sociologije, psihologije, ekonomije izobraževanja, filozofije vzgoje itd. Brez spoznanja zakonitosti vzgoje in izobraževanja na tem področju ni mogoče doseči zaželenih ciljev. Le na ta način bi preprečili nezaželjene učinke, voluntarizem in »eksperimentiranje« na celotni mladi generaciji, pri čemer pa tudi generacija odraslih ni izvzeta.

V prvih dveh poglavjih (»Kaj je edukologija« in »Cilji edukacije«) raziskuje avtor potrebe in možnosti za splošno teorijo edukacije kot znanosti o splošnih zakonitostih realizacije ciljev vzgoje in izobraževanja. Pastuović izhaja iz osnovne variable učinkov edukacije. Ker predpostavlja diskrepanco med deklariranimi in dejanskimi cilji, uporablja pri raziskovanju ciljev induktivno, empirično metodo. V poglavjih »Edukacija za samoupravljanje«, »Empirična verifikacija realizacije predpostavk izobraževanja ob delu«, »Psihosocialni pogoji kreativnosti odraslih«, »Edukacijski pristop k razvijanju motivacije za delo«, »Vzgoja in družbeno-ekonomski razvoj« in »Stanje in problemi visokošolskega izobraževanja v Jugoslaviji« obravnava različne probleme s teoretičnega in empiričnega vidika. Najbližja avtorjevi raziskovalni usmeritvi je problematika odraslih, ki pa je po transdisciplinarnosti njegovega pristopa uporabna tudi za raziskovanje edukacije mladih, kar je razvidno pri poglavju o visokošolskem izobraževanju.

Cilje vzgoje in izobraževanja je potrebno opredeliti enoznačno. To ima teoretični in praktični pomen. Cilj pojasnimo z odkritjem dejavnikov, ki nanj vplivajo, kar nam omogoča točnejše zakonito predvidevanje. Zgolj

z »dobronamernimi« političnimi odločitvami, ki ne izhajajo iz zakonitosti, dosežemo le nepričakovane in nezaželjene rezultate. Za analizo vzgojnoizobraževalne prakse je potrebno razlikovati ideale, cilje in vzgojne naloge. Ideal opredeljuje Tanović kot zamišljeno popolno stanje, h kateremu stremimo kot k vrednoti po sebi. Kujundžić pa meni, da je vzgojni ideal pedagoški izraz splošno-človeškega ideala našega časa, ki vsebuje v sebi generično bistvo človeka. Ideali so kompas v daljnoročnem ocenjevanju edukacije. Pastuović na osnovi teh tez zaključuje, da morajo biti cilji realizirani v aktualnem času, ker je njihova funkcija v projektiranju konkretnih vzgojno-izobraževalnih vsebin. Če se kateri od »ciljev« ne realizira, ne spada med cilje. Po udejanjanju nalog na posamezni ravni merimo učinkovitost vzgojno-izobraževalnega procesa.

Nadalje razmišlja avtor o uresničljivosti vzgojnega ideala »vsestransko razvite osebnosti« danes. Ugotavlja, da se ta ideal pojavlja v pedagogikah vseh socialističnih držav z atributi socialistična, svobodna, humana, srečna itd. V kapitalističnih državah se poudarja razvoj osebnosti. Situacija v svetu daje le malo optimizma, da bi se vzgojni ideal realiziral. Cilje določajo monopolni interesi vodilnega sloja v družbi. Avtor zastopa tezo, da je potrebno ideal »vsestranske razvite osebnosti« podrediti koncepciji »realizacije osebnosti«, ker je ta bolj humana, bolj uresničljiva in bolj ustreza razvojnemu idealu družbe. V sovjetski koncepciji »vsestranske osebnosti«, ki izhaja iz človeka, ki je pripravljen na fizično in na umsko delo, ima visoke moralne kvalitete, ustvarja estetske in kulturne vrednote in proizvaja materialno in duhovno bogastvo, vidi Pastuović uniformnost in funkcionalizem. Pedagoške kritike so pokazale, da ni vsestranska niti tista osebnost, ki razvija vse dimenzije enako, niti tista, ki se razvija le enodimenzionalno.

Pastuović obravnava tudi empirično verifikacijo realiziranih ciljev. Pri večini ljudi prevladujejo motivi samoohranitve oz. eksistenčnega pomanjkanja, in do samorealizacije ne pridejo. Šele pri ljudeh, ki imajo močno izražene dispozicije in sposobnosti, prevladujejo obratno (v – za večino – atipičnem smislu) motivi samorealizacije. Glede na pluralno strukturo motivacije posameznik zadovoljuje ekonomske, socialne in

osebne-samorealizacijske cilje edukacije. Po raziskavah so za našo družbo na prvem mestu ekonomski cilji produktivnosti, na drugem mestu socialni cilji stabilizacije, in na zadnjem mestu cilji humanizacije, ki so pa za mladino, ki se odloča za »neproduktivne« poklice, na prvem mestu.

Edukacija za mehanizirano, repetitivno delo ne vodi k razvoju osebnosti. Samorealizacija je odvisna od stopnje osvoboditve dela oz. od tega, koliko je način proizvodnje (dela) usklajen z avtentično človekovo naravo. Ker ti pogoji še niso pri nas realizirani, ni upravičeno trditi, da delovna, moralna itd. vzgoja nujno vodijo k vsestranski osebnosti. Ni vsaka vrsta vzgoje pozitivna.

Na ravni delovne organizacije je pri nas delo še tayloristično organizirano. Človek je ekonomsko bitje in edukacija je samo trening za večjo produktivnost organizacije, ki prek mnogih antagonizmov in zastojev postaja samoupravna organizacija. Osnovni problem je po Pastuoviću v tem, da zastarela delitev dela pri nas vodi k hierarhično-oligarhičnim (tehnobirokratskim) odnosom, medtem ko samoupravljanje predpostavlja enako družbeno razdelitev moči. Z izobraževanjem se razlike o sposobnostih še povečujejo. Nastaja konflikt med ekonomskimi in humanističnimi cilji. Družbeno moč ne daje posamezniku sama izobrazba, ampak položaj. Kolikor stopnjevito formalno izobraževanje služi tistim, ki imajo položaje tudi že brez nje, ohranja oligarhično razdelitev moči.

Avtor obširneje razpravlja o vprašanju ekonomije izobraževanja. Gre za osnovno vprašanje (ne)rentabilnosti investicij v izobraževanje. Na kongresu Svetovnega združenja za raziskovanje edukacije v Madridu so l. 1985 ugotovili, da je v pogojih gospodarske krize edukacija postala vrsta magičnega mehanizma družbenega prilaganja. Razvite države kot so Japonska, skandinavske dežele, Švica, Danska, ki so surovinsko ali energetsko siromašne, so dokaz, da se investicije v edukacijo splačajo. Tudi naše izkušnje kažejo, da je učinkovito izkoriščanje naravnih bogastev odvisno od kvalitete človeškega faktorja. Pri nas pa vrhunski strokovnjaki niso dobro izkoriščeni, ker prevladujejo v naši družbi še vrednote predindustrijske družbe: egalitarizem, statičnost, zaprtost, avtoritarnost, ki preprečujejo inovativnost. Izkoriščenost je direktna funkcija

motivacije oz. vzgojenosti. Vzgojenost pa ni samo intencionalno-institucionalna, ampak je tudi spontano-funkcionalna. Nemotiviranost (nevzgojenost) izhaja iz neustreznega nagrajevanja po delu. Nagrajevanje po vložnem delu (naporu) je vrednota, ki se pojavi šele v industrijski družbi. Odnos med motivacijo-sposobnostmi in delovnim učinkom ne funkcionira optimalno prav zato, ker ni zunanje stimulacije za delo, zlasti za inovativno delo. Zato tudi neatraktivni, proizvodni poklici ne morejo postati atraktivni. Po avtorju zavračamo krivdo na šolsko vzgojo tam, kjer bi vprašanje nemotiviranosti lahko rešili z nagrajevanjem po učinkih dela. Administracija vidi v nedelu izvor razvojnih težav.

Delovna učinkovitost se ne poveča samo z večjim znanjem, ampak tudi s korelativnimi dejavniki. Pogoji zanjo se ne nahajajo v edukativni sferi sami, ampak v sistemu gospodarske politike in dejanskih razmerjih moči v družbi.

Po »zakonu učinka« ohranijo posamezniki tiste oblike obnašanja, ki zadovoljujejo njihove najvažnejše potrebe ali motive, kar pa ne da ustreznih rezultatov. Mobilizacija človekove energije je namreč tem večja, čim boljša je zveza med vložnim delom in nagrado. Družba investira po svojih možnostih in ne po potrebah posameznikov. V poglavju »Empirično preverjanje realizacije predpostavk izobraževanja ob delu« kritizira avtor razloge za usmerjeno izobraževanje.

Na osnovi ekspliciranih izhodišč obravnava Pastuović »Stanje in probleme visokošol-

skega izobraževanja v Jugoslaviji«. Tudi visoko izobraževanje ima selektivno razredno reproduktivno funkcijo, zaradi katere se socialne razlike med ljudmi še povečujejo.

Humanistični in ekonomski cilji si nasprotujejo, če se učence usposablja za parcialne in repetitivne delovne naloge. Podobno velja za odnos med ekonomsko in socialno učinkovitostjo. Če družbeni odnos blokira produkcijo, potem edukacija, ki služi njeni ohranitvi, blokira ekonomski razvoj, če pa družbeni odnos deluje stimulatивно na proizvodnjo, potem edukacija, ki ga podpira, učinkuje ekonomsko progresivno.

Avtor analizira učinkovitost visokošolskega izobraževanja na ravni usklajenosti le-tega s potrebami gospodarstva in družbe, usklajenosti vsebini izobraževanja in potreb dela, kvalitete usposobljenosti visokošolskih kadrov, metode merjenja rentabilnosti vlaganj v izobraževanje, razporeditev kadrov in izkoriščenost rezultatov njihovega dela.

Pastuović zaključuje, da visoke izobrazbe mladi in odrasli ne razumejo več kot sredstva za zadovoljevanje zgolj pridobitniških motivov, ampak predvsem motivov samorealizacije. To so potrdile raziskave Šverka, Jusupovića in Pastuovića. Ne bi smeli pozabiti, da tedaj, ko visoko izobraževanje preneha biti utilitarno-instrumentalno, postane kulturno-promotivno, vendar le v okviru abstraktnega humanizma in trdne zasedranosti v »carstvu nujnosti«.

Bogomir Novak

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

BERGER Peter: Družbena konstrukcija realnosti: razprava iz sociologije znanja. Ljubljana: Cankarjeva založba; 1988

ETHIQUE et science sociale. L'homme et la société, (1987)2 (tematska številka)

FAMILY in India nad North America. Journal of Comparative Family Studies, 19(1988)2 (tematska številka)

GENDER, Race, Democracy. New Left Review, (1988)167 (tematska številka)

KRITIKA sociobiologije. Marksizam u svetu, (1987)9-10 (tematska številka)

LAZIĆ Mladen: U susret zatvorenom društvu. Zagreb: Naprijed, 1987

LOST in Music: Culture, Style and the Musical Event. Sociological Review Monograph, (1987)34 (tematska številka)

LUKIĆ Radomir D.: Formalizam u sociologiji. Zagreb: Naprijed, 1987

MLADI i neformalne grupe: U traganju za alternativom. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1988

SCHAEFER Richard T.: Introducing Sociology: A Collection of Readings. New York etc.: McGraw-Hill; 1987

TEHNOLOŠKE promjene, ruralni razvoj i perspektive seoskih područja. Sociologija sela, 25(1987)95-98 (tematska številka)

THE QUALITY of Urban Life: Social, Psychological and Physical Conditions. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1986

TRAVAIL: d'autres jalons. Revue française de sociologie, 29(1988)1 (tematska številka)

VARIATIONS sur le theme. Communications, (1988)47 (tematska številka)

II. POLITIČNE VEDE

BEYOND Deterrence. Journal of Social Issues, 43(1987)4 (tematska številka)

ELAZAR Daniel J.: American Federalism: A View From the States, New York: Harper and Row; 1984

FEDERALISM and Federation in Western Europe. London; Sydney; Dover: Croom Helm; 1986

GRUNDLAGEN der politischen Kultur des Westens: Ringvorlesung an der Freien Universität Berlin. Berlin: Walter de Gruyter, 1987

ISLAM and Politics. Third World Quarterly, 10(1988)2 (tematska številka)

OKTOBARSKA revolucija i perspektive socijalizma. Socijalizam, 30(1987)12 (tematska številka)

OPINIONS sur la Constitution des Etats-Unis. Revue Française de science politique, 38(1988)2 (tematska številka)

RINGEN Stein: The Possibility of Politics: A Study in the Political Economy of the Welfare State. Oxford: Clarendon Press, 1987

SOVIET Foreign Policy. Proceedings of the Academy of Political Science, 36(1987)4 (tematska številka)

STANOVIĆ Voislav: Federalizam/konfederalizam. Titograd: NIO «Univerzitetaska riječ», 1986

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

CALLINICOS Alex: Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory. Cambridge: Polity Press, 1987

PAŠIĆ Najdan: Razgovori i rasprave o političkom sistemu. Beograd; Ljubljana: Izdavačko publicistička delatnost, Partizanska založba, 1986

PLENUM Kulturnih delavcev Osvobodilne fronte/1986/ Bled: Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987

ŠTA MENJATI u ZUR-u. Marksistička misao, (1987)3-4 (tematska številka)

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

AMERICA and the World 1987/88. Foreign Affairs, 66(1988)3 (tematska številka)

GORBAČEV Mihail Sergejevič: Perestrojka i novo mišljenje za SSSR i ostali svet. Beograd: Kultura, 1988

KRIPPERDORFF Ekkehart: Internationale Politik: Geschichte und Theorie. Frankfurt; New York: Campus Verlag; 1986

MEDITERAN. Razvoj, 5(1988)1-2 (tematska številka)

PETERSON M. J.: The General Assembly in World Politics. Boston; London; Sydney: Allen and Unwin, 1986

TRADE Sanctions and International Relations. New York University Journal of International Law and Politics, 19(1987)4 (tematska številka)

WINDASS Stan: The Rite War. London: Brassey Defence, 1986

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

ANDERSON James Arthur: Communication Research: Issues and Methods, New York: McGraw-Hill, 1987

BURGER Harald: Sprache der Massenmedien. Berlin: Walter de Gruyter, 1984

DJORDJEVIĆ Toma: Komunikacija i vlast: Prilog kritici političke komunikacije. Beograd: Mladost, 1988

ON THE ROLE of Theory in Research on Information Technologies. *Communication Research*, 14(1987)5 (tematska številka)

RODINSON Maxime: Marksizam i muslimanski svijet. Zagreb: Globus, 1988

SCENARIJ informatičke revolucije u Jugoslaviji. Naše teme, 31(1987) (tematska številka)

WATSON James: A Dictionary of Communication and Media Studies. London: Edward Arnold, 1985

VI. METODOLOGIJA

FAIA Michael A.: Dynamic Functionalism: Strategy and Tactics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986

KRNETA Milorad: Statistika za sociologe: Osnovi statistike u društvenim naukama. Beograd: Ekonomika, Ekonomski institut, 1987

VII. FILOZOFIJA

FILOZOFSKO čitanje Frojda. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1988

HUSSERL Edmund: Vorlesungen ueber Bedeutungslehre sommersemester 1908. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1987

MAKAROVIĆ Jan: Kritika kršćanske ljubezni. Maribor: Obzorja, 1988

PAPINEAU David: Reality and Representation. Oxford: Basil Blackwell, 1987

SPECIAL Section on Lukacs. *New German Critique*, (1987)42 (tematska številka)

THE HERMENEUTICS Reader: Text of the German Tradition from the Enlightenment to the Present. Oxford: Basil Blackwell, 1986

TOTOK Wilhelm: Handbuch der Geschichte der Philosophie: Bibliographie 18. und 19. Jahrhundert/bd. 5. Frankfurt am Main: Vittorio Klosterman, 1986

IX. PSIHOLOGIJA

EXPERIMENTAL Social Dilemmas. Frankfurt: Peter Lang, 1986

KRITISCHE Psychologie als Subjektwissenschaft: Klaus Holzkamp zum 60. Geburtstag. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, 1987

ŽMUC-TOMORI Martina: Klic po očetu. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988

X. PRAVO

COVERT Facilitation of Crime. *Journal of Social Issues*, 43(1987)3 (tematska številka)

XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

BUCK Trevor: Modern Soviet Economic Performance. Oxford: Basil Blackwell, 1987

FERFILA Bogomil: Družbena lastnina in razpotja našega časa. Ljubljana: Komunist, 1985

POLLARD Robert A.: Economic Security and Origins of the Cold War, 1945-1950. New York: Columbia University Press, 1985

SIVA ekonomija v svetu in v Jugoslaviji. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988

STRUKTURWANDEL in der Industriegesellschaft. Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1986

TAJNIKAR Maks: Kako uveljaviti trg v našem gospodarstvu: Temeljni program za uveljavitev trga v jugoslovanskem gospodarstvu. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988

XII. OBRAMBOSLOVJE IN VOJAŠKE VEDE

MATES Leo: Politika supersila i oružje: o granicama moći. Zagreb: Globus, 1988

VRŠEC Milan: Sodobna varnos in družbena samoščita v SFRJ. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

CLARKE Robin: Science and Technology in World Development. Oxford; New York: Oxford University Press, UNESCO, 1985

COGNITIVE Science. *International Social Science Journal*, 40(1988)1 (tematska številka)

WORLD Commission on Environment and Development: Our Common Future. Oxford; New York: Oxford University Press, 1987

ZNANOST v družbenovrednotnem svetu: Zbornik. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

INTRACULTURAL Variation. *American Behavioral Scientist*, 31(1987)2 (tematska številka)

KOCBEK Edvard: Poezija, kultura, politika. Ljubljana: Komunist, 1988

PROBLEMI jezika i jezičke politike na sprskohrvatskom govornom području. *Marksistička misao*, (1987)5-6 (tematska številka)

ŠTEFANČIĆ Marcel jr.: Najboljša leta našega življenja. Ljubljana: UK ZSMS, 1988

XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO

ECONOMICS of Education: Research and Studies. Oxford: Pergamon Press, 1987

XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA
POLITIKA

- CHILDREN'S Injuries: Prevention and Public Policy.
Journal of Social Issues, 43(1987)2 (tematska številka)
- SOZIALE Ungleichheit und Sozialpolitik: Legitimation,
Wirkung, Programmatik. Regensburg: Transfe Ver-
lag, 1986
- SULLIVAN Michael: Sociology and Social Welfare. Lon-
don: Allen and Unwin, 1987

XVII. RELIGIJA

- BEHDŽET Ahmed: Allah: islamsko poimanje i vjerova-
nje. Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice u Bosni
i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, 1987

CONFUCIUS: Pogovori. Ljubljana: Cankarjeva založba,
1988

- DER UNTERGANG von Religionen. Berlin: Dietrich
Raimer Verlag, 1986
- KUENG Hans: Postoji li bog? Odgovor na pitanje o bogu
u novome vijeku. Zagreb: Naprijed, 1987
- MOLTMANN Juergen: Gott in der schoepfung:
Oekologische Schoepfungslehre. Muenchen: Kaiser,
1985

XVIII. ANTROPOLOGIJA

- MUHOVIĆ Muslija: Marksizam i antropologija: Marksova
antropologija i savremena filozofska antropologija.
Sarajevo: Svjetlost, 1987

JERI, dr. Janko: Struggle for Slovene Identity

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 6 p. 743-756

Some basic aspects of the present current situation of Carinthian Slovenes was analysed by the author on the basis of historical genesis of the national status of Slovenes in Austrian Carinthia within the framework of general political circumstances. The author pointed out the increasing pressure of germanisation (in comparison with the monarchy) which was apparent in the first Austrian republic, after the incentive for cultural autonomy proved unsuccessful: at the same time the »vindishness« hypothesis, dividing the native Slovene population into »Vindish – faithful to mother-country and national Slovenes«, was set forth. Neither was this scientifically unvalide concept abolished during the second republic. The 1945 bilingual schooling model represented a positive shift when compared with the concept of the utraquist school, since it was obligatory for both the Slovene and German speaking children, and was introduced in 62 nationally mixed communities in Carinthia. The Comand of both languages is in the mixed regions an imperative, leading to peac eful coexistence and cooperation as well as overbridging nationalist narrowness. This positive concept has been abolished by the 1958 changes (contrary to the § 7 State Agreement) resulting in a considerable drop of children attending bilingual education: from 6733 in 1945 to 2399 in 1958. This means that more than two thirds of Slovene children can not attend instruction in their mother tongue. The consequence of this national estrangement and process of assimilation can be easily seen from official statistical data: according to the 1951 census there were 42 thousand Slovenes in Carinthia, 25 thousand in 1961 and according to the east 1981 census only 16 thousand. The new »division« law (passed in the Austrian parlament in June 1988) presents a further violation of bilingualism and with it a crucial worsening of the status of the Carinthian Slovenes.

UDC 316.422(497.12):316.346.32-053.6

ULE, dr. Mirjana: The Youth in Slovenia in the modernizationsbreak of Slovene society

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 6, p. 801-809

A systematic polarization of the differences in opinion and trends of the young based on the types of youth brought us to the assumption that there is a cultural and political gap between the contemporary young in Slovenia and Yugoslavia. In our opinion the young in Slovenia as well as the entire Slovene society are at present in a dilemma between two modernizations, the industrial and the postindustrial one. Above all, the period of youth and the gathering of young people into (the forced category) »the young« are inherent of the industrial society (though this is in fact a heritage from the bourgeois society), whereas it is characteristic of the postindustrial society – so we presume – that abolishes and surpasses youth as a phase of prolonged childhood. Therefore, those movements which determine themselves as »youth« movements are bound to fail. The future belongs to movements which incorporate the tendency towards and integral re-definition of strategies and concepts of life. In passing over to the postindustrial society the old paradigmas of industrialization and state – party socialism fail. It is indeed characteristic of Yugoslavia that its underdeveloped parts (Kosovo, Montenegro, Macedonia) are in the process of achieving the social and cultural foundations of the industrial society. The developed parts (Slovenia, partly Croatia), on the other hand are partly entering the postindustrial society. We think that this difference, too, influences the large, sometimes drastic differences between the opinions of the young in Slovenia and those of the young in the underdeveloped republics and provinces.

UDC 338(520)

KAVČIČ, dr. Bogdan: Factors of the Japanese Economic Success

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 6, p. 810-818

A short account of the post second War development of Japan is given in the first part of the article. This is divided into three periods: a) the period from capitulation in 1945 up to the acquirement of independence; b) the period of the rapid economic rise (from middle 50 – up to the middle seventies) and c) the development after 1974. Some indicators of development are also presented. In the second part of the article some of the most essential key factors of the economic efficacy and success such as: the role of the state in the development of economy, economic factors, system of enterprise management, working habits and working conditions as well as the relation among large and small-scale enterprises, are stated. These factors (plus some others) give us the explanation of the Japanese economic growth.

JERI, dr. Janko: Boj za slovensko identiteto

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 6, str. 743–756

Avtor je skozi zgodovinsko genezo narodnostnega položaja Slovencev na avstrijskem Koroškem in splošnih političnih razmer razčlenil nekatere osnovne vidike sedanjega, aktualnega položaja koroških Slovencev. Med drugim je opozoril na stopnjevanje germanizacijskega pritiska (v primerjavi z dvojno monarhijo) že v prvi avstrijski republiki, ko je pobuda za kulturno avtonomijo propadla; hkrati pa se je začela uveljavljati teza o »vindišarstvu«, ki je cepila avtohtono slovensko prebivalstvo na »domovini zveste vindišarje in nacionalne Slovence«. Tudi v drugi republiki niso obračunali s tem znanstveno ničnim konceptom, katerega cilj je drobiti slovensko narodno kohezijo in pospešiti germanizacijo. Model dvojezičnega šolstva iz leta 1945 je pomenil pozitivni premik v primerjavi z vsebinsko zasnovano utrakvistične šole, saj je bil obojestransko obvezen – za slovenske in nemške otroke v 62 narodnostno mešanih občinah na Koroškem. Obvladovanje in poznavanje obeh jezikov na mešanih območjih je eden izmed temeljev za strpno sožitje in sodelovanje, hkrati pa blaži nacionalistično ozkost. To zasnovano pa so razveljavile spremembe iz leta 1958 (bile so tudi v nasprotju s 7. členom državne pogodbe z Avstrijo) in njihova posledica je bila, da je število otrok, prijavljenih k dvojezičnemu pouku, padlo od 6733 leta 1945 na 2399 leta 1958; to pomeni, da je od tega leta naprej brez pouka v materinjem jeziku vsaj 7/8 slovenskih otrok. Vse to je seveda pospešilo tudi narodnostno odtujevanje, asimilacijski proces, kako je to razvidno iz uradne statistike: po popisu 1951 naj bi bilo na Koroškem še 42 tisoč Slovencev, leta 1961 komaj 25 tisoč in po zadnjem štetju leta 1981 samo še 16 tisoč. Novi »ločitveni« šolski zakon (v avstrijskem parlamentu so ga sprejeli junija 1988) pomeni nadaljnjo krnitev zadnjih sledi »dvojezičnosti«, s čimer se je narodnostni položaj koroških Slovencev ponovno in bistveno poslabšal.

UDK 316.422(497.12):316.346.32–053.6

ULE, dr. Mirjana: Mladi v Sloveniji v precepu »modernizacije« slovenske družbe

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 6, str. 801–809

Systematična polarizacija razlik v stališčih in usmeritvah mladih glede na tip mladosti, so nas privedle k domnevi o kulturnem in političnem prelomu med sodobno slovensko in jugoslovansko mladino. Menimo, da se mladi v Sloveniji in vsa slovenska družba nahajajo v precepu med dvema modernizacijama, med industrijsko in poindustrijsko modernizacijo. Posebno obdobje mladosti in zbiranje mladih v »mladino« je stvar industrijske moderne (pravzaprav je proizvod meščanske družbe), za poindustrijsko družbo pa domnevamo, da ukinja in presega mladost kot fazo podaljšanega otroštva. Zato so brez perspektiv tista gibanja, ki se določajo kot mladinska. Prihodnost imajo gibanja, ki vsebujejo težnjo po celovitem redefiniranju življenjskih strategij in pojmovanj. V prehodu k poindustrijski moderni se ruši obnem stara paradigma industrializacije in državopartijskega socializma. Prav za Jugoslavijo je značilno, da se nerazviti deli (Kosovo, Črna gora, Makedonija) prebijajo šele k osvajanju družbenih in kulturnih temeljev industrijske moderne. Razviti predeli (Slovenija, delno Hrvaška) pa deloma prehajajo v poindustrijsko moderno. Menimo, da tudi ta razlika vpliva na velike, mestoma drastične razlike v stališčih mladih iz Slovenije glede na mlade iz nerazvitih republik in pokrajin.

UDK 338(520)

KAVČIČ, dr. Bogdan: Dejavniki japonske gospodarske uspešnosti

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 6, str. 810–818

V prvem delu prispevka je na kratko prikazan razvoj Japonske po drugi svetovni vojni. Razdeljen je na tri obdobja: a) obdobje od kapitulacije 1945 do pridobitve neodvisnosti; b) obdobje hitrega gospodarskega vzpona (sredina petdesetih do sredine sedemdesetih let) ter c) obdobje po letu 1974. Navedeni so tudi nekateri kazalci razvitosti. V drugem delu so obravnavani nekateri ključni dejavniki gospodarske uspešnosti: vloga države v gospodarskem razvoju, ekonomski dejavniki, sistem vodenja podjetij, delovne navade in razmere ter odnos med velikimi in majhnimi podjetji. Ti dejavniki (plus še nekateri) pretežno pojasnjujejo japonski gospodarski vzpon.

OBVESTILO

Na seji sveta Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo dne 26. 4. 1988 je bil imenovan nov uredniški odbor revije Teorija in praksa. Zahvaljujemo se članom uredniškega odbora, posebej pa še dr. Andreju Kirnu, dosedanjemu glavnemu in odgovornemu uredniku, ki je s svojim delom veliko pripomogel h kakovostni rasti naše revije.

Prav tako se zahvaljujemo tudi vsem članom uredniškega sveta. Novim članom uredniškega odbora in uredniškega sveta želimo veliko uspeha pri bodočem delu.

Glavni in odgovorni urednik
dr. Boštjan Markič

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Javna tribuna: Socializem in duhovno stanje časa

Veljko Rus: Socialna politika in enakost

Milena Bevc: Izobraževanje v Sloveniji in Jugoslaviji

Mihailo Marković: Današnje težnje konservativne ideologije in kritično družboslovje

O izsledkih »Slovenskega javnega mnenja 1988« poročajo:

Zdravko Mlinar, Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdenko Roter

Herman Strasser: Razredne strukture in razredne teorije: nove razvojne težnje v zahodnih družbah

Okrogla miza: Civilizacijske preobrazbe dela – A. Kirn, B. Kavčič, V. Pečjak, T. Kuzmanič, S. Gaber, M. Stanojević, V. Vičič

Vladimir Goati: Politično predstavništvo in volitve pri nas